SEMARANG

Beeld van een stad

B. BROMMER
E. BUDIHARDJO
A.B. MONTENS
S. SETIADI
A. SIDHARTA
A. SISWANTO
SOEWARNO
TH. STEVENS

ASIA MAIOR

Prof.ir. A. Sidharta (1929) studeerde na zijn HBS-tijd in Semarang Architectuur aan het ITB te Bandung en aan de University of Washington, Seattle, en werkte aansluitend als ingenieur bij de Indonesische landsgebouwendienst in Semarang en Surabaya. In 1963 aanvaarde hij een betrekking als onderzoeker en docent aan de Universitas Diponegoro te Semarang, afdeling Architectuur, waar hem in 1983, na een eerder decaanschap van de Technische Faculteit, een volledig professoraat werd verleend. Buiten de academische wereld is prof.ir. Sidharta verbonden aan enkele architectenbureaus in Semarang en maakt hij deel uit van de gemeentelijke commissie voor het Masterplan Semarang.

Ir. A. Siswanto (1954) studeerde Architectuur aan de Universitas Gajah Mada in Yogyakarta en de University of Wisconsin, Milwaukee, en Planologie en Stedebouw aan de University of Wisconsin, Madison. Momenteel is hij werkzaam als docent aan de Universitas Katolik Soegijapranata, Semarang, en als algemeen directeur van een bureau voor architectuur en stedebouw in Semarang.

Mr. Soewarno (1926) studeerde na zijn middelbare-schooltijd in Semarang aan de Rechtsfaculteit van de Universitas Diponegoro, Semarang. Hij is tegenwoordig verbonden aan het Semarangse dagblad *Suara Merdeka*, in de functies van hoofdredacteur en assistent-uitgever. Daarnaast is mr. Soewarno lid van de Indonesische Persraad, bestuurslid van de Indonesische Journalisten-bond, voorzitter van de afdeling Midden-Java van de Indonesische Uitgeversbond en voorzitter van het Indonesische Rode Kruis, afdeling Semarang. Met enkele andere auteurs en onderzoekers verzorgde hij in 1977 voor de *Suara Merdeka* de uitgave van *Sejarah Pertempuran Lima Hari di Semarang*, het bekende Indonesische overzichtswerk over de achtergronden en het verloop van de Vijfdaagse Strijd in oktober 1945.

Dr. Th. Stevens (1937) is als hoofddocent Geschiedenis verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, waar zijn werkzaamheden in onderzoek en onderwijs gericht zijn op diverse thema's uit de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië. Eerdere boekpublikaties van hem zijn *Van der Capellens koloniale ambitie op Java. Economisch beleid in een stagnerende conjunctuur 1816-1826* (Amsterdam 1982); *Beeld of karikatuur. Dr. L. de Jongs geschiedschrijving van de vooroorlogse Europese samenleving in Nederlands-Indië* (Den Haag 1992, in: R. Boekholt, *De staat, dr. L. de Jong en Indië*); en *Vrijmetselarij en samenleving in Nederlands-Indië en Indonesië 1764-1962* (Hilversum 1994). Daarnaast verscheen een groot aantal artikelen van zijn hand, ondermeer in *Moesson* en *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf*. Momenteel bereidt hij een uitgave voor over de lotgevallen van de Indische Nederlanders die zich na 1945 blijvend in Nederland vestigden.

Over de auteurs

Mevr. B. Brommer (1946) was werkzaam aan ondermeer het Tropenmuseum, Amsterdam, het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem, en het Gemeentemuseum Helmond, bij de laatste instelling tot 1992 in de functie van algemeen directeur. In 1990 organiseerde zij hier, in samenwerking met de Stichting Architectuur en Stede-bouw in Indonesië (ARSI), waarvan zij tevens secretaris is, de expositie 'Het Indische Bouwen'. Eerdere publikaties van haar hand over Nederlands-Indië/Indonesië zijn, naast andere, *Nineteenth century prints and illustrated books of Indonesia* (Utrecht/Antwerpen 1979, in samenwerking met dr. J. Bastin); *Reizend door Oost-Indië, prenten en verhalen uit de 19de eeuw* (Utrecht/Antwerpen 1979); en *Batavia. Historische plattegronden van Nederlandse steden*, deel 4 (Alphen a/d Rijn 1992. In 1993 verzorgde zij met leden van ARSI het themanummer *Het Indische Bouwen* van *Spiegel Historiael*. Sinds 1992 leidt zij een zelfstandig bureau voor culturele produkties.

Prof.ir. E. Budihardjo (1944), MSc, studeerde Architectuur en Stedebouw aan de Universitas Gajah Mada in Yogyakarta en de University of Wales in Cardiff, en is nu als faculteitsdecaan (Technische Faculteit) verbonden aan de Universitas Diponegoro in Semarang. Daarnaast is hij voorzitter van de afdeling Midden-Java van het Indonesisch Planologisch Instituut, honorair-voorzitter van de afdeling Midden-Java van de Indonesische Bond van Architecten en directeur van het Instituut voor Regionale Planning in Semarang. Verder is hij bestuurslid van ondermeer de Habitat International Coalition (HIC), Mexico-Stad, en de International Federation for Housing and Planning (IFHP), Den Haag. Van zijn hand is een tiental publikaties over architectuur, huisvesting en ruimtelijke planning verschenen, waaronder *Architectural Conservation in Bali* (Yogyakarta 1991).

Mevr. drs. A.B. Montens (1961) studeerde Kunst-geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, met specialisatie in de Nederlandse schilderkunst van de late 19de eeuw, en is als medewerkster public relations verbonden aan het Venduehuis der Notarissen te Den Haag. Zij publiceerde eerder over de schilders Floris Vester en Hendrik Willem Mesdag. Momenteel bereidt zij, in samenwerking met Kunsthandel Ivo Bouman, Den Haag, de publikatie voor van een monografie over de Indo-nesische kunstenaar Raden Saleh Sjarief Boestaman.

Ir. S. Setiadi (1931) studeerde na zijn HBS/SMA-tijd in Semarang Architectuur aan de Technische Hogeschool te Bandung (Institut Teknologi Bandung, ITB). Nadien werkt hij tot 1963 in Semarang als architect; sinds 1965 is hij verbonden aan het Institut Teknologi 10 Nopember Surabaya (ITS) als docent aan de afdeling Architectuur. In het kader van de samenwerking tussen het ITS en de gemeente Surabaya werd hij in 1970 aangesteld tot lid van de werkgroep Masterplan Surabaya, die verantwoordelijk is voor de voorbereiding van de ruimtelijke plannen voor het stadsgebied van Groot-Surabaya. Naast de verschillende gebouwen die hij in Surabaya heeft ontworpen, verrichtte hij in de jaren 1989-1991 een uitvoerige inventarisatie van historisch en architectonisch waardevolle bouwwerken in Surabaya. In 1995 is hij door de burgemeester van Surabaya benoemd tot lid van de technische commissie, belast met het ontwerp van een nieuw gemeenthuis voor Surabaya. In 1994 leverde ir. Setiadi, in samenwerking met ir. J. Prijotomo (zie colofon), als onderzoeker en adviseur een belangrijke bijdrage aan de totstandkoming van Asia Maiors uitgave *Soerabaja - Beeld van een stad*.

2185597

Bibliotheek TU Delft
Fac. Bouwkunde
C 2185638

SEMARANG

Colofon

Tekst: mevr. B. Brommer, Est; prof. ir. E. Budihardjo, Semarang; mevr. drs. A.B. Montens, Den Haag; ir. S. Setiadi, Surabaya; prof. ir. A. Sidharta, Semarang; mr. Soewarno, Semarang; ir. A. Siswanto, Semarang; dr. Th. Stevens, Naarden.
Redactionele adviezen: ing. A.C. Broeshart, Rijswijk; dhr. J.A. Caudron, Rijswijk; dhr. J. van Diessen, Aardenburg; dhr. J. van Dulm, Castricum; ing. H.E. Esser, Alblasserdam; mevr. prof. dr. P.M.H. Groen, Utrecht; mr. Han Bing Siong, Den Haag; dhr. H.J. Legemaate, IJmuiden; dhr. J. Ranty, Amsterdam; ing. J.M. Rebel, Gouda; dhr. G. Siebgens, Alkmaar; dr. D.H.K. Soltau, Winchcombe/Cheltenham, Engeland; dhr. L.K. Westhoeve, Hoogvliet; dhr. J.P. Zeydner, Den Haag; dr. H.L. Zwitzer, Den Haag.
Coördinatie, redactie en vertalingen in Indonesië: ir. S. Setiadi, Surabaya.
Fotografie: drs. J.R. van Diessen, Purmerend; dr. ir. R.G. Gill, Curaçao; gemeente Semarang; ir. A. Siswanto, Semarang; dhr. J. Tio, Semarang.
Beeldresearch en -redactie, technische assistentie: mevr. W. Leijnse, Purmerend.
Cartografie: Grafisch Atelier Stenchlak, Tienhoven.
Eindredactie: drs. J.R. van Diessen, Purmerend.
Technische produktie pre-press, incl. lithografie: ColourSeparation Benelux bv, Soesterberg.
Drukwerk, overige technische afwerking: Veenman Drukkers bv, Wageningen.

In aanvulling op de hierboven genoemde contribuanten geldt aan Indonesische zijde Asia Maiors bijzondere dank: dhr. H. Soetrisno Suharto, burgemeester van Semarang, voor zijn welwillende medewerking bij de organisatie van Asia Maiors veldwerk in Semarang in april en mei 1995 en het beschikbaar doen stellen van tekst- en beeldbronnen m.b.t. de gemeente Semarang; ir. J. Prijotomo, Surabaya, Institut Teknologi 10 Nopember Surabaya, afdeling Architectuur, voor zijn waardevolle onderzoeksbijdragen en adviezen op het gebied van de naoorlogse stedebouw en architectuur in Indonesië; mevr. ir. K.W. Raharjo en mevr. ir. I. Rahayu, PT. Wiswakharman, Semarang, voor hun hulp bij de vergaring van basisgegevens m.b.t. de recente en toekomstige stedebouwkundige ontwikkeling van Semarang; mevr. E. Elkana, Semarang, voor haar bijdrage in de coördinatie van de werkzaamheden van het Indonesische auteursteam; dhr. A. Tohir, Semarang, tekenaar van de fraaie stadsplattegrond van Semarang waarvan de in dit boek opgenomen deelkaarten zijn afgeleid; dhr. Tiong Bing en dhr. J. Tio, beiden Semarang, voor het welwillend ter beschikking stellen van historisch fotomateriaal uit hun persoonlijke collecties; en mevr. E. Simon, Jakarta, voor haar praktische begeleiding en coördinatie van Asia Maiors veldwerk in Semarang.

In Nederland is Asia Maior veel erkentelijkheid voor het gebruik van tekst- en beeldbronnen verschuldigd aan: ABN AMRO Historisch Archief, Amsterdam; drs. T. de Graaf en dhr. R. Gans; Aegon Verzekeringen nv, Den Haag, mevr. B. Rademaker; Algemeen Rijksarchief (ARA), Den Haag, mevr. L. Balk, dhr. E.R. Ooijevaar en dhr. F. Wattjes; Ballast Nedam nv, Amsterdam, dhr. J. Kist; Handelmaatschappij Tjalie Robinson bv/Moesson, Amersfoort, drs. M.A. Loderichs en dhr. R.A.M. Abrahams; Hollandsche Beton Groep nv, Rijswijk, drs. A.C. Pronk; Internatio-Müller nv, Rotterdam, mevr. E.H.A. Tol; Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT), Amsterdam, drs. S. Vink en mevr. A. Winkel; Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), Leiden, drs. G. Knaap en mevr. P. van Bergen; Kunsthandel Ivo Bouman bv, Den Haag; Legermuseum, Delft, dhr. J.G.F. Draak en dhr. Th. Beijersbergen; Museon, Den Haag, mevr. J. van Grootheest en mevr. T. Overduin; Museum Bronbeek, Arnhem, dhr. A.H. Kabbedijk en drs. D.W. Staat; Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD), Amsterdam, drs. R. Kok; Rijksmuseum-Stichting, Amsterdam; Sectie Luchtmachthistorie van de Koninklijke Luchtmacht, Den Haag, Fotoarchief ML-KNIL, dhr. R.E. van Wijngaarden, Bussum, en dhr. O.G. Ward, IJsselstein; Sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht, Den Haag, mevr. prof. dr. P.M.H. Groen en dhr. O. Groot; Vereniging Kinderen van de Japanse Bezetting en Bersiaptijd, dhr. J. van Dulm, Castricum, en dhr. H.J. Legemaate, IJmuiden. Voorts mevr. J. Alderlieste-Jaski, Twisk; mevr. H. Boon-Schilling, Amsterdam; dhr. J.A. Caudron, Rijswijk; mevr. J.M. Dalmeijer en mevr. R. Dalmeijer-Hogeveen, Kampen; mevr. G.H. Dekker, Edam; mevr. mr. M.G.M. Ekels, Vuren; ing. H.E. Esser, Alblasserdam; dhr. G.Th. Eijsberg en mevr. R.H.P. Klasser-Vorstman, Amstelveen; mevr. C.P. Jansen-van Schieveen, Den Haag; mevr. C.J. de Jong-Jaski, Velp; dhr. S. Karsten, Den Haag; dhr. P.W. van Lint, Alphen a/d Rijn; mevr. M. Njoo, Amsterdam; mevr. H.M. Pas-Pino, Oosterhout; ing. J.M. Rebel, Gouda; dhr. R.W. Schmitt, Castricum; mevr. B.A. Schmitt-van Hooijdonk en dhr. J.F. Schmitt, Heiloo; dhr. G. Siebgens, Alkmaar; mevr. J.M. Steneker, Den Haag; dhr. H.H. Wiessner, Breda; dhr. J.P. Zeydner, Den Haag; Zusters Franciscanessen van Heythuysen, Zuster Antonius Gussenhoven; en in Engeland: Imperial War Museum, Londen; dr. D.H.K. Soltau, Winchcombe/Cheltenham.

Bijzondere vermelding moet hier worden gemaakt van de waardevolle begeleiding die Asia Maior bij het veldwerk in Semarang mocht ondervinden van mevr. C.E. Holtz-Lopulisa en mevr. L.M. Holtz, pension Bella Vista, Jl. Papandayan 73, Semarang 50232, tel./fax (62) 024-415649, en van dhr. J. (Jongkie) Tio, Restaurant Semarang, Jl. Gajah Mada 125, Semarang 50241, tel. (62) 024-310140.

Door hun grondige kennis van zowel het oude Semarang als de tegenwoordige stad hebben zij een wezenlijk inhoudelijk en praktisch aandeel gehad in het vergaren van de informatie die aan dit boek ten grondslag ligt. Op grond van deze ervaring beveelt Asia Maior hun diensten zonder enig voorbehoud aan bij oud-Semarangers en andere geïnteresseerden, die bij een bezoek aan Semarang prijs stellen op deskundige en plezierige begeleiding van hun verblijf.

© Asia Maior, Purmerend, 1995

ISBN 90-74861-04-0
NUGI 646/922

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
De uitgever heeft de relevante auteursrechten geregeld volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.
Dit boek is met de meeste zorg samengesteld. Noch Asia Maior, noch de medewerkers aan dit boek persoonlijk, aanvaarden enige aansprakelijkheid, hoe ook genoemd, uit welken hoofde ook, voor enig gevolg rechtstreeks of indirect voortvloeiend uit eventueel toch voorkomende onjuistheden in deze uitgave. Vanzelfsprekend houdt de uitgever zich aanbevolen voor relevante aanvullingen en correcties.

In de tekst is de spelling gehanteerd zoals aangegeven in de *Herziene Woordenlijst van de Nederlandse Taal 1990*. Omwille van de historische authenticiteit zijn namen en begrippen uit de Indische archipel waar mogelijk weergegeven in de spelling die gebruikelijk was in de tijd waarop de tekst betrekking heeft. Derhalve is in de teksthoofdstukken over de periode t/m 1949 in het algemeen de oude Nederlandse spelling aangehouden en in het laatste hoofdstuk, over het hedendaagse Semarang, de nieuwste Indonesische. In de bijschriften zijn beide spellingswijzen naast elkaar gebruikt, afhankelijk van het onderwerp van de desbetreffende afbeeldingen.
Omslagfoto's, met dank aan dhr. L.K. Westhoeve, Hoogvliet, en mevr. C.P. Jansen-van Schieveen, Den Haag: het NIS-gebouw aan het Wilhelminaplein, feestelijk verlicht ter gelegenheid van het huwelijk van prinses Juliana en prins Bernhard, januari 1937; bezoek van Sint-Nicolaas aan de Neutrale Fröbelschool op Randoesari, 5 december 1932.

Asia Maior
Postbus 829
1440 AV Purmerend, Nederland
Tel. (31) 0299-436324; fax 434508

SEMARANG

Beeld van een stad

B. Brommer
E. Budihardjo
A.B. Montens
S. Setiadi
A. Sidharta
A. Siswanto
Soewarno
Th. Stevens

TU DELFT bibliotheek BOUWKUNDE
nr 41.373 Azie
T1
Indon47

Asia Maior

Inhoud

Voorwoord 5

Het oude Semarang; hindoejavaanse, Mataramse en vroeg-koloniale perioden, ca. 850-1800 7

Cheng-Ho en Ki Ageng Pandan Arang 7

Eerste contacten met de VOC 7
Speelman en Taroena Djaja 8
Onder compagniesbestuur, 1708-1799 9
VOC en Mataram: verschuivende machtsverhoudingen 10
De late compagniestijd; economische opbloei 11

Onder gouvernementsbestuur, 1800-1906 13

Restauratie, Java-oorlog en Cultuurstelsel 13
De Nederlandsch-Indische Spoorweg Maatschappij 15

Ontwikkeling tot moderne handelsstad 18
Nieuwe verkeersverbindingen 18

Stadsgemeente Semarang; de grote ontwikkelingen, 1906-1940 21

Een nieuw bestuur 21
Bevolkingsgroepen en problemen van bevolkingsgroei 21
Volksgezondheids- en huisvestingsprojecten 24
Ir. Th. Karsten en de Semarangse uitbreidingen 25
Gouden jaren en wereldcrisis 27
De Semarangse diepzeehaven: een vergeefse strijd 29

Oorlogsjaren, onafhankelijkheidsstrijd en overdracht, 1940-1949 35

Oorlogsvoorbereidingen; maatregelen en instellingen 35
Nieuwe organisaties 35

Oorlogsverklaring en Japanse inval, december 1941 - maart 1942 37
Algehele mobilisatie; internering van Japanners 38
Aftocht van het KNIL; Semarang feitelijk 'open stad' 38
De Japanse landingen 39
Vernielingen en paniek 39

De bezettingsjaren 42
Internering van krijgsgevangenen en ambtenaren 43
Massa-internering van burgers 44
De kampen 45
Buiten de kampen: verarming, militarisering, onderdrukking 53
Geallieerde luchtacties 59

Na de Japanse capitulatie: bersiap; Japanners en Britten in strijd met de Indonesische nationalisten 62
Dagboek van de bersiap-maanden in Semarang en achterland, augustus 1945 - januari 1946 64

Einde van een tijdperk: de laatste jaren van Nederlands gezag 77
De Tijgerbrigade 77
Consolidatie en demarcatie: maart 1946 - juli 1947 78
De Politionele Acties 81
Het laatste jaar 85

Het nieuwe Semarang 87

Orde Lama en Orde Baru; Semarangs ontwikkeling voor en na 1965 88
Veranderende bevolkingssamenstelling; uittocht der Nederlanders 88
De positie van het Chinese bevolkingsdeel 89
Bevolkingsgroei en verdergaande javanisering 91
Economie en politiek 92
Stedelijke groei en veranderend stadsbeeld; Aloon-Aloon en Lapangan Pancasila 95
De grote uitbreidingen na 1965; Tanjung Emas 98

Toekomstplannen 102
Zorg voor de architectonische nalatenschap; 'Little Holland' 103

Havengebied en Kampong Melajoe 106

Benedenstad en Chinese Kamp 116

Bodjong en omgeving 136

Tjandi, Semarang-Oost, Djatingaleh 150

Literatuur 158

Straatnamenlijst Semarang Nederlands 1940 - Indonesisch 1995 159

Legenda stadsplattegronden 160

Voorwoord

'Oud-Semarang (...) eigenlijk is dat alleen de oude stad, de oude wijk van de Benedenstad, waar thans de handelskantoren, enkele bedrijven en zeer weinige winkels meer gevestigd zijn, maar waar in vroeger jaren het Semarangsche leven zijn harteklop had. Was het wellicht Karang Bidara - door de Javanen Karang Doroh genaamd - en was het de Zeestrandbuurt, waar de eerste van onze voorouders - nu ja, een beetje beeldspraak is toch wel geoorloofd? - zich metterwoon vestigden? Het is niet uitgesloten, ofschoon, men weet het, al de oude archieven van onze goede stad zijn indertijd droeviglijk verbrand, waardoor veel dingen nooit meer met zekerheid vast te stellen zijn. Zoo ook waarschijnlijk niet die kwestie van de alleroudste vestiging. Dat zal - tussen twee haakjes - voor den historieschrijver van Semarang een groote handicap zijn, voor den historieschrijver van onze stad, wanneer die eens zal optreden. Die ongelukkige man zal een taak krijgen oneindig veel zwaarder en ondankbaarder dan die van dr. De Haan, wiens fameuze boek "Oud-Batavia" gebaseerd is op zoo vele en velerlei documenten, die voor wat Semarang betreft door het vuur verteerd werden.'

Zo werd, kort na het verschijnen in 1922 van dr. De Haans monumentale stadsgeschiedenis van het 300 jaar oude Batavia, in *De Locomotief* een weinig bemoedigende waarschuwing gericht aan de geschiedschrijver - 'wanneer die eens zal optreden' - die een soortgelijk werk over Semarang het licht zou willen doen zien. Nog los van de impliciete vraag of er voor een dergelijke uitgave voldoende belangstelling bij overheid en publiek zou zijn, zou deze wetenschapper ter plaatse immers vrijwel geen geschreven bronnen meer ter beschikking hebben uit de tijd voor 1854, het jaar waarin bij de brand in het oude 'Gouvernement' aan de Westerwalstraat alle eerdere Semarangse archieven verloren gingen. Weinig kon de *Locomotief*-redacteur toen vermoeden dat de geschiedenis zich drie decennia nadien bijna exact zou herhalen, toen eind november 1954 het 100 jaar oude 'Grote Huis' aan Bodjong eveneens door brand werd verwoest en opnieuw een eeuw aan archiefmateriaal in vlammen opging, overigens niet alleen van de stad en residentie Semarang, maar ook van het gelijknamige regentschap en van de provincie Midden-Java.

Bij de voorbereidingen voor *Semarang - Beeld van een stad* bleek de voorspelde 'groote handicap' spoedig reëel genoeg om te begrijpen waarom over Semarang in de Nederlandse tijd geen historisch overzichtswerk als het genoemde Oud-Batavia of G.H. von Fabers trilogie *Oud Soerabaia, Nieuw Soerabaia* en *Er werd een stad geboren* meer is verschenen. Wat er aan Semarangse stadsgeschiedenis in boekvorm in de openbaarheid is gebracht, betreft voornamelijk Indonesische publikaties uit de periode na de soevereiniteitsoverdracht, waarbij in het bijzonder te noemen zijn de verschillende werken over de oudere stad van de Semarangse historicus Amen Budiman en de studies over de Vijfdaagse Strijd in oktober 1945 van mr. Soewarno en anderen. Ook bij deze uitgaven ontbreekt evenwel in belangrijke mate het totaalbeeld, het grote overzicht waarin de wordingsgeschiedenis van de stad door alle tijdperken heen wordt gepresenteerd als een doorlopende, historisch bepaalde ontwikkelingslijn.

Het voorliggende boek, *Semarang - Beeld van een stad*, is bedoeld om juist in deze leemte te voorzien. Daarbij is gekozen voor een indeling in drie grote thema's. Als eerste komt aan de orde de ontwikkeling van het prekoloniale en koloniale Semarang, met nadruk op de opkomst van de stad als voornaamste handelscentrum van Midden-Java; vervolgens de periode van oorlog, bezetting en onafhankelijkheidsstrijd in de jaren veertig, een tijdperk dat voor Semarang en zijn bevolking van alle 'landaard', maar tussen 1946 en 1949 ook voor vele duizenden Nederlandse militairen, een keerpunt in het bestaan betekende en hier dan ook meer dan algemene aandacht krijgt; en als derde het nieuwe Semarang, de stad in haar jongste en in Nederland nog goeddeels onbekende ontwikkelingsfase van groei naar een - in de nabije toekomst te verwachten - grootstedelijke agglomeratie van enkele miljoenen inwoners.

Bij zo uiteenliggende en veelal politiek en ideologisch beladen onderwerpen is het zaak, in de benadering een zo groot mogelijke objectiviteit en evenwichtigheid te waarborgen. Asia Maior prijst zich in dit verband gelukkig, voor *Semarang - Beeld van een stad* de medewerking te hebben gevonden van een aanzienlijk aantal zowel Nederlandse als Indonesische deskundigen, in de personen van de acht 'ongelukkige' auteurs die zich hier uiteindelijk hebben gezet aan genoemde 'zwaarder en ondankbaarder taak', maar ook in die van de vele redactioneel adviseurs, onderzoekers en overige contribuanten. Niettemin zal in deze publikatie, als in de eerdere delen van Asia Maiors Indische Steden-reeks, weer een zekere mate van 'neerlandocentrisme' doorklinken, als logisch gevolg van de aard van het beschikbare bronnenmateriaal, van de Nederlandse eindredactie en van het feit dat het overgrote deel van de nawijsbare ontwikkeling van Semarang nu eenmaal in de koloniale periode heeft plaatsgevonden.

Onvermijdelijk zal daardoor het accent in tekst en beeld van *Semarang - Beeld van een stad* op bepaalde punten anders liggen dan in de huidige Indonesische visie op de gemeenschappelijke Nederlands-Indonesische geschiedenis gebruikelijk is. Wellicht ten overvloede zij hier vermeld, dat zulke discrepanties - met de overige tekst - steeds onder de redactionele verantwoordelijkheid van Asia Maior vallen, eerder dan onder die van de individuele auteurs. Samenstellers en uitgever hebben er echter alle vertrouwen in, recht gedaan te hebben aan de lange en rijke historie van Semarang en hopen met deze uitgave, over alle breuklijnen van nationaliteit, politiek en ideologie heen, in beide landen te kunnen bijdragen tot meerdere belangstelling en liefde voor deze boeiende stad.

Asia Maior, oktober 1995.

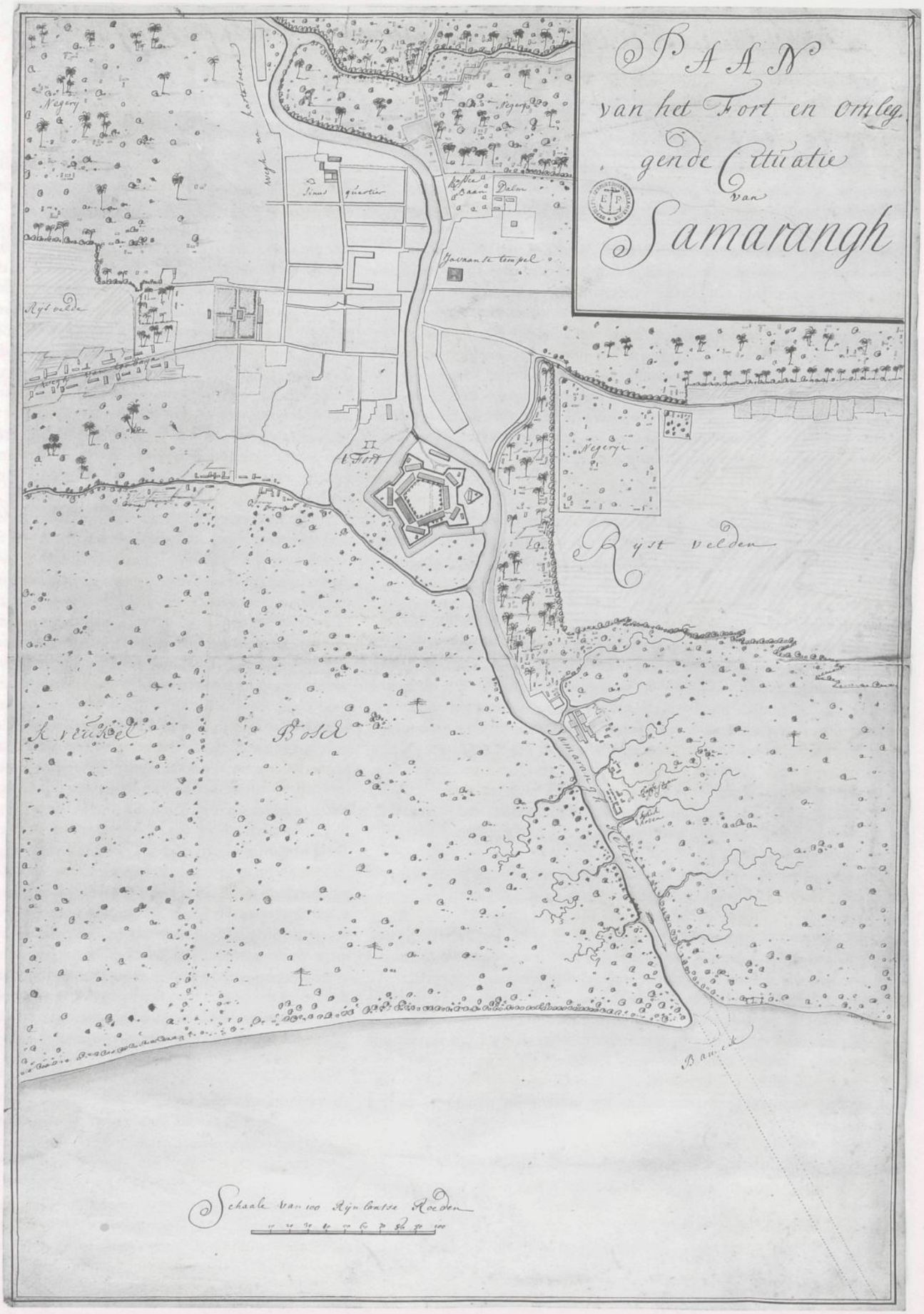

De stad Semarang omstreeks 1695. Volledig bijschrift: zie pag. 12.

Het oude Semarang; hindoejavaanse, Mataramse en vroeg-koloniale perioden, ca. 850-1800

De vraag naar de oorsprong van de stad is niet gemakkelijk te beantwoorden, al staat wel vast dat het 'Oud-Semarang' van *De Locomotief* niet op een heel ver verleden kan bogen. Bouwwerken die van vroege menselijke activiteiten getuigen, treft men er niet meer aan. Wel zijn uit het heuvelland van Semarang, Tjandi, enkele vondsten uit de hindoejavaanse tijd bekend en is er, meer in het binnenland, bij Bandoengan het tempelcomplex van Gedong Songo, dat uit de 9de eeuw dateert. Deze tempels zouden kunnen wijzen op de aanwezigheid van belangrijke bevolkingsconcentraties in die periode. Het is evenwel nogal gewaagd om over de oudste geschiedenis van Semarang en omstreken verantwoorde concrete uitspraken te doen. Aan geschreven en andere bronnen staan slechts weinig ter beschikking; de gegevens die zij bieden blijken bij kritisch onderzoek behalve fragmentarisch, ook nogal eens gekleurd en met elkaar in strijd te zijn.

Indonesische historici als Budiman en Widodo zijn in navolging van de Nederlander Van Bemmelen van mening dat de Kali Ngarang of Garang, die in het gebergte ten zuiden van Semarang ontspringt en in de Java Zee uitmondt, gedurende de laatste 10.000 jaar aan de kust zo veel slib heeft afgezet dat de kustlijn daar, ondanks de gestage zeespiegelstijging sinds de jongste IJstijd, jaarlijks enige meters naar het noorden is opgeschoven. Als gevolg van dit proces ligt de Javazee, die in de 14de eeuw nog tot de heuvels van Tjandi reikte, tegenwoordig zo'n 4 tot 6 km van deze hoogten verwijderd. Dit zou verklaren waarom de oudste inheemse vestigingsplaatsen, met uitzondering van de hogere kustwal van Pulau Tirang in het noordwesten van de huidige gemeente Semarang, niet direct aan zee gezocht moeten worden, maar juist in deze hogere delen. Volgens Widodo was de haven van Bergota, de meest noordelijk gelegen hoogte van het 'Heuvelterrein', omstreeks de 8ste eeuw de belangrijkste van het eerste, hindoejavaanse rijk van Mataram en betekende het dichtslibben door de hiervoor genoemde modderstroom een van de oorzaken van zijn latere verval. De Gedong Songo-tempels, die nu zo geïsoleerd in het binnenland lijken te staan, moeten eveneens onder dit rijk tot stand zijn gekomen.

Cheng-Ho en Ki Ageng Pandan Arang

Over de nieuwere vestigingen in het gebied van Semarang, uit de periode van het hindoejavaanse rijk van Modjopahit, bestaan naast Javaanse ook Chinese bronnen. Volgens de overlevering landde admiraal Cheng-Ho of Sam Po in het kader van de grote diplomatieke en economische verkenningen die op last van de Chinese keizers in het begin van de 15de eeuw in Zuidoost-Azië plaatsvonden, in Mangkang, dat nadien een haven ten westen van Semarang werd en waar op dat tijdstip reeds een kolonie van Chinezen bestaan moet hebben. In 1413 zou de vloot ter hoogte van Semarang voor anker zijn gegaan om ter plaatse enige reparaties te laten uitvoeren. Dit nam ongeveer een maand in beslag, in welke tijd de admiraal en zijn officieren de Chinese moskee bezochten die kort tevoren gebouwd was. Volgens dezelfde bron zou een hoge officier van Cheng-Ho, Ong King Hong geheten, daar zijn achtergebleven en er een Chinese kolonie hebben gesticht. Als locatie wordt een plek aan de rivier dichtbij de kust genoemd. Daar is kort na 1450 een Chinese scheepswerf tot stand gekomen, waar later oorlogsschepen voor het vorstendom Demak werden gebouwd. Hier ontstond ook de tempel die de naam Sam Po Kong kreeg. Moskee en tempel geven aan dat de Chinese bevolking destijds kennelijk zowel uit moslems als niet-moslems bestond.

Bronnen van Indonesische herkomst maken duidelijk dat in 1476 in de heuvels van Bergota ook opnieuw een Javaanse vestiging tot stand is gekomen, die onder leiding stond van de beroemd geworden Ki Ageng Pandan Arang. Hij geldt als een der negen wali's, verkondigers van de islam die in de Javaanse geschiedenis een belangrijke rol speelden; zij traden niet alleen op als verbreiders van de nieuwe religie, maar ook als stichters van staatjes en staten, bijvoorbeeld van het naburige rijk Demak. Oorspronkelijk streek de prediker met zijn gevolg neer bij Pulau Tirang, een plaats uit een ouder, hindoejavaans verleden, getuige de bewerkte stenen die men er aantrof en graag gebruikte bij de bouw van de nieuwe nederzetting. Later bracht Ki Ageng Pandan Arang het centrum van zijn activiteiten over naar een gebied in de kustvlakte dat gebied de naam Boebakan kreeg (boebak is een Javaans woord voor ontginning). Hier vestigde hij ook zijn woonplaats, die naar zijn functie als islamitisch leider (djoeroenata) en hoofd van de gemeenschap nadien werd aangeduid met de naam Djoernatan. In de Indonesische voorstelling wordt Pandan Arang derhalve als de stichter van de benedenstad van Semarang beschouwd.

In het begin van de 16de eeuw bracht de Portugees Tomé Pires een bezoek aan Semarang. Uit diens summiere beschrijving, de eerste die van een Europeaan afkomstig is, krijgt men de indruk dat handel en scheepvaart nog een bescheiden omvang hadden. Van een paar schepen slechts was Semarang de thuishaven en er was maar een handjevol kooplieden actief. Over de kwaliteit van de haven was Pires weinig te spreken. In politiek opzicht, zo vermeldde hij, was de plaats onderhorig aan Demak*, een situatie die voortduurde tot de ondergang van dit rijk in 1568. Omstreeks 1575 viel Semarang aan Senopati, de feitelijke grondlegger van het tweede, islamitische rijk van Mataram. Als de belangrijkste invoerhaven van dit machtige sultanaat kende Semarang in de latere 16de en de 17de eeuw een tijd van bloei, al moet men zich ook met betrekking tot die periode geen overdreven voorstelling maken van de schaal waarop destijds de overzeese handel bedreven werd.

Eerste contacten met de VOC

Toen de Nederlanders aan het einde van de 16de eeuw in de Indische Archipel verschenen, leidde dit niet direct tot intensieve contacten met Semarang. Gedurende de eerste jaren na de oprichting van de VOC in 1602 was de aandacht vooral op de Molukse specerij-eilanden en op het vestigen van een handels- en bestuurscentrum gericht, welk laatste uiteindelijk in 1619 zijn beslag kreeg met de stichting van Batavia in West-Java. Ook toen na 1613 geleidelijk aan Java's noord- en oostkust voor de handel werd verkend, gold de aandacht van de VOC in de eerste plaats de havenplaats Japara en nog niet Semarang. In stukken van de Compagnie wordt Semarang weliswaar al in 1618 genoemd, maar daarbij betreft het slechts een bericht, uit die plaats verzonden, over personeelsleden die als gevangenen vanuit Japara naar het hof van de sultan of soesoehoenan van Mataram in Kartasoera werden gezonden. In 1630 vermeldde een andere compagniesdienaar, Pieter Franssen, dat er een weg bestond die Semarang met Mataram verbond, waarvan vijftien jaar later Rijkloff van Goens als eerste compagniesgezant gebruik maakte voor een reis naar het hof van Mataram.

* *De aanstelling op 2 mei 1547 van een eigen regent onder Demaks opperbestuur, onder de naam Ki Ageng Pandan Arang II, geldt tegenwoordig officieel als tijdstip van stichting van Semarang.*

De vroegste nederzettingen in het gebied dat tegenwoordig wordt ingenomen door de stad Semarang. Door aanslibbing is hier in de loop van enkele duizenden jaren de kustlijn 4 tot 6 km noordwaarts verlegd. Bergota, nu een heuvel in het stadsgebied op de grens tussen Benedenen Bovenstad, was tot in de 10de eeuw een eiland. Vermoedelijk zijn daar en op de hoge kustwal van Pulau Tirang in de 8ste eeuw de eerste Javaanse nederzettingen van handelaren en vissers ontstaan. De vestiging van Ki Ageng Pandan Arang, aan het eind van de 15de eeuw, vond al veel verder naar het noorden plaats, ter hoogte van de latere straat Djoernatan (Jl. H. Agus Salim). Cartografie: Grafisch Atelier Stenchlak.

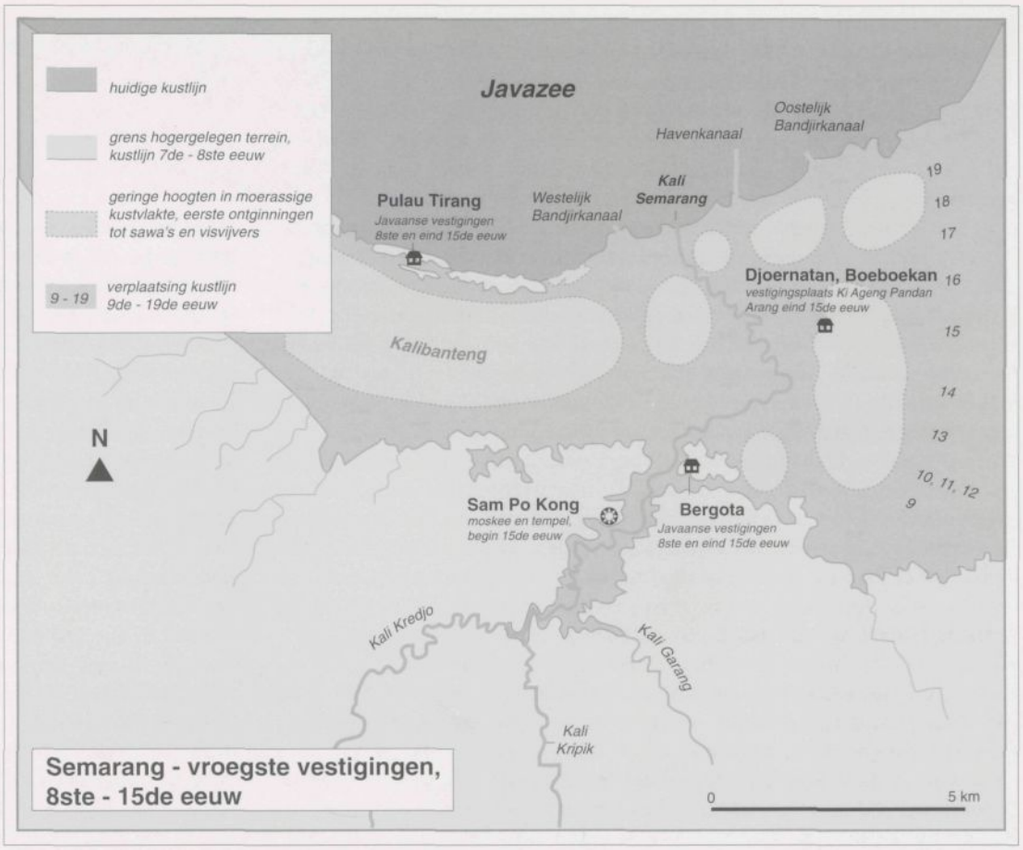

De opkomst van Mataram en Kartasoera sinds de late 16de eeuw, maar vooral tijdens de regering van sultan Agoeng (1613-1645), toen het de suprematie over bijna heel Java had en een directe bedreiging voor de Nederlandse expansie vormde, maakte dat de Compagnie zich na 1630 toenemend voor Semarang ging interesseren. Sultan Agoeng werd na zijn overlijden opgevolgd door Amangkoerat of Mangkoerat I (1646-1677), met wie, naar het zich liet aanzien, de kansen op een vergelijk over de afbakening van de Nederlandse belangen op Java aanzienlijk groter zouden zijn dan tijdens het bewind van zijn vrijwel onveranderlijk vijandige voorganger. Het was in het kader van de onderhandelingen voor een dergelijke overeenkomst dat Rijkloff van Goens in 1645 bij Semarang voet aan wal zette voor zijn gezantschap naar Kartasoera. Het jaar daarop kwam het inderdaad tot een vredesverbond tussen gouverneur-generaal Van der Lijn en Amangkoerat I, waarbij de Compagnie zich in ruil voor de Mataramse erkenning van haar territoriale en commerciële aanspraken verbond om de soesoehoenan in geval van oorlog bij te staan. Semarang bleef in deze regeling gehandhaafd onder het gezag van Amangkoerat I en werd aangewezen als de plaats vanwaar de afgezanten der Compagnie voortaan jaarlijks een hofreis naar Kartasoera zouden ondernemen.

Speelman en Taroena Djaja

Een nieuwe fase in de geschiedenis van Semarang brak aan in 1673, toen de Madoerese prins Taroena Djaja (Troenodjojo, Trunojoyo), gesteund door een aanzienlijke strijdmacht van Makassaren die na de inname van hun vaderstad door de Compagnie in 1667 in benden geregeld de noordkust van Java afstroopten, de leiding nam in een opstand tegen het bewind van Amangkoerat I. Door de binnenlandse onrust die mede het gevolg was van deze invallen, begon al kort na het begin van de opstand de aanvoer van rijst in de kustplaatsen te stagneren. Deze situatie verergerde drastisch toen in 1676 een grote Mataramse legermacht door Taroena Djaja werd verslagen en bijna de hele oost- en noordkust van Java, inclusief Semarang, hem in handen viel. Voor de Compagnie was dit uiteindelijk aanleiding om in de strijd te interveniëren, waartoe vroeg in 1677 een nieuw bijstandsakkoord met de soesoehoenan werd gesloten, in ruil voor vergaande gebieds- en handelsconcessies. Onder leiding van admiraal Speelman slaagden de compagniestroepen er evenwel pas na ruim twee jaar van verbitterde strijd in, de opstand neer te slaan en Taroena Djaja gevangen te nemen; in de nasleep van de oorlog duurde het zelfs nog tot 1681 voor het gezag van de soesoehoenan blijvend was hersteld.

Amangkoerat I was toen inmiddels opgevolgd door zijn zoon Amangkoerat II, op wie ook alle verplichtingen uit het verdrag van 1677 bij de hernieuwing van het tractaat in het jaar daarop zonder voorbehoud waren overgegaan. In het kader van deze overeenkomst mocht voortaan het belangrijkste handelsprodukt van Midden-Java, rijst, uitsluitend nog aan de Compagnie worden verkocht, terwijl de VOC ook volledige tolvrijdom op haar in- en uitvoerprodukten verwierf. De stad Semarang en haar ommelanden werden aan de Compagnie afgestaan; de overige Mataramse kustplaatsen bleven onder Nederlands gezag tot de soesoehoenan de reusachtige oorlogskosten aan de VOC zou hebben terugbetaald.

Over zijn optreden in Midden-Java heeft Speelman uitgebreid gerapporteerd en daarbij meldde hij ondermeer dat bij zijn vertrek uit Semarang in 1678 een kleine militaire bezetting was achtergelaten, terwijl op de rede permanent een bewapend schip werd gestationeerd. Belangwekkend in zijn relaas is de uitvoerige beschrijving van de desa's die toen in bestuurlijk opzicht onder Semarang vielen, van de plaatselijke tollen en van de verplichtingen die op de bevolking rustten. In Speelmans

verslag is verder sprake van het optreden van Chinese en Arabische handelaren, van invoer van stoffen 'en andere coopmanschappen' en van de uitvoer van rijst en hout. Ook werd er gehandeld in zout, rotan, opium en arak.

Onder de verhoudingen die na de overeenkomst van 1678 ontstonden, bleef de invloed van de Javaanse bestuurders ter plaatse aanvankelijk nog groot. De Nederlanders waren vooral geïnteresseerd in een regelmatige aanvoer van produkten en zolang die verzekerd was, bemoeiden zij zich nauwelijks met de interne gang van zaken. De Compagnie handhaafde de kort tevoren aangestelde Javaanse bestuurder Alad-Alad, die tot zijn dood in het jaar 1682 aan het bewind bleef. Als zijn opvolger stelde de Compagnie Marta Naja aan, maar niet nadat eerst 'consent van den Sousouhounang' was gevraagd. Deze Marta Naja werd als Adipati Soera Adi Menggala de eerste regent van Semarang onder de VOC. De gewelddadige dood van Alad-Alad, tijdens een verblijf in Kartasoera, moet de verhouding van de Javaanse bestuurders in Semarang tot het Mataramse hof overigens voor lange tijd onder druk hebben gezet; nog in 1761 wordt door VOC-dienaren melding gemaakt van een verbitterde houding jegens de vorsten in het binnenland.

Onder compagniesbestuur, 1708-1799

De eenvoudige aarden versterking die Speelman in 1677/78 in Semarang had laten opwerpen, werd in de loop van de jaren negentig van de 17de eeuw vervangen door een vijfhoekig, deels stenen fort, gelegen in een bocht van de Kali Semarang iets ten noorden van de bestaande Chinese en Javaanse nederzettingen. Deze opzet kwam voort uit het reeds lang gekoesterde voornemen om de hoofdzetel van het compagniesbestuur over Java's noordkust van Japara naar Semarang over te brengen. Dat Semarang in die periode desondanks kennelijk nog niet van zeer groot belang voor de Compagnie was, mag blijken uit de bijzonder trage uitvoering van dit werk. In 1697, toen de bouw inmiddels zo'n tien jaar bezig was, rapporteerde gouverneur-generaal Van Outhoorn bijvoorbeeld nog: *'Tot Samarangh gaat 't met de aentimmering van Comp.s vesting, waervan bij onse vorige en bysonder de twee laatste brieven (...) geschreven is, wat te langsaem voort, daervan het belet wel het klein getal Europeese timmerlieden werd geïmputeerd; maer wy twyffelen off er wel een behoorl. en voortvarend opzicht over wordt gehouden.'*

Er valt dan ook veel voor te zeggen om het begin van de koloniale stad Semarang niet in 1678, maar pas in 1708 te dateren, het jaar waarin 'de omslag en het houden der hoofdboeken van Japara naar de geprojecteerde hoofdpost tot Samarang was getransporteerd' en de stad daarmee tot middelpunt van de VOC-activiteiten in Midden-Java werd bevorderd. Een belangrijke factor in de keuze voor Semarang was zonder twijfel de al genoemde goede verbindingsweg met Kartasoera, die de reis over land naar het Mataramse hof tot slechts drie dagen reduceerde, in plaats van ruim een week vanuit het noordelijker gelegen Japara.

De vesting van Semarang bezat na haar uiteindelijke voltooiing omstreeks 1708 een tweetal kruithuizen en vijf hoekbastions (waaraan in het oude Semarangse stadswapen de vijf torens boven het schild herinneren), met de namen Zeeland, Amsterdam, Utrecht, Raamsdonk en Bunschoten, en was 'van palissaden met planken wal's gewijze bezet' en van goed geschut voorzien. Over de omvang meldt dominee François Valentijn in zijn befaamde encyclopedische *Oud en Nieuw Oost-Indien* (1726), dat het Semarangse fort groter was dan het Kasteel van Batavia. Hoe de onderkomens van het 130 man sterke garnizoen en het overige personeel eruit zagen is niet bekend, maar de gezaghebber zelf beschikte in elk geval over 'een fraeje steenen wooning, zoo 't van buiten gelijkt'. Als eerste 'Gezaghebber van Java's Noord-Oostkust', voortaan de hoogste burgerlijke en militaire autoriteit ter plaatse, fungeerde in 1708 Willem Drost. Met betrekking tot de stad zelf, die hij omstreeks dezelfde tijd persoonlijk had bezocht in zijn hoedanigheid van veldprediker tijdens de Eerste Javaanse Successieoorlog, schrijft Valentijn:

'De stad Samarang is een van de grootste Javaansche Zee-steden, waarom zy ook sedert Ao. 1708 tot de Hoofdplaats, en zetel van de Heer Gezaghebber, die 't opperbewind over Java's Noord-Oostkust heeft, van haar Edelheden verkoren, en zedert alle den omslag der E. maatschappy hier verplaatst is, daar hier bevorens een Koopman lag, in welke tyd Japara altijd de Hoofd-plaats geweest is. Deze stad werd gegist drie en vyftig mylen van Batavia, en zeven van Japara te leggen. Zy is maar een open vlek, dog wel een myl in 't rond betimmerd, waar in zeer veel gemeene, en ook eenige fraeje huizen, zoo van den Javaanschen Landvoogd (die een van de vier groote Strand-Heeren, de vierde in rang van de eerste Princen des Ryks, en Soera di Menggala genoemd is) als van den Kapiteyn der Chineesen, en andere vermogende lieden gevonden werden, alzoo dit een groote handelsplaats in Ryst, en andere waaren is. De Javaansche Landvoogd heeft hier een groot gevaarte van een steene wooning, na welke men over een groote brug gaat, die zeer hoog over de Rivier gemaakt is (...) Men gist dat hier in, of 'r onder, wel twintig duizend huisgezinnen behooren, hoewel anderen dit nog hooger begrooten, omdat het 'r grimmelt, en krioelt van menschen, die zig met visscheryen, Rystplanten, en dien handel, als mede 't hakken van Jati-hout in de bosschen, met het zagen van 't zelve, en 't handelen daar in, bezig houden, en onder al 't welke de Chineezen, die hier al vry sterk woonen, een groot leven geven. Hier is ook een groote markt, daar alles te koop is. Zy mag in oude tyden zoo volkryk geweest zyn; dog ik geloove niet, dat zy nu zoo veel ingezetenen heeft. Dit is de stad, daar de Gezanten, die na den Soesoehoenan gaan, aankomen, en die van daar gemeenelyk na Mataram zeer plegtelyk opgeleid werden.'

Ongetwijfeld overdreef de goede dominee een beetje met het noemen van een inwoneraantal van 20.000 gezinnen, dus minstens zo'n 60.000 inwoners, maar zeker is wel dat Semarang al in de vroege 18de eeuw een stad van aanzienlijke grootte was. Ze viel, zoals door Valentijn aangegeven, in vier min of meer afzonderlijke delen uiteen, namelijk de Javaanse 'negorij' met de grote moskee, de pasar en de regentswoning of dalem op de westelijke oever van de Kali Semarang, de Maleise Kamp meer stroomafwaarts, eveneens op de westelijke oever, de Chinese Kamp tegenover de Javaanse stad, op de oostoever, en de Nederlandse vestiging met het fort, pal ten noorden van de Chinese stad. Die compagniesnederzetting nam na 1708 snel in omvang toe, zodat spoedig oostelijk van het fort nieuwe woonbuurten ontstonden, voornamelijk bevolkt door Europese dienaren van de Compagnie en een veel geringer aantal vrijburgers. De Nederlandse woonstad bleef evenwel lange tijd vrijwel onversterkt. Pas na de gebeurtenissen van 1741, toen Semarang op het nippertje ontsnapte aan een verovering door een Chinees-Javaans opstandelingenleger, kwam het uiteindelijk tot een algehele ommuring. Daarbij werden de zuidelijk aangrenzende Chinese stadsdelen afgebroken, om voor de nieuwe vesting een vrij schootsveld te verkrijgen, en het centrum van de Chinese Kamp op veiliger afstand verlegd naar een terrein op de westelijke rivieroever, ten zuiden van de Javaanse stad.

In deze latere gedaante bestond Nederlands Semarang in grondplan ruwweg uit een aan de lange noordzijde iets gebogen verlopende rechthoek van ca. 600 x 400 m, met aan de noordwestelijke hoek een forse uitstulping op de plaats waar het eerste, vijfhoekige fort had gelegen. Dit werd bij de uitbreiding na 1741 afgebroken, met uitzondering van de twee bastions aan de west- en noordzijde, die opgenomen werden in de nieuwe stadswal. Ook op de andere hoeken kwamen grote bastions, terwijl uit de noord- en oostwal enkele kleinere punten staken. Het geheel was omgeven door grachten, die overigens zo smal en ondiep waren dat hun functie nauwelijks meer dan symbolisch geweest kan zijn. In de aarden, maar met baksteen beklede wallen waren aan de west-, zuid- en oostzijde stadspoorten uitgespaard naar de doorgaande wegen die later bekend werden onder de namen Bodjong, Pekodjan en Karangbidara; aan de noord- en westkant bevonden zich bovendien

enkele kleinere uitvalspoorten, die in geval van nood een snelle aftocht naar de rede mogelijk maakten. Hoewel de vestingwerken in de 19de eeuw weer werden afgebroken, herinnerden nadien nog tot het laatst van de koloniale tijd de Wester-, Ooster-, Noorder- en Zuiderwalstraat rondom de Benedenstad aan hun eertijdse bestaan.

Binnen de wallen waren de belangrijkste compagniesgebouwen gelegen bij de westelijke stadspoort, die uitzag op de zogeheten Gouvernementsbrug, later Sociëteitsbrug. Het Gouvernement, op de plaats van het latere gebouw van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, was in de VOC-tijd kantoor en aanvankelijk ook woonverblijf van de gezaghebber; op de tegenoverliggende hoek van de Heerenstraat was de secretarie gevestigd. Ten noorden van het Gouvernement strekte zich voorbij de Hoofdwacht langs de Pakhuisstraat een bijna 150 m lang complex van pakhuizen, magazijnen en kantoren uit, terwijl buiten de wal aan de rivier een kleine werf was gelegen, iets terzijde van de latere Uitkijk. Tegen de noordelijke wal bevond zich aansluitend het oude hospitaal, dat in 1782 tot Marineschool werd bestemd, en iets verder oostelijk de artilleriewerkplaats. Achter de oosterpoort stond een tweede wachthuis, met in de onmiddellijke nabijheid het nieuwe hospitaal en het oudemannen- of Proveniershuis. Het middelpunt van de stad werd gevormd door de kerk, tot 1753 een eenvoudige kruisbouw, nadien de huidige koepelkerk (verbouwd in 1794 en nogmaals in 1894), met aangrenzend het Paradeplein. Pal ten noorden van de kerk was op de plaats van het latere Borsumij-gebouw sinds 1732 het Armenhuis gevestigd, iets daarachter aan de Hoofdwachtstraat de school. Twee laatste instellingen die aparte vermelding verdienen waren de rechtsprekende colleges, de Landraad en de Raad van Justitie, beide geïnstalleerd in 1747.

De voltooiing van de grote werken in het kader van de omwalling en uitbreidingen na 1741 vond uiteindelijk niet eerder plaats dan omstreeks 1760. In zijn 'memorie van overgave' schreef gezaghebber Nicolaas Hartingh in 1761 dan ook niet zonder trots aan zijn opvolger:

'Samarang is de hoofdplaats en UwEdgestr. residentie, 'twelk met desselfs bolwerken en steenen met aarde aangevulden ringmuur wel een stad genaamd mag worden en sedert eenige jaren considerabel verbeterd, schoon by myn aankomst een modderpoel vond, dog heden onder Gods zegen alles hegt en sterk gemaakt, met geschut voorzien en tegen een inlandsen vyand dubbel en dwars bestaanbaar, heeft goede kruythuizen en een bequaam laboratorium, het eenigste dat by rupture wat zwaar zoude vallen, of zelfs onmogelyk wezen, is de wyd uytgestrekte vestingwerken naar vereys te kunnen bezetten.'

VOC en Mataram: verschuivende machtsverhoudingen

Terwijl sommige schrijvers het er op houden dat de eerste Javaanse regent van Semarang in de compagniestijd, Soera Adi Menggala, van Arabische herkomst was, zou hij volgens anderen afstammen van de eerdergenoemde Ki Ageng Pandan Arang II, de bestuurder van Semarang in de tijd van het Demakse sultanaat. Dit laatste zou een mogelijke verklaring kunnen zijn voor het feit dat de Mataramse vorsten deze bestuurder en zijn opvolgers moeilijk in de hand bleken te kunnen houden. Al spoedig na 1682 deden zich meningsverschillen voor met het hof van Kartasoera over de grenzen van het gebied onder regentelijk bestuur, een onenigheid die tot het midden van de 18de eeuw zou voortduren. Wel slaagde de soesoehoenan er aan het eind van de 17de eeuw in het grootste deel van het achterland van Semarang weer onder zijn directe gezag te krijgen, maar tegelijkertijd rees Soera Adi Menggala's ster onder het VOC-bewind.

In 1703 werden in de dalem van de Semarangse regent besprekingen gevoerd tussen de Mataramse troonopvolger, de latere Pakoe Boewono I, en afgezanten van de Compagnie, met als uiteindelijk resultaat dat het hof bewilligde in de afstand van de betwiste gebieden. Tekenend voor de nieuwe verhoudingen werd daarbij wel de bepaling dat de regent de voorgeschreven jaarlijkse hofreis voortaan alleen nog in het gezelschap van het hoofd van de VOC-vestiging in Semarang hoefde te maken.

Die inschikkelijkheid van de komende soesoehoenan had alles te maken met de troonopvolgingsstrijd die na de dood van Amangkoerat II in Mataram was ontbrand tussen de aangewezen troonopvolger en oudste zoon van Amangkoerat, soenan Mas, en diens oom, de pangeran Poeger. Soenan Mas keerde zich spoedig min of meer openlijk tegen de Compagnie, waardoor de Hoge Regering in Batavia na enige aarzeling de zijde koos van de prins Poeger. Tijdens de besprekingen van 1703 in Semarang kwam het tot een beginselakkoord tussen Poeger en de Compagnie, waarbij de eerste zich verbond alle eerder aangegane verplichtingen van Mataram te zullen overnemen. In 1705 bezetten compagniestroepen Kartasoera, waar de pangeran ten slotte ingehuldigd werd als soesoehoenan Pakoe Boewono I, onder afstand van grote delen van West-Java en Madoera. Het werkelijke einde van deze Eerste Javaanse Successieoorlog volgde evenwel pas in 1708, toen soenan Mas zich na een taaie guerrillastrijd in Oost-Java gewonnen moest geven en aansluitend naar Ceylon werd verbannen.

Tijdens de eerste successieoorlog was Semarang zelf geen doel geweest van Javaanse aanvallen. Dit gebeurde wel tijdens het tweede grote conflict tussen Mataram en de Compagnie in de 18de eeuw, de Chinees-Javaanse opstand van 1740-1743. In West-Java, in het bijzonder rondom Batavia, deed zich in 1740 grote onrust voor onder de voornamelijk Chinese landarbeiders op de suikerplantages, die op termijn uitmondde in een regelrecht hongeroproer en een belegering van Batavia. Ondanks aanvankelijke paniek bij de Hoge Regering wisten de compagniestroepen het opstandelingenleger echter na enige tijd te verdrijven, waarbij het binnen de muren van Batavia tot een ongehoorde massamoord op de Chinese bevolking kwam. Daarop trokken de belegeraars af naar Midden-Java, waar zij spoedig aanzienlijke gebieden beheersten en begin 1741 ook Semarang en ommelanden insloten en de verbinding met Kartasoera onmogelijk maakten. Daar had soesoehoenan Pakoe Boewono II, die in 1727 zijn vader was opgevolgd, zich intussen met de Chinese opstandelingen verenigd in de hoop de Nederlanders voorgoed te verdrijven, en om te beginnen alvast de bezetting van het compagniesfort bij zijn hoofdstad om het leven laten brengen.

Deze Javaans-Chinese coalitie vormde inderdaad de eerste werkelijke bedreiging voor de positie van de VOC op Java sinds de belegeringen van Batavia onder sultan Agoeng in 1628 en 1629. Medio 1741 werd de insluiting van Semarang omgezet in een echt beleg. In de loop van de maanden nadien bleken de Javanen en Chinezen ondanks hun grote numerieke overmacht evenwel niet in staat de provisorische verdedigingslinie rondom de verder vrijwel onversterkte stad te doorbreken, tot groot onbehagen van de soesoehoenan en minstens zo grote verrassing van de Hoge Regering. Omgekeerd was het zwakke garnizoen weliswaar niet in staat de belegeraars te verdrijven, maar de tijdwinst die het onverwachte standhouden van Semarang opleverde, bood waarnemend gouverneur-generaal Thedens de gelegenheid versterkingen uit Batavia en Makassar over te laten brengen. Daarmee keerden later in het jaar de kansen, toen de VOC-troepen erin slaagden het beleg te breken en het coalitieleger in de verdediging te dringen. Dit was overigens mede te danken aan de enige bondgenoot die de Compagnie in dit conflict had, de Madoerese regent Tjakraningrat, die met een eigen legermacht Oost-Java binnenviel en daar een aanzienlijk gebied op de soesoehoenan veroverde.

Danig in het nauw gebracht, betuigde Pakoe Boewono II de Hoge Regering spijt over zijn aandeel in de opstand, hetgeen echter tot direct gevolg had dat de Chinese opstandelingenleiders en een deel van zijn hovelingen zich tegen hem keerden en in Kartasoera een nieuwe vorst installeerden. Daarmee diende zich voor de Compagnie een kort voordien nog ongedachte gelegenheid tot uitbreiding van haar

machtsgebied aan. In ruil voor de gevraagde Nederlandse hulp bij de herovering van zijn troon bleek de soesoehoenan opnieuw bereid tot afstand van territorium, ditmaal de gehele noord- en oostkust van Java, de Oosthoek en Madoera. Dit laatste viel vanzelfsprekend niet in goede aarde bij Tjakraningrat, die als beloning voor zijn aandeel in de strijd verwacht had Madoera en een deel van Oost-Java toegewezen te krijgen en nu op zijn beurt de wapens tegen de Compagnie opnam. Mede als gevolg van deze verwikkelingen duurde het ten slotte nog tot eind 1743 voor het daadwerkelijk tot een verdrag in de beoogde zin met Pakoe Boewono II kwam. Voor Semarang was in dit verband vooral van belang, dat ook de inkomsten die Mataram uit de haven van Semarang had genoten en uit de nabijgelegen districten Kaligawe, Terbojo en Gemoelak, voortaan aan de Compagnie toevielen.

De latere compagniestijd; economische opbloei

Het tractaat van 1743 betekende de feitelijke consolidatie van het territoriaal gezag van de VOC over de gehele noordkust van Midden-Java. Twaalf jaar later eindigde met de rampzalige afloop van de Tweede Javaanse Successieoorlog de facto zelfs het bestaan van Mataram als soevereine staat, toen bij het verdrag van Ganti het rijk werd verdeeld in de twee Vorstenlanden Soerakarta en Djokjakarta, beide in status verlaagd tot lenen van de Compagnie. Hoezeer tegen die tijd de verhoudingen gewijzigd waren, laat ondermeer het verslag zien dat gezaghebber Nicolaas Hartingh in 1756 over zijn ambtsgebied uitbracht:

'Samarang het Hoofdcomptoir, met zyne dorpen Torbaya, Goemoelak, Caligawe, Limbrawa en Oeroet-dalangsche volkeren, zijn heel volkryk, extra bebouwd en florisant, kunnende men nu gelyk het spreekwoord zegt, met een zak met geld naar Soeracarta alleenig gaan, daar men anders een heele comp. dragonders toe moest houden tot escorte van Comps. goederen; veel mag men daarvan toeschryven an de goede en zagte regering van den Samarangs hoofdregent, welke familie zeer trouw schynt voor de Comp. en my niet vreemd voorkomt om die te protegeren, ja by occagie nog al zoo wat dessa's by het Samarangse te voegen als Grogol etc. om dus als onder het oog van den Gouverneur en met een goed opzigt gelegen, ook in tyd van (noode) van wat tegenwigt te kunnen zyn.'

De berichten over handel en scheepvaart uit het laatste kwart van de 18de eeuw maken duidelijk dat Midden- en Oost-Java onder de Compagnie een bloeiperiode doormaakten, althans tot de Vierde Engelse Oorlog van 1780-1784, terwijl in dezelfde tijd over de achteruitgang van Batavia werd geklaagd. Semarang breidde zich gestaag uit en het aantal Europese en Javaanse inwoners nam vooral na ca. 1770 voortdurend toe. De grondslag van het toegenomen handelsverkeer was een sterke groei van de agrarische produktie en het oostelijke gedeelte van Java ontwikkelde zich tot de hout- en rijstschuur der Compagnie. Ook niet-Nederlanders begonnen de voordelen van dit gebied in te zien. Langs de kust werden tal van Maleise en Makassaarse kampongs en Javaanse negorijen aangelegd, waarvan de bewoners zich vooral op de handel toelegden. Bij de grotere havens kwam men soms zelfs gronden tekort om de groeiende bevolking te huisvesten.

Met betrekking tot Semarang en achterland laten de beschikbare gegevens over de produktie en omslag van hout, vooral ten behoeve van de scheepsbouw, van rijst en na 1760 ook van koffie in deze periode een voortdurend stijgende lijn zien. Hetzelfde geldt voor de specerijen kardamon en peper en voor de verfstof indigo. Verder werden ter plaatse katoenen garens vervaardigd en verhandeld, een nieuwe nijverheid die weldra een goed produkt afleverde en aanzienlijke winsten opleverde. Toen bijvoorbeeld gouverneur Johannes van der Burgh in 1780 uit Semarang vertrok liet hij, naar eigen zeggen, een gebied achter *'in favorabelder toestand, als waarin deeze gezegende kust misschien nog ooit voor de Compagnie geweest is.'* In dat jaar leverden stad en ommelanden behalve veel hout, rijst, katoenen garens en indigo ook erwten, bonen, klapperolie en zelfs aardolie, de laatste uit de omgeving van Tjepoe. De aanvoer van deze produkten was deels gebaseerd op het stelsel van 'verplichte leverantiën' waaraan de regenten - en daarmee hun onderhorigen - in het gezagsgebied van de Compagnie onderworpen waren, deels ook op vrij handelsverkeer.

Over Semarang zelf merkte Van der Burgh in zijn 'memorie van overgave' op dat de stad door zijn voortdurende bemoeienis tot verbeteringen aan gebouwen, wegen en straten en het schoonhouden van de open plaatsen nu 'een net steedje' genoemd zou kunnen worden, als het tenminste vanaf het begin beter zou zijn opgezet. Onder zijn bewind was een nieuwe pasar opgericht, die jaarlijks een flink bedrag opleverde ten gunste van het stedelijke verzorgingshuis voor oudelieden, het Proveniershuis. Door Chinese inwoners werd sinds vele jaren een arakbranderij gedreven die eveneens aanzienlijke sommen aan pachten inbracht, maar op last van de Hoge Regering was deze nu helaas gesloten, na bezwaren van concurrerende branders in Batavia.

Ten aanzien van de scheepvaart moest evenwel worden vastgesteld dat de verzanding van de riviermonding, waarover zeventig jaar eerder reeds door Valentijn werd bericht, intussen zulke vormen had aangenomen, dat ook een lege schuit de haventoegang nauwelijks meer passeren kon. Voorgesteld werd om de rivier over een grote afstand aan weerszijden van een beschoeiing te voorzien, de monding te vernauwen en door strekdammen van paalwerk en stenen te verlengen, een en ander met het doel *'meer schuuring te veroorzaken en het afkomende water kragt by te zetten, om het van buiten aanspoelende zand terug te dryven.'* Verder beschikte de stad in deze periode over twee gewapende sloepen, ter bescherming van de scheepvaart tegen zeerovers.

Over het Semarang uit de laatste jaren van de Compagnie berichtte in 1787 gezaghebber Johannes Siberg, de latere gouverneur-generaal; hij wijst in zijn memorie op enkele negatieve ontwikkelingen die zich met betrekking tot de verhouding tussen bestaansmiddelen en bevolkingsomvang begonnen af te tekenen. Met name de 'Javaansche negorijen' namen in het Semarangse sterk in aantal en grootte toe, zelfs zozeer dat gevreesd moest worden dat er binnenkort niet meer voldoende vestigingsplaats beschikbaar zou zijn. Het gebrek aan rijstvelden in de ommelanden was reeds zo groot dat Semarang zelf nog geen tiende van de benodigde rijst meer voortbracht, terwijl het overige door het naburige Demak werd geleverd. Daarmee manifesteerde zich in toenemende mate een duidelijke functiescheiding tussen de eigenlijk stad en haar achterland, waarbij de eerste weliswaar de economische spil van de regio vormde, maar tegelijkertijd voor de voorziening in de directe levensbehoeften steeds afhankelijker werd van het laatste.

Een andere vorm van afhankelijkheid merkt Siberg op ten aanzien van de Maleise en Makassaarse Kamp binnen de stad. Ook daar nam de bevolking gestaag in omvang toe, terwijl deze stadsdelen geleidelijk aan van aanzien veranderden door de bouw van steeds meer stenen huizen. Toch was er sprake van een algemene malaise onder de genoemde bevolkingsgroepen, die door hem werd toegeschreven aan de *'kwynenden overwalsen handel, die gedurende den jongsten oorlog met Engeland en de daarop gevolgde ruptures in straat Malakka en elders veel tegenspoed en verhindernissen ondergaan heeft.'* Hier wreekte zich de toenemende betrokkenheid van Semarang bij de internationale handel, waarbij stremmingen in de scheepvaart ook buiten de Compagnie directe gevolgen hadden voor degenen die van deze nering afhankelijk waren.

Op stedebouwkundig gebied ten slotte maakte Semarang in de laatste decennia van de 18de eeuw het begin van de ontwikkeling door die in de volgende en vooral in de 20ste eeuw uiteindelijk zo gezichtsbepalend voor de stad zou worden: de uitbreiding naar het hoger gelegen achterland. Zo bestond omstreeks 1760 aan het eind van Bodjong, ongeveer op de plaats van de latere Raad van Justitie, reeds een landhuis Zigtrijk, terwijl aan het eind van de eeuw bij de aansluiting met Boeloe

het imposante buiten verrees dat mettertijd de ambtswoning van de Semarangse resident zou worden en na 1928 die van de gouverneur van Midden-Java, analoog aan soortgelijke ontwikkelingen in Batavia en Soerabaja. Met de hoogste bestuurlijke autoriteiten verhuisden spoedig nadien ook veel andere notabelen naar 'Boeyang', zoals Bodjong in een laat-18de-eeuws rapport wordt aangeduid. Daarmee was in hoofdlijnen de richting vastgelegd waarlangs nadien tot in deze tijd de meer prestigieuze stadsuitbreidingen van Semarang zouden plaatsvinden.

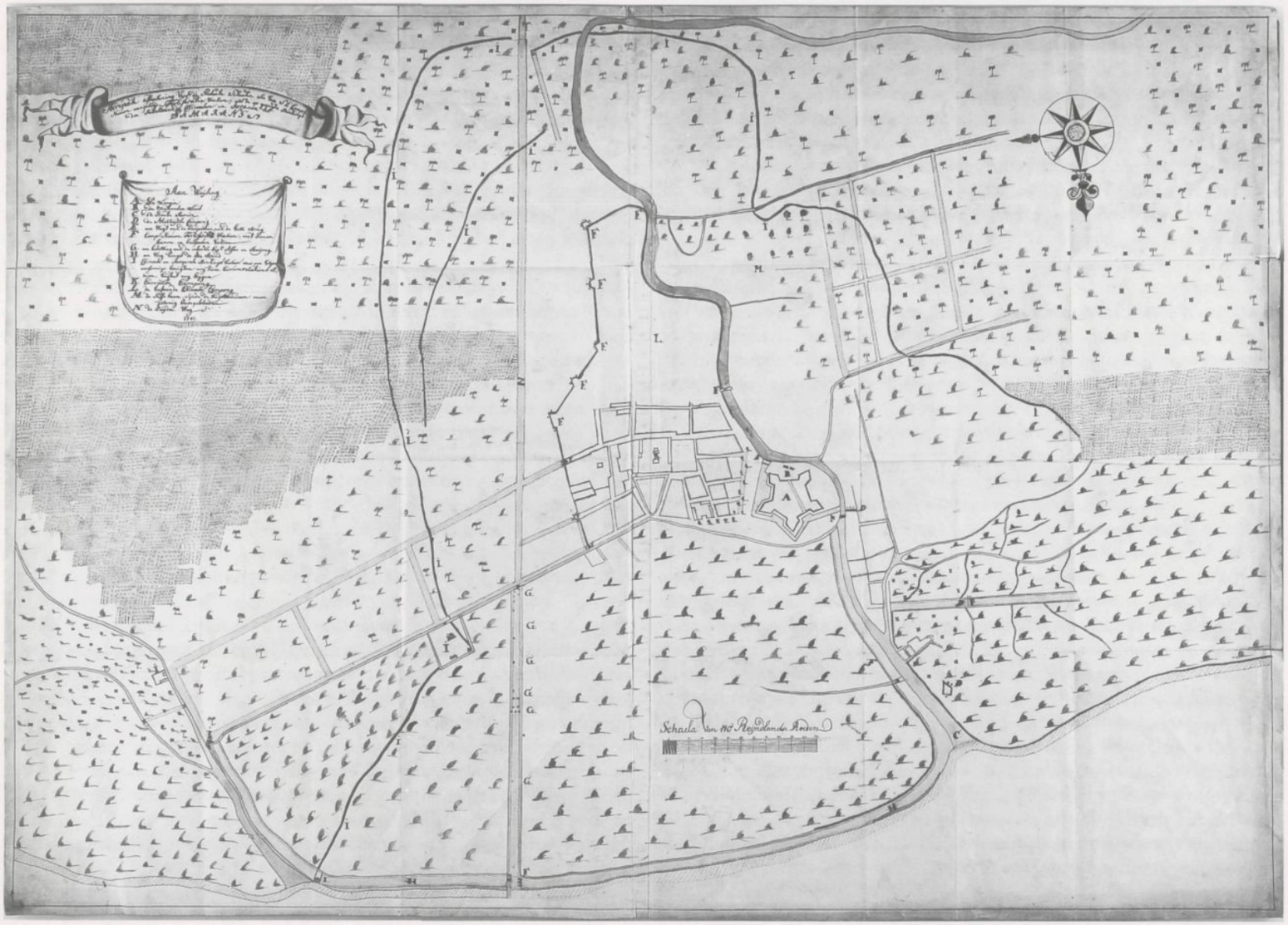

De stedebouwkundige ontwikkeling van Semarang gedurende een eeuw van compagniesbewind, weergegeven in drie kaarten - met het zuiden boven! - van stad en ommelanden uit respectievelijk 1695 (pag. 6), 1741 en de vroege 19de eeuw (pag. 15). De vroegste kaart, getekend een kleine twee decennia na de overname van Semarang door de VOC, laat zien dat de Nederlandse vestiging ter plaatse toen nog nauwelijks meer dan het fort en enkele bijgebouwen omvatte. De Chinese Kamp sloot pal ten zuiden van deze versterking aan, terwijl de Javaanse en Maleise 'negorijen' op de tegenoverliggende, westelijke oever van de Kali Semarang waren gesitueerd. Overigens geeft de kaart in zoverre een vertekend beeld, dat het fort in 1695 in werkelijkheid nog lang niet voltooid was. Het reeds ingetekende ravelijn (voorwerk) westelijk van de vesting is naderhand zelfs nooit tot stand gekomen. De tweede, bovenstaande kaart geeft de situatie na het beleg van 1741 weer. Oostelijk van het fort is de Nederlandse woonstad in aanleg al goed te herkennen. De oude Chinese Kamp ten zuiden daarvan was deels afgebrand tijdens het beleg en moest later op last van de Compagnie verder zuidwaarts en aan de overzijde van de Kali Semarang worden herbouwd. Om de Nederlandse en de voormalige Chinese stad is een provisorische vestingwal in de vorm van een houten palissade te zien, als voorloper van de latere vestingwerken rond de Benedenstad. De doorlopende lijnen ter weerszijden van de stad geven de frontlijn tijdens het beleg aan. In de derde kaart, hoewel pas getekend in de vroege 19de eeuw, is de situatie van omstreeks 1795 te zien, inmiddels compleet met omwalde Nederlandse woonstad (A), nieuwe Chinese Kamp (B), Württembergse Kazerne (R), Bodjong en andere doorgaande wegen. Kaarten: ARA.

Onder gouvernementsbestuur, 1800-1906

Op 31 december 1799 werd de failliete VOC formeel ontbonden, waarbij alle compagniesbezittingen overgingen naar de Nederlandse staat, op dat tijdstip nog de Bataafsche Republiek, vanaf 1806 het Koninkrijk Holland. In 1810 werd het laatste ingelijfd bij het Franse keizerrijk, waarmee heel Nederlands-Indië, zoals het vroegere VOC-territorium in de archipel inmiddels werd aangeduid, in naam een Franse kolonie werd. De praktijk was toen echter al een andere. De feitelijke status van Franse vazalstaat en de latere inlijving betekenden voor Nederland in deze eerste jaren van de 19de eeuw een bijna voortdurende staat van oorlog met Groot-Brittannië. Hun onbetwiste suprematie ter zee had het de Britten mogelijk gemaakt, zich tot omstreeks 1810 meester te maken van vrijwel alle Nederlandse bezittingen overzee, vooralsnog evenwel met uitzondering van het rijke en - naar men aannam - goed verdedigde Java. Wel was dit eiland toen al jarenlang zo goed als afgesneden van het moederland, hetgeen ter plaatse echter eerder in bestuurlijk dan in commercieel opzicht als een nadeel werd ervaren. Dankzij de snel opkomende vrijhandel met de Verenigde Staten en andere landen die niet bij het grote Europese conflict waren betrokken, was het eerste decennium na 1800 een periode van relatieve bloei, waarvan ook Semarang profiteerde.

Voor de latere ontwikkeling van Semarang als handels- en bestuurscentrum is de in deze periode begonnen aanleg van nieuwe en verbetering van bestaande wegen naar de omringende plaatsen van grote betekenis geweest. In dit verband moet uiteraard de naam van mr. Herman Willem Daendels worden genoemd, de 'IJzeren Maarschalk' die van 1808 tot 1811 de functie van gouverneur-generaal bekleedde. Onder zijn gezag kwam de beroemde of, in verband met de uitvoering in dwangarbeid en herendienst, eerder beruchte Groote Postweg over de gehele lengte van Java tot stand. Aan de aanleg lagen weliswaar militaire motieven ten grondslag, in samenhang met de steeds dreigende Engelse inval, maar ook voor het civiele personen- en berichtenverkeer werd deze weg van groot belang. In Semarang sloot de Groote Postweg westelijk aan op de reeds bestaande kustweg naar Kendal en verliep vervolgens via Bodjong, de Heerenstraat en Karangbidara oostwaarts verder in de richting Demak; tegenwoordig is dit nog altijd de voornaamste oost-westverbinding door de stad. Onder Daendels kwam het op Java ook tot een bestuurshervorming, die de grondslag legde voor de later zo sterke centralisatie van gezag onder het Indische Gouvernement. Daarbij werden de gezaghebbers naar Frans voorbeeld vervangen door 'prefecten', de voorlopers van de residenten die onder het Engelse interimbestuur tussen 1811 en 1816 werden geïnstalleerd.

Begin september 1811 zetten de Engelsen, na het vertrek van de geduchte Daendels en in aansluiting op een landing bij Batavia een maand eerder, bij Semarang uiteindelijk toch voet aan wal. Daar was op de 1ste van die maand Daendels' opvolger Janssens aangekomen, met de resten van zijn leger op de vlucht na de verloren veldslag bij Meester Cornelis, in de hoop in Midden-Java met steun van de Javaanse vorsten alsnog tot een verdediging te komen. Bij de kampong Srondol, iets zuidelijk van Semarang, richtte hij provisorisch een stelling in, die echter - als gevolg van het uitblijven van opgeroepen Madoerese hulptroepen en de paniek die onder de manschappen van de Javaanse vorsten uitbrak bij het verschijnen van de Britten - reeds bij de eerste aanval opgegeven moest worden. Na zich nog overhaast met zijn laatste volgelingen teruggetrokken te hebben naar Toentang bij Salatiga, zag de ongelukkige gouverneur-generaal zich daar uiteindelijk op de 17de september 1811 gedwongen zich definitief over te geven.

Eenmaal in het bezit van Midden-Java, achtten de Engelse bestuurders Semarang verder niet van meer belang dan voordien de Nederlanders. De strategische betekenis van de stad kwam vooral voort uit haar functie als toegangspoort tot de Vorstenlanden; de plaats zelf was in militair opzicht niet of nauwelijks van gewicht, zoals al tijdens de voorbereidingen voor de invasie was gebleken. De kust was modderig en ondiep, dus zonder beschutte anker- en landingsplaats, terwijl de fortificaties, bestaande uit een bakstenen omwalling met 50 stukken geschut en een kustbatterij met nog eens vijftien kanonnen, verouderd bleken en hooguit geschikt waren voor een verdediging tegen een binnenlandse vijand. Weliswaar waren kort voor 1790 door de zogenoemde Militaire Commissie, uit Nederland uitgezonden om in de compagniesbezittingen de toestand der verdedigingswerken te onderzoeken, voorstellen gedaan voor de bouw van een grote citadel iets ten zuiden van de Nederlandse woonstad, maar zoals elders waren deze plannen door de snelle ondergang van de VOC nadien niet uitgevoerd. Onder het Britse bestuur, waarvan al vrij snel duidelijk was dat het slechts tijdelijk zou zijn, zijn evenmin meer stappen ondernomen tot een betere defensie.

Restauratie, Java-oorlog en Cultuurstelsel

Na de restauratie van het Nederlandse gezag in 1816 bestond de voornaamste blijvende herinnering aan de Engelse periode dan ook niet uit een fysieke nalatenschap in enigerlei vorm, maar uit de hervormingen die onder luitenant-gouverneur Raffles in bestuur en rechtspraak waren doorgevoerd. In het kader van de eerste was Semarang met ommelanden in 1813 een residentie geworden, met een gezagsgebied dat net als Daendels' prefectuur aanzienlijk geringer in omvang was dan dat van Java's noordkust waarvan Semarang tijdens de compagniestijd het bestuurlijke centrum was geweest.

De terugkeer van het Nederlandse bewind ging op veel plaatsen in de archipel samen met langdurige en gewelddadige opstanden, waarvan voor Semarang vooral de Java-oorlog van 1825-1830 van belang is geweest. Oorspronkelijk voortgekomen uit een opvolgingskwestie aan het Djokjase hof, groeide dit conflict in 1825 in korte tijd uit tot een grote Javaanse opstand tegen het Gouvernement, onder aanvoering van een der pretendenten, prins Dipa Negara of Diponegoro. Verrast door de snelheid en heftigheid waarmee de revolte om zich heen greep, was het Nederlandse bestuur aanvankelijk in het defensief gedrongen. Begin 1826 was niet alleen vrijwel het gehele Vorstenland Djokjakarta en een deel van Soerakarta in handen van Diponegoro, maar hadden ook Rembang en Kedoe zich aangesloten en leek zelfs Semarang enige tijd bedreigd te worden.

Later in dat jaar, maar vooral in de eerste helft van 1827 keerden echter geleidelijk aan de kansen, toen bij het Nederlandse tegenoffensief onder generaal De Kock de toegepaste strategie van permanente bezetting via het zogeheten bentengstelsel haar vruchten begon af te werpen. Diponegoro werd teruggedreven naar het ontoegankelijke bergland van Midden-Java, waar hij zich in verbeten guerrillastrijd nog tot begin 1830 wist te handhaven. De oorlog eindigde op 28 maart van dat jaar met de onverhoedse gevangenneming van de Javaanse prins in Magelang, waar

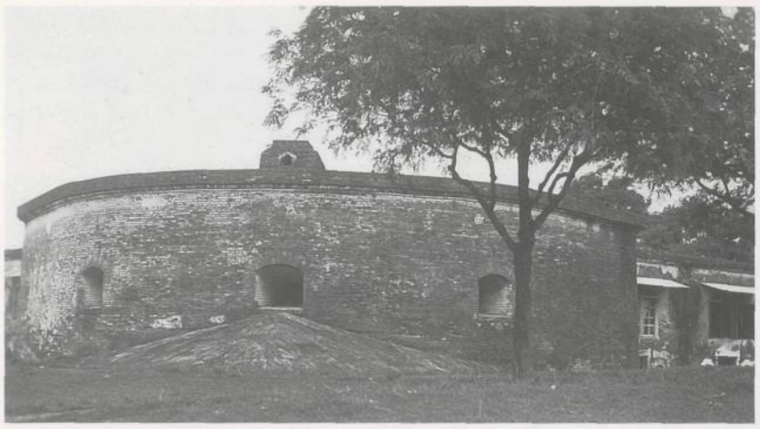

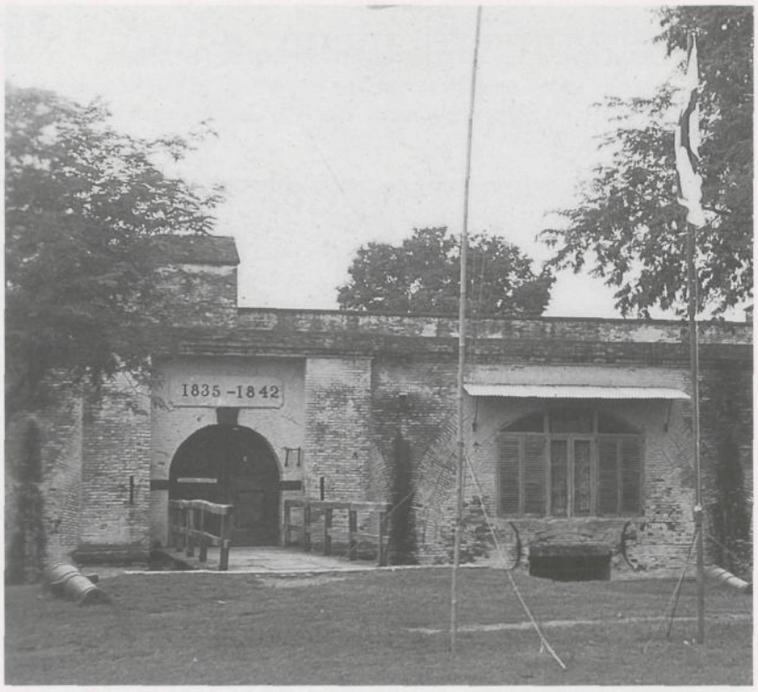

Twee aanzichten van Fort Prins van Oranje, dat tussen 1835 en 1842 op Pontjol werd gebouwd als onderdeel van het Defensieplan Van den Bosch. Zoals de overige grote forten die in dezelfde periode op Java tot stand kwamen, was het grondplan van deze citadel nog goeddeels 18de-eeuws, in de vorm van een rechthoek met vier hoekbastions. Nieuw was wel dat deze laatste als rondelen waren gebouwd, in plaats van in de minder sterke ruitvorm. Foto's: Tiong Bing.

hij door De Kock was uitgenodigd voor vredesbesprekingen. Diponegoro werd kort nadien verbannen naar Menado, later naar Makassar, waar hij in 1855 overleed.

Voor Semarang en overig Java had de oorlog op velerlei terrein vergaande directe en indirecte gevolgen. Hoewel de grote steden, met uitzondering van Djokja en Solo, uiteindelijk niet werkelijk in gevaar waren geweest, was de opgedane ervaring aanleiding tot het ontwerpen van een algeheel verdedigingsplan voor Java. Dit Defensieplan Van den Bosch, genoemd naar de gouverneur-generaal onder wiens bewind het kort na 1830 tot stand kwam, voorzag in hoofdlijnen in de aanleg van een reeks van vestingwerken in en bij de grote steden aan de Javaanse noordkust en in het binnenland van Midden-Java, die zowel een binnenlandse als een buitenlandse, westerse vijand zouden kunnen weerstaan.

In het kader van dit plan werd in Semarang tussen 1835 en 1842 westelijk van de Benedenstad achter Pontjol het Fort Prins van Oranje gebouwd, een zware citadel met vierkant grondplan en hoekrondelen, omgeven door grachten en voorwerken. De stad zelf bleef daarbij, anders dan in het geval van Batavia en Soerabaja, evenwel onversterkt. De oude wallen uit de 18de eeuw waren ironisch genoeg in het jaar voor het begin van de Java-oorlog afgebroken en de omringende grachten gedempt, en hoewel deze verdedigingswerken in de kritieke maanden van 1825 ongetwijfeld node gemist waren, achtte het Gouvernement de benodigde investering voor een nieuwe 'vesting Semarang' nadien te hoog. Een belangrijke overweging daarbij was de relatieve nabijheid van de centrale vesting in het Defensieplan Van den Bosch, het grote Fort Willem I in Ambarawa.

Fort Prins van Oranje bleek overigens al vrij snel na de voltooiing geen groot succes. De aanleg had plaatsgevonden in een moerassig terrein zonder vaste ondergrond, met als gevolg dat spoedig de eerste verzakkingen begonnen op te treden. Bovendien maakten de snelle ontwikkelingen in het militair bedrijf dat het toegepaste concept halverwege de 19de eeuw alweer verouderd was en in 1893 werd de citadel dan ook voorgoed van de sterkte afgevoerd. Gedurende de laatste decennia van de vorige eeuw deed het fort voornamelijk dienst als militaire strafgevangenis, later als magazijn. In 1941 heeft het nog eenmaal korte tijd dienst gedaan in een militaire functie, namelijk als onderkomen voor een detachement van de Stadswacht. Tegenwoordig herinnert niets meer aan de Prins van Oranje; het fort is in de jaren zestig afgebroken, waarna de vrijgekomen ruimte ingenomen werd door een - inmiddels tot nette woonbuurt verbeterde - stadskampong.

Het tweede belangrijke gevolg van de Java-oorlog betrof de algehele reorganisatie van de koloniale economie op Java onder het Cultuurstelsel, waarmee in 1830 onder gouverneur-generaal Van den Bosch een begin werd gemaakt. Kern daarvan was de gedwongen aanplant door de inheemse bevolking van koffie, suiker en indigo, zogenoemde gouvernementsprodukten waarvan de opbrengsten geheel ten goede kwamen aan de staatsfinanciën. Als eerste doelstelling gold het bereiken van een 'batig slot' in de exploitatie van de kolonie, ter compensatie van de enorme verliezen die de diverse oorlogen in de archipel in de jaren voor 1830 hadden veroorzaakt. Reeds in 1833 leverde het nieuwe stelsel inderdaad een winst op, die in de decennia nadien tot de gedeeltelijke opheffing van de gedwongen cultures in 1870 aangroeide tot een netto geldstroom uit Indië naar Nederland van in totaal ca. 600 miljoen gulden. In die zin was het Cultuurstelsel ongetwijfeld een succes, maar voor de Javaanse bevolking betekende het een zware last, die mede ten koste ging van de eigen produktie van rijst en andere voedingsgewassen en zo zelfs periodiek aanleiding was tot hongersnoden. Ook de koloniale economie als geheel profiteerde slechts plaatselijk van het stelsel, gericht als dit in de eerste plaats was op de belangen van het moederland.

Semarang behoorde als grootste uitvoerhaven van Midden-Java in dit opzicht tot de uitzonderingen. De gedwongen cultures in het achterland leidden al kort na 1830 tot een grote toename in de omvang van de produktie en daarmee ook van de doorvoerhandel. Het vervoer naar en de openbare verkoop van gouvernementsprodukten in Nederland was een monopolie van de in 1824 opgerichte Nederlandsche Handel-Maatschappij, die sinds 1826 ook in Semarang een vestiging had. Eenmaal ingeschakeld bij het Cultuurstelsel, vormde deze machtige onderneming door haar jaarlijks groeiende omzetten een forse stimulans voor de komst van andere bedrijven, in het bijzonder op het terrein van de scheepvaart, het bank- en verzekeringswezen, het personen- en goederenvervoer en

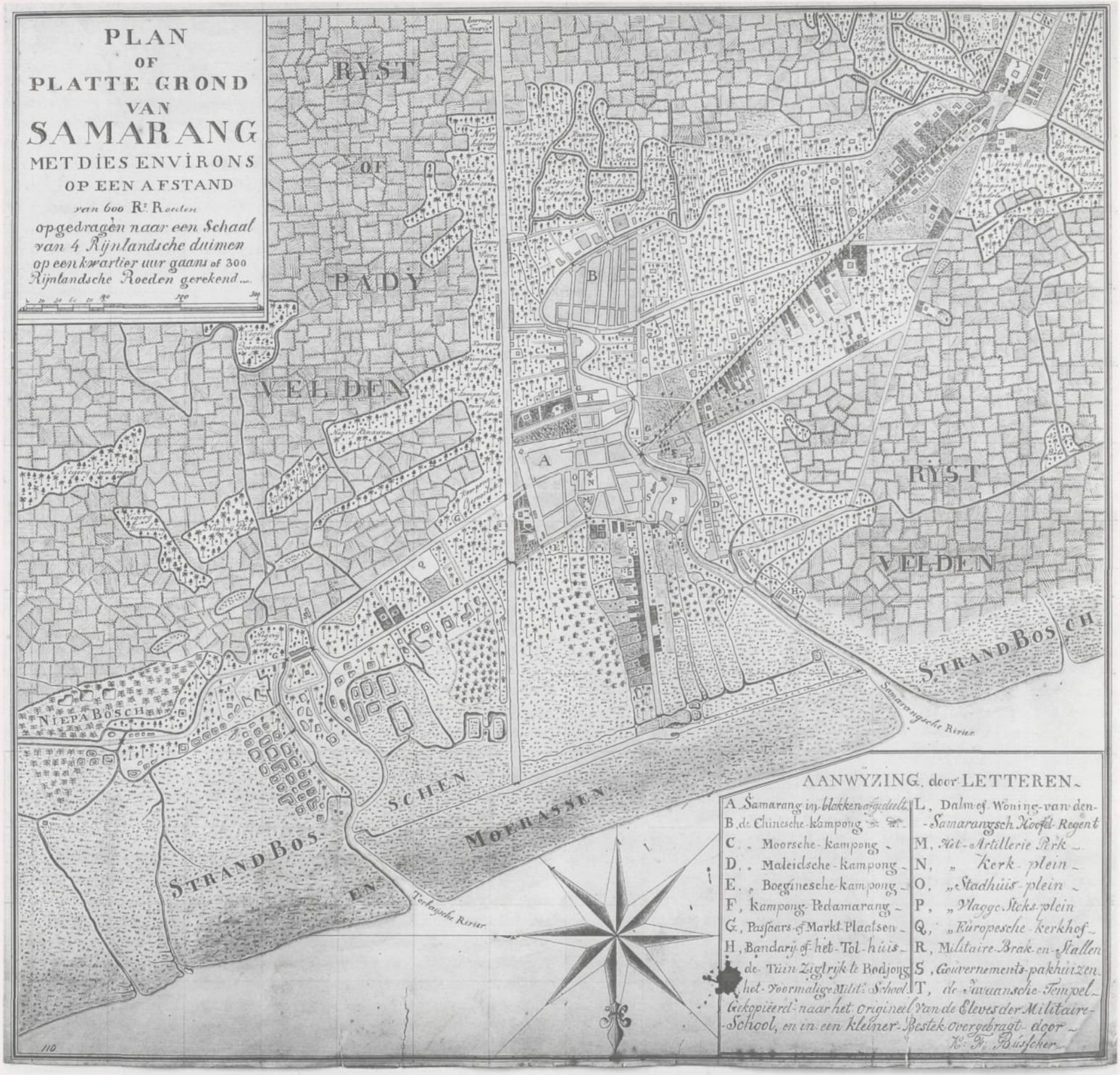

Semarang en ommelanden kort voor 1800; volledig bijschrift: zie pag. 12.

de detailhandel. Een cruciale rol bij deze ontwikkeling speelde de openlegging van het achterland, die in dit tijdvak met nieuwe voortvarendheid werd aangepakt.

De Nederlandsch-Indische Spoorweg Maatschappij

Het succes van Semarang als centrum van handel en scheepvaart was in sterke mate afhankelijk van de kwaliteit van het omringende wegennet. Zolang het goederenverkeer beperkt van omvang bleef, kon in het algemeen nog worden volstaan met de traditionele wijze van transport, door mens, lastdier of vervoer per kar. Met de toenemende produktie als gevolg van de invoering van het Cultuurstelsel begon het vervoer na 1830 echter meer en meer een probleem te worden. Al spoedig kwam het tot verschillende experimenten op dit terrein, zoals de inzet van een

Raden Saleh - Semarangs 'Schilder des Konings'

Hoewel Semarang in de Nederlandse tijd nooit een reputatie heeft kunnen verwerven op het gebied van de beeldende kunst, geldt de stad wel als geboorteplaats van Raden Saleh Sjarief Boestaman (1814-1880), de beroemdste schilder die de archipel heeft voortgebracht. Raden Saleh, zoals deze kunstenaar doorgaans kortweg heet, neemt een zeer bijzondere plaats in de Indische kunst in, zowel door zijn schilderstijl als vanwege zijn levensloop. Raden Saleh werd omstreeks 1814 geboren op het landgoed Terbojo of Torbaja, iets oostelijk van de stad Semarang. Zijn moeder was waarschijnlijk een zuster of halfzuster van de toenmalige Semarangse regent Soera adi Menggala, een telg uit een aanzienlijke familie die zich reeds halverwege de 18de eeuw met het compagniesbestuur had geassocieerd. Tijdens het Britse interim-bestuur was hij een vertrouweling van Raffles, maar na de restauratie van het Nederlandse bewind raakte de regent in diskrediet en moest hij zich met zijn familie op Terbojo terugtrekken. Niettemin schijnt Saleh omstreeks 1827 onder de hoede gekomen te zijn van jhr. R.L.S. van der Capellen, resident in de Preanger Regentschappen. Daar werd zijn tekentalent spoedig opgemerkt door de Belgische schilder A.J.J. Payen, die als tekenaar deel uitmaakte van de beroemde 'Natuurkundige Commissie' van professor C.G.C. Reinwardt en nadien Saleh zijn eerste tekenonderricht gaf.

Op voorspraak van deze invloedrijke beschermheren kon de jonge Javaan in 1829 naar Nederland gaan, een gelegenheid die hij enthousiast te baat nam om zich verder te bekwamen in de teken- en schilderkunst. Hij kreeg er les van de gevierde historie- en portretschilder C. Kruseman en later van de landschapschilder A. Schelfhout, en al snel volgden ook zijn eerste portretopdrachten. In deze periode ontdekte hij - tijdens een bezoek aan het circus - tevens het thema dat later zijn ware passie zou worden: de wilde dieren, met name de grote roofkatten.

In 1839 diende zich, dankzij een toelage van de Nederlandse regering, een unieke kans aan om een langdurige buitenlandse studiereis te maken. De volgende tien jaar zag Raden Saleh heel Europa, als graag geziene gast aan verschillende Europese hoven en allerwegen gevierd schilder van portretten en andersoortige schilderstukken op bestelling voor de 'beau monde'. Hij raakte bevriend met de groothertog van Saksen-Coburg-Gotha, bij wie hij liefst vijf jaar te gast bleef, en in het Parijs van koning Louis-Philippe maakte hij, als steeds handig gebruikmakend van zijn exotische imago, ongekende furore als 'Javaanse prins'. Met de Franse Schilder Horace Vernet maakte hij een reis naar Algerije, waar hij eens te meer inspiratie vond voor zijn inmiddels beroemde roofdierscènes.

Toen Raden Saleh in 1851 ten slotte naar zijn geboorteland terugkeerde, mocht hij zich 'Schilder des Konings' noemen, een titel die hem in 1844 door Willem II was verleend. In Batavia trouwde hij met een rijke Indische dame, eigenaresse van het landgoed Tjikini. Hier verrees spoedig een zelf ontworpen buitenhuis in Franse neogotische stijl, een fantasierijke extravagantie die tot op heden bewaard is gebleven in de vorm van het Jakartase Cikini-ziekenhuis. Het huwelijk liep echter in 1855 alweer spaak; Raden Saleh verhuisde later naar Djokjakarta, waar hij in 1867 hertrouwde met een nicht van de patih (rijksbestuurder).

Bij zijn tweede reis naar Europa, in 1875 met zijn echtgenote, bleef het ophouden in Nederland beperkt tot een ontvangst door koning Willem III en werd de overige tijd tot de thuisreis in 1878 elders doorgebracht, vooral weer bij de bevriende groothertog van Saksen-Coburg-Gotha. Raden Saleh stierf op 23 april 1880 op zijn landgoed Bondongan in Bogor, waar hij ook begraven ligt.

Raden Saleh's zelfportret uit ca. 1845 toont een volkomen Europese beeltenis van een schilder; alleen aan de huidskleur en de gelaatstrekken is te zien dat de geportretteerde een man uit Indië is. Foto: Kunsthandel Ivo Bouman.

De 'gewonde leeuw' is een fraai voorbeeld van de roofdierscènes van Raden Saleh. Het stuk was een van de negentien werken waarmee hij postuum vertegenwoordigd was op de Internationale Koloniale Tenstoonstelling in Amsterdam in 1883. Foto: Rijksmuseum-Stichting.

veertigtal speciaal voor dit doel overgebrachte kamelen en latere proeven met pakezels, maar op termijn bleken deze fantasierijke initiatieven niet het gewenste resultaat op te leveren.

Pas in 1842 werden de eerste serieuze plannen ontwikkeld, op instigatie van de minister van Koloniën J.C. Baud, die als vroegere gouverneur-generaal de ernst van het probleem begreep en besloot dat *'ter bevordering van het transport van produkten en goederen van Semarang naar Kadoe en de zogenaamde Vorstenlanden van Java en vice versa, zal worden aangelegd een ijzeren spoorweg, bestemd om te worden bereden met ijzeren wagens, getrokken door buffels, ossen en paarden'*. Hoewel de spoorwegaanleg in Bauds optiek dus nog beperkt bleef tot 'ijzeren wegen' zonder mechanische trekkracht, is van het plan zelfs in deze bescheiden opzet niets terecht gekomen. De aanlegkosten bleken vooralsnog een onoverkomelijk obstakel, zowel in financieel als in politiek opzicht, en het zou nadien dan ook nog ruim twintig jaar duren voordat daadwerkelijk met de aanleg van een spoorlijn begonnen werd.

Overeenkomstig de veranderende tijdgeest was daarbij nu een sleutelrol weggelegd voor het particulier initiatief, in de personen van de ondernemers Poolman, Fraser en Kol, die in 1861 een concessie-aanvraag bij het gouvernement indienden voor de aanleg en exploitatie van een lijn van Semarang naar Solo en Djokja. Reeds een jaar later werd deze verleend en in 1863 kwam het in Nederland tot de oprichting van de Nederlandsch-Indische Spoorweg Maatschappij (NIS), aan welk bedrijf de concessie werd overgedragen. Het kapitaalkrachtige publiek in Nederland bleek echter nauwelijks geïnteresseerd, zodat uiteindelijk Poolman c.s. samen met een dochteronderneming van de Nederlandsche Handel-Maatschappij en de gelieerde Nederlandsch-Indische Handelsbank de voornaamste aandeelhouders bleven.

Niettemin ging al op 17 juni 1864, in aanwezigheid van gouverneur-generaal Sloet van de Beele, in Semarang de eerste spade de grond in.

Muiterij in Semarang

In de nacht van 17 op 18 augustus 1860 brak in de zogenoemde Württembergse Kazerne van Semarang een rebellie uit, waarvan de aanstichters vooral te vinden waren onder de Zwitserse soldaten van het KNIL. Deze namen in het koloniale leger destijds een prominente plaats in en vormden, na de Nederlanders, zelfs het belangrijkste Europese element. Van de Zwitsers in Semarang en elders op Java is bekend dat zij in de voorafgaande jaren als huursoldaten betrokken waren bij de opeenvolgende oorlogen om de Italiaanse eenwording. Na het voorlopig einde daarvan in 1859 waren zij, op zoek naar nieuw emplooi, via het werfdepôt in Harderwijk in Indië terecht gekomen. Al dadelijk hadden zij het niet al te nauw genomen met de discipline, maar medio 1860 brak in verscheidene plaatsen op Java een zo ernstige muiterij uit, dat zelfs voor het voortbestaan van het Nederlandse gezag gevreesd werd. Vooral in Semarang nam de opstand ernstige proporties aan. Het *Koloniaal Verslag* over 1860 laat geen twijfel bestaan over het gevaar dat Indië bedreigd had:

'Weinige dagen nadat te Soerabaja een vijftal Europeesche militairen (Zwitsers) met de wapenen waren gedeserteerd (...), en terwijl men te Willem I ijverig bezig was met het doen van onderzoekingen nopens een daar ontdekt complot van gelijke strekking, brak namelijk op den 17den Augustus te Samarang (...) een opstand uit, welks aanleggers niet minder ten doel hadden dan de wachten te overrompelen, de oproermakers van het garnizoen te Djokdjokarta en andere ter plaats aanwezige arrestanten te verlossen, het geldkantoor te plunderen en vervolgens naar Willem I te trekken om zich aldaar met hunne kameraden te verenigen.'

Dat het in Semarang zover had kunnen komen, was mede het gevolg geweest van het ontbreken van voldoende gezagsgetrouwe troepen. Korte tijd tevoren waren namelijk drie compagnieën Ambonezen naar het nabijgelegen Fort Willem I Ambarawa overgebracht, waar zich al eerder ongeregeldheden hadden voorgedaan. In de Württembergse Kazerne verbleven derhalve op 17 augustus nog slechts één compagnie Ambonese en twee compagnieën Europese militairen, voor het merendeel niet-Nederlanders. Voor het verloop van het oproer was het van belang dat de Ambonezen op de begane grond van de kazerne waren gelegerd en de Europeanen op de bovenverdieping. Berichten over het aantal muiters lopen uiteen, maar de meeste berichten spreken van een 80-tal. De uiteindelijke mislukking van de opstand was mede te danken aan het feit dat de avond tevoren geruchten over een naderende rebellie bij de bevelvoerende officier waren binnengekomen. Na het avondappel gelastte deze de Ambonese troepen zich in alle stilte te bewapenen en voorbereid te zijn op een confrontatie. Toen de nietsvermoedende muiters op het afgesproken tijdstip de trappen afstormden, werden zij met gericht geweervuur bestookt en moesten zij zich in volstrekte chaos in hun bovenverblijf terugtrekken, onder achterlating van vier doden en vijftien gewonden. Naderhand bleek ook de van buiten verwachte hulp uit te blijven en toen in plaats daarvan de inderhaast opgeroepen Semarangse schutterij de kazerne omsingelde, later nog versterkt met Javaanse hulptroepen, zat er voor de muiters ten slotte niets anders op dan zich over te geven.

De Württembergse Kazerne aan Djoernatan omstreeks 1925, toen dit fraaie gebouw uit ca. 1770 dienst deed als politiekazerne. Foto: R. Dalmeijer-Hogeveen.

Hoewel niet precies bekend is hoeveel muiters gestraft zijn, kan wel worden vastgesteld dat door de krijgsraad met uiterste strengheid is berecht. Volgens sommige berichten zijn binnen een paar dagen twintig muiters, volgens anderen zelfs een 35-tal door ophanging ter dood gebracht. In een commentaar heette het enigszins geschokt: *'Die strafoefening was vreeselijk, maar zij was, naar ieders overtuiging, tevens noodzakelijk.'* Dat de overheid en de openbare mening door deze geschiedenis diep geraakt waren, blijkt verder uit een later bericht in de Bataviase *Java-Bode*, dat meldde dat in Semarang de rust weliswaar was teruggekeerd, maar dat de recente gebeurtenissen nog altijd druk besproken werden. Naar oordeel van velen was versterking van de schutterij het beste middel om herhaling te voorkomen. Anderen daarentegen pleitten voor verbetering van de slechte levensomstandigheden van het soldatenvolk, omdat daarin de bron van het kwaad gezocht werd. Ten aanzien van het laatste veranderde in de praktijk voorlopig niet veel, maar het gezag was gewaarschuwd en noemenswaardige gevallen van rebellie in Semarang hebben zich nadien dan ook niet meer voorgedaan.

Het terrein leverde ernstige moeilijkheden op en ook het aantrekken van vrije arbeiders - eveneens een teken van de nieuwe tijd - bleek problematisch, terwijl in een tussentijds opdoemend financieringstekort slechts door interventie van het Gouvernement kon worden voorzien. Ondanks deze en andere tegenslagen werd op 10 augustus 1867 het eerste baanvak van 25 km geopend; nog geen zes jaar later, op 21 mei 1873, was de gehele verbinding Semarang-Vorstenlanden voltooid, inclusief de aftakking naar de legerplaats Willem I bij Ambarawa.

Al dadelijk bewees de lijn haar economisch nut door het massale gebruik dat bedrijven en particulieren van de nieuwe vervoersmogelijkheid maakten. De hoge aanlegkosten ten spijt was er spoedig sprake van een rendabele exploitatie, niet het minst door de onverwacht grote belangstelling van de Javaanse bevolking, hetgeen een belangrijke stimulans betekende voor de verdere ontwikkeling van het lijnennet. Het goederenvervoer van en naar Semarang, bereikte binnen tien jaar na de in gebruikstelling van de Vorstenlandenlijn een verdubbeling in volume. Een gunstige factor daarbij vormde de aanleg van een netwerk van directe verbindingen met de Semarangse haven in de jaren 1868-1874 en 1882-1883. In 1897 en nogmaals in de jaren tien vond een verdere uitbreiding van de havensporen plaats, terwijl ook een verbindingsspoor tussen het NIS-station Tawang en de stations van de SJS (Centraal of Djoernatan) en SCS (Pontjol) tot stand kwam.

Ontwikkeling tot moderne handelsstad

Terwijl de toenemende produktie in Midden-Java voor steeds hogere omzetten in handel en vervoer zorgde en tal van aanverwante activiteiten stimuleerde, kreeg de stad na 1870 nieuwe impulsen door de Agrarische Wetgeving die in dat jaar van kracht werd en het particuliere ondernemers mogelijk maakte om op gunstige voorwaarden gouvernementsgronden te pachten of van de lokale bevolking te huren. Het aantal mensen dat zich, aangetrokken door de nieuwe mogelijkheden, uit Europa in Semarang kwam vestigen, nam dientengevolge sterk toe. Het Semarang van het laatste gedeelte van de 19de eeuw en nog sterker van rond de eeuwwisseling kreeg dan ook meer en meer 'Europese' allures, met alle voorzieningen op het gebied van vervoer en communicatie, detailhandel en uitgaansleven die daarbij hoorden.

Het sterkst uitte dit zich in de aanleg van nieuwe woonwijken voor het beter gesitueerde bevolkingsdeel, die conform de al in de 18de eeuw vastgelegde trend vooral plaatsvond in zuid-westelijke richting, in een later stadium tot in het heuvelland van Nieuw-Tjandi, aanvankelijk vooral ter weerszijden van Bodjong en tussen deze brede allee en het Fort Prins van Oranje. Hier verschenen overal grote 'Indische' villa's in neoklassieke stijl met ruime parkachtige tuinen, waar de in hoofdzaak Europese elite neerstreek, afgewisseld met wat kleinschaliger bebouwing voor de lagere ambtenaren en employés, veelal Indo-Europeanen. Deze gebieden waren voorheen deels Javaanse kampongs geweest, waarvan de bevolking nu verder zuid- en westwaarts verdreven werd naar terreinen ter weerszijden van de weg Boeloe. Elders onstonden met name in de oostelijke stadsdelen, langs de grote noord-zuidverbinding Pandean-Ambengan-Karangsari, in de laatste decennia van de 19de eeuw eveneens omvangrijke kampongs, vooral als gevolg van de toestroom van Javanen van het platteland.

De bloei van de stad hield gelijke tred met de expansie van het op ondernemingslandbouw, doorvoerhandel en financiële dienstverlening gerichte bedrijfsleven. Op deze terreinen waren spoedig alle grote in Indië werkzame firma's in Semarang vertegenwoordigd, Europese zowel als Chinese en later ook Japanse, met naast de aloude Nederlandsche Handel-Maatschappij en de met haar verbonden Nederlandsch-Indische Handelsbank nieuwe klinkende namen als Borsumij, Lindeteves-Stokvis, Internatio, Kian Gwan, Nillmij, Taiwan Bank, Koloniale Bank en Nederlandsch-Indische Escompto Maatschappij. In de ondernemingslandbouw nam vooral de suikerproduktie in Midden-Java een hoge vlucht, waarin met betrekking tot alleen de periode 1890-1900 al van een verdubbeling in volume sprake is geweest en in het bijzonder de Cultuur-Maatschappij der Vorstenlanden een wezenlijk aandeel had. Suiker kreeg in deze jaren zelfs een zo groot aandeel in de goederenomzet van Semarang, dat de stad omstreeks de eeuwwisseling reeds algemeen als suikerhaven werd aangeduid. Andere produkten als koffie, tabak en kapok vertoonden weliswaar een wisselvallig beeld, maar op de totale omzet speelden zij een veel minder belangrijke rol.

Oei Tiong Ham, de 'man van 200 miljoen'. Deze portretopname dateert uit een van zijn laatste levensjaren, die hij voornamelijk in Singapore doorbracht. Foto: M. Njoo.

Pag. 20: een blik vanaf de Uitkijk in zuidelijk richting op de Kali Semarang, ca. 1915. Links de kantoren van de Stoomvaart Maatschappij 'Nederland' en de Nederlandsche Handel-Maatschappij, geheel achter het telegraafkantoor en rechts het 'Grote Huis'. Foto: ABN AMRO Historisch Archief.

Nieuwe verkeersverbindingen

In groter verband werd Semarang primair een zelfstandige schakel tussen Midden-Java en de wereldmarkt en zijn status en positie werden derhalve in steeds sterkere mate beïnvloed door de grote veranderingen die zich in deze tijd in de westerse wereld aan het voltrekken waren. In samenhang met de algemene toename van koopkracht ontstond daar in de latere 19de eeuw een toenemende vraag naar relatief luxueuze tropische consumptieartikelen, terwijl de verbeterde intercontinentale scheepsverbindingen - opkomst van de stoomvaart en de opening van het Suez-kanaal in 1869 - leidden tot een meer geregelde afzet en lagere kosten, waardoor de vraag verder werd aangewakkerd. De periode rond 1900 was ook de tijd van technologische vernieuwingen, die bij uitstek de kracht vormden van het westerse bedrijfsleven en tevens het koloniale bewind versterkten. De toegenomen handelsomzetten in Semarang kunnen in belangrijke mate worden toegeschreven aan de almaar grotere mogelijkheden die de nieuwste ontwikkelingen op technisch gebied boden. Daarbij moet in de eerste plaats gedacht worden aan de verdere verbetering van de infrastructuur, zowel ten aanzien van het goederen- en personenvervoer als het minstens zo belangrijke berichtenverkeer.

Naast de NIS ontstond in 1881 de N.V. Samarang-Joana Stoomtram Maatschappij (SJS), die in 1900 al een lijnennet van 320 km exploiteerde. De hoofdlijn door de kuststreek oostelijk van Semarang verbond de stad met Demak, Koedoes, Joana, Rembang en Lasem, terwijl bij Demak een aftakking naar het landinwaarts gelegen Blora leidde. In westelijke richting werd Semarang enkele jaren later verbonden met Cheribon, een lijn geëxploiteerd door de N.V. Semarang-Cheribon Stoomtrammaatschappij (SCS). Belangrijke tussenstations in deze verbinding, die wel de bijnaam 'Suikerlijn' kreeg en de meterspoorbreedte van de Staatsspoorwegen had, waren de kuststeden Kendal, Tegal en Pekalongan.

Oei Tiong Ham, de suikerkoning van Semarang

Ongetwijfeld de rijkste en machtigste man die Semarang in zijn lange geschiedenis ooit heeft voortgebracht, was de Chinese zakenman Oei Tiong Ham (1866-1924), oprichter van het gelijknamige concern en bij zijn overlijden goed voor een nalatenschap van 200 miljoen gulden. Tot dit Oei Tiong Ham Concern behoorden in latere jaren ondermeer de oudere Handel Maatschappij Kian Gwan, de N.V. Algemeene Maatschappij tot Exploitatie der Oei Tiong Ham Suikerfabrieken, de N.V. Bank Vereeniging Oei Tiong Ham, die ook de N.V. Bouw Maatschappij Randoesarie beheerde, en de Hiap Eng Moh Steamship Company Ltd.

De grondslag voor dit imperium werd in 1858 gelegd, toen een zekere Oei Tjie Sien, keizerlijk ambtenaar in de provincie Fukien, om politieke redenen zijn vaderland moest ontvluchten en zich na enige omzwervingen in Semarang in Nederlands-Indië vestigde. In tegenstelling tot het merendeel van zijn medeemigranten van die jaren had Oei in China goed onderwijs genoten, maar aan bezittingen had hij door zijn overhaaste vertrek vrijwel niets van waarde kunnen meenemen. Semarang was in die nadagen van het Cultuurstelsel sterk in opkomst als centrum van particuliere en gouvernementshandel van en naar Midden-Java. Een groot deel van de plaatselijke detailhandel was in handen van Chinezen, en ook Oei Tjie Sien begon hier in 1858 als klontong, marktkramer, met als handelswaar goedkope Chinees kommetjes en ander kleingoed. Dankzij Oei's uitzonderlijke handelstalent liepen de zaken al snel voorspoedig, zelfs zozeer dat hij naar verluidt in 1863 reeds een kapitaal van 3 miljoen gulden bijeengebracht had. Hij handelde toen op grotere schaal in wierook en gambir, het laatste een belangrijk ingrediënt voor de sirihpruim. Op 1 maart van dat jaar richtte hij een handelsfirma op met de naam Kian Gwan, 'Bron van voorspoed voor iedereen'.

Oei Tjie Sien was inmiddels hertrouwd - zijn eerste vrouw en kind had hij bij zijn vlucht achtergelaten - met Tjan Bien Nio, dochter van een Chinese handelaar in Semarang. Het paar kreeg twee zoons, Tiong Ham en Tiong Bing, van wie de tweede na verloop van tijd minder geschikt bleek voor het zakenleven, reden dat de oudste ten slotte als opvolger voor Kian Gwan werd aangewezen. Oei Tiong Bing kreeg een relatief groot deel van de bezittingen van zijn vader, voornamelijk land en huizen, voor het beheer waarvan men kennelijk geen speciaal zakentalent nodig achtte.

In 1890 nam Oei Tiong Ham de zaken van zijn vader over. Onder zijn leiding werd de produktie van en handel in suiker vooreerst de voornaamste pijler onder Kian Gwan, meer dan andere cultuurprodukten als rubber, kapok, koffie en tapioca. Het verhaal wil dat hem in 1894 een bedrag van *f* 300.000,- risicoloos voorgeschoten werd door de gepensioneerde Duitse consul, die in Semarang een huis van zijn vader huurde. Dit bedrag stelde Tiong Ham in staat een vijftal oudere suikerfabrieken te kopen, waaronder de nog bestaande Redjo Agoeng bij Madioen. De fabrieken werden gemoderniseerd en onder leiding gesteld van gekwalificeerde managers, vaak Nederlanders. Zulk professioneel management, aangetrokken om zijn kwaliteit en niet op grond van afkomst of familieband, was in die tijd volstrekt ongebruikelijk binnen de Chinese zakenwereld in Indië, maar bewees aan het stormachtige succes van Kian Gwan spoedig ondubbbelzinnig zijn waarde. In hun beste tijd leverden de vijf fabrieken niet minder dan 100.000 ton suiker per jaar, waarvan Redjo Agoeng alleen al zo'n 290 ton per dag.

In het kader van een verantwoorde risicospreiding investeerde Oei Tiong Ham een deel van zijn verdiensten in een geheel andere branche, via de Bouw Maatschappij Randoesarie. Deze fungeerde als ontwikkelingsmaatschappij voor onroerend goed en groeide in latere jaren uit tot de grootste onderneming op dit gebied op Java. De maatschappij hield zich bezig met de bouw en verhuur van huizen, in het bijzonder voor inheemse arbeiders. Voor het beheer van andere bezittingen aan land en huizen in Nederlands-Indië en in de Straits Settlements werd het Grond & Huizen Bedrijf opgericht, met buitenlandse vestigingen in ondermeer Londen en Singapore. Nog lucratiever bleek Oei Tiong Hams pacht van de opiumhandel in Semarang, Soerabaja, Solo en Djokjakarta, die hem tussen 1890 en 1904, het jaar dat het Gouvernement de opiumdistributie aan zich trok, in totaal een winst van ongeveer 18 miljoen gulden opleverde.

Het particuliere leven van Oei Tiong Ham was al niet minder groots opgezet dan de zaken. Hij was getrouwd met Goei Bing Nio, afkomstig uit een welgestelde familie in Semarang, bij wie hij twee dochters kreeg. Naast haar nam hij in totaal zeven bijvrouwen, die hem in de loop der tijd nog elf dochters en dertien zoons schonken. De laatste zoon werd in 1924 in Singapore geboren, waar Oei Tiong Ham zich drie jaar eerder had gevestigd om niet volgens het Nederlands erfrecht gedwongen te zijn, zijn handelsimperium te laten opdelen over de vele rechthebbenden. Een andere reden voor zijn vertrek uit Nederlands-Indië was de extra belasting die hem van gouvernementswege werd opgelegd vanwege de oorlogswinsten die in de periode 1914-1918 waren gemaakt met speculaties op de internationale suikermarkt.

In tegenstelling tot zijn vader, die tot zijn overlijden in 1900 streng is blijven vasthouden aan de Chinese leefwijze, was Oei Tiong Ham meer westers georiënteerd, al heeft hij nooit de Nederlandse taal geleerd. Als één der eerste Chinezen verzocht hij in 1889 het Nederlands-Indische gouvernement zijn haarvlecht te mogen afscheren en westerse kleding te dragen, hetgeen hem werd toegestaan. In 1898 werd hij benoemd tot kapitein der Chinezen, maar twee jaar later op eigen verzoek weer van deze eervolle vertegenwoordigende functie ontheven, in verband met zijn drukke zakenleven. Wel kreeg hij daarna in 1901 de titel van honorair majoor der Chinezen.

De vader van Oei Tiong Ham had al vroeg in onroerend goed geïnvesteerd. Voor zijn familie verwierf hij het landgoed Simongan of Semongan, even zuidwestelijk van Semarang, met daarop het huis Penggiling en de beroemde tempel van Sam Po Kong. In 1880 verleende het Gouvernement hem toestemming voor bewoning, in die tijd voor Chinezen buiten de Chinese Kamp nog geen vanzelfsprekende zaak. Onder Oei Tjie Siens beheer werd nadien de tempel van Sam Po Kong vrij toegankelijk voor bezoekers, waar deze voorheen slechts tegen betaling betreden kon worden. Ook Oei Tiong Ham kreeg al vroeg toestemming om buiten de Chinese kamp te gaan wonen en wel op Gergadji, een 19de-eeuwse Europese buurt aan de voet van het 'Heuvelterrein' waar zijn vader uit de boedel van de failliete Chinese zakenman Ho in 1883 een Indische villa had gekocht. Hier vestigde Tiong Ham zich later met een dochter van deze Ho, inmiddels zijn zevende bijvrouw.

Oei Tiong Ham was een harde werker en een niet minder harde zakenman, maar hield daarnaast van een extravagant leven. In zijn ruime classicistische villa ontving hij grote gezelschappen, onder wie leden van vorstenhuizen uit Europa en Azië. Om het huis lag een weelderige tuin, waarin een privé-dierentuin met beren, herten, slangen, apen, casuarissen en pauwen het pronkstuk vormde.

Na zijn overlijden in 1924 werd zijn stoffelijk overschot uit Singapore overgebracht naar Semarang en bijgezet in het graf op Penggiling, waarvan hij de plaats lang voor zijn dood had bepaald. Als zijn opvolgers voor Kian Kwan had hij twee van zijn zonen aangewezen, Oei Tjong Swan en Oei Tjing Hauw. De eerste trok zich al spoedig terug en Tjong Hauw bouwde door aan het bedrijf. In 1927 elektrificeerde hij de onderneming Redjo Agoeng, waarmee deze suikerfabriek een model voor moderne bedrijfsvoering in de kolonie werd. Door de toen in Semarang zeer bekende architect Liem Bwan Tjie liet hij in 1930 aan de Hoogendorpstraat een nieuw hoofdkantoor voor het concern bouwen, waarvan het interieur alom bewondering oogste door de rijke aankleding met marmer en andere kostbare materialen. Kian Gwan bleef tot de Tweede Wereldoorlog een florerend bedrijf; in de toenemend moeilijke periode na de soevereiniteitsoverdracht bracht de concernleiding geleidelijk aan steeds meer kapitaal onder bij de buitenlandse vestigingen, vooruitlopend op de escalatie van de politieke en economische crisis in de latere jaren vijftig. Het resterende Indonesische bedrijf werd ten slotte in 1961 genationaliseerd.

Het SCS-net had een totale lengte van 258 km, haven- en fabriekslijnen inbegrepen. In de jaren na de Eerste Wereldoorlog gingen SJS en SCS samen onder de directie van de SJS, aan welk samenwerkingsverband van 'Zustermaatschappijen' nadien ook nog twee andere, buiten het Semarangse opererende tramondernemingen werden toegevoegd: de Serajoedal Stoomtram Maatschappij (SDS) en de Oost-Java Stoomtram Maatschappij (OJS).

Wat de verbindingen met de andere grote steden op Java aangaat, in het bijzonder met Batavia en Soerabaja, duurde het tot 1894 voor de eerste doorgaande lijn tussen beide steden via Semarang geopend werd. Voor de totale afstand van ca. 800 km was in 1896 nog zo'n 24 uur nodig; in latere jaren werd de reistijd gestaag korter, met als belangrijkste mijlpaal de instelling per 1 november 1929 van de befaamde 'Eendaagsche Expres', die er nog slechts 13 ½ uur over deed. In 1934 werd dit zelfs 12 uur, vlak voor het uitbreken van de oorlog nog eens een halfuur minder.

Even onontbeerlijk als een efficiënt railvervoer waren voor het functioneren van Semarang als commercieel knooppunt faciliteiten als post-, telegraaf- en telefoondiensten. Van een geregelde postverbinding tussen Batavia, Cheribon, Tegal en Semarang was reeds in 1754 sprake, terwijl brieven naar Nederland meegegeven konden worden met de schepen van de Compagnie. Door de lange reistijden verliep dit vroege berichtenverkeer echter bijzonder traag, ook al door de gebrekkige toestand waarin het wegennet verkeerde. Onder gouverneur-generaal Daendels kwam het in de jaren 1809-1811 niet alleen tot de aanleg van de Groote Postweg, maar ook tot de instelling van een geregelde paardenpost, waartoe Java in vier districten werd verdeeld. Het district Semarang kreeg een commissaris voor de wegen en posterijen, met een eigen postkantoor, welk systeem na de terugkeer van het Nederlandse bestuur in 1816 in hoofdlijnen gehandhaafd bleef. Brieven uit Midden-Java met buitenlandse bestemming moesten uit Semarang verzonden worden. Verder kwam er een wekelijkse postdienst tussen de grote plaatsen, in 1828 uitgebreid tot twee maal per week. Pas na 1862 werd echter de organisatie ter hand genomen van een postdienst in moderne zin en verschenen ook in Semarang de eerste brievenbussen. In 1877 bestond er een dagelijkse postdienst tussen de grote steden op Java, waar inmiddels ca. 160 postkantoren waren ingesteld, omstreeks 1900 zelfs al meer dan 400. Van grote betekenis was verder dat het postverkeer met Nederland en andere Europese landen sterk verbeterde, terwijl de voortdurende daling der frankeerkosten het berichtenverkeer met de overzeese wereld eveneens sterk stimuleerde.

Voor het zakelijke berichtenverkeer was de uitbreiding van de telegraaf- en telefoondienst misschien nog belangrijker dan de postdienst. Nadat op 23 oktober 1856 het eerste telegram uit Batavia verzonden was, werd reeds een jaar later de lijn Batavia-Soerabaja geopend, met een zijtak Semarang-Ambarawa. In 1859 bedroeg de kabellengte van het net op Java bijna 2700 km en waren er 28 telegraafkantoren. Eveneens in 1859 kwam de eerste zeekabelverbinding tussen Batavia en Singapore tot stand, die later de voornaamste aansluiting vormde met het intercontinentale net van de Eastern Extension Australasia and China Telegraph Company en daarmee met de rest van de wereld. Telefoonverbindingen werden vanaf 1882 op Java aangelegd; reeds twee jaar later werd ook in Semarang hiermee een aanvang gemaakt, zij het nog uitsluitend op lokaal niveau. In 1894 werd een concessie verleend voor de aanleg en exploitatie van een telefoonnet tussen Batavia, Semarang en Soerabaja, waaruit nadien het gehele Nederlands-Indische net is voortgekomen.

De laatste vernieuwing waarmee Semarang op wat langere termijn zijn relaties met de buitenwereld versterkte, was de luchtvaart. De Koninklijke Nederlandsch-Indische Luchtvaartmaatschappij (KNILM), opgericht in 1928, opende al in hetzelfde jaar een dagelijkse retourdienst met Fokkers F VII tussen Batavia en het Semarangse vliegveld Simongan, zuidwestelijk van de stad, welke verbinding in 1929 werd doorgetrokken naar Soerabaja. In de jaren dertig volgde een lijn met Bandoeng, terwijl via Soerabaja en Batavia aansluiting mogelijk werd naar Bandjermasin, Makassar, Australië, Palembang, Medan, Penang, Singapore, Frans Indo-China en, in samenweking met de KLM, ook op de route naar Nederland via Thailand, Brits-Indië en het Midden-Oosten. Een grote vooruitgang in Semarangs vliegverbindingen was in 1940 de opening van het nieuwe vliegveld Kalibanteng, enkele kilometers ten westen van de stad aan de weg en spoorlijn naar Kendal.

(bijschrift: zie pag. 18)

Stadsgemeente Semarang; de grote ontwikkelingen, 1906-1940

Mede als voortvloeisel uit de snelle economische ontwikkeling van Java en enkele andere delen van de archipel in de laatste decennia van de 19de eeuw en de grote maatschappelijke veranderingen die daarvan het gevolg waren, werd in Indië omstreeks de eeuwwisseling de roep om een meer gedecentraliseerde vorm van bestuur hoorbaar, dat beter dan het verre Gouvernement en zijn gewestelijke vertegenwoordigers, de residenten, in staat zou zijn recht te doen aan plaatselijke behoeften en omstandigheden. Vooral in de grote steden Batavia, Bandoeng, Semarang en Soerabaja, die alle sinds 1870 een stormachtige groei beleefden en inmiddels te maken hadden gekregen met aanzienlijke demografische, sociale en stedebouwkundige gevolgen, werd steeds meer de behoefte aan een slagvaardig eigen bestuur gevoeld. Na uitvoerige discussies en voorbereidingen kwam het in 1905 ten slotte inderdaad tot de opname van het zogeheten Decentralisatiebesluit in het Regeringsreglement, dat in beginsel de weg vrij maakte voor de vorming van plaatselijke en regionale bestuurseenheden in Nederlands-Indië.

Een nieuw bestuur

In Semarang volgde op basis van dit besluit op 1 april 1906 de instelling van de gelijknamige gemeente, welke echter in de eerste jaren feitelijk nog geheel ondergeschikt was aan het Binnenlands Bestuur. Als voorzitter van de 23 man sterke gemeenteraad, waarvan de leden aanvankelijk ook nog door het Gouvernement werden benoemd, fungeerde gedurende het eerste decennium na de instelling der gemeente het hoofd van het plaatelijk bestuur, de assistent-resident. Pas in 1916 maakte een wijziging van het Decentralisatiebesluit de komst van een burgemeester mogelijk, in welke functie als eerste ir. D. de Iongh optrad, voordien al gemeenteraadslid. Nadien vervulden van 1927 tot maart 1942 respectievelijk A. Bagchus en mr. H.E. Boissevain het burgemeesterschap. Wethouders in de gemeente Semarang (vanaf 1930 officieel 'Stadsgemeente Semarang') werden niet eerder aangesteld dan 1927, hoewel een aanvraag tot goedkeuring daartoe reeds in 1919 aan het Gouvernement was gericht. Als eerste wethouders traden de heren Cohen, Schuling, Slamet en Tan Tiong Khing op; de numeriek gelijkwaardige verhouding tussen Europeanen en niet-Europeanen is ook in latere jaren gehandhaafd.

Overigens was in de gemeenteraad van een getalsmatig evenredige vertegenwoordiging der verschillende bevolkingsgroepen of, na de beginnende politisering van de Indische samenleving in de jaren tien en de instelling van de eerste kiesverenigingen, van politieke stromingen, vanzelfsprekend geen sprake, evenmin als dit na 1916 op landelijk niveau het geval was bij de Volksraad. Wel werd al vanaf het begin voor elk der etnisch-juridisch onderscheiden groepen een contingent in de raad vastgesteld; in 1906 waren er vijftien Europeanen en 'gelijkgestelden', vijf 'Inlanders', dus Indonesiërs, en drie 'Vreemde Oosterlingen', Chinezen, Voor-Indiërs en Arabieren. In de laatste vooroorlogse jaren, toen het raadscollege 27 leden telde, is deze verhouding in fasen gewijzigd ten gunste van een grotere vertegenwoordiging voor de 'Inlandsche' bevolking, die uiteindelijk dertien zetels konden bezetten. Als eerste gekozen vertegenwoordigers van de Indonesische Semarangers werden in 1919 drie kandidaten van de Sarekat Islam geïnstalleerd, de heren Kasan, Semaoen en Sanjoto.

Uit het voorgaande blijkt wel dat de implementatie van het gemeentelijk zelfbestuur bijzonder traag verliep; uiteindelijk duurde het meer dan twintig jaar voor Semarang een bestuurlijk apparaat kreeg dat in middelen en bestuurlijke mogelijkheden de in Nederland gebruikelijke norm benaderde. Dit was er mede oorzaak van, dat pas in de loop van de jaren tien een serieus begin werd gemaakt met de oplossing van een aantal grote problemen op sociaal, economisch en ruimtelijk gebied waarmee de stad na de eeuwisseling in toenemende mate te kampen had.

Het meest schrijnende daarvan, ondermeer in verscheidene publikaties diepgaand en bewogen beschreven door de bekende Semarangse ondernemer en raadslid H.F. Tillema, had betrekking op de rampzalige woonomstandigheden en algehele gezondheidssituatie bij grote delen van de bevolking, in het bijzonder de Javaanse. Een tweede probleem, dat het directe bestaan van Semarang als handelscentrum raakte, was de noodzakelijke aanleg van een echte zeehaven, waarmee ook op langere termijn de concurrentie met Batavia en Soerabaja kon worden volgehouden. Het derde grote vraagstuk, in praktische zin overigens nauw verweven met de eerste twee, betrof de fysieke vorm voor de toekomstige verbetering en groei van de stad, met name de aanleg van nieuwe woonwijken en bedrijventerreinen.

Bevolkingsgroepen en problemen van bevolkingsgroei

Sinds haar prilste bestaan heeft de stad Semarang, als gevolg van haar internationaal georiënteerde handelsfunctie, altijd een etnisch-cultureel zeer diverse bevolking gekend. Tal van oude en nieuwere reisbeschrijvingen en andere bronnen maken melding van deze verscheidenheid, waartoe niet alleen de voor de hand liggende grote groepen als Javanen, Chinezen en Arabieren bijdroegen, maar vanouds bijvoorbeeld ook Voor-Indiërs, Armeniërs, Maleiers en Makassaren. Nederlanders en andere Europeanen lieten zich voor het eerst in de 17de eeuw in Semarang zien; getalsmatig van gewicht werd de toestroom uit Europa evenwel pas in de latere 19de eeuw. Onder deze immigranten bevonden zich toen, net als eerder tijdens de VOC-periode, behalve een grote meerderheid van Nederlanders ook nogal wat andere nationaliteiten, in het bijzonder Fransen, Duitsers en Engelsen. Zelfs Afrikanen uit het tegenwoordige Ghana (dat tot 1873 Nederlands was) hebben in de vorige eeuw deel uitgemaakt van de Semarangse bevolking, als soldaten die in dienst van het KNIL hier waren gelegerd. Een belangrijke, enkele honderden leden sterke groep nieuwkomers uit de periode na de Eerste Wereldoorlog vormden de Japanners, al dan niet door hun regering uitgezonden ter voorbereiding van de latere inval. Dit beeld werd nog aanzienlijk gecompliceerd door het feit dat tussen de verschillende groepen in de loop der eeuwen een zekere vermenging plaatsvond, waaruit de nakomelingen soms weer een min of meer op zichzelf staande bevolkingsgroep vormden.

Zoals bekend, bestond in het voormalige Nederlands-Indië een formeel onderscheid in de staatsrechtelijke positie van de verschillende bevolkingsgroepen, die daartoe naar etnische herkomst waren geclassificeerd in drie hoofdcategorieën: Inlanders, Europeanen en Vreemde Oosterlingen. De eerste groep omvatte feitelijk de Indonesische bevolking, in het geval van Semarang dus een overgrote meerderheid van Javanen; in tellingen werd doorgaans een specifieker onderscheid naar etnische achtergrond gemaakt, bijvoorbeeld met betrekking tot

De 'Semarangsche bezittingen' van de Mangkoenegoro

De Chinese English School omstreeks 1930. Dit monumentale pand, Bodjong 143, behoorde tot de oudste 'Semarangsche bezittingen' van het Mangkoenegorose hof. Foto: Asia Maior.

De economische groei en de daarmee samenhangende bevolkingstoeloop veroorzaakten in Semarang na 1870 een snel stijgende vraag naar woonruimte, vooral naar huurwoningen. Verhuurders deden gouden zaken en tal van grondeigenaren haastten zich dan ook hun percelen te laten bebouwen, teneinde in de algemene hausse een graantje te kunnen meepikken. Tot deze vroege 'projectontwikkelaars' in Semarang behoorde ook het Mangkoenegorose hof in Solo, meer in het bijzonder Mangkoenegoro IV.
Deze vorst betrok een deel van zijn inkomsten uit de verhuur van suikerlanden aan Europeanen, maar liet in 1861 zelf ook de suikerfabriek Tjolomadoe bouwen, in 1874 al gevolgd door een tweede onderneming, Tasikmadoe. De zaken van de vorstelijke entrepreneur, overigens ook in andere cultures als indigo, tabak, kina, thee en zijde, leverden spoedig zodanige winsten op, dat het hof nieuwe beleggingsobjecten moest zoeken, desnoods ook buiten de eigen landen. In Semarang werden deze gevonden in substantiële aankopen van land en huizen, die nadien in de boeken verschenen als de 'Semarangsche bezittingen'.
Bij zijn overlijden in 1881 liet de vorst hier ondermeer het land Pendrikan en de desa Terbojo na, naast een aantal grote woonhuizen verspreid in de stad. Een van deze huizen, aan de Bodjongsche Weg no. 143, zou later, vanaf 1916, verhuurd worden als onderkomen voor de Chinese English School. Een deel van deze bezittingen werd evenwel door de volgende Mangkoenegoro verkocht, zoals een woonhuis aan de loge La Constante et la Fidèle, een deel van Terbojo aan het Gouvernement, ten behoeve van de aanleg van het oostelijke bandjirkanaal, en een stuk van Pendrikan aan de SCS, voor de aanleg van de westelijke spoorbaan en het station Pontjol.
Mangkoenegoro VII, die in 1916 de troon besteeg, trad weer in de voetsporen van zijn grootvader en profiteerde ten volle van de economische opleving die zich in Semarang na de eerste Wereldoorlog voordeed. In 1919 verkocht hij het overgrote deel van het resterende land Pendrikan voor *f* 80.000 aan het Gouvernement, met welk kapitaal hij vervolgens een lang gekoesterd plan kon realiseren: het bouwen van een 25-tal goedkope huurhuizen op een achtergehouden stuk grond aan de zuidpunt van Pendrikan. In januari 1921 werd het laatste huis van dit project aan de nieuwe Mangkoenegoroweg opgeleverd; een klein jaar later volgde nog een groter pand aan Boeloe. In totaal omvatten de 'Semarangsche bezittingen' daarmee 39 woonhuizen, naast de 26 al genoemde ook twaalf aan de Prins Hendriklaan (voorheen Pendrikan) en het schoolgebouw aan Bodjong.
Na een aantal goede jaren kwam de verhuur van dit onroerend goed met de economische crisis van 1929 in moeilijkheden. Alleen door stelselmatig de huren te verlagen, kon op termijn een grote leegstand worden voorkomen. Pas na 1935 trok de markt zodanig aan, dat het gehele huizenbezit weer kon worden verhuurd. De huurprijzen varieerden in de laatste jaren voor de Tweede Wereldoorlog van *f* 55,- per maand voor de kleinste woonhuizen tot *f* 475,- voor het schoolgebouw. Een aantal van de Magnkoenegorose panden bestaat overigens nog steeds, behalve de voormalige Chinese English School (nu deel van een aangrenzende middelbare school) ook enkele woonhuizen aan Jl. Yudistira, zoals de Mangkoenegaraweg tegenwoordig heet.

de Makassaren, Ambonezen, Menadonezen en Maleiers. De groep der Europeanen bestond in de eerste plaats uit de Nederlanders in staatsrechtelijke zin, verder uit 'Inlanders' en 'Vreemde Oosterlingen' die op grond van hun maatschappelijke positie 'gelijkgesteld' waren, en uit onderdanen van andere westerse landen die als vreemdelingen in Indië verbleven; daartoe behoorden, bizar genoeg, ook de Japanners. Partners van Europeanen uit andere bevolkingsgroepen werden bij hun huwelijk eveneens Europeaan en hetzelfde gold voor de wettige nakomelingen. De gemengdbloedige Europeanen, algemeen aangeduid met de term Indo-Europeanen, vormden in Semarang net als elders in Indië meer dan de helft van het totaal van de Europese bevolking, maar werden in tellingen niet als aparte groep onderscheiden. De categorie 'Vreemde Oosterlingen' ten slotte betrof in de eerste plaats de Chinezen, met daarnaast een veel kleinere groep van Arabieren en Voor-Indiërs.

De consequenties van dit etnisch-juridische onderscheid voor de betrokkenen hadden formeel vooral te maken met de toepassing van verschillende vormen van rechtspraak en belastingheffing, en met verschillen in politieke rechten, welke laatste in grote lijnen tot het eind van de koloniale tijd voorbehouden bleven aan de Europeanen. Daarnaast viel de etnisch-juridische bevolkingsindeling vanzelfsprekend deels samen met de verschillen in algemeen-maatschappelijke positie tussen de onderscheiden categorieën; als geheel vormden de Europeanen de meest welvarende, best geschoolde en invloedrijkste groep, de 'Inlanders' de armste, de minst ontwikkelde (in westerse zin) en op beslissingsniveau in politiek en bestuur de meest ondervertegenwoordigde.

Met nadruk moet echter worden vermeld dat het hier een grove generalisatie betreft, waarop in Semarang veel uitzonderingen waren. De stad kende bijvoorbeeld in de laatste drie decennia voor de Tweede Wereldoorlog een toenemend invloedrijke Javaanse middenklasse en notabelenstand, vooral van bestuursambtenaren, leerkrachten en medewerkers van de grote ziekenhuizen. Bekende namen in dit verband waren die van het eerste Javaanse gemeenteraadslid en wedono van Djomblang, Raden Mas Soenario, tevens een der sleutelfiguren bij de totstandkoming van de uitbreiding Nieuw-Tjandi, verder van de architect ir. Atmodirono, van de latere geneesheren-directeur van de Centrale Burgerlijke Ziekeninrichting, dr. Boentaran en dr. Soekarjo, en van de advocaten mr. Koesoemah Atmadja en mr. Sastromoeljono. Omgekeerd betekende het niet noodzakelijkerwijs een goede maatschappelijke positie wanneer men tot de Europeanen werd gerekend; met name onder de Indo-Europeanen leefden velen in bepaald bescheiden verhoudingen.

Bijzondere aandacht verdient de plaats van het Chinese bevolkingsdeel in Semarang. Zoals reeds aangegeven, speelden Chinese zeevaarders en

handelaren in de 15de en 16de eeuw een belangrijke rol bij het ontstaan van de nederzetting die later de naam Semarang zou dragen. Door de latere eeuwen heen is hun aandeel in de totale bevolking tot na de soevereiniteitsoverdracht steeds 12 à 16% gebleven, op grond waarvan Semarang op Java met recht het predicaat van 'meest Chinese stad' bezat. De werkelijke invloed van de Chinezen op de Semarangse samenleving was nog aanzienlijk groter dan deze cijfers suggereren. In de loop der tijd vond een aanzienlijke vermenging plaats met de Javaanse en andere Indonesische bevolkingsgroepen en in bescheiden mate ook met de Europeanen, waardoor het Chinese etnisch-culturele element in de stadsbevolking tot ver buiten de eigenlijke groep herkenbaar was.

Bepalender nog was evenwel de onevenredig grote invloed van het Chinese bevolkingsdeel op de economische verhoudingen in Semarang en achterland. Deze betrof niet alleen hun vrijwel volledige controle over de detailhandel en de particuliere kredietverlening aan de Javaanse bevolking, maar - in de 17de en 18de eeuw - via Batavia ook de handel met het Chinese keizerrijk, mede ten behoeve van de VOC, en onder het latere gouvernementsbestuur de ondernemingslandbouw, in het bijzonder de suikerbouw, en de grootschalige im- en exporthandel. Deze al vroeg gevestigde, in vergelijking met andere Indische steden vergaande economische dominantie maakte na de liberalisering van de Indische economie in 1870 en volgende jaren de weg vrij voor verdere, internationale expansie vanuit Semarang. Het was ook geen toeval dat juist hier in de late 19de eeuw het befaamde bank- en handelsconcern van Oei Tiong Ham tot stand kwam, dat mede onder de naam van de N.V. Handel Maatschappij Kian Gwan in de late koloniale tijd wereldwijd een der grootste Chinese ondernemingen werd (zie de desbetreffende kadertekst).

Hoe succesvol en gezichtsbepalend de Chinese bevolkingsgroep als geheel in Semarang ook was in maatschappelijk opzicht, haar politieke emancipatie heeft tot op het laatste van het koloniale tijdperk geen definitieve vorm gekregen. Zo duurde het tot in de jaren tien voor in Semarang en elders de Chinezen formeel toestemming kregen zich naar believen in andere stadsdelen te vestigen dan alleen de Chinese Kamp, een voorrecht dat voorheen was voorbehouden aan een beperkte groep notabele, 'gelijkgestelde' Chinese burgers. De eerdere beperkingen op vrije vestiging dateerden nog van de gebeurtenissen van 1740-1743, toen Batavia en Semarang door Chinese opstandelingen bedreigd waren geweest en de Compagnie het nodig had gevonden, deze bevolkingsgroep in de steden voortaan onder strak toezicht te houden. Verder werd het in de vooroorlogse decennia onder de Chinese bevolking algemeen als bijzonder grievend ervaren, dat het Gouvernement de herhaalde verzoeken om algehele, groepsgewijze 'gelijkstelling' der Chinezen, zoals wel gold voor de Japanners, steeds weer afwees.

Mede naar aanleiding van deze afwijzende houding van de Nederlands-Indische overheid, ontstond al kort na de eeuwwisseling ook onder deze anders zo loyale bevolkingsgroep een zeker anti-koloniaal bewustzijn. Op praktisch terrein vertaalde dit zich ondermeer in de totstandkoming van eigen politieke belangenorganisaties, kranten (zie de kadertekst m.b.t. de pers in Semarang) en particuliere scholen. Als typerend in dit verband mag het feit gelden, dat - overigens ook om andere, commercieel bepaalde redenen - een der voornaamste Chinese scholen in Semarang, de in 1917 opgerichte Chinese English School aan Bodjong, niet meer het Nederlands, maar het Engels als onderwijstaal hanteerde.

De getalsmatige ontwikkeling van de bevolking van Semarang als geheel, op basis van volkstellings- en andere registratiegegevens en uitgesplitst naar de in Indië formeel onderscheiden bevolkingsgroepen, laat over de periode van het midden van de 19de eeuw tot aan de vooravond van de Japanse inval het volgende verloop zien.

Semarang: bevolkingsgroei tussen 1850 en 1941

	1850	1890	1920	1930	1941**
Totaal	ca. 29.000	71.186	158.036	217.796	280.000
'Inlanders'	20.000*	53.974	126.628	175.457	221.000
Chinezen	4.000	12.104	19.720	27.423	40.000
ov. 'Vreemde Oosterlingen'	1.850	1.543	1.530	2.329	2.500
'Europeanen'	1.550	3.565	10.151	12.587	16.500

** exclusief ca. 1500 Makassaren ** schatting*

Met betrekking tot de - afgeronde - cijfers voor het jaar 1850 valt op, dat het bijna anderhalve eeuw eerder door Valentijn gesuggereerde bevolkingsaantal van ca. 60.000 op grond van deze tellingsgegevens eens te meer als onwaarschijnlijk moet worden aangemerkt. Verder wordt hier geïllustreerd hoe de al aangeduide 'europeanisering' van de Semarangse samenleving sinds ca. 1870 behalve in een absolute kwantitatieve groei ook in de stijging van het procentuele aandeel van de Europeanen in de totale bevolking wordt weerspiegeld: van ca. 5% in 1850 tot een constante 6 à 7% aan het eind van de koloniale tijd. Dienaangaande moet overigens worden opgemerkt dat Semarang daarmee van de vier grote steden op Java de minst Europese was; in Batavia en Soerabaja vormden de Europeanen omstreeks 1940 bijna 10% van de stadsbevolking, in Bandoeng zelfs ruim 12%. Opvallend is wel dat de toeloop van Europeanen na een aarzeling in de jaren twintig juist in de crisisjaren dertig weer doorzette, hetgeen mede te maken had met het feit dat in die periode veel Nederlanders door werkloosheid gedwongen hun geluk in Indië beproefden. Bovendien was op Java en elders in de kolonie de ondernemingslandbouw zwaarder getroffen door de crisis dan andere bedrijfstakken, waardoor veel Europese employés gedwongen werden, hun heil in de grotere steden met hun veelzijdiger economie te zoeken. Veruit de meest opmerkelijke trend in de getalsmatige bevolkingsontwikkeling van Semarang was echter de enorme toename van het aantal 'Inlanders' - voor meer dan 90% Javanen - in de periode na het midden van de vorige eeuw, die ook goeddeels verantwoordelijk was voor de spectaculaire groei van de stad na 1870. Het ging daarbij vooral om migratie van mensen uit het Middenjavaanse achterland, die met de toenemende bevolkingsdruk op het platteland door de snel groeiende natuurlijke aanwas en het steeds grotere beslag dat de opkomende ondernemingslandbouw op de beschikbare grond legde, massaal elders een bestaan begonnen te zoeken. Semarang, dat te zelfder tijd een ongekende economische bloei beleefde en in Midden-Java als handelshaven geen concurrent van betekenis had, was daarbij het meest voor de hand liggende aantrekkingsgebied. Door deze land-stad-migratie kreeg Semarang naar bevolkingssamenstelling geleidelijk aan een meer Javaans karakter; in 1850 was nog geen 60% van de Semarangers van Javaanse afkomst, 90 jaar later ca. 70%.

Anders dan in het geval van de gelijktijdige toename bij de Chinese en de Europese bevolkingsgroepen, deels evenzeer een gevolg van migratie, leidde de toestroom van de Javanen in de decennia rond de eeuwwisseling tot grote problemen op het gebied van huisvesting en gezondheidszorg. Voor de introductie van de Ethische Politiek in 1901 werd de zorg voor het welzijn van de bevolking in Indië in het algemeen geen taak voor de overheid geacht, terwijl nadien, zoals opgemerkt, in de grote steden aanvankelijk nog het bestuursapparaat ontbrak om aan de geleidelijk aan veranderende inzichten op dit terrein daadwerkelijk vorm te geven. De massale trek naar Semarang van Javaanse plattelanders vond tot ver na 1900 dan ook plaats zonder enige begeleiding, laat staan

voorziening, van overheidswege. Arm en onontwikkeld als de nieuwkomers in overgrote meerderheid waren, bleef hun doorgaans geen keus dan zich te vestigen in zelfgebouwde onderkomens op nog lege plekken in en vooral aan de rand van de stad, meestal plaatsen die vanwege hun moerassigheid daarvoor niet geschikt waren.

De toeloop naar deze stadskampongs was spoedig veel groter dan de beperkte ruimte waar ze werden toegelaten kon opnemen, met als gevolg dat ver voor de eeuwwisseling overal in Javaans Semarang al sprake was van wanstaltige overbevolking onder de meest onhygiënische omstandigheden, zonder drinkwatervoorziening, riolering en wasplaatsen. Malaria en epidemische ziekten als cholera, tyfus en dysenterie hadden er vrij spel en eisten gedurende enige jaren rond 1900 zoveel slachtoffers, dat de jaarlijkse aanwas door geboorten en migratie er vrijwel door teniet werd gedaan. Een absoluut dieptepunt vormde in dit verband het jaar 1901, toen volgens een in 1912 door dr. W.T. de Vogel en H.F. Tillema opgesteld rapport op een totale bevolking van nog geen 93.000 zielen bijna 18.000 mensen stierven, ofwel meer dan 20%! Ook in latere jaren kwam het tijdens epidemieën nog enkele malen voor, dat van kampongbevolkingen binnen enkele maanden 10 tot 20% het leven liet.

Volksgezondheids- en huisvestingsprojecten

Toen in 1911 de gemeente Semarang eindelijk de beschikking kreeg over aanzienlijke eigen geldelijke middelen, was het gezien deze situatie niet verwonderlijk dat allerhoogste prioriteit werd gegeven aan de aanleg van een adequate drinkwatervoorziening voor alle bevolkingsgroepen en stadsdelen, als eerste vereiste om de enorme volksgezondheidsproblemen onder controle te krijgen. De uitvoering van deze Oengaranwaterleiding, genoemd naar de brongebieden in het heuvelland bij deze plaats, vond met een zodanige voortvarendheid plaats, dat het eerste gedeelte naar Nieuw-Tjandi al in 1913 in gebruik genomen kon worden; de overige stad volgde in het jaar daarop. Uitgangspunt daarbij was vanaf het begin geweest, dat de 'Inlandsche' kampongbevolking het water gratis ter beschikking zouden krijgen, via een groot aantal hydranten en openbare wasplaatsen; tot het eind van de koloniale tijd waren van beide respectievelijk ruim 300 en 80 in gebruik gesteld. Bij de overige bevolkingsgroepen was met name onder de Europeanen omstreeks 1925, toen het waterleidingnet nog een belangrijke uitbreiding had ondergaan, de aansluiting van particuliere woonhuizen vrijwel volledig. Ook voor hen betekende dit een grote verbetering; voor 1913 was men hier in hoofdzaak aangewezen op eigen putten en enkele openbare artesische bronnen, die weliswaar goed water leverden, maar feitelijk al voor de eeuwwisseling niet meer aan de snel groeiende behoefte konden voldoen.

De snelle invoering van het drinkwaternet zorgde in de latere jaren tien, zoals voorzien, inderdaad voor een drastische daling van de mortaliteit onder de Javaanse bevolking, al kon nog in 1918 door het samenvallen van malaria en een influenza-epidemie het gemiddelde sterftecijfer voor heel Semarang oplopen tot bijna 9%! Een grote vooruitgang op het gebied van de actieve gezondheidszorg betekende halverwege de jaren twintig de komst van de Centraal Burgerlijke Ziekeninrichting aan de Kalisariweg, het grote gemeentelijke ziekenhuis dat als opvolger van het oude 'stadsverband' de minder draagkrachtige bevolking uit alle groepen gratis of tegen nominale kosten medische verzorging bood. Iets eerder waren, eveneens in Nieuw-Tjandi, al het katholieke Sint-Elisabeth Ziekenhuis en het Ooglijdershospitaal 'William Booth' tot stand gekomen, nadien volgden kort voor 1930 het militaire Juliana Ziekenhuis aan Kalisari en de poliklinieken van de Gemeentelijke Gezondheidsdienst aan de Javabankstraat en Djatingaleh. Vooral deze dienst heeft in de laatste twee vooroorlogse decennia veel ondernomen om ook de andere dan aan slecht drinkwater gerelateerde volksziekten te bestrijden, met betrekking tot pokken en pest in de vorm van een geregelde, gratis vaccinatie van volwassenen en schoolkinderen, tegen malaria ondermeer door het doen 'assaineeren' van de broedgebieden van de malariamug in de moerassige kustgebieden. Alle inspanning ten spijt is malaria in Semarang echter tot op het laatst van de koloniale tijd endemisch gebleven.

Al snel na de aanleg van de waterleiding werd ook een begin gemaakt met andere welzijnsprojecten ten behoeve van de inheemse bevolking, met name op het gebied van haar huisvesting. In het besef dat maatregelen ter bevordering van de volksgezondheid geen blijvend resultaat konden hebben indien niet tevens de woonsituatie van de risicogroepen ingrijpend verbeterd zou worden, initieerde de gemeente in 1916 bij wijze van proef de bouw van de eerste zeven goedkope, semipermanente huurwoningen in de nieuwe kampong Ngaglik in Nieuw-Tjandi, ten behoeve van - vooraf geselecteerde - migranten uit de omgeving van Bandoengan. In de jaren nadien bleek de gekozen opzet, na een wat aarzelende aanvang, spoedig zeer succesvol, vooral nadat in 1921 besloten werd tot het gebruik van duurzame in plaats van semipermanente bouwmaterialen. Tot 1927 werden door de gemeente in totaal bijna 1560 van zulke volkswoningen afgeleverd, in de buurten Ngaglik, Kintelan en Lempongsari in Nieuw-Tjandi en Lampersari-Sompok (deels samenvallend met het latere interneringskamp) en aan de Hawaweg in Semarang-Oost, waar uiteindelijk ca. 8000 mensen onderdak vonden.

Na 1927 werden de volkshuisvestingsactiviteiten overgenomen door de N.V. Volkshuisvesting, een met overheidssubsidie werkende exploitatiemaatschappij ten behoeve van de volkshuisvesting die twee jaar eerder mede op gemeentelijk initiatief was opgericht. Deze richtte haar werkzaamheid vooral op het land Mlaten, aan de noordoostzijde van Semarang, waar tot het eind van de jaren dertig in twee grote complexen een kleine 600 huurwoningen in de categorie van ca. *f* 10,- en minder per maand tot stand kwamen, goed voor huisvesting van nog eens ca. 3000 voornamelijk Indonesische Semarangers in de lage inkomensklasse. Daarnaast was de N.V. Volkshuisvesting vanaf 1930 in bescheiden mate actief als bouwer van duurdere huurwoningen in Nieuw-Tjandi. De enige particuliere woningbouwvereniging die zich op termijn naast de N.V. Volkshuisvesting kon handhaven, was de in 1914 al opgerichte Woningvereniging 'Semarang', die omstreeks 1940 een kleine 150 middenklasse-huurwoningen beheerde, in hoofdzaak in Nieuw-Tjandi, Lampersari-Sompok en aan de Koendjaranweg, de Halmaheiraweg en de Mlatenweg.

Al deze activiteiten op het gebied van de volkshuisvesting, afhankelijk als ze goeddeels waren van subsidies door gemeente en gouvernement, bereikten overigens hun hoogtepunt in de late jaren twintig, kort voor de voor Indië zo rampzalige crisisjaren. In de jaren dertig kwam het pas na het midden van het decennium weer tot hervatting op enige schaal, terwijl in dezelfde periode de toeloop van het Middenjavaanse platteland naar Semarang eerder nog toe- dan afnam. Mede daardoor is het uiteindelijk in de vooroorlogse jaren niet meer gelukt, het probleem van de volkshuisvesting werkelijk onder controle te krijgen, althans met betrekking tot de lage-inkomensgroepen.

Een zelfde gevolg hadden de latere bezuinigingen direct en indirect op het andere gemeentelijke initiatief tot gezondmaking van de woonsituatie voor de armere stadsbevolking, de verschillende projecten van kampongverbetering die na het midden van de jaren tien tot stand kwamen. Daarbij werden bestaande stadskampongs en dicht bebouwde Chinese woonbuurten, bijvoorbeeld Karangasem achter Kalisari en Poengkaran bij de Chinese Kamp, heringedeeld volgens een deugdelijk rooilijnenplan en voorzien van bestrating, regen- en afvalwatergoten of riolering, elektriciteit, drinkwaterhydranten en openbare wasplaatsen, terwijl in sommige gevallen ook middelen voor verbetering van de huizen zelf ter beschikking kwamen. De kwalitatieve verbeteringen die op deze wijze tot aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, maar vooral in de

H.F. Tillema (1870-1952)

In 1896 aanvaarde een jonge Fries, H.F. Tillema, een betrekking als hulpapotheker bij de firma R. Klaasesz en Co., die in de Benedenstad de bekende Samarangsche Apotheek exploiteerde. Na drie jaar werd hij als compagnon opgenomen en kort daarna kon hij zelfs de zaak overnemen, waarmee hij tevens eigenaar werd van een nevenbedrijfje voor gebotteld water. In een paar jaar bouwde Tillema dit laatste uit tot een bloeiende fabriek voor koolzuurhoudende dranken, die onder de naam Hygeia alom in Indië grote bekendheid kreeg en hem spoedig een gefortuneerd mens maakte.

Tillema had een passie voor hygiëne en gezondheid, reden dat hij zich aangesproken voelde door de ideeën van de Semarangse stadsgeneesheer W.T. de Vogel. Met hem ijverde hij na de instelling van de gemeenteraad van Semarang in 1906 gedurig voor het verbeteren van de slechte, onhygiënische woonomstandigheden die in de laaggelegen delen van de stad heersten, in het bijzonder onder de arme, snelgroeiende Javaanse migrantenbevolking. Kern van beider overtuiging was, dat het Semarangse gemeentebestuur alles in het werk zou moeten stellen om nieuwe uitbreiding van de stad te projecteren in het koelere en gezondere 'Heuvelterrein', niet alleen voor de Europese, maar liefst ook voor de andere bevolkingsgroepen. Mede aan hun onvermoeibare ijver en invloed op dit punt is het te danken, dat na 1915 in dit gebied het later unaniem geprezen stadsdeel Nieuw-Tjandi tot stand kwam, dat tot vandaag de dag de meest gewilde woonwijk van Semarang vormt.

Dr. De Vogel en vooral Tillema droegen hun denkbeelden niet alleen uit via de geijkte bestuurlijke kanalen - beiden waren enige tijd lid van de gemeenteraad - maar ook door middel van publikaties in de plaatselijke pers. Zo stelde de vooruitstrevende hoofdredacteur van *De Locomotief*, J.E. Stokvis, Tillema in augustus 1912 in de gelegenheid zijn artikel *Nova Semawis* onder de aandacht van het publiek te brengen, waarin een vurig pleidooi wordt gehouden voor het 'Heuvelterrein', mede aan de hand van een kaart van Semarang waarop de schokkende verschillen in jaarlijkse sterfte tussen de diverse stadsdelen van 'Semawis' (Javaans Semarang) waren aangegeven. Een jaar later gaf Tillema in eigen beheer het boek *Van wonen en bewonen, van bouwen, huis en erf* uit, dat met zijn indringende tekst en sprekende foto's de slechte woonomstandigheden in Semarang overtuigender dan ooit aantoonde en zo onder de verantwoordelijke autoriteiten de stemming definitief ten gunste van Nieuw-Tjandi hielp verzetten. De feitelijke bouw van de nieuwe uitbreiding heeft Tillema zelf niet echt beleefd. In 1914 keerde hij naar Nederland terug om te rentenieren, maar ook nadien bleef hij zich actief bezighouden met zijn grote interesse, hygiëne en woonomstandigheden in Nederlands-Indië. Zijn levenswerk op dit gebied werd de zesdelige boekuitgave *Kromoblanda*, dat hij op eigen kosten publiceerde tussen 1915 en 1923 om het onderwerp onder de aandacht te brengen van politici en het publiek. Tillema heeft na 1914 overigens nog drie reizen naar Nederlands-Indië gemaakt, waarbij hij ook tal van eilanden in de buitengewesten bezocht en uitgebreid fotografeerde. Zijn aandacht was daarbij gericht op alle aspecten van het leven van de Indonesiërs, ook de vele minder mooie in de toenmalige kolonie. Zijn fotografische nalatenschap vormt een tijdsdocument dat in de Nederlandse koloniale geschiedschrijving een absoluut unieke plaats inneemt.

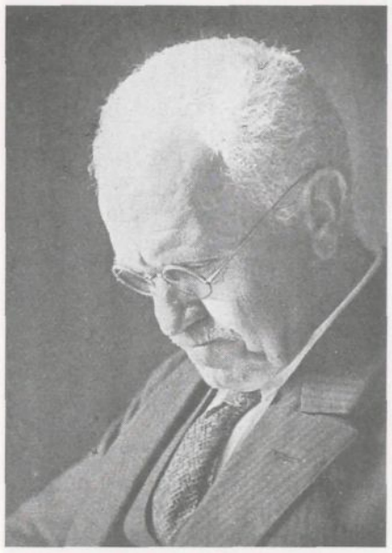

H.F. Tillema op latere leeftijd, enkele jaren na zijn terugkeer naar Nederland. De foto is overgenomen uit het *Gedenkboek der Gemeente Semarang*, uitgebracht in 1931 ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de zelfstandige gemeente.

jaren twintig bereikt werden, waren over het hele stadsgebied zeer aanzienlijk. Tegelijkertijd echter betekende kampongverbetering ook altijd een verlaging van de woondichtheid in het desbetreffende gebied, met als gevolg dat elders de druk op de beschikbare woningvoorraad alleen maar toenam.

Ir. Th. Karsten en de Semarangse uitbreidingen

Onlosmakelijk verbonden met Semarangs ruimtelijke ontwikkeling in de laatste twee vooroorlogse decennia, in het bijzonder ook met de sociale aspecten daarvan, is de naam van de architect en stedebouwkundige ir. Th. Karsten. *'Ik zou de stad Semarang de stad van Karsten willen noemen, omdat hij daarop zijn architecturale stempel heeft gedrukt'*, noteerde bijvoorbeeld de nestor van de Nederlandse architecuur in die jaren, ir. H.P. Berlage, tijdens zijn grote Indische reis op 31 mei 1923 in zijn dagboek. Hij logeerde toen enkele dagen bij Karsten in Semarang, een gelegenheid die hij te baat nam om ter plaatse een aantal nieuwe gebouwen te bekijken. Bijzondere waardering had hij, behalve voor Karstens werk, vooral voor het NIS-hoofdkantoor aan het Wilhelminaplein, een ontwerp uit 1902 van de architecten J.F. Klinkhamer en B.J. Ouëndag.

Ten tijde van Berlages bezoek aan Nederlands-Indië werd daar onder architecten en stedebouwkundigen een discussie gevoerd over de wenselijkheid een eigen, 'Indische' stijl in de bouwkunst te ontwikkelen, een academische strijd waarin ook de grote meester uit het vaderland zich graag mengde. Een der belangrijkste figuren in deze discussie was ir. H. Maclaine Pont, een studiegenoot van Karsten aan de TH in Delft en in 1918 ontwerper van de spraakmakende Technische Hoogeschool in Bandoeng. Maclaine Pont had zijn ontwerp gebaseerd op een aantal aan elkaar geschakelde paviljoens rond twee aula's; het meest opvallende element werd gevormd door de daken, die gebaseerd waren op de traditionele bouwkunst van de Karo-Bataks uit Noord-Sumatra.

Mede naar aanleiding van deze opzet kwam Berlage tot de conclusie *'dat een Indo-Europeesche stijl slechts ontstaan kan uit een synthese van het Westerse constructiesysteem en den Oosterschen kunstvorm, waartoe dan uit de Javaansche pendopo als oerbouw, zich het definitieve bouwwerk zou kunnen ontwikkelen.'* Als voorbeeld van de opvatting van Karsten hierover noemde Berlage diens ontwerp voor een Javaans volkstheater in Semarang, het nog altijd bestaande wajang wong-theater Sobokartti tegenover de Mlaten-gevangenis, dat in 1930 tot stand kwam. Daarnaast huldigde hij net als Karsten de mening, dat de toekomst van de 'Indische' architectuur in handen dient te liggen van Indonesische architecten, in hun eigen land opgeleid. De ontwikkeling *'die den Javaan zelf als volwaardig architect vooronderstelt, zal dan gelijken tred houden met dien naar een zelfstandig Indië.'*

Thomas Karsten werd in 1916 door de gemeente Semarang aangetrokken als stedebouwkundig adviseur en heeft in die hoedanig

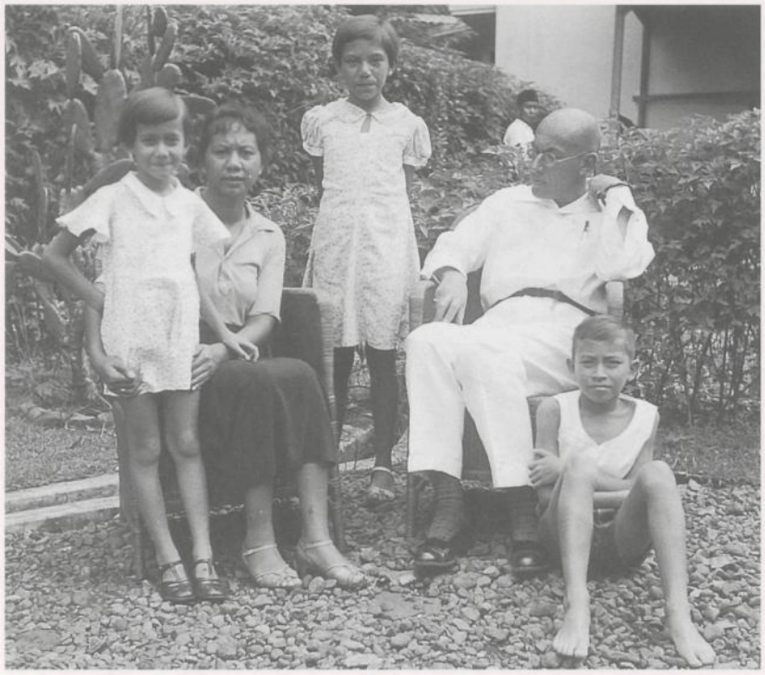

Thomas Karsten en zijn gezin omstreeks 1935 in Bandoeng, waar hij zich na afloop van zijn bijna 16-jarig adviseurschap voor de gemeente Semarang in 1931 vestigde. Foto: S. Karsten.

heid veel invloed gehad op de ambitieuze uitbreidingsplannen van de stad. Berlage toonde zich in 1923 onder de indruk van *'eenige nieuwe volkswijken (...), een proeve van moderne "desabouw" door Karsten ontworpen, die met de beste in het moederland is te vergelijken.'* Het ging hierbij om de al genoemde wijken Sompok en Semarang-Oost, waar werd gebouwd volgens nieuwe inzichten over volkshuisvesting. Daarnaast was Karsten intensief betrokken bij de uitbreidingsplannen voor Nieuw-Tjandi in het 'Heuvelterrein' aan de zuidrand van de stad. Een groot voorvechter van deze laatste uitbreiding was weer de stadsgeneesheer dr. W.T. de Vogel, die als raadslid gedurig de aandacht vestigde op de hoge mortaliteit in de oude delen van Semarang en de voordelen van het koelere en gezondere klimaat in het heuvelland. In 1910 nam hij samen met ambtscollega en apotheker-limonadefabrikant H.F. Tillema in de raad het initiatief tot uitvoering van de drie jaar voordien genomen beslissing tot uitbreiding van Semarang; in 1911 volgde de definitieve beslissing, in samenhang met de goedkeuring van de plannen tot aanleg van de Semarangse waterleiding.

De sterke bevolkingsgroei in die jaren, ook onder de Europeanen, noodzaakte de gemeente de stadsuitbreiding serieus en snel ter hand te nemen. De hulp van Karsten werd ingeroepen bij het uitwerken van het plan voor Nieuw-Tjandi dat eerder was opgesteld door de directeur van de dienst Bouw- en Woningtoezicht, ir. A. Plate. Karstens versie werd in 1917 goedgekeurd, waarna hij verder met ir. J.J.G.E. Rückert, de opvolger van Plate, samenwerkte bij de uitvoering. Het idee om in een heuvelachtig terrein een Europese woonwijk te bouwen, viel overigens niet overal in goede aarde; zo werd het plan Nieuw-Tjandi door de Soerabajase pers stelselmatig belachelijk gemaakt en Semarang 'de stad der kluchten' genoemd. De waardering voor het plan van de nieuwe bewoners wees echter al gauw anders uit en de ontwikkeling van het 'Heuvelterrein' verliep in de praktijk dan ook bijzonder voorspoedig. Om de exploitatie rendabel te maken, waren de hoger gelegen delen gerserveerd voor de bouw van grotere woningen voor beter gesitueerden. De duurste gronden, verdeeld in de grootste kavels, boden door hun ligging op de 'kopjes' een fraai uitzicht op zee, de kleinere en goedkopere kavels lagen doorgaans op geringere hoogte en misten daardoor de wijdse uitblik. De uitgifte van de gronden - in erfpacht - verliep zeer snel; in zijn gedenkboek over Nieuw-Tjandi zocht Tillema de reden daarvoor in de Eerste Wereldoorlog, die het particulieren lastiger maakte gelden vanuit Nederlands-Indië naar Europa over te brengen en daardoor de investeringen in het land zelf stimuleerde. In de lagere delen tussen de bouwkavels en in ondiepe ravijnen, waar een verkoelende wind doorheen kon waaien, waren kampongs ontworpen, bedoeld als huisvesting voor Indonesiërs die werkzaam waren op het 'Heuvelterrrein', veelal als bedienden in de rijkere huizen. In het gehele gebied werd bijzondere aandacht besteed aan de landschapsarchitectuur, ondermeer in de vorm van wegen en pleinen, de aanleg van vijvers en boomgroepen en de keuze van de beplanting. Als voorlopig sluitstuk kwam in 1929 aan het Burgemeester De Ionghplein de ambtswoning van de Semarangse burgemeesters gereed, opnieuw een fraai ontwerp van Karsten.

Ook op het gebied van de volkshuisvesting in Semarang heeft Karsten een belangrijke rol gespeeld, met name als ontwerper van de hiervoor reeds beschreven gemeentelijke en particuliere woningbouwprojecten in Nieuw-Tjandi, Lampersari-Sompok, Semarang-Oost en Mlaten. Tegelijkertijd werden echter ook door particulieren op diverse locaties in Semarang huizen gebouwd, overigens niet noodzakelijk uit oogmerk van sociaal welzijn. Van gemeentewege was dit aanleiding om Karsten en Rückert in 1919 te belasten met het ontwerp voor een totaalplan voor Semarang, waarin de deelplannen worden samengevoegd tot een zo organisch mogelijk geheel. Dit plan kwam in de jaren tot 1925 in fasen gereed; in de wijkplattegronden uit ca. 1935 die in deze uitgave zijn opgenomen, vindt men de beoogde uitbreidingen terug in de vorm van en gestippeld stratenplan. Als interessant gegeven is daarbij te vermelden, dat ook na de soevereiniteitsoverdracht de uitbreiding van Semarang aanvankelijk nog vrijwel volledig op Karstens plan is gerealiseerd.

Dankzij het werk van Rückert en Karsten kreeg Semarang in Indische kring van architecten en stedebouwkundigen spoedig alom bekendheid om zijn voortrekkersrol op het gebied van volkswoningbouw en kampongverbetering. Niet toevallig werd dan ook het eerste congres in Nederlands-Indië over volkshuisvesting in 1922 in Semarang gehouden. Bij deze gelegenheid werd er, op voorspraak van Karsten, in een gezamenlijke conclusie van de deelnemers onder meer de nadruk op gelegd dat *'van overheidswege gebouwde woningen architectonisch verzorgd moesten zijn'* en dat *'bij den bouw van woningen zoveel mogelijk gebruik moest worden gemaakt van de indeling en de vormen zooals die bij de inheemsche bevolking in gebruik waren en voor zoover die in een goed ingericht woning te gebruiken zijn'*. Op deze uitgangspunten liet de directeur van de woningdienst in Semarang, ir. A.H.J. Koreman, in overleg met Karsten tal van bestaande Javaanse huizen opmeten en hun indeling nagaan, als basis voor nieuw te ontwerpen volkswoningen. De eerste uitbreidingen waaraan op deze wijze vorm gegeven werd, waren nadien de complexen aan de Hawaweg en rondom het Halmaheiraplein.

In 1931 nam Karsten afscheid van Semarang en verhuisde hij met zijn gezin naar Bandoeng, waar hij een bureau voor architectuur en stedebouw leidde. Als resultaat van de voorafgaande vijftien jaar van hechte samenwerking met de gemeente Semarang liet hij, met de voltooiing van Nieuw-Tjandi en de eerste grote volkswoningbouwprojecten, een stad achter die op het terrein van volkshuisvesting en stedebouwkundige vormgeving in heel Nederlands-Indië een onbetwiste voorbeeldfunctie vervulde. Karsten werd een invloedrijk en veel geraadpleegd expert, wiens roem weldra niet tot de kolonie beperkt bleef, maar ook in Nederland doordrong. Zo hield de bekende stedebouwkundige M.J. Granpré Molière zijn vakbroeders al in 1922 in

een artikel voor, dat de Nederlandse stedebouwkundigen naar zijn mening nog wat konden leren van het werk van Karsten, *'als een vermaning uit verre gewesten over het gestumper en gepriegel in het moederland.'* Overigens waren beide architecten bepaald geen vreemden voor elkaar; tijdens zijn studietijd in de jaren 1904-1910 had Karsten in Delft op kamers gewoond in hetzelfde huis als Granpré Molière. In die periode onderhield Karsten als lid van de Sociaal Technische Vereeniging reeds contacten met diverse andere vooruitstrevende bouwkundigen in Nederland, waarbij zijn aandacht, zoals later in Indië, in het bijzonder uitging naar de problematiek van de volkshuisvesting.

Karstens uitreis naar Nederlands-Indië volgde eveneens op grond van een oud contact uit de Delfste jaren. Op uitnodiging van zijn studiegenoot H. Maclaine Pont vertrok hij in 1914 naar Semarang, waar hij als chef de bureau op diens architectenbureau ging werken. Toen Maclaine Pont om gezondheidsredenen in 1915 met spoed naar Nederland moest terugkeren, nam Karsten de zaken van hem over. In 1917 associeerde hij zich met ir. G.W.A.W. Lutjens en D.J. Steenstra Toussaint, maar in 1924 verliet Karsten het bureau en ging samenwerken met A. Schouten, architect in Semarang. Naast zijn stedebouwkundige activiteiten heeft Karsten ook als architect zijn sporen verdiend. In Semarang zijn bijvoorbeeld het kantoor van de Nillmij uit 1916 en dat van de Zustermaatschappijen uit 1931 mooie voorbeelden van zijn werk. Ook ontwierp hij naast enkele particuliere villa's in 1919 het gebouw van de Bank of Taiwan en dat van de Samarangsche Zee en Brand Assurantie Maatschappij, in 1923 de Van Deventerschool, in 1926 het Sint Elisabeth Ziekenhuis, in 1929 de al genoemde burgemeesterswoning, en twee belangrijke pasars, die van Djatingaleh in 1930 en de beroemde Pasar Djohar in 1938.

In de kleine gemeenschap op Midden-Java behoorde Karsten tot de groep vooruitstrevenden, die vooral in Semarang een belangrijke stem had. Zijn huwelijk met Soembinah Mangoenredjo, een Javaanse uit Diëng, was in die tijd uitzonderlijk. Hij telde vele Indonesiërs onder zijn vrienden, onder wie de Solose vorst Mangkoenegoro VII. Voor hem bouwde hij in de jaren twintig een tweede pendopo in de mangkoenegaran, terwijl hij ook adviseerde bij de restauratieplannen. Toen in de jaren dertig de economische recessie zich sterk liet voelen en Karsten soms te weinig inkomsten kon verwerven, verstrekte de Mangkoenegoro hem opnieuw enkele opdrachten om hem door de moeilijke periode heen te helpen, ondermeer voor het fraaie paviljoen van prinses Noeroel. Karstens diepe interesse voor de Javaanse cultuur stimuleerden hem een zekere assimilatie tussen westerse en Indonesische architectuur na te streven. Daarnaast was hij medeoprichter van het Java-Instituut, dat het blad *Djawa* uitgaf. Bij de oprichting van de Javaanse kunstvereniging Sobokartti was Karsten eveneens betrokken. Voor deze vereniging ontwierp hij het bijzondere theatertje dat Berlage al noemde.

Ook op politiek terrein was Karsten actief. Zijn progressieve levenshouding en zijn interesse voor de inheemse cultuur maakten hem in zijn latere jaren een overtuigd voorstander van zelfbestuur voor de Indonesiërs. Met voormannen van het nationalisme als Soekarno, Djajadiningrat en Radjiman was hij persoonlijk bevriend. Hij was medeoprichter van het kritische weekblad *De Taak* en maakte deel uit van de vooruitstrevende groep *De Stuw*. Verder was hij in 1938 betrokken bij de oprichting van het tijdschrift *Kritiek en Opbouw*, dat zich fel afzette tegen het bestaande koloniale stelsel in Indië en vooral bekend is geworden door de bijdragen van de schrijver E. du Perron, die ook enige tijd redactielid was. De overheid was vanzelfsprekend minder enthousiast over zijn politieke stellingname. Karstens opvattingen werkten tegen hem toen hij in 1940 werd voorgedragen als hoogleraar aan de Technische Hoogeschool in Bandoeng; een lectorschap in de Planologie werd hem in 1941 wel gegund. Tijdens de kort nadien volgende Japanse bezetting werd Thomas Karsten ten slotte geïnterneerd in het kamp Baros in Tjimahi, waar hij in 1945 in het Militair Hospitaal overleed, enkele dagen voor zijn 61ste verjaardag op 22 april.

De 'gemeentekampong' Kintalan, een van de projecten van sociale woningbouw waarmee Semarang naam maakte. Foto: *Gedenkboek Gemeente Semarang*, Asia Maior.

Gouden jaren en wereldcrisis

Bij alle sociale en ruimtelijke problemen waarmee Semarang in de decennia rondom de eeuwwisseling te doen had, moet worden opgemerkt dat op economisch terrein dit ook de jaren van grootste groei en vooruitgang zijn geweest, in het bijzonder dankzij de spectaculair toegenomen doorvoerhandel. Feitelijk was het zelfs zo dat bij de afwezigheid van een gericht sociaal beleid van overheidswege in die jaren het juist de economische bloei was, die door de aantrekking op de bevolking van het achterland indirect in belangrijke mate de problemen veroorzaakte. Omgekeerd maakte de hoogconjunctuur het ook mogelijk dat de overheid voldoende financiering voor de realisering van haar plannen vond toen zij in een wat later stadium alsnog welzijnsactiviteiten ging ontplooien.

Bij een beschouwing van de bloeiperiode in de Semarangse economie in de jaren 1900-1930 moet met betrekking tot de overzeese handelsactiviteiten onderscheid worden gemaakt tussen het tijdvak voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog en de jaren na 1913, in verband met het feit dat gedurende de oorlogsjaren de scheepvaart met Europa goeddeels wegviel en de handelsondernemingen hun afzet meer moesten richten op het overige Azië en Amerika. Na de oorlog leidde de inhaalvraag in Europa enkele jaren lang tot hoge pieken in de uitvoerhandel en, daarmee samenhangend, tot een scherpe stijging der prijzen.

Ten aanzien van de eerstgenoemde periode bedroeg de totale uitvoer van Semarang, in geldswaarde uitgedrukt, in het jaar 1900 *f* 157 miljoen en in 1913 *f* 317 miljoen; voor de invoer waren de bedragen in deze jaren respectievelijk *f* 31 miljoen en *f* 74 miljoen. De in- en uitvoerhandel leverde in 1913 een totaal aan douanerechten op van *f* 6 miljoen, waarmee Semarang, ondanks de verdubbeling van de exportwaarde sinds

het jaar van de eeuwwisseling, na Batavia en Soerabaja op afstand de derde onder de Indische havens was. De verdubbeling van de opbrengsten van de uitvoer werd weerspiegeld in de gemiddeld nog sterkere ontwikkeling van het verscheepte produktvolume over dezelfde periode, zoals hieronder aangetoond wordt aan de hand van de vier belangrijkste uitvoerprodukten (in tonnen). Opvallend in deze staat is de (tijdelijke) scherpe terugval van de koffie, zowel in absoluut volume als in het relatieve aandeel in de totale omslag.

Export via Semarang van vier belangrijke ondernemingsprodukten in tonnen, 1900-1913

	Suiker	Tabak	Koffie	Kapok
1900	138.692	8.393	4.423	1.509
1913	294.894	17.307	1.909	4.082

Andere uitvoerprodukten laten een vergelijkbaar beeld zien. Zo was Semarang tevens een belangrijke uitvoerhaven voor huiden, copra, cacao, mais, tapioca en hout. Wat de invoer ten behoeve van het Middenjavaanse achterland betreft, blijkt dat zich in deze periode, naast een sterke toename van de vraag naar consumptiegoederen, ook een opvallende stijging heeft voorgedaan in die naar kapitaalgoederen.

Import van kapitaal- en consumptiegoederen via Semarang, 1900-1913

Kapitaalgoederen e.d.	1900	1913
Metaal en metaalwaren	*f* 2.818.000	*f* 6.910.722
Fabrieks- en stoomwerktuigen, machinerieën	*f* 2.152.317	*f* 7.232.385
Bouwmaterialen en verf	*f* 736.077	*f* 3.516.410
Drogerijen en chemicaliën	*f* 2.446.641	*f* 4.600.686

Consumptiegoederen	1900	1913
Textiel	*f* 9.279.000	*f* 21.691.000
Aardewerk en glaswerk	*f* 573.276	*f* 1.364.684
Kramerijen	*f* 2.361.660	*f* 5.358.711
Rijst (in tonnen)	17.910	45.612

In de tweede periode, van 1914 tot 1930, was 1928 een topjaar in de overslagfunctie van de Semarangse haven. In feite kondigde zich echter toen reeds de neergang aan, als gevolg van de toenemend slechte bereikbaarheid van de haven voor de steeds grotere zeeschepen, die de concurrentiepositie ten opzichte van Soerabaja en Batavia meer en meer deed verslechteren. Deze steden zagen in dezelfde periode de voltooiing van echte diepzeehavens, terwijl de Semarangse haven ook na de laatste uitbreiding in 1919 geen schepen met een diepgang groter dan 2,50 m kon bergen.

De effecten van deze mindere omstandigheden, waarover omstreeks 1925 al veel geklaagd werd, zonken evenwel in het niet bij de verwoestende gevolgen van de wereldcrisis. Semarang was sinds de late 19de eeuw een suikerhaven bij uitstek geworden en de dramatisch dalende omzetten en prijzen van juist dit produkt reduceerden na 1929 de betekenis van de stad als internationale handelshaven binnen enkele jaren tot een fractie van de eertijdse. In het staatje hierna is in de cijfers voor 1929 de aanzet reeds te zien.

Export via Semarang van vier belangrijke ondernemingsprodukten in tonnen, 1919-1929

	Suiker	Tabak	Koffie	Kapok
1919	488.300	31.523	6.688	10.043
1928	650.516	12.510	3.860	10.861
1929	620.828	11.330	2.676	9.313

Een andere indeling van deze periode is mogelijk op basis van de opbrengsten der stedelijke belastingen en andere conjunctureel bepaalde inkomsten, zoals de douanegelden, waarvan de overheidsfinanciën van Semarang in belangrijke mate afhankelijk waren. De economische 'boom' in de jaren 1916-1921 komt ondermeer naar voren in het verloop tussen 1916 en 1925 van de geïnde douanegelden in de Semarangse haven:

Opbrengsten aan douanegelden tussen 1916 en 1925 in Semarang (x 1000)

1916	*f* 5.250	1921	*f* 12.264
1917	*f* 5.031	1922	*f* 11.933
1918	*f* 4.882	1923	*f* 10.180
1919	*f* 6.366	1924	*f* 10.640
1920	*f* 12.516	1925	*f* 12.360

Niet toevallig zagen de gemeentebedrijven dan ook juist in deze jaren een sterke uitbreiding van hun werkzaamheden, dijde het ambtenarenapparaat uit, kreeg de sociale woningbouw vaart en werden ook de eerste gemeentelijke scholen gesticht. Na 1921 begonnen de inkomsten echter weer terug te lopen. Weliswaar bleven tot 1928 de omzetten in de handel stijgen, maar tegelijkertijd kwam het prijsniveau van veel produkten door verzadiging van de Europese inhaalbehoefte na de wereldoorlog toenemend onder druk te staan. Halverwege de jaren twintig was bij de overheid en het bedrijfsleven alom sprake van een beginnende malaise en kwam het incidenteel al tot bezuinigingen en faillissementen, als voorbode van de naderende wereldcrisis.

Toen deze laatste na de grote beurskrach in het najaar van 1929 - voor vrijwel iedereen toch nog onverwacht - daadwerkelijk in alle hevigheid inzette, betekende dit in Semarang en overig Indië voor de overgrote meerderheid van de bevolking een dramatische terugval in de bestaansmogelijkheden. Afhankelijk als de kolonie als geheel was van de ineengestorte wereldmarkt, verloren miljoenen mensen uit alle bevolkingsgroepen hun werk of op zijn minst een substantieel deel van hun inkomen, landarbeiders en ondernemingsemployés evenzeer als degenen werkzaam in de handel of bij de overheden. De resulterende verarming was binnen korte tijd alom voelbaar, behalve op persoonlijk niveau ook in de teruglopende belastinginkomsten en dalende omzetten in het op de binnenlandse markt gerichte midden- en kleinbedrijf. Hardst getroffen was vanzelfsprekend de grote onderlaag van ongeschoolden in de Indonesische bevolking, die nu als eerste te maken kreeg met de massaontslagen in de ondernemingslandbouw en de handel. Ook elders kwam echter na verloop van tijd regelrechte armoede wijdverbreid voor, in het bijzonder bij de 'Inlandsche' en Indo-Europese ambtenaren en militairen in de laagste rangen, die door de herhaalde tractementsverlagingen veelal tot op het bestaansminimum werden teruggeworpen.

Bij deze drastische neergang was het onvermijdelijk dat het na enige tijd tot een voorheen in Indië ongekende mate van politisering en onrust in de samenleving kwam, nog voor de eigenlijke crisis ingeleid door de communistisch geïnspireerde opstanden van 1926 en 1927 in West-Java en Sumatra. In de loop van de jaren nadien slaagde het Gouvernement er ogenschijnlijk effectief in, de opkomst van de Indonesisch-nationalistische

De Koloniale Tentoonstelling van 1914

In het jaar 1914 bood Semarang van 20 augustus tot 22 november onderdak aan een tentoonstelling zoals Indië nog niet eerder gekend had. Heel de produktieve kracht en het organisatievermogen van een welvarende kolonie, niet het minst ook van het opkomende Semarang zelf, was in die maanden bijeengebracht op één immens expositieterrein. Kosten noch moeiten waren gespaard om het publiek te trekken; reeds maanden van tevoren raakte de pers niet uitgeschreven over het komende evenement, aan inrichtingskosten werd niet minder dan een ongehoorde *f* 1,3 miljoen uitgegeven, en de bekende tekenaar Albert Hahn ontwierp een prachtig aanplakbiljet, dat in een oplage van 40.000 exemplaren over heel Indië werd verspreid. Een zware domper was dat nog geen drie weken voor de opening de Eerste Wereldoorlog uitbrak; niettemin had men op de 22ste september uiteindelijk toch meer dan 300.000 betalende bezoekers binnen de poorten gehad.

Over het doel van de tentoonstelling was het organisatiecomité, in de termen van de tijd breedvoerig 'Hoofdbestuur der Vereenigde Koloniale Tentoonstelling Semarang' geheten, heel concreet. Het was in 1913 honderd jaar geleden dat Nederland zijn onafhankelijkheid had herkregen en dit jubileum diende op grootse wijze gevierd te worden. Gouvernement en bedrijfsleven zagen dit als een gelegenheid om ruimere bekendheid te geven aan de grote prestaties die in de tussenliggende eeuw door de Nederlanders in Indië waren verricht:

'De Semarangsche Tentoonstelling beoogt van den merkwaardigen opbloei van Indië een overzicht te geven. Zij wil in ruime mate de gelegenheid openen om in aanschouwing te brengen, hetgeen op elk gebied van koloniale werkzaamheden door Indië bereikt is en nog bereikt kan worden. Zij wil Koloniaal Beheer, Landbouw, Handel, Nijverheid, Verkeer in alle voorname vertakkingen omvatten en daarnaast gelegenheid bieden aan Nederlandsche en buitenlandsche nijverheid te toonen op welke wijze aan Indiës behoefte wordt en in uitgebreider mate kan worde tegemoet gekomen', om te eindigen met het uitspreken van de wens 'Dan zal Indië op de schoonste en vruchtbaarste wijze herdenken het 100-jarig feest van de herwinning van Nederlands onafhankelijkheid.'

Het 26 ha grote tentoonstellingsterrein, gelegen aan de Pieter Sijthofflaan op het landgoed Randoesarie, was beschikbaar gesteld door de befaamde Chinese zakenman Oei Tiong Ham. Het was bezaaid met expositieruimten en paviljoens, die 's avonds feestelijk werden verlicht door gaslantaarns en elektrische lampen; vooral de elektrische illuminatie van de hoofdpoort oogstte alom bewondering van het toestromende publiek.

Het idee van de tentoonstelling werd gedragen door de volgende thema's: Koloniaal beheer, Land- en tuinbouw, Inheemsche nijverheid, Uitheemsche nijverheid, Handel, Verkeer en, ten slotte: De Vrouw. Wat dat laatste onderwerp betreft, spiegelde de organisatie zich aan Nederland, waar 'De Vrouw' bij de herdenking van 1813 ook aandacht had gekregen.

Het uitbreken van de wereldoorlog, op 1 augustus, maakte dat de plechtige opening der tentoonstelling, die voor 13 augustus gepland was, naar 20 augustus moest worden verschoven. Verder achtte de Indische regering, met het oog op de internationale situatie, het beter om de opening niet door gouverneur-generaal A.W.F. Idenburg te laten verrichten, maar door de directeur van het departement

De imposante toegangspoort tot de Koloniale Tentoonstelling van 1914, compleet met de Semarangse stedemaagd. Foto: Asia Maior.

van Landbouw, Nijverheid en Handel, dr. H.J. Lovink. Wel bracht Idenburg op een later tijdstip een bezoek aan Semarang. Ander hoog bezoek was o.m. dat van de soesoehoenan van Soerakarta.

Met de verwachte buitenlandse belangstelling viel het door de gespannen situatie in Europa nogal tegen. Zo waren er wel exposities uit Japan, China, Australië, Brits-Indië, Frans Indo-China, Amerika en zelfs uit Syrië, maar de Europese landen bleven weg. Ook moet het bezoekersaantal onder de verwachtingen zijn gebleven: in totaal werden er 320.896 dag- en avondkaarten en 2324 abonnementen verkocht. De tarieflijst biedt, onbedoeld, een interessante kijk op de toenmalige verhoudingen in de Indische samenleving:

Voormiddagkaarten voor Europeanen en Vreemde Oosterlingen	*f* 0,50
Idem voor kinderen van Europeanen en Vreemde Oosterlingen beneden 10 jaar	*f* 0,25
Idem voor Inlanders	*f* 0,10

Jammer genoeg vermelden de verslagen niet hoe de verdeling van de bezoekers naar 'landaard' was. Het zou verder boeiend zijn te weten of bezoekers uit de hogere lagen van de Javaanse samenleving, ook het 'Inlander'-tarief betaalden. Een ander aspect aan deze koloniale tentoonstelling was dat de eerdergenoemde poster, met de voorstelling van een Javaanse bruid, ontworpen was door de socialist Albert Hahn, bekend door zijn karikaturen in het orgaan van de SDAP, *Het Volk*. Niet minder opmerkelijk is dat in het monumentale tweedelige Gedenkboek van de tentoonstelling een artikel is opgenomen van H. Sneevliet, een radicaal socialist die een paar jaar later Indië zou worden uitgezet, maar zich in 1914 in zijn toenmalige functie van secretaris van de Semarangsche Handelsvereeniging een warm pleitbezorger van de koloniale economie toonde.

beweging waarin de groeiende ontevredenheid onder de Indonesische bevolking zich deels vertaalde, door harde repressie te stoppen of althans te kanaliseren. Aan het andere eind van het politieke spectrum leidden de crisis en het aanvankelijke succes van de nationalisten bij het Europese bevolkingsdeel tot een opmerkelijke herleving van conservatisme en nationalisme. Deze manifesteerde zich ondermeer in de groeiende aanhang van behoudende politieke partijen, behalve het gematigde Indo-Europeesch Verbond vooral de ultra-conservatieve Vaderlandsche Club en, zij het gedurende slechts enkele jaren, de fascistische Nationaal-Socialistische Beweging. Het toppunt van haar invloed in Indië bereikte de NSB tijdens de rondreis van ir. A.A. Mussert in juli en augustus 1935, waarbij op 8 en 9 augustus ook Semarang werd aangedaan en de partijleider in het Pathé Theater (later Royal, op Bodjong) een grote redevoering hield.

De Semarangse diepzeehaven: een vergeefse strijd

Voor Semarang had de wereldcrisis op langere termijn verstrekkender gevolgen dan voor de meeste andere Indische steden, in de zin dat de stad door de economische neergang definitief moest afzien van plannen tot

(vervolg pag. 32)

De pers in Semarang

Speciale editie van *De Locomotief* ter gelegenheid van koningin Wilhelmina's verjaardag en komende regeringsjubileum, 31 augustus 1948. Het artikel rechts van de portretfoto, waarin een Chinese inwoonster van Semarang de gelegenheid krijgt te verwijzen naar de achterstelling van het Chinese bevolkingsdeel in de vooroorlogse jaren, mag als karakteristiek gelden voor de progressieve instelling van het blad. Foto: A.J. Caudron.

96e Jaargang No. 306

Uitgave:
N.V. Dagblad De Locomotief
Van Hoogendorpstraat 20—22
Postbus 54 . . . . . SEMARANG
Directie . . . . . Telf. Sing. 568
Hoofdredactie . . . . Telf. Sing. 569
Redactie . . . . . Telf. Sing. 1755
Administratie en Advert. Telf. Sing. 1919

DE LOCOMOTIEF

JUBILEUM-NUMMER

Directie: J. A. Wormser
N. J. F. Zandstra

Hoofdredacteur
A. W. Colijn

Dinsdag 31 Aug. 1948

Abonnementsprijs per maand:
Bij voorafbetaling . . . . . f 5.—
Voor buiten Semarang . . . . . „ 6.—
Losse nummers . . . . . „ 0.25

Advertentietarief:
Bij voorafbetaling
Per millimeter-regel . . . . . f 0.50

1898 Wilhelmina 1948

H. M. KONINGIN WILHELMINA op de dag Haarer inhuldiging in kroningsmantel.

„Nooit kan Oranje genoeg zijn eigen mogelijkheden en voor Nederland doen". Men mag kunnen bieden.

De Koningin als Moeder en Vrouw

(Door een Chinese vrouw)

Nooit heb ik de eer gehad te Haar oorspring te vertoeven. Doch men kan niet in een land wonen, dat in Haar naam wordt bestuurd en zich in Haar naam laten uitdrukken, zonder dat er van Haar een zekere indoed uitgaat. Een outsider heeft het voorrecht, dat het oordeel niet vertroebeld wordt.

Ik wil voorop stellen, dat ik geen bewondering heb gekoesterd voor de wijze, waarop de Chinese groep werd behandeld, in sommige gevallen aan het hart gedrukt en vertroebeld, maar veelal met een uitmuntend gebaar naar de deur als wij rechtes vroegen. Altijd echter heb ik Haar bewonderd, de Koningin van dit schone eiland, niet in de eerste plaats als Koningin, maar als Moeder en Vrouw.

Wat ben ik geschrokken van de veranderingen op Haar schoon en edel gezicht toen ik na jaren weer Haar hoeltsma zag. Teergevoelig heb ik gezocht naar een blijde en zorgeloze lach.

Reeds vroeg aanvaardde Zij Haar zware taak als Koningin, te zwaar haast voor elk mensenleven. Moeilijk heldendicht is hierover geschreven. Trouw is de meest kenmerkende eigenschap van de Chinese vrouw. Door omstandigheden en ontgroeiing aan het eigen milieu slot men echter ook hier een teruggang. Doch, wie van jongsaf in geloof, kan voortijdelijk worden vergeten, maar kan nooit voorgoed worden weggeslepen.

Zoals onze Landsvrouwe daar voor ons staat, met een gelaat dat spreekt zoveel van doorstaan lijden, als van trouwe plichtsbetrachting, is Zij voor ieder van ons een voorbeeld. Door Haar positie trekt Zij alle ogen tot zich en elke handeling van Haar vormt een maatstaf voor de handelingen van iedere andere vrouw.

Koningin is Zij door afstammeling, maar voor velen van ons is Zij bovenal Koningin door Haar edele eigenschappen. Moge *het Haar gegeven* dijn lang een Haar roet te genieten en moge het Haar dochter gelukken in Haar voetsporen te treden.

Mevr. Dj.

Gift van de K. P. M.

De K.P.M. schenkt een bedrag van 10.000 gulden aan het fonds voor het nationaal huldeblijk. Voorts tienduizend gulden voor liefdadigheidsinstellingen in Batavia.

Privé Huizen in Rusland

A.F.P. meldt, dat het opperste presidium van de Sovjet-Unie een wet afkondigde, waarbij elke Sovjet-burger wordt gerechtigd privé huizen te bouwen of te kopen in particuliier bezit. De huizen mogen van een of twee verdiepingen zijn met op elke verdieping vijf kamers. Zij moeten gebouwd worden in overeenstemming met de stadsplannen en de staat heeft van de gemeenteraden het opperzeggenschap.

Dit is een zeker kapitalistisch plan, compleet met schoonheidscommissie.

De oudste in Semarang uitgegeven kranten waren de *Semarangsche Courant*, die in 1845 voor het eerst uitkwam, en het *Samarangsch Advertentieblad*, dat ook al voor 1850 bestond. In 1851 verscheen nog een derde blad: het *Samarangsch Handels- en Advertentieblad*, waaruit in 1863 De Locomotief is voortgekomen. Van het *Samarangsch Advertentieblad* is bekend dat het gedrukt werd bij de firma Olifant & Co. Dit bedrijf, was toen naast de Landsdrukkerij in Batavia en een particulier drukkerijtje in Soerabaja de enige drukinrichting op Java. In 1880 werd de *Semarangsche Courant* omgedoopt tot *Het Indisch Vaderland*; drie jaar later werd het blad opgekocht door de nadien zo bekend geworden schrijver P.A. Daum.

Opmerkelijk is dat reeds in 1876 in Semarang een nieuws- en advertentieblad begon te verschijnen dat, in populair Maleis geschreven, zich vooral op de plaatselijke Chinese bevolking richtte. Het weekblad heette *Selomprèt Malajoe* (de 'Maleise Trompet') en werd uitgebracht door de later zeer bekend geworden Semarangse drukkerij en uitgeverij G.C.T. van Dorp & Co. Vanaf 1902 beschikte de Chinese bevolking ook over een eigen Chinees-Maleis dagblad, dat eerst *Warna Warta* heette en later omgedoopt werd tot *Djit Po*; in 1909 kreeg het concurrentie van de *Djawa Tengah*. Bij dit tweetal kwam in 1934 nog het dagblad *Matahari*, eigendom van het Oei Tiong Ham-concern. Aanvankelijk heette deze krant *Merdika*, maar die naam kon in de ogen van de autoriteiten vanzelfsprekend geen genade vinden, evenmin als de rode kleur die de hoofdredacteur voor de gevel van het *Merdika*-bureel in gedachten had. *Matahari* groeide in de jaren dertig uit tot een van de grote Chinese bladen in Indië.

Indonesische kranten zijn er vóór de verruimde wetgeving van 1906 nauwelijks geweest, terwijl de kranten die daarna verschenen, aanvankelijk merendeels eendagsvliegen bleken. Na de oprichting van de Sarekat Islam in 1912 verscheen *Sinar Djawa* en vanaf 1921 het communistische blad *Sinar Hindia*. Door de persbreidel-ordonnantie is nadien weer een aantal bladen het verschijnen onmogelijk gemaakt. In 1935 werd de *Bahagia* opgeheven, terwijl in dat jaar voor het eerst *Soeara Semarang* verscheen.

Veruit de belangrijkste krant van Semarang was evenwel *De Locomotief*, de 'trekker van de ethische politiek' en een der oudste en - ondanks de altijd bescheiden gebleven oplage - meest toonaangevende bladen in de hele archipel. In het jubilieumnummer ter viering van het honderdjarig bestaan van de krant schreef hoofdredacteur A. Teunis op 23 mei 1951: *'De souvereiniteitsoverdracht in 1949 was mede een kroon op het werk van vele hoofdredacteuren der Locomotief. In lange successie hebben zij gepleit voor groter zelfbestuur; de souvereiniteitsoverdracht bracht het maximum.'* Teunis was net een jaar hoofdredacteur en deze formulering lijkt wel wat erg geflatteerd. Het is echter een feit dat de hoofdredacteuren van *De Locomotief* veelal een vooruitstrevend politiek standpunt hebben ingenomen, ondanks dat een aantal van hen door het Gouvernement voor het gerecht is gedaagd en in enkele gevallen gevangenisstraf kreeg opgelegd.

In maart 1851 begon de firma De Groot, Kolff & Co met de uitgave van een weekbladje onder de naam *Samarangsch Handels- en Advertentieblad*. Uitzonderlijk was dat het in de eerste jaren van zijn bestaan een Javaans, Chinees en Maleis supplement uitgaf, deels in Arabisch schrift met gelithografeerde lettertekens, en daarmee als wegbereider heeft gefungeerd voor de zelfstandige niet-Europese pers in Indië. De redactie maakte zich vanaf het begin ook sterk voor de aanleg van de spoorlijn tussen Semarang en de Vorstenlanden, die voor het transport van handelsprodukten van en naar Midden-Java van groot belang was. Toen in 1862 uiteindelijk de concessie voor de aanleg van de spoorlijn was verleend, noemde het *Samarangsch Handels- en Advertentieblad* zich voortaan *De Locomotief*. De interesse voor het blad was groot en al snel verscheen het tweemaal per week; in 1870 werd *De Locomotief* een dagblad.

De hoofdredacteuren die later in het bijzonder hebben bijgedragen tot het vooruitstrevende imago van *De Locomotief*, waren P. Brooshooft, M. Vierhout, J.E. Stokvis en A.J. Lievegoed. Pieter Brooshooft, afgestudeerd jurist maar al snel naar het krantenleven overgestapt, was hoofdredacteur van 1887 tot 1903. Van hem is de term 'Ethische Politiek', als aanduiding voor het nieuwe regeringsbeleid ten aanzien van de kolonie, waarvan *De Locomotief* zich na de introductie in de troonrede van 1901 een onvermoeibaar wegbereider toonde. Brooshooft werd opgevolgd door Vierhout, die deze koers met kracht voortzette. In 1910 werd Stokvis tot hoofdredacteur benoemd, een matig vooruitstrevend man, die evenwel in zijn Semarangse jaren een ontwikkeling tot sociaal-democraat doormaakte en zich uiteindelijk aansloot bij de SDAP. Na zeven jaar werd hij opgevolgd door Lievegoed, voordien hoofdredacteur van de *Sumatra-Post* in Medan. Lievegoed was eveneens een toegewijd voorstander van de Ethische Politiek, maar kwam in 1924 in de problemen door de veranderingen in het politieke klimaat die zich omstreeks dat tijdstip scherp begonnen af te tekenen. Het opkomende Indonesische nationalisme werd voor de overheid een steeds grotere bron van zorg. Ongeregeldheden en stakingen braken uit en de voorheen zo brede sympathie voor de stellingname van *De Locomotief* verdween als sneeuw voor de zon. Na het vertrek van Lievegoed trad W.G.M. de Keyzer aan als hoofdredacteur, die volkomen brak met de door zijn voorgangers gevolgde lijn en de krant een drastische 'ruk naar rechts' gaf. Zijn opstelling werd ten slotte zo extreem dat hij in 1939 op zijn beurt weer vervangen werd door W.A. van Goudoever, die van 1924 tot 1936 reeds als redacteur bij *De Locomotief* had gewerkt. Met hem keerde de oude geest deels weer terug, zij het, vanwege de ophanden zijnde Japanse inval, slechts voor korte duur. Het voorlopig laatste nummer van *De Locomotief* verscheen op 17 maart 1942, in de vorm van een noodeditie waarin de eerste maatregelen van de bezettingsmacht in Semarang openbaar werden gemaakt.

Pas op 1 september 1947 kwam onder moeizame omstandigheden - veel van de persen en het overige machinepark waren in de woelige maanden na 15 augustus 1945 vernield of weggehaald - het eerstvolgende nummer uit, onder redactie van A.W. Colijn. De krant begon aan haar laatste bloeiperiode, die ook na de souvereiniteitsoverdracht nog enige jaren aanhield. Het steeds teruglopende aantal lezers, als gevolg van de gestage uittocht van de Nederlandse Semarangers, noopte de directe in maart 1957 ten slotte de uitgave van *De Locomotief* voorgoed te staken.

'Brandpunt van politieke agitatie'

Zo karakteriseerde oud-resident P.K.W. Kern in 1920 in zijn rapport van overdracht de stad Semarang, waar hij voordien bijna twee decennia lang een der hoofdrolspelers in de plaatselijke en regionale bestuursaangelegenheden was geweest. Ter ondersteuning van zijn bezorgde visie op de politieke situatie in de stad, waar nu *'de aard der huidige beweging onder de Inlandsche bevolking (de z.g. economische en politieke ontwaking) in plaats van gezond evolutionair, gewelddadig revolutionair zou kunnen worden'* en daarom de aanstelling van een ambtenaar 'voor den politieken dienst' naar Soerabajaas voorbeeld meer dan gewenst was, verwees de scheidende bestuurder naar de roerige activiteiten in Semarang van Douwes Dekkers' Indische Partij. Bedreigender achtte hij evenwel de toenemende invloed van uit Nederland overgekomen socialisten als Sneevliet en Baars, in het bijzonder hun werking op de vroeg-nationalistische beweging Sarekat Islam (SI):
'Men moet het, als schrijver dezes, persoonlijk hebben bijgewoond hoe Sneevliet, na diens vrijspraak door het Hoog Gerechtshof van Batavia te Semarang teruggekeerd, aan het station Pontjol door duizenden Inlanders werd verwelkomd om te beseffen welken invloed hij destijds op de Semarangsche S.I.-ers had. Als een triomphator op de schouders van enkele Inlanders toegejuicht en toegewuifd, terwijl dezen den Resident van Semarang (met denzelven trein te Semarang aangekomen) geen passage gaven om het perron te verlaten, aangezien zij nog doende waren Sneevliet te huldigen.'
Bepaald ergerlijk was in de ogen van de geschoffeerde resident verder, dat op openbare vergaderingen van de 'Sarekat Islam' de vorstin en haar bestuursambtenaren min of meer openlijk gehoond werden:
'Op die bijeenkomsten (werd) door de Inlandsche leiders of sprekers vragend opgemerkt: Wilhelmina wil jelui geen zelfbestuur geven, vinden jullie dat wel goed?, waarop de aanwezige bende - van zelfbestuur niets afwetend - antwoordde: "mbotten" (d.i. "neen"); en (dat) op zeer minachtende wijze gesproken (werd) over hooggeplaatste Regeeringspersonen en men soms uitdrukkingen hoorde als: "Si Idenburg" en "Si de Waal Malepijt".'
Toppunt van ontaarding was naar Kerns opvatting echter een recente vergadering van de Vereeniging 'Insulinde' geweest, waarover hem was bericht dat het in aanwezigheid van de assistent-resident was gekomen tot uitspraken in de zin dat *'Indië vrij (moet) zijn en de totoks het land uitgejaagd (moeten) worden, want anders komt er geen einde aan de verdrukkingen.'*

De profetische waarde van het laatste zal de resident ongetwijfeld niet hebben kunnen vermoeden, maar zijn karakteristiek van Semarang als centrum van politieke agitatie was zeker niet zonder grond. Zo werd hier al in 1912 de Roekoen Minahassa opgericht, later Perserikatan Minahassa geheten, een organisatie van uiteindelijk enige duizenden 'Inlandsche' beroepsmilitairen en burgers uit de Minahasa, die onder invloed van agitatie door de Indische Sociaal-Democratische Vereeniging (ISDV) spoedig een radicalisering onderging. Drijvende kracht achter die agitatie en de sociaal-democratische beweging in het algemeen was toen H. Sneevliet, een Nederlandse SDAP-activist met - als lid van de Tribune-groep in de partij - eerder communistische sympathieën, die in 1913 in Semarang was aangekomen en verbazenderwijs al snel een betrekking had gevonden bij de plaatselijke Handelsvereeniging.
Met de reeds eerder in Semarang actieve Nederlandse marxistisch-socialisten J.A. Brandsteder, H.W. Dekker en P. Bergsma richtte Sneevliet in 1914 de ISDV op, de eerste marxistische organisatie in geheel Zuidoost-Azië. Op 10 oktober 1915 kwam in Semarang het eerste nummer uit van het orgaan der ISDV, *Het Vrije Woord*. Een paar jaar later wist Sneevliet contact te leggen met Semaun, de in Semarang geboren voorzitter van de plaatselijke afdeling van de Sarekat Islam, en met de jonge journalist Raden Darsono, redacteur van de *Sinar Hindia*, die beiden werden aangezocht om tot de organisatie toe te treden en zo een brug te slaan tussen het ISDV en de SI.
Semarang was ook de plaats waar in maart 1913 het Eerste Indiërs-Congres werd gehouden, onder leiding van kopstukken van de radicale Indische Partij als E.F.E. Douwes Dekker en dr. Tjipto Mangoenkoesoemo. In september van hetzelfde jaar werd de Indische Partij echter verboden en vertrokken beide leiders naar Nederland in ballingschap; na zijn terugkeer op Java in 1918 vestigde

Politieke agitatie zoals nog niet voorzien door resident Kern: NSB-vergadering in het Royal Theater op 18 augustus 1936, bijgewoond door ca. 800 belangstellenden. Foto: RIOD.

Douwes Dekker zich weer voor korte tijd in Semarang. Intussen had Sneevliet in 1917 in het Semarangse dagblad *De Indiër* blijk gegeven van zijn sympathieën voor de jonge Russische Revolutie. Dit was niet verborgen gebleven voor de Politieke Inlichtingen Dienst (PID) en na een proces voor de Raad van Justitie in Semarang, weliswaar gevolgd door gedeeltelijke vrijspraak voor het Hoogge-rechtshof in Batavia, werd Sneevliet op zijn beurt eind 1918 naar Nederland uitgewezen. Het bleek evenwel spoedig dat de linkse politiek in Semarang ook zonder hem kon voortbestaan. In 1920 veranderde het ISDV zijn naam in Perserikatan Kommunis di India (PKI); Semaun werd voorzitter en Darsono vice-voorzitter, terwijl Bergsma, Dekker en ir. A. Baars, een ex-leraar aan de Koningin Emmaschool in Soerabaja en na zijn ontslag eind 1919 benoemd tot ingenieur bij de gemeentewerken in Semarang, als de andere bestuursleden aantraden.
De reputatie van Semarang als 'kota merah', de rode stad, was daarmee blijvend gevestigd. Een jaar later, in december 1921, vond hier dan ook het tweedaagse openingscongres van de PKI plaats, waarin de later zo bekende revolutionair Tan Malaka zijn eerste glansrol vervulde voor een publiek van niet minder dan 2000 belangstellenden. Nadien nam de invloed van de linkse politiek nog enkele jaren lang snel toe, hetgeen zich spoedig ook uitte in openlijke arbeidsconflicten. Zo brak in juli 1925 een staking uit bij een Chinese drukkerij in Semarang, terwijl een maand later het verplegend personeel van de nieuwe Centrale Burgerlijke Ziekeninrichting het werk neerlegde. Vrijwel te zelfder tijd was er een grote staking bij het Semarangsch Stoomboot- en Prauwenveer. De leiding was hier in handen van de communisten Darsono, Aliarcham, Mardjohan en Alimin, van wie de eerste drie na het hardhandige einde van de staking geïnterneerd werden.
In de nasleep van dit laatste conflict en de daarop volgende communistische opstand in West-Java en Sumatra kwam in Semarang een drastisch einde aan de macht van alle linkse organisaties. Begin 1927 werden in de stad en omgeving, net als op tal van andere plaatsen in Indië, door de politie en de PID invallen gedaan bij verdachte personen en instellingen. Bij enkele 'extremistische elementen', zoals het in de PID-rapporten heette, vond men vuurwapens en ander belastend materiaal. Later in het zelfde jaar vond in Semarang een inval plaats in het lokaal van de Chinese vereniging Kong Tong, waar overeenkomstig de opgaven van een informant juist een geheime vergadering gehouden werd, in aanwezigheid van een propagandist van de Communistische Partij van China. In al deze gevallen volgde voor de betrokkenen direct arrestatie en aansluitend een veroordeling tot merendeels langdurige gevangenisstraf; enkele leiders werden opgesloten in het beruchte concentratiekamp Tanah Merah aan de Boven-Digoel in Nieuw-Guinea.

Van de lang gewenste Semarangse diepzeehaven is het in de Nederlandse tijd niet meer gekomen, maar voor het luchtverkeer kwam in 1940 nog wel een moderne voorziening gereed, het vliegveld Kalibanteng. De foto toont de aanleg van de startbanen, eind 1939. Foto: L.K. Westhoeve.

(vervolg van pag. 29)
aanleg van een volwaardige diepzeehaven waarmee de vroegere concurrentiepositie ten opzichte van Batavia en Soerabaja herwonnen zou kunnen worden.

Waren de grote hoeveelheden zand en modder die sinds eeuwen aan Java's noordkust werden afgezet enerzijds de oorzaak van de vorming van de alluviale kustvlakte waarop het oudste Semarang deels tot stand kwam, de voortgaande aanslibbing had tevens tot gevolg dat de rivier die de stad met de zee verbond in latere eeuwen steeds moeilijker bevaarbaar werd. Bovendien vormde zich bij de monding van de rivier in zee een zandplaat die de scheepvaart van de stad nog verder belemmerde, een hindernis waarover reeds in de 18de eeuw steeds weer geklaagd werd. Aanvankelijk probeerde men door het gebruik van prauwen en lichters, waarop de goederen op volle zee werden overgeladen, in het euvel te voorzien. Omstreeks 1850 was de situatie echter zo verslechterd dat zelfs met deze methode nauwelijks meer goederenhandel op enige schaal te bedrijven viel.

Uiteindelijk kwam het in 1868 op initiatief van enkele handelsondernemingen tot de uitvoering van de eerste geregelde baggerwerkzaamheden bij de zandplaat, maar een echte verbetering trad pas op na de voltooiing van het Nieuwe Havenkanaal of Kali Baroe in de jaren 1872-1878, overigens op basis van een plan dat reeds in 1854 was goedgekeurd. Dit kanaal maakte het mogelijk dat de prauwen tot in het stadscentrum konden blijven komen, dat wil zeggen tot de Uitkijk en de Sociëteitsbrug. Om hernieuwde dichtslibbing te voorkomen was bij de aanleg ook voorzien in een schutsluis bij de aansluiting met de eigenlijke Kali Semarang en in twee ca. 500 m lange strekdammen ter weerszijden van de monding. In de jaren nadien zijn deze laatste herhaaldelijk uitgebreid, tot ze omstreeks de eeuwwisseling hun definitieve lengte van respectievelijk 1200 m (westelijke havendam) en 920 m (oostelijke havendam) hadden bereikt.

Een werkelijke haven, in de betekenis van een diep en beschut bassin met volledige walfaciliteiten, had Semarang daarmee nog niet. Aan gedurfde plannen heeft het op dat gebied evenwel niet ontbroken, bij particuliere initiatiefnemers evenmin als bij de overheid. Al in 1878 werd bijvoorbeeld in een bijvoegsel van *De Locomotief* het plan-Wenmaekers gelanceerd; het behelsde de aanleg van een diepe voorhaven bestaande uit een 400 bij 700 m metend bassin met golfbreker, gelegen aan een 3 km lange en 150 m brede dam in zee, waarop de kantoren, loodsen, walkranen en havenspoorlijn hun plaats zouden krijgen. Een ander origineel plan was dat van de dienst Burgerlijke Openbare Werken uit 1914, waarin indamming van een flink stuk zee ter weerszijden van de havenmond werd voorgesteld. Op het ingedijkte land waren industrieterreinen geprojecteerd, doorsneden door een verlengd havenkanaal en nieuw te graven bassins. In alle gevallen, waarbij overigens enkele ontwerpers eerder weer Japara dan Semarang de meest geschikte vestigingsplaats achtten, zijn deze ideeën echter nooit verder gekomen dan de tekentafels. Het aangehaalde plan van 1878 ging de toenmalige technische mogelijkheden in Indië ver te boven, bij de latere voorstellen waren de bezwaren doorgaans eerder van financiële aard, terwijl bij het reeds zeer concrete BOW-plan de Eerste Wereldoorlog uitvoering verhinderde.

Wel werd in 1910 ten slotte na lange aarzeling een begin gemaakt met de uitvoering van het veel bescheidener plan-Lamminga, dat voorzag in een verbeterde prauwenhaven ten oosten van het bestaande havenkanaal,

toegankelijk voor schepen met een maximale diepgang van 2,50 m. Mede als gevolg van grote technische moeilijkheden die bij het stabiliseren van de betonnen dam- en havenwandcaissons in de slappe ondergrond van het kustland werden ondervonden, duurde het uiteindelijk tot 1919 voor dit project voltooid was. Hoewel de nieuwe haven in de praktijk vanzelfsprekend een zekere verbetering ten opzichte van de oude situatie betekende, bleef Semarang daarmee echter onbereikbaar voor moderne zeeschepen, die ook nadien als vanouds op de rede via lichters en prauwen moesten laden en lossen.

Tegen de achtergrond van de geweldige toename in handelsvolume die de eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog kenmerkte, werden dan ook kort nadien weer nieuwe diepzeehavenplannen gepresenteerd. Het meest succesvol leek daarbij het plan-Nienaber, al in 1916 opgesteld door een van gouvernementswege toegevoegd, adviserend lid van de Semarangse havendirectie. Zijn voorstel, in drie kostenvarianten van *f* 15 tot *f* 45 miljoen, werd in 1920 na uitvoerige toetsing door het Gouvernement 'zoowel technisch als oeconomisch' volledig uitvoerbaar geacht. Onder aanvoering van burgemeester De Iongh werd daarop de Semarangsche Zeehaven Commissie (SZC) in het leven geroepen, bestaande uit vertegenwoordigers van het zakenleven en de plaatselijke overheden, die in 1924 aan de gouverneur-generaal een uitgewerkt, volledig door Semarang en overig Midden-Java te financieren diepzeehavenplan voorlegde op basis van Nienabers 'middenvariant'.

Aanvankelijk kreeg dit voorstel bij het Gouvernement een gunstig onthaal, in 1927 verwoord in een positief advies van de inmiddels ingestelde Interdepartementale Commissie ter zake. Enkele maanden later echter kwam het belangrijkste betrokken departement, dat van Burgerlijke Openbare Werken, onverwacht op zijn instemming terug, toen de dienst voor het Havenwezen tussentijds een vernietigende tegenexpertise uitbracht. Het Gouvernement wenste weliswaar nog geen eindoordeel te vellen en stelde de SZC in de gelegenheid haar plannen bij te stellen, maar toen de nieuwe, weer goedkoper begrote versie in de tweede helft van 1929 ten slotte beschikbaar kwam, waren de bakens door de aanstormende crisis inmiddels voorgoed verzet. Al mocht in augustus 1930 burgemeester Bagchus met zijn voltallige SZC op audiëntie bij de gouverneur-generaal nog eens alle argumenten uitvoerig toelichten en heette het in het *Gedenkboek der Gemeente Semarang* in 1931 onverminderd strijdlustig dat *'de diepzeehaven er zal komen en reeds in de naaste toekomst'*, het zou uiteindelijk tot in de jaren tachtig duren, ver na de Nederlandse tijd, voor de lang begeerde haven tot stand werd gebracht.

Januari 1937: Semarangse padvinders voor het station Tawang, met hun bijdrage in de feestelijke optocht ter gelegenheid van het huwelijk van prinses Juliana en prins Bernhard. Foto: L.K. Westhoeve.

Pag. 34: Nederlandse militairen van de Tijgerbrigade en hun gevangenen na een actie in het zuidoosten van Semarang tegen strijdgroepen van de fundamentalistisch-islamitische Hizboellah-beweging, december 1946. Foto: G. Siebgens.

(bijschrift: zie pag. 33)

Oorlogsjaren, onafhankelijkheidsstrijd en overdracht, 1940-1949

Zoals elders in Nederlands-Indië, luidde de bezetting van Nederland in mei 1940 in Semarang een periode in van actieve voorbereiding op de nu onontkoombaar geachte confrontatie met Japan. De militair-strategische waarde van Semarang werd alom beperkt geacht, maar ook hier volgde in het verdere verloop van 1940 en 1941 de oprichting van tal van organisaties met een paramilitair karakter, als aanvulling op de algemene defensietaak van het KNIL. Deze waren in de voorafgaande jaren deels al voorbereid door ondermeer de Staatsmobilisatieraad.

Oorlogsvoorbereidingen; maatregelen en instellingen

Als eerste actie van gouvernementswege vond evenwel al direct op de 10de mei en volgende dagen de algehele internering plaats - operatie 'Berlijn' - van mannelijke Duitsers, Oostenrijkers, Italianen en NSB-ers in de leeftijd van achttien jaar en ouder, en van een zeer beperkt aantal vrouwen van genoemde nationaliteiten of politieke overtuiging. In Semarang ging het in totaal om ongeveer 200 personen, die aanvankelijk werden geïnterneerd in het stadion aan Karangsari en aansluitend in de kazerne in Djatingaleh, maar later via Ambarawa merendeels werden overgebracht naar een inderhaast ingericht verzamelkamp in het Fort Van den Bosch in het Oostjavaanse Ngawi. Van daar zijn de meeste buitenlanders onder hen in de loop van 1940 via het eiland Onrust bij Batavia naar een nieuw ingericht kamp in Atjeh gebracht, en vervolgens in januari 1942 naar Ceylon en Brits-Indië geëvacueerd.

De arrestatie van de Semarangse As-onderdanen en 'landverraders' ging in de verhitte sfeer van de meidagen overigens gepaard met nogal wat onnodige ruwheid en vernielzucht. Zo werd het interieur van de Deutscher Verein, het verenigingsgebouw van de Duitse gemeenschap in Semarang aan de Nieuwe Tjandiweg, door een opgewonden groepje jeugdige vaderlanders kort en klein geslagen, terwijl de arrestanten op veel plaatsen door het samengestroomde Nederlandse publiek werden bedreigd en uitgejouwd. Zelfs de bekende Oostenrijkse chirurg dr. J.W.K. Neuberger, later arts in het Bangkong-kamp en na de oorlog geneesheer-directeur van het Sint-Elisabeth Ziekenhuis, werd opgepakt, maar na enige tijd weer vrijgelaten. Ook de behandeling van de geïnterneerden liet vooral aanvankelijk, met name tijdens de gevangenschap op Onrust, veel te wensen over; het latere verblijf in Atjeh stond onder een humaner regime. Niettemin zijn tijdens de overhaaste evacuatie uit Sumatra in het begin van 1942, in hoofdzaak bij de tragische ondergang van de *Van Imhoff* op 19 januari, enkele honderden gevangenen omgekomen. Onder de slachtoffers bevond zich ook een aantal uit Semarang; als een der overlevenden wordt in C. van Heekerens *Batavia seint 'Berlijn'* (1966) de Duitse pianobouwer W. Schweikert genoemd.

Bijzonder beschamend was de behandeling die de zogenoemde 'onverzoenlijken' onder de geïnterneerden moesten ondergaan, een met vergaande willekeur geselecteerde groep van uiteindelijk 146 man die door het Gouvernement in januari 1942 als 'staatsgevaarlijke elementen' naar Suriname werd getransporteerd. Daar zijn zij tot medio juli 1946 onder erbarmelijke omstandigheden gevangen gehouden in het afgelegen concentratiekamp Joden Savanne, 50 km ten zuiden van Paramaribo aan de Surinamerivier. Uit Semarang trof dit lot de tot Nederlander genaturaliseerde Oostenrijker en oud-directeur van het Gevangeniswezen in Midden-Java, R. Breier, en zijn beide minderjarige zoons. Hun ervaringen en die van de overige gevangenen zijn in 1975 aangrijpend beschreven in Anthony van Kampens biografie van de bekende Indische arts dr. L.J.A. Schoonheyt, *Een kwestie van macht*.

Nieuwe organisaties

Met een zestiental andere steden en grotere plaatsen op Java kreeg Semarang in augustus 1940 al een **Stadswacht**, een KNIL-hulpkorps van voornamelijk Europeanen (vrijwilligers zowel als dienstplichtigen) en een minderheid (maximaal eenderde van het totaal aantal manschappen) van betrouwbaar geachte Indonesiërs en Chinezen. Het was in de eerste plaats bedoeld ter assistentie van de politie bij de handhaving van de openbare orde in geval van een daadwerkelijke oorlogssituatie. De aandacht zou daarbij vooral gericht moeten zijn op bestrijding van een eventuele 'Vijfde Colonne' en op het tegengaan van oproer en plundering door de inheemse bevolking. Als onderkomen voor de Semarangse Stadswacht, die met staf en geneeskundige dienst uiteindelijk een sterkte van circa 500 man kreeg, werd naast enkele andere gebouwen verspreid in de stad ook het oude Fort Prins van Oranje op Pontjol aangewezen; hoofdkwartier van de staf was de woning van de commandant, luitenant-kolonel A.M. Sierevelt, aan Bodjong. Sierevelt was voordien enige tijd commandant van het fort van Ngawi geweest, waar zijn menselijke regime over de daar geïnterneerde 'landverraders' en As-onderdanen in sterk contrast stond met de veelal slechte behandeling die deze mensen eerder hadden ervaren.

Een tweede belangrijke organisatie was de **Luchtbeschermingsdienst** (LBD), in Semarang onder leiding van de gepensioneerde majoor der cavalerie E.J.F. Linssen. De Dienst was verantwoordelijk voor ondermeer de aanleg van openbare schuilkelders en -loopgraven, de handhaving van het verduisteringsvoorschrift, en de camouflagebeschildering van gebouwen die door hun grootte als oriëntatiepunt voor vijandelijke vliegtuigen konden dienen of die door hun aard van bijzonder belang voor de burgerbevolking waren. Hoofdtaak was evenwel de tijdige waarschuwing in geval van een luchtaanval en de hulp aan eventuele slachtoffers. Voor de uitvoering van deze meldingstaak werd een speciale waarschuwingsdienst ingesteld, die later beschikte over een uitgebreid netwerk van waarnemingsposten binnen en buiten de stad, enthousiast bemand door middelbare scholieren uit alle bevolkingsgroepen. Bij de nadering van vijandelijke vliegtuigen dienden zij daarvan telefonisch melding te maken aan het hoofdkwartier, dat dan ook gevestigd was in het centrale telefoonkantoor aan de Aloon-Aloon.

Tot de meest opvallende activiteiten van de LBD behoorden de regelmatig terugkerende, maar zelden erg effectieve evacuatie- en verduisteringsoefeningen voor de burgerbevolking. In de praktijk werd doorgaans alleen in de Europese en de Chinese stadsdelen enigermate gevolg gegeven aan de oproep tot algehele verduistering; aan de overwegend Javaanse bevolking elders in de stad gingen deze in haar ogen onbegrijpelijke exercities goeddeels voorbij. Onder het personeel van openbare instellingen en op de scholen werd later bijna dagelijks een luchtberschermingsoefening gehouden.

Overigens ontbrak het in het algemeen niet aan een zekere scepsis ten aanzien van de doelmatigheid van de LBD-activiteiten, zeker niet waar het

op de beschikbaarheid van openbare schuilgelegenheden aankwam. Onbekend als men alom nog was, ook in bestuurlijke kring, met de reële uitwerking van een luchtbombardement, was volstaan met de aanleg van open loopgraven en met balken en atap afgedekte half-bovengrondse schuilplaatsen op enkele centrale locaties, zoals aan Bodjong en op de

Schuilkelder bij een woning aan de Wilisweg op Nieuw-Tjandi, begin 1942. Veel bewoners van het 'Heuvelterrein' lieten na mei 1940 eigen voorzieningen tegen luchtaanvallen aanleggen. Foto: M.G.M. Ekels.

Aloon-Aloon, en bij een aantal scholen en andere grote publieke instellingen. Deze voorzieningen zouden in het gunstigste geval aan een gering aantal mensen provisorische bescherming kunnen bieden tegen rondvliegende granaatscherven, maar zeker niet tegen zware vliegtuigbommen. Veel Semarangers voorvoelden deze ontoereikendheid kennelijk wel, want met name op het Heuvelterrein lieten tal van ingezetenen in hun tuin alsnog een eigen, diepere schuilkelder aanleggen.

Algemene dienstplicht, ingevoerd in 1918, bestond in Nederlands-Indië uitsluitend voor Europeanen van Nederlandse nationaliteit; na beëindiging van de actieve dienst bleef men tot 32-jarige leeftijd oproepbaar als miliciën, nadien werd men (tot ten hoogste 55-jarige leeftijd) ingedeeld bij de **Landstorm**, in Semarang aanvankelijk onder bevel van de gepensioneerde luitenant-kolonel F.W. van Osten. Alleen de Europese Militie zou in oorlogstijd deel uitmaken van het Veldleger, dus de landmacht van het KNIL die een eventuele invasie zou moeten keren. Voor de Landstorm was in de eerste plaats een taak voorzien op het terrein van de handhaving van de openbare orde; daarnaast zou een gering aantal landstormers worden ondergebracht bij de kust- en luchtdoelartillerie.

De bezetting van Nederland in mei 1940 was voor het Indische Gouvernement geen aanleiding tot directe algehele mobilisatie van deze beide groepen reservisten, maar in het patriottisch vuur van die bewogen periode kwam het op initiatief van de vereniging van reserve-officieren wel al snel tot de oprichting van een 50-tal zogenoemde **Vrijwillige Oefencorpsen**. Als een der grotere steden van Java kreeg ook Semarang direct zo'n VOC, onder leiding van luitenant J.J. Pecht. De leden kwamen tweemaal per week bijeen, ondermeer in het kampement van het 5de Bataljon aan Karangasem, om onder begeleiding van de reserve-(onder)officieren hun sleetse militaire vaardigheden weer wat op te poetsen. Aanvankelijk was de toeloop overweldigend, maar zoals elders begon na enkele maanden, toen de verwachting van oorlog in Azië op korte termijn niet bewaarheid leek te worden, de belangstelling flink te tanen. Een rol daarin speelde ongetwijfeld ook het meestal weinig professionele karakter van de oefenbijeenkomsten, waarbij de gedateerdheid van de instructie vaak niet onderdeed voor die van het beschikbare wapentuig en ander materieel. Bij de algehele mobilisatie na 8 december 1941 gingen de leden van de VOC's vanzelfsprekend over in actieve dienst en werden deze korpsen in heel Indië opgeheven.

Belangrijker, althans naar hun directe praktische nut, waren de **Afvoer- en Vernielingscorpsen**, die in 1940 op last van de Staatsmobilisatieraad in alle residenties en stadsgemeenten van Java werden ingesteld. Hun taak was het, in geval van een succesvolle Japanse landing en opmars belangrijke installaties en voorraden voor een periode van ten minste zes maanden onbruikbaar te maken of naar veilige gebieden af te voeren.

Daaronder vielen vanzelfsprekend in de eerste plaats alle inrichtingen voor de winning, verwerking en opslag van aardolie, maar ook opslagplaatsen voor steenkool, ertsen, exportgoederen en sterke drank, technische industrieën, spoorbruggen, telefoon-, telegraaf- en radiozendinrichtingen, haveninstallaties, elektriciteitsbedrijven, drukkerijen en bioscopen.

Uitdrukkelijk uitgesloten van vernieling waren evenwel bedrijven, inrichtingen en voorraden die voornamelijk van nut waren voor de Chinese en Indonesische bevolking, zoals bevloeiingswerken en opslagplaatsen van voedingswaren, evenals de drinkwaterbedrijven. Wat in elke residentie of gemeente precies vernield of weggevoerd zou moeten worden, diende te worden uitgewerkt door de afzonderlijke **Afvoer- en Vernielingscommissies**, waarin behalve vertegenwoordigers van de overheden en van de te vernielen bedrijven en inrichtingen veelal ook specialisten van het KNIL en de Koninklijke Marine zitting hadden. In Semarang was als voorzitter van de plaatselijke commissie niet toevallig de heer J. van Dongen aangesteld, eigenaar-directeur van een der grootste bedrijven in de stad, de oliefabriek Van Dongen's Industrie Maatschappij aan Kebon Laoet.

De daadwerkelijke vernieling van niet-militaire objecten werd in beginsel ook overgelaten aan de desbetreffende bedrijven en inrichtingen zelf, maar de Afvoer- en Vernielingscorpsen stonden wel onder militair gezag, in het geval van Semarang onder de plaatselijk militair commandant van het KNIL-kampement in Djatingaleh. Voor zover er bij de uit te voeren vernielingen explosieven gebruikt moesten worden, zouden deze

Het V.O.C. eert generaal Winkelman. — De geweren worden gepresenteerd, de officieren brengen het saluut.

Het Semarangse VOC, plechtig bijeen in september 1940 naar aanleiding van het (onjuiste) bericht van het overlijden van generaal H.G. Winkelman. Foto: *De Locomotief*, J.M. Rebel.

Militaire oefening van het 5de Bataljon op het open terrein voor de nieuwe HBS aan de Oei Tiong Ham-weg, eind 1939 of 1940, onder levendige belangstelling van de gehele schoolbevolking. In 1941 kreeg de HBS een groene camouflagekleur en werden de later bijna dagelijkse luchtbeschermingsoefeningen vast onderdeel van de schoolroutine. Foto: L.K. Westhoeve.

worden uitgevoerd door of onder toezicht van de Genie van het KNIL.

Een van de eerste organisaties op het gebied van vrijwilligerswerk voor de verdediging van Indië, ingesteld op particulier initiatief in september 1939, was de bekende COVIM, de **Centrale Commissie tot Organisatie van Vrouwenarbeid in Mobilisatietijd**. De Semarangse afdeling stond onder voorzitterschap van mevrouw Winkler, echtgenote van de gouverneur van Midden-Java, geheel in lijn met het karakter van deze organisatie, die onder haar leden een meerderheid van Europese vrouwen uit de betere stand telde. Het secretariaat was gevestigd in het paviljoen van de gouverneurswoning aan het Wilhelminaplein. De COVIM hield zich ondermeer bezig met het geven van EHBO-cursussen en het aanleggen van noodvoorraden kleding en voedingswaren, en verzorgde tijdens de feitelijke mobilisatie na 7 december 1942 ook de bekende rijdende keukens voor de opgeroepen reservistenafdelingen van het Veldleger en de diverse hulpkorpsen.

Andere organisaties waarin vrouwen zich verdienstelijk konden maken voor de Indische defensie en aanverwante activiteiten waren het Rode Kruis en het VAC, het **Vrouwen Automobiel Corps**, beide eveneens instellingen met een ruime oververtegenwoordiging van Europese en Indo-Europese vrouwen. Voor de niet 'gelijkgestelde' Indonesiërs, voor zover nog geen beroepsmilitair of kort verband-vrijwilliger, bleef de mogelijkheid tot deelname aan militaire of paramilitaire organisaties ook na mei 1940 vrijwel beperkt tot het **Vrijwillig Autobestuurders-Korps** (VAUBEK), de **Reservecorpsen van oud-militairen** en de enkele eenheden **Inheemse Militie** die, op basis van vrijwilligheid, in augustus 1941 op Java en Madoera werden opgeroepen.

Oorlogsverklaring en Japanse inval, december 1941 - maart 1942

Het lang voorvoelde, maar voor het grote publiek toch nog onverwachte begin van de Tweede Wereldoorlog in Azië, ingezet met de Japanse aanval op Pearl Harbor op 7 december 1941 (in Indië reeds 8 december), werd in Nederlands-Indië door de media vrijwel alom begroet met een luidruchtig vertoon van krijgshaftig zelfvertrouwen en patriottisch elan. De Semarangse krant *De Locomotief*, die zich in vergelijking met de overige Indische dagbladen meestal vrij genuanceerd en terughoudend opstelde, hield het op 8 december evenwel ook ditmaal bij een soberplechtig redactioneel commentaar op het nieuws van de oorlogstoestand en de rede van gouverneur-generaal Tjarda van Starkenborgh Stachouwer:

'De toespraak, hedenochtend te half zeven voor de radio gehouden, trok uit de gebeurtenissen van den afgeloopen nacht de consequenties, de eenig mogelijke voor ons. Er zou ditmaal voor het Koninkrijk der Nederlanden geen sprake zijn van neutraliteit. Konden wij, kleineren, al niet voorgaan in wat jegens de Japansche agressie als plicht diende te worden beschouwd, wij zouden op den kortst mogelijken termijn volgen: de lotsgemeenschap tijdens anderhalf jaar dreiging zou lotsgemeenschap in den actieven strijd zijn. Niemand wenschte het anders, niemand verwachtte het anders.
Zoo is het ook gegaan. Wij hebben, naar het landvoogdelijk woord, de uitdaging van de Japansche veroveringslust aanvaard en tegen het keizerrijk de wapenen opgenomen. Wij staan naast de Verenigde Staten en het Britsche rijk, Wij staan aan China's zijde. Eindelijk. Tegen de schennende macht, die ook naar ons de hand uitsteekt, zullen wij verdedigen de goederen van de hoogste waarde, die ons gezamenlijk en ieder onzer dierbaar zijn.'

Hoe anders het werkelijke verloop van de oorlog zou zijn, werd al in enkele weken op hardhandige wijze duidelijk gemaakt door de razendsnelle Japanse opmars door Zuidoost-Azië. Binnen tweeëneenhalve

maand na Pearl Harbor was heel Malakka, inclusief de 'onneembare' Britse vlootbasis Singapore, onder de voet gelopen, waren de Amerikaanse strijdkrachten in de Filippijnen vrijwel volledig uitgeschakeld of effectief geïsoleerd, en restten de geallieerden van Nederlands-Indië feitelijk alleen nog Java en enkele steunpunten in de oostelijke archipel. Japanse vliegtuigen beheersten het luchtruim, op zee sloot de Keizerlijke Marine geleidelijk aan een net van staal om het Indische hoofdeiland. In de nacht van 27 op 28 februari 1942 eindigde een laatste poging de Japanse invasie van Java te keren, in de Slag in de Javazee met een verpletterende nederlaag voor de 'Combined Striking Force' onder schout-bij-nacht Doorman. Reeds de volgende dag gingen, verdeeld over vier landingsplaatsen langs de Javaanse noordkust, in totaal bijna 48.000 man Japanse troepen aan wal. Een week van verwarde strijd later, in de namiddag van de 8ste maart, tekende generaal Ter Poorten op Kalidjati de Japanse eisen tot onvoorwaardelijke capitulatie van het KNIL.

Algehele mobilisatie; internering van Japanners

Aan Semarang gingen deze eerste drie oorlogsmaanden overigens vrijwel zonder militaire actie voorbij. Zoals elders op Java volgde op 12 december 1941 de algehele mobilisatie van de Europese reservisten voor het Veldleger, dus van de Militie en de Landstorm, en van de Stadswacht en het plaatselijke Reservecorps. Meldings- en legerplaats voor de Europese reservisten waren de kampementen van het KNIL op Djatingaleh en Karangasem, waar hun bezigheden in de volgende twee maanden - geestig beschreven in Rob Nieuwenhuys' *Een beetje oorlog* - voornamelijk bestonden uit oefenen en wachtlopen. De leden van de Stadswacht konden overdag tijdens werkuren hun normale burgertaak blijven vervullen, zij het in uniform en met bewapening, maar moesten zich nadien steeds weer bij de kazerne melden. Enkele brigades landstormers werden later ingezet voor de bewaking van het vliegveld Kalibanteng en als bemanning van de kleine afdeling kustartillerie aan de voet van de vuurtoren in het havengebied en bij de monding van het westelijke bandjirkanaal.

De enige werkelijke 'inzet' die in deze periode tegen de Japanse vijand plaatsvond, was de arrestatie en aansluitende internering op 8 december van de resterende Japanners in de stad, de ondertoezichtstelling van Japanse bedrijven en de sluiting van de Japanese Association aan Seteran. Het betrof daarbij een groep van slechts enkele tientallen mensen, voor het merendeel ouderen en economisch niet-actieven, onder wie zich naast 'echte' Japanners ook nogal wat Taiwanezen (Taiwan of Formosa was een Japanse kolonie), aangetrouwde niet-Japanse familieleden en zelfs inheemse personeelsleden bevonden. Van de ca. 200 Japanse inwoners die Semarang voor 1940 had geteld, waren de meesten na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in Europa al eerder gerepatrieerd. Net als elders in Indië keerde ook in Semarang tijdens de bezettingsjaren een aantal van deze ex-ingezetenen, bekend als zij door hun jarenlange verblijf waren met de plaatselijke situatie, in militaire functie terug.

Dit laatste gold overigens ook voor de groep die na de oorlogsverklaring alsnog werd geïnterneerd. Net als de As-onderdanen en NSB-ers anderhalf jaar voor hen, werd deze groep aanvankelijk geïnterneerd in Ngawi. Eind december 1941 werden de Semarangse Japanners op last van het Gouvernement met circa 1400 arrestanten uit de overige delen van de archipel per schip overgebracht naar Australië en daar opnieuw geïnterneerd. Ongeveer 950 van hen zijn in 1942 via de neutrale haven Lourenço Marques in het toenmalige Portugees Oost-Afrika uitgewisseld tegen een veel kleinere groep Nederlanders, Britten, Amerikanen en Australiërs die na 8 december in het Japanse machtsgebied waren geïnterneerd. Mede door de slechte behandeling die deze geïnterneerden in Ngawi en vooral tijdens het transport naar Australië hadden moeten ondergaan, behoorden degenen die later in Indië weer opdoken, tot de meest fanatieke medewerkers van de bezettingsmacht.

Aftocht van het KNIL; Semarang feitelijk 'open stad'

De in Semarang gelegerde eenheden van het KNIL, behorend tot het 4de Regiment Infanterie, vormden een onderdeel van de IIde Divisie onder generaal-majoor P.A. Cox. Het hoofdkwartier van deze divisie, die aanvankelijk de verdediging van geheel Midden-Java en de residentie Madioen in Oost-Java tot taak had, was gevestigd in Magelang. Als voornaamste opgave, in geval van een Japanse landing, gold de handhaving van de verbinding tussen de sterkere legergroepen van het KNIL in West-Java (Iste Divisie, later West Groep en Groep Bandoeng) en Oost-Java (IIIde Divisie).

In het Semarangse betrof deze taakstelling, naast de verdediging van de stad in het algemeen, vooral de inrichting en bezetting van de afdeling kustartillerie in het havengebied en van enkele stellingen in de aangrenzende kuststroken, die Japanse landingen ter plaatse moesten

Groepsfoto van aanwezigen bij de openbare bidstond in de Sam Po Kong-tempel op 10 mei 1940, ter herdenking van de eenjarige bezetting van Nederland. Centraal staat assistent-resident R. Pas, de forse heer links van het midden is mr. W.F.C.J. Baukema, president van de Raad van Justitie. Iets ter rechterzijde staat de heer Oei Tjong Hauw (in wit pak met effen zwarte das), directeur van het Oei Tiong Ham Concern. Zijn echtgenote is geheel links te zien, in de persoon van de dame met parelketting. Foto: H.M. Pas-Pino.

voorkomen. In Nieuw-Tjandi werd begin 1942 aan het eind van de Soembingweg een stelling voor twee stuks scheepsgeschut ingericht, maar dit werk was ten tijde van de Japanse landing nog niet voltooid. Verder bevond zich tussen Oengaran en Bawen aan de hoofdweg naar Magelang, Solo en Djokja de zogenoemde Kebonanstelling, die deze strategisch belangrijke route in beide richtingen kon blokkeren. Ten slotte kreeg vanzelfsprekend ook het nieuwe, iets westelijk van Semarang gelegen vliegveld Kalibanteng een militaire bezetting, maar mede vanwege de open en kwetsbare ligging pal aan de noordkust van Java werd het door de ML-KNIL niet ingericht als actiebasis voor jagers of bommenwerpers. De enige permanent gestationeerde vliegtuigen waren hier enkele Koolhoven FK51's, lichte toestellen die in hoofdzaak verkennings- en communicatietaken verrichtten.

De oorspronkelijke plannen voor de verdediging van Midden-Java werden begin januari 1942 aanzienlijk gewijzigd, toen door ABDACOM (American-British-Dutch-Australian Command, de gezamenlijke geallieerde staven in Zuidoost-Azië) de toezegging werd gedaan dat de KNIL-eenheden hier zouden worden versterkt met een complete Australische divisie, een Britse pantserbrigade en enkele afdelingen van de RAF. Op basis van deze nieuwe plannen zou het KNIL de taak toevallen om Midden-Java oostelijk van de lijn Semarang-Solo-Patjitan te verdedigen, terwijl de nieuwe eenheden het westelijke deel van de provincie voor hun rekening zouden nemen.

Met de snelle ineenstorting van de geallieerde verdediging elders in Zuidoost-Azië was enkele weken later echter al duidelijk, dat van de Britse en Australische troepenzendingen in de praktijk niets verwacht hoefde te worden. Toen op 21 februari bovendien ABDACOM feitelijk ophield te bestaan (de formele beëindiging volgde op 25 februari), kwam men in het AHK (Algemeen Hoofdkwartier van de Nederlandse strijdkrachten, gevestigd in Lembang bij Bandoeng) tot de conclusie dat onder de gegeven omstandigheden de verdediging van Midden-Java volgens de oorspronkelijke plannen geen haalbare zaak meer was.

Onder fel protest van generaal-majoor Cox werd de volgende dag de overplaatsing naar West- en Oost-Java gelast van een groot deel van de in Midden-Java gelegerde troepen, hetgeen in de loop van de volgende dagen zijn beslag kreeg. Als prioriteiten onder de resterende taken van Cox' tot ca. 9000 man (inclusief alle hulpkorpsen) uitgedunde legermacht werden, naast de algemene doelstellingen van het verhinderen van Japanse landingen en het openhouden van de verbindingen tussen Oost- en West-Java, de vernieling van de olie-installaties van Tjepoe en de uiterste verdediging van de strategische haven Tjilatjap aan de zuidkust aangewezen.

Voor Semarang betekende dit concreet, dat op 22 en 23 februari 1942 alle door miliciëns en beroepsmilitairen bemande KNIL-eenheden uit Djatingaleh, Karangasem en van Kalibanteng en de stellingen aan de kust vertrokken naar hun nieuwe operatiegebied op de Bandoengse hoogvlakte. Hun plaatsen bij de kustartillerie in het havengebied en bij de bewaking van het vliegveld werd ingenomen door landstormers en inheemse reservisten. Aansluitend werden voorbereidingen getroffen voor de geplande bezetting van de Kebonanstelling door de Landstorm en een deel van de Stadswacht onder bevel van luitenant-kolonel M.C.H.W. van Beusekom, een directe militaire opgave waarvoor laatstgenoemde hulporganisatie vanzelfsprekend niet naar behoren uitgerust en geoefend was. In de stad zelf zouden in geval van een Japanse landing de overige afdelingen van de Stadswacht uitsluitend belast blijven met de handhaving van de openbare orde, daarin bijgestaan door de reguliere Stadspolitie en de vrijwillige Hulppolitie.

Daarmee was Semarang ontdaan van vrijwel alle mogelijkheden tot daadwerkelijke verdediging en feitelijk tot 'open stad' gemaakt. Anders evenwel dan in het geval van het eveneens al door het KNIL verlaten Batavia, waar het tussen de oprukkende Japanners en het stadsbestuur op 4 maart tot een overeenkomst in die zin kwam, is deze status na de landingen van 1 maart nooit geformaliseerd.

De Japanse landingen

Voor de Japanners was Semarang zowel tijdens de aanloopperiode naar de invasie als gedurende de latere opmars door Java een doel van ondergeschikt belang. Vanzelfprekend wist men uit eerdere informatie al dat de Semarangse haven niet was toegerust voor grotere zeeschepen en om die reden geen rol zou kunnen spelen bij de acties van Nederlandse en geallieerde marine-eenheden. Een luchtverkenning van Kalibanteng op 22 februari maakte duidelijk, dat ook het vliegveld geen serieuze bedreiging voor de Japanse aanvalsplannen zou vormen. Niettemin voerden aansluitend enkele Mitsubishi 'Navy-0'-jagers een korte aanval uit, waarbij de grondinstallaties enige schade opliepen en ook een aantal 'dummies', namaakvliegtuigen die daar door de landstormers waren geplaatst, werden vernield. In de vroege ochtend van 27 februari werden ten slotte door een vernielingsploeg de nog aanwezige benzinevoorraden in brand gestoken en springladingen onder de startbanen tot ontploffing gebracht. Daarmee resteerde als enige onzekere factor voor de Japanners bij de beoordeling van de militaire waarde van Semarang de vraag of op het moment van de geplande invasie in de stad zelf nog landstrijdkrachten van het KNIL gelegerd zouden zijn; het bericht van de aftocht naar Bandoeng bleef bij de Japanse staf namelijk tot enkele dagen na de landing onbekend.

Voor de uitvoering van de Japanse operatieplannen in Midden-Java bleek dit spoedig geen overweging van belang. In de nacht van 28 februari en in de loop van 1 maart 1942 landden bij Kragan en Rembang, zo'n 100 km oostelijk van Semarang, ca. 20.000 man van de 48ste Divisie en nog eens 4000 man van een afzonderlijke, tot de 56ste Divisie behorende gevechtsgroep; beide legergroepen maakten deel uit van het 16de Japanse Leger. De 48ste Divisie had als primair doel de verovering van Oost-Java, in het bijzonder van de strategisch belangrijke marinehaven Soerabaja. Aan de veel kleinere gevechtsgroep, onder bevel van generaal-majoor Sakaguchi Shizuo, was de bezetting van Midden-Java opgedragen, met als prioriteiten het afsnijden van de verbindingen tussen de KNIL-eenheden in Oost- en West-Java en de inname van Tjilatjap.

Overeenkomstig de tevoren bepaalde aanvalsdoelen richtte een deel van de 48ste Divisie zich, alvorens verder oostwaarts op te rukken, op 2 maart eerst op Blora en Tjepoe, zuidelijk van het landingsgebied, waar echter de aardolie-installaties reeds volgens plan vernield werden aangetroffen. De Gevechtsgroep Sakaguchi, verdeeld over een drietal aanvalsgroepen, trok via Blora, Poerwodadi, Solo, Djokjakarta, Magelang, Bandjarnegara en Banjoemas in snel tempo en slechts incidenteel opgehouden door KNIL-acties op naar Tjilatjap, dat al op 7 maart werd bereikt. In de middag van de 9de maart vond in Wangon, iets westelijk van Tjilatjap aan de weg naar Bandoeng, de overgave door generaal-majoor Cox van de IIde Divisie plaats; de volgende dag werd deze in Poerwokerto formeel bekrachtigd in aanwezigheid van generaal-majoor Sakaguchi.

Vernielingen en paniek

Ondanks het feit dat de Japanse invasietroepen Semarang dus aanvankelijk geheel links lieten liggen, kwam de stad kort na de landingen toch op prominente wijze in het nieuws.

Al in de vroege ochtend van zondag 1 maart circuleerden allerlei angstaanjagende, maar later onjuist gebleken geruchten over Japanse landingen in de onmiddellijke nabijheid van Semarang, ondermeer bij Japara en Kendal, en over het brute optreden van de invallers tegen de burgerbevolking. Vooral onder de Europeanen ontstond direct algemeen

Enkele van de hoofdrolspelers in de gebeurtenissen rond de paniek bij het Binnenlands Bestuur op 1 maart 1942, hier op 31 augustus 1939 met anderen bijeen voor de gouverneurswoning, na het 'openbaar gehoor' ter gelegenheid van de verjaardag van koningin Wilhelmina. Achteraan links, in toga, is mr. M. van Dijk te zien en geheel vooraan links, met de andere bestuursambtenaren in 'groot ambtscostuum', assistent-resident R. Pas. Meer naar het midden, voor de zuil en met ambtsketen, staat mr. H.E. Boissevain, de burgemeester van Semarang. Centraal vooraan poseert resident A.M. Pino, die enkele maanden later opgevolgd zou worden door mr. J.F.A. van Bruggen. Rechts achter hem staat de gouverneur, R.K.A. Bertsch, voorganger van mr. M.F. Winkler, nog iets verder naar achteren, met bril, de resident ter beschikking dr. C.G.E. de Jong. Onder de overigen aanwezigen herkent men dr. J.K.W. Neuberger (2de rij links, met bril), naast hem majoor H.T. Halkema, en geheel rechts de Semarangse regent Soekarman. Foto: H.M. Pas-Pino.

grote ongerustheid, een stemming die er niet beter op werd toen omstreeks negen uur in dezelfde ochtend een reeks zware explosies en branden in het havengebied duidelijk maakte, dat uit generaal-majoor Cox' stafkwartier inmiddels ook al het bevel tot uitvoering van de voorbereide vernielingsacties was ontvangen.

De overijverige inzet van de vernielingsploegen hielp daarbij bepaald niet om de bevolking het hoofd koel te doen houden. Niet alleen een deel van de haveninstallaties, enkele bruggen ten oosten en westen van de stad en een aantal (maar niet alle) aangewezen 'strategische' bedrijven en instellingen moesten het ontgelden, maar tevens tal van andere gebouwen en de daarin opgeslagen goederen, waaronder - tegen uitdrukkelijke aanwijzing van gouvernementswege in - ook voedselvoorraden. Op straat werden, tot verbijstering en machteloze woede van betrokkenen en omstanders, willekeurig vrachtwagens, auto's, motorfietsen en later zelfs fietsen in beslag genomen en vernield, van particulieren evenzeer als van bedrijven en overheidsinstanties. Later in de ochtend trokken de meeste leden van de vernielingsploegen, veelal met hun gezinnen, in grote haast af naar Salatiga, waar zij hun ijver verder botvierden op onder meer de voertuigen van de vluchtelingen uit Semarang.

Op zichzelf week deze gang van zaken niet noemenswaardig af van de chaotische taferelen die zich kort na de Japanse invasie in veel andere plaatsen langs de Javaanse noordkust afspeelden, zoals in Soerabaja, Kendal, Pekalongan en Tegal. Wat echter de situatie in Semarang reeds kort nadien, in de middag van die 1ste maart, totaal uit de hand deed lopen, was de aansluitende overhaaste aftocht uit de stad van vrijwel het voltallige bestuursapparaat, de politie en de militaire en paramilitaire eenheden.

Reeds op 26 februari was aan de gouverneur van Midden-Java, mr. M.F. Winkler, door de gouverneur-generaal toestemming verleend om zich met zijn naaste medewerkers en familie naar Magelang te begeven. Tjarda had daarmee de bedoeling te voorkomen dat bij een Japanse bezetting van het onverdedigde Semarang de top van het provinciale bestuur direct in handen van de vijand zou vallen, maar in de stad maakte deze gang van zaken op de achterblijvende bevolking vanzelfsprekend eerder de indruk van een vlucht, vooral gezien de aftocht van de militairen uit Djatingaleh enkele dagen tevoren.

Terwijl nu in de ochtend van 1 maart de vernielingen in de haven en elders nog in volle gang waren, kreeg omstreeks tien uur luitenant-kolonel Van Beusekom van Cox opdracht (via territoriaal commandant kolonel J.A. Fleischer in Magelang; de divisiestaf zelf werd die dag verplaatst naar Banjoemas) om met zijn Landstorm volgens het voorbereide plan positie in te nemen op de Kebonanstelling, waaraan kort nadien werd voldaan. Iets later ontving de Stadswacht een enigszins onduidelijk gesteld bevel, zich naar Salatiga te begeven, teneinde een eventueel uit die richting oprukkende Japanse voorhoede reeds voor de Kebonanstelling op te vangen. Hoewel de commandant van de Stadswacht, luitenant-kolonel Sierevelt, bij de divisiestaf geen bevestiging van deze opdracht kon krijgen, besloot hij uiteindelijk toch overeenkomstig de instructie te handelen; in de namiddag vertrokken zo de laatste enigszins gevechtsklare troepen uit Semarang.

Tegen die tijd was de paniek onder de bevolking inmiddels algemeen, bij de Indonesiërs en Chinezen evenzeer als bij de Europeanen. In alles wat maar rijden kon, op het gevaar af onderweg door de zeloten van het AVC van hun voertuigen te worden beroofd of zelfs te worden beschoten, vluchtten duizenden Semarangers uit alle bevolkingsgroepen in de loop van de middag en avond in complete wanorde langs de hoofdweg over de Gombel zuidwaarts. In de voorhoede van de vluchtelingenstroom, en door deze handelwijze mede aanleiding gevend tot de massale uittocht, bevonden zich behalve de burgemeester, mr. H.E. Boissevain, ook de ambtenaren die na het eerdere vertrek van de gouverneur in Semarang op het hoogste niveau het Binnenlands Bestuur vertegenwoordigden: dr. C.G.E. de Jong, resident ter beschikking en waarnemend gouverneur, mr. J.F.A. van Bruggen, resident van Semarang, en dhr. R. Pas, assistent-resident. Al omstreeks het middaguur waren zij met hun gezinnen afgereisd naar de bergoorden Kopeng en Bandoengan, zuidelijk van Semarang.

Op bevel van de resident, die zich hierbij beriep op een - later fictief gebleken - telegram van Cox waarin de totale ontruiming van alle kustplaatsen bevolen zou worden, volgden daarop ook de hoofd-commissaris van politie L. Dekker en een groot deel van de overige politieofficieren en -manschappen. Een minderheid van de agenten weigerde evenwel het bevel op te volgen en bleef onder leiding van enkele inspecteurs in de stad, waar hun inzet, met die van de paar resterende leden van de Hulppolitie, in de wanordelijkheden nadien waarschijnlijk veel ergers heeft kunnen voorkomen. Op eigen gezag ten slotte vertrokken later nog de LBD-leiding en het gemilitariseerde deel van het personeel, dat wil zeggen van de waarschuwingsdienst, na vernieling van de luisterposten en de telefooncentrales.

Zo bleef Semarang in de avond van 1 maart vrijwel onbeschermd, onbestuurd, geïsoleerd en in grote chaos achter, vooral in Nieuw-Tjandi goeddeels verlaten, elders ook op tal van plaatsen brandend. Dit laatste was toen al niet meer alleen het gevolg van de ochtendlijke vernielings-acties, maar vooral van de massale rampokpartijen die onmiddellijk na het vertrek van bestuur en politie uitbraken. Resident Van Bruggen had kort voor zijn vlucht nog de gevangenissen laten openstellen, met gevolg dat de stad in korte tijd overspoeld werd door honderden roof- en wraak-beluste ex-gedetineerden, voor het merendeel Indonesiërs, bij wie zich spoedig talloze andere plunderaars en brandstichters aansloten. Volgens oncontroleerbare berichten, verwoord in een rapport van achtergebleven Europese bewoners dat in 1946 aan de Nederlandse militaire inlichtingen-dienst NEFIS ter hand werd gesteld, zou de resident het rampokken zelfs hebben aangemoedigd door een oproep daartoe aan de inheemse bevolking, teneinde te voorkomen dat nog niet vernielde voorraden in handen van de Japanners zouden vallen.

Waar of niet waar, het resultaat was in elk geval dat in de nacht van 1 op 2 maart met name langs Pekodjan en elders in de Chinese Kamp op grote schaal huizen, winkels en bedrijven werden leeggehaald en deels in brand gestoken. Een van de gebouwen die daarvan slachtoffer werden, was Karstens Pasar Djohar aan de Aloon-Aloon, die door brandstichting beschadigd raakte. Ook Nieuw-Tjandi kreeg zijn deel te verduren, waarbij natuurlijk vooral de vele verlaten huizen van welgestelde inwoners de rampokkers aantrokken. Tot geweldsuitbarstingen tegen Europeanen schijnt het, anders dan tegen het Chinese bevolkingsdeel, evenwel niet gekomen te zijn. Veel Chinese handelaars en winkelhouders, maar ook een groot aantal Indonesiërs uit de stadskampongs die zich eveneens door de rampokkers bedreigd voelden, vluchtten al in de namiddag vanuit de Benedenstad naar Nieuw-Tjandi, in de hoop van daar het veiliger binnenland te kunnen bereiken.

Onder de achtergebleven inwoners van het Heuvelterrein was men het er bij alle verontwaardiging over de beschamende vlucht van de ambtenarij en het politieapparaat spoedig toch algemeen over eens, dat zonder onmiddellijke terugkeer van deze instanties de situatie in Semarang onvermijdelijk tot onbeheersbare verhoudingen zou escaleren. Onder leiding van de officier van justitie, mr. M. van Dijk, werd besloten zo snel mogelijk contact te zoeken met de buitenwereld, teneinde de autoriteiten op de hoogte te stellen van het gebeurde en om hulp te verzoeken. De telefooncentrales aan de Aloon-Aloon en in het Heuvelterrein waren echter al vernield en over de totaal verstopte wegen naar het zuiden zou men op korte termijn ook niet ver komen. Uiteindelijk slaagde ir. H. Rebel, de Semarangse agent van de ANIEM, er in de late avond na allerlei moeilijkheden toch in, per auto Salatiga te bereiken en rapport over de toestand in de stad uit te brengen aan de assistent-resident ter plaatse, die nog in het geheel niet op de hoogte bleek. Op Rebels aanwijzing kon nadien ook mr. Van Dijk via een eigen, los van de centrales functionerende ANIEM-telefoonverbinding recht-streeks verslag doen uit Semarang, waarna later in de nacht alsnog de overige gouvernements instanties bericht kregen.

Als resultaat van deze actie verscheen al de volgende ochtend omstreeks zes uur de Stadswacht uit Salatiga op bevel van generaal-majoor Cox weer terug in de stad, korte tijd later gevolgd door de ambtelijke top en het merendeel van de politie. In een bewaard gebleven dagboek van Stadswacht-korporaal H.A.Th. Derks wordt deze episode als volgt weergegeven:

'Het was dan ook een geweldige wandorde toen wij den tweede Maart om 6 uur 's morgens in Semarang terugkwamen. Reeds heel uit de verte hadden wij vanuit de bergen een prachtig schouwspel te aanschouwen, van het wel op honderd plaatsen brandende Semarang. In de stad waren alle straten rommelig, sommige zelfs geheel gebarricadeerd met voornamelijk huisraad, en op verschillende plaatsen werd nog gerampokt. De verschillende gevangenissen waren deels leeggeloopen en de gewone burgers zaten overal in angst en spanning. De terugkeer van de Stadswacht, later op de dag ook van de politie, werd zeer toegejuicht en had het resultaat, dat zienderoogen de rust weerkeerde, zoodat binnen een paar dagen het in Semarang weer veilig was. Aan onze zijde zijn een paar politiemannen gesneuveld en meerdere rampokkers werden neergelegd.'

Van dit 'neerleggen' van rampokkers - in totaal vielen er enkele tientallen doden - werden aanvankelijk overigens nogal eens onschuldige kampongbewoners het slachtofffer, met name waar zij op inderhaast opgeworpen barricaden zelf hun wijkjes tegen de plunderaars probeerden te verdedigen en dan door de stadswachters en politieagenten in de algemene wanorde voor oproerkraaiers werden aangezien. Na het herstel van de orde in Semarang zelf werd door de Stadswacht later in de week ook het westelijk van de stad gelegen gebied tot in Weleri van rovende benden gezuiverd.

Eenmaal terug in Semarang, ontvingen de burgemeester en de drie hoogste ambtenaren Binnenlands Bestuur terstond een uitnodiging van het provisorisch burgercomité onder leiding van mr. Van Dijk, om rekenschap te komen geven van hun laakbare handelen daags tevoren. Na aanvankelijke weigering van de vier genodigden kwam het op dinsdagochtend 3 maart inderdaad tot zo'n bijeenkomst in de woning van mr. Van Dijk aan de Nieuwe Tjandiweg, waar zij, in de onderkoelde formulering van het eerder aangehaalde rapport aan de NEFIS, *'zonder resultaat hun houding poogden goed te praten'*.

Aansluitend werd tussen de vier hoge ambtenaren en het burgercomité een bespreking gevoerd over de verder te nemen maatregelen ter handhaving van de orde in Semarang. De groep-Van Dijk besloot daarbij, dat aan het plaatselijke Binnenlands Bestuur en het gemeentebestuur een voorlopige commissie van advies - in de praktijk eerder toezicht - diende te worden toegevoegd, waarin naast drie Europeanen ook drie vooraanstaande Indonesische en drie Chinese inwoners van Semarang plaats zouden hebben. Tot de drie benoemde Indonesische commissieleden behoorde de directeur van de CBZ, dr. Boentaran, tevens voorzitter van de plaatselijke afdeling van de Parindra (Partai Indonesia Raya, de in 1935 opgerichte Indonesische onafhankelijkheidspartij die haar doel volgens de weg van de geleidelijkheid en in samenwerking met het Nederlandse gezag hoopte te bereiken). *'Pijnlijk was daarbij'*, aldus het latere rapport aan de NEFIS, *'de door Dr. Boentaran tot den Resident van Bruggen gerichte meededeling, dat als gevolg van het ontbreken van het Bestuur, op 1 maart 1942, de Parindra voorbereidingen trof om het gezag ter plaatse in handen te nemen.'*

Zover is het in werkelijkheid niet meer gekomen. Op donderdag 5 maart kwam uit Bandoeng bericht dat de twee hoogste ambtenaren Binnenlands Bestuur, resident Van Bruggen en resident ter beschikking De Jong, op grond van plichtsverzaking met ingang van 4 maart oneervol uit hun ambt ontslagen waren. Tot verbazing van het burgercomité bleven de overige twee topambtenaren echter gehandhaafd; assistent-resident Pas werd zelfs benoemd tot opvolger van Van Bruggen, in de functie van waarnemend resident van Semarang. Dit laatste gebeurde hoogst-waarschijnlijk op instigatie van gouverneur Winkler zelf, die op

dinsdag 4 maart onverwacht een kort bezoek aan Semarang had gebracht om de situatie persoonlijk te beoordelen en daarbij de resident en de resident ter beschikking opnieuw niet op hun post aantrof. Tijdens dit bezoek kregen Pas en Boissevain van de gouverneur al mondeling opdracht, het bestuur over de stad verder te voeren.

Tot de daadwerkelijke intocht van de eerste Japanners, op 7 maart, bleef de toestand in Semarang nadien min of meer onder controle van de autoriteiten. Een belangrijke factor daarbij was ongetwijfeld dat het burgercomité en de adviescommissie er gedurende deze periode in slaagden, in samenwerking met de gemeente de stagnerende voedseldistributie weer op gang te brengen en zo de stad te vrijwaren van hongeroproer.

Door de ongeautoriseerde vernieling van aanzienlijke voorraden voedingsmiddelen en van het grootste deel van het gemeentelijke en particuliere wagenpark, gevolgd door de grootschalige plunderingen, waren al snel na 1 maart nijpende tekorten ontstaan, vooral bij de Indonesische bevolking. De gemeente Semarang had weliswaar reeds in februari noodvoorraden ter waarde van *f* 300.000,- laten aanleggen, maar een groot deel daarvan was in de rampokdagen verloren gegaan en verscheen nu tegen woekerprijzen op de zwarte markt. In overleg met een aantal grote Nederlandse en Chinese handelsondernemingen, van welke vooral de Internationale Crediet- en Handelsvereeniging 'Rotterdam' (Internatio) nog over substantiële voorraden beschikte, werd aanvankelijk besloten de beschikbare voedingswaren via de gemeentelijke pasars rechtstreeks te verkopen aan de bevolking, tegen lage, vaste prijzen.

De toeloop bleek echter spoedig te groot om, met de zeven oude vrachtauto's die nog voor de distributie beschikbaar waren, op deze wijze aan de vraag te kunnen voldoen. Na enkele dagen moest daarom toch weer een beroep gedaan worden op de medewerking van de merendeels Chinese detailhandel, met dien verstande dat deze van de gemeente voedingswaren tegen vaste groothandelsprijzen zou kunnen opkopen, maar bij de detailverkoop eveneens aan vaste prijzen gebonden zou zijn. Aanvankelijk was het enthousiasme van de handelaren niet groot, bevreesd als zij waren om hun toko's opnieuw gerampokt te zien, maar na enkele dagen kwam ook langs dit kanaal meer voedsel op de markt.

Tegelijkertijd echter slaagden de autoriteiten er niet meer in, de inmiddels bloeiende zwarte markt uit te bannen, evenmin als de doorgaande diefstallen uit het havengebied. Ook de Japanse bezetters en nadien de teruggekeerde Nederlandse autoriteiten lukte dit niet volledig, met als gevolg dat deze tweeslachtige situatie tot zelfs na de soevereiniteitsoverdracht in 1949 heeft kunnen voortbestaan.

De bezettingsjaren

De eerste Japanners, een gemotoriseerde verkenningsafdeling bestaande uit een twintigtal manschappen onder leiding van 2de luitenant Wakamatsu en twee onderofficieren, reden in de nanacht van vrijdag 6 op zaterdag 7 maart, dus nog voor de algehele capitulatie van het KNIL, Semarang binnen. Hun eerste gang was naar het stafkwartier van de Stadswacht aan Bodjong en vervolgens naar de kazerne, waar hun aankomst geen geringe indruk naliet. Stadswachter Derks noteerde in zijn dagboek:

'Die Jappen waren flinke vechtersbazen, tegen geen van hen had ik de flinkste stadswachter een schijn van kans gegeven in een tweegevecht, en ze waren streng gedisciplineerd. Hun indruk op mij was, dat het flinke vechters waren en zoo moeten alle stootroepen van de Jappen in den beginne zijn geweest. Later ontmoetten wij de bezettingstroepen, die er heel wat minder sterk uitzagen en lang niet zooveel voorstelden, alhoewel erkend moet worden dat ook zij goed gedisciplineerd waren.'

De volgende ochtend ging het in begeleiding van commandant Sierevelt en een aantal van zijn mannen voor ontvangst door het burgerlijk bestuur naar de woning van waarnemend resident Pas aan de Sirandaweg. Bij deze gelegenheid, die tevens werd bijgewoond door burgemeester Boissevain en voormalig resident ter beschikking De Jong, werden voorbereidingen getroffen voor de komst van de eigenlijke bezettingsmacht en het Japanse civiele bestuur, welke gedurende de week nadien in fasen zou plaatsvinden. Tot die tijd en eventueel zoveel langer als noodzakelijk zou het Nederlandse bestuur zijn taak blijven waarnemen, terwijl ook de Stadswacht en de politiekorpsen voorlopig in functie zouden blijven. In de loop van de dag werd in de stad van gemeentewege het volgende inderhaast opgesteld stencil verspreid, waarin de bevolking van de nieuwe verhoudingen op de hoogte werd gesteld:

Bekendmaking

De resident en de Burgemeester van Semarang maken aan de geheele burgerij bekend, dat hedenmorgen vroeg de stad Semarang door de Japansche troepen is bezet.

Om 9 uur had een onderhoud plaats met den commandeerenden officier der bezettingstroepen, waarbij kwam vast te staan, dat het normale Bestuur, zoowel het centrale als het plaatselijke, onverlet gelaten wordt.

De politie wordt niet ontwapend, doch voorzien van witte bandelieren met Japansche karakters ten teeken, dat deze ook door de bezetters als zoodanig worden erkend; de handhaving van de orde en rust wordt in onze handen gelaten, de handhaving en voor zooveel nodig het herstel van het normale economische leven der stad wordt ook door de bezettende macht op prijs gesteld. De verduistering der stad is van heden af opgeheven.

Japansche vlaggen worden geheschen, ter voorkoming van bombardementen. Deze dienen te worden geëerbiedigd.

Uitingen van antipathie of vijandschap jegens de bezettende troepen is ten strengste verboden en zal streng worden gestraft.

Wij eischen een voorbeeldige discipline van alle bevolkingsgroepen om de orde en rust stiptelijk te bewaren in het belang van ons allen, ons land en volk.

Werkt allen samen, om het normale economische leven normaal te handhaven, waar nodig te herstellen.

God zij met ons allen.

Semarang, 7 Maart 1942.

De wd. resident van Semarang,	*De Burgemeester van Semarang,*
R. Pas.	*H.E. Boissevain.*

Onder uitbundig vlagvertoon en steeds luid toegejuicht door de Indonesische stadsbevolking arriveerden vervolgens tot 18 maart de verschillende afdelingen van het 400 man sterke Japanse bezettingsdetachement onder leiding van kolonel Imai Hifumi, die successievelijk de posten van de Stadswacht overnamen. Als onderkomen voor deze legereenheid, tevens plaatselijk militair stafkwartier, werd het nieuwe HBS-gebouw aan de Oei Tiong Ham-weg aangewezen. Daarnaast richtten de Japanners in de loop van de volgende dagen het BPM-kantoor aan Bodjong voorlopig in tot Seimubu, het kantoor van het onder militair gezag staande bestuurslichaam dat voorzien was als eerste vervanging van het Nederlandse Binnenlands Bestuur; als eerste hoofd fungeerde hier overste Taga. Na voltooiing van de internering van het Nederlandse bestuurskader kreeg Semarang in juni 1942 ook een Japanse burgemeester, Arima Hikokich. Aansluitend kwam bij de algehele bestuurswijziging, effectief vanaf 8 augustus 1942, de provinciale indeling van Java te vervallen, en daarmee dus ook Semarangs speciale positie als provinciehoofdstad. Hoogste bestuursambtenaar op regionaal niveau was nadien de resident, verwarrend genoeg echter wel onder de functiebenaming van gouverneur. Vanzelfsprekend was ook dit een post die uitsluitend aan Japanners bleef voorbehouden; in Semarang fungeerde

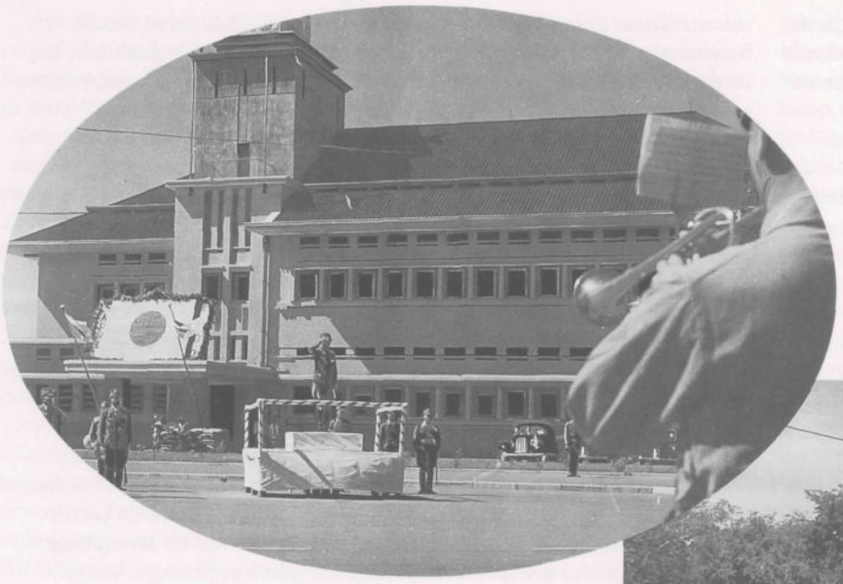

Links: feestelijke optocht voor de Seimubu, voorheen het BPM-kantoor op Bodjong, ter gelegenheid van de verjaardag van de Japanse keizer op 29 april 1942, tevens overwinningsparade van de bezettingstroepen in Semarang. Foto: RIOD.

Rechts: kolonel Imai, bevelhebber van de Japanse bezettingsmacht in Semarang, neemt tijdens de parade van 29 april 1942 voor de Seimubu op Bodjong het defilé van zijn troepen af. foto: RIOD.

als eerste in deze positie Miyano. Wel kreeg de stad in het voorlaatste oorlogsjaar een Indonesische assistent-resident of ondergouverneur, mr. K.R.T.M. Wongsonegoro, die in de bersiap-tijd bekend is geworden als eerste Indonesische resident van Semarang.

Internering van krijgsgevangenen en ambtenaren

De 19de maart, de dag na aankomst van de laatste afdeling van de bezettingsmacht, betekende voor de leden van de Stadswacht en de politie - bij de laatste met uitzondering van de 'Inlanders' onder hen - direct al het begin van hun krijgsgevangenschap. Opgeroepen om zich om elf uur 's ochtends te melden bij sociëteit De Harmonie naast het BPM-gebouw, teneinde daar de formele ontbinding van de Stadswacht bij te wonen, werd de betrokkenen kort na aankomst meegedeeld dat zij krijgsgevangenen waren en met onmiddellijke ingang geïnterneerd zouden worden. Bij die gelegenheid bleek dat de officieren van de Stadswacht en ook een aantal politie-officieren, die daags tevoren niet meer op hun post waren verschenen, reeds waren opgepakt en in de Djoernatan-gevangenis ondergebracht. In gereedstaande auto's werden nu ook de manschappen naar deze plaats afgevoerd.

Na twee dagen opsluiting volgde voor de gehele groep, met een aantal inmiddels eveneens gearresteerde leden van het Afvoer- en Vernielingscorps in totaal een kleine 600 man, een periode van bijna twee weken van gedwongen arbeid aan het gehavende vliegveld Kalibanteng en enkele andere plaatsen waar in de eerste maartdagen schade was veroorzaakt. Aansluitend werden de Indonesische, later ook de Chinese stadswachters en politieagenten weer vrijgelaten; sommigen kwamen terug in Japanse dienst. Van de overgebleven geïnterneerden werd een deel tewerkgesteld in het kampement Djatingaleh, waar kort nadien ook de ambtenaren opgesloten zouden worden.

Op 15 april 1942 vertrokken de Europese krijgsgevangenen van het station Tawang naar Soerabaja, waar zij werden geplaatst in het Jaarmarkt-kamp en nadien vijf maanden opruimingswerk op diverse locaties in de stad verrichtten. Begin oktober werden de eerste Jaarmarkt-ingezetenen op transport gesteld naar Batavia, als aanvangsetappe op hun tocht naar werkkampen in diverse delen van bezet Azië. De Semarangse groep, op dat tijdstip nog ca. 450 man groot, vertrok in de tweede week van die maand naar Singapore; van daar ging het enkele maanden later naar Thailand, waar zij gedurende het langste deel van de resterende oorlogsjaren onder erbarmelijke omstandigheden aan de Birma-spoorlijn hebben gewerkt. Hoeveel Stadswachters en leden van de andere Semarangse hulpkorpsen deze lijdensweg uiteindelijk niet hebben overleefd, is niet met zekerheid bekend; een realistische schatting komt uit op ongeveer een vijfde tot een kwart van het totale aantal.

Een soortgelijk lot trof overigens de Semarangers die als leden van de Landstorm op 1 maart de Kebonanstelling hadden moeten bezetten. Al op 3 maart hadden zij bevel gekregen deze positie weer te verlaten; na enkele omzwervingen was de groep uiteindelijk in Magelang terecht gekomen, waar de landstormers zich op 9 maart overgaven. Een klein aantal van hen slaagde er nadien in naar Semarang terug te keren en

meldde zich bij de Stadswacht om deel te nemen aan de ordedienst in de omgeving van de stad. Veruit de meesten werden echter begin april direct vanuit Magelang naar Soerabaja overgebracht, van waar zij later eveneens in hoofdzaak naar Thailand gingen.

Een tweede golf van interneringen volgde op 20 april en de dagen daarna, toen op last van de opperbevelhebber van het 16de Leger, luitenant-generaal Imamura Hitoshi, op heel Java vrijwel alle mannelijke Nederlandse ambtenaren en prominenten werden opgepakt. In Semarang ging het om bijna 600 personen, van wie het merendeel in het kampement Djatingaleh werd ondergebracht. Ook bij deze arrestatiegolf werden de betrokkenen eerst opgeroepen, deel te nemen aan ambtelijke bijeenkomsten in De Harmonie en het gouverneurskantoor, en dan kort na aankomst afgevoerd. Tot de eerst gearresteerden behoorden burgemeester Boissevain, die overigens voor de Japanse autoriteiten tevoren een lijst van alle Europese ambtenaren had moeten opstellen, en gouverneur Winkler, welke laatste medio maart weer naar Semarang was teruggekeerd; waarnemend resident Pas bevond zich ten tijde van de arrestaties in Soerabaja en werd daar in de Boeboetan-gevangenis geïnterneerd.

Een deel van de ambtenaren uit het middenkader ging later in 1942 van Djatingaleh eveneens naar Soerabaja, een ander deel naar Tjimahi. Voor een aantal van de gearresteerde Indo-Europese ambtenaren in de lagere rangen was de internering overigens slechts van korte duur. Begin mei werden namelijk diegenen onder hen met een tractement lager dan 300 gulden per maand weer vrijgelaten, maar aansluitend wel vrijwel allen ontslagen. De laatste geïnterneerden verlieten Djatingaleh begin augustus 1942; op de 9de van die maand werd het kamp gesloten.

Mr. Winkler werd later overbracht naar het Fort Van den Bosch in Ngawi, samen met zijn ambtgenoot van Oost-Java, mr. C.C.J. Hartevelt, en een aanzienlijk aantal andere hogere kaderleden van het Binnenlands Bestuur uit beide provincies. Daar was hij initiatiefnemer van een overleggroep van geïnterneerde ambtenaren, die zich - vooruitlopend op de te verwachten Japanse nederlaag - reeds bezig hield met het opstellen van plannen voor het herstel van het Nederlandse gezag. Na ontdekking van deze activiteit door de Kempeitai medio 1943 besloten de Japanse autoriteiten het kamp in Ngawi te sluiten. Winkler en een aantal van de overige topambtenaren werden in de Soekamiskin-gevangenis bij Bandoeng opgesloten, de meeste andere ingezetenen gingen naar Tjimahi. Tot een proces tegen de 'samenzweerders' van Ngawi is het niet gekomen, maar vooral in Soekamiskin was de behandeling van de betrokken ambtenaren nadien zo slecht dat velen van hen, onder wie ook mr. Winkler, hun gevangenschap niet overleefden.

Massa-internering van burgers

Voor de Japanners was Semarang, anders dan bijvoorbeeld Soerabaja, geen stad van bijzonder militair belang. De zeehaven was niet geschikt voor schepen met een grotere diepgang en kon dus geen rol spelen als steunpunt voor de Keizerlijke Marine, het vliegveld Kalibanteng was door zijn open ligging direct aan zee te kwetsbaar om als volwaardige luchtmachtbasis te dienen, en grote 'strategische' industrieën of winplaatsen van waardevolle delfstoffen waren in Semarang evenmin te vinden.

De voornaamste functie van de stad was door de eeuwen heen steeds die van bestuurlijk centrum en van doorvoerhaven naar Midden-Java geweest, een positie die ze vooral dankte aan de gunstige natuurlijke verkeersligging ten opzichte van de overige delen van Java, in het bijzonder van Mataram en de latere Vorstenlanden. Omgekeerd had de ontwikkeling van die functie in de loop van de 19de en 20ste eeuw er mede toe geleid dat Semarang een knooppunt van belangrijke wegen en spoorwegen werd, waar uiteindelijk het overgrote deel van het landverkeer tussen Oost-, Midden- en West-Java passeerde. Het zal juist die combinatie van bestuursfunctie en centrale ligging in de Javaanse infrastructuur zijn geweest, die de Japanse autoriteiten ertoe bracht Semarang, met de nabijgelegen plaatsjes Ambarawa en Banjoebiroe, aan te wijzen tot het belangrijkste verzamelpunt voor burgergeïnterneerden uit Midden- en Oost-Java.

De voorbereiding van de massale internering van Europese (in juridische zin, dus inclusief Amerikanen en Australiërs) burgers op Java begon feitelijk al met de algemene verordening van het militair bestuur van 11 april 1942, waarbij alle buitenlanders van zeventien jaar en ouder zich dienden te laten registreren. Onder 'buitenlanders' werden ook alle Nederlanders verstaan, ongeacht hun plaats van geboorte en inclusief de Indo-Europese. Deze registratie was niet gratis; Europese mannen moesten *f* 150,- betalen en vrouwen *f* 80,-, bedragen die bij de snelle verarming van het Europese bevolkingsdeel in die periode voor velen een grote belasting betekenden; Chinese burgers en de overige 'Vreemde Oosterlingen' betaalden *f* 100,- en *f* 50,-. Niettemin durfden slechts weinigen zich aan die verplichtingen te onttrekken.

Een cruciaal gegeven dat bij de registratie op het daarna uit te reiken pendaftaran (persoonskaart) diende te worden vermeld, was de raciale afkomst van de persoon in kwestie. 'Belanda totok' was de aanduiding voor in Nederland geboren Europeanen en stond in principe voor volbloed Nederlanders, ook al waren dezen soms wel van gemengde afkomst. Bij de in Indië geboren Nederlanders daarentegen, onder wie vanzelfsprekend een groot aantal 'Belanda Indo', werd de beslissing doorgaans overgelaten aan de behandelende ambtenaar.

In Semarang was dit onder anderen oud-burgemeester Boissevain, die op 4 mei uit Djatingaleh werd gehaald om de registratie van buitenlanders voor te bereiden en de Japanse autoriteiten te adviseren over de raciale toeschrijving van de betrokkenen. Hoewel toen nog niet meer dan geruchten circuleerden, werd er algemeen van uitgegaan dat een registratie als 'Belanda Indo' op termijn meer kansen bood om gevrijwaard te blijven van internering dan als volbloed Nederlander. Waarschijnlijk met het oog daarop werd uiterste soepelheid betracht waar het de rasaanduiding betrof. Een opgave van een geboorteplaats in Indië volstond zodoende in Semarang om verder als 'Belanda Indo' door het leven te kunnen gaan.

Hoe juist deze inschatting was geweest bleek al op 17 mei 1942, toen van luitenant-generaal Imamura de order kwam dat op heel Java alle als 'Belanda totok' geregistreerde mannelijke Nederlanders van zeventien tot zestig jaar oud gearresteerd dienden te worden, met uitzondering van diegenen die door de Japanse autoriteiten in dienst gehouden waren. Tot deze laatste groep behoorden behalve veel ambtenaren ook diegenen werkzaam in instellingen en industrieën, die op grond van hun bijzondere kennis en ervaring voorlopig nog niet gemist konden worden. In Semarang ging het bij deze Nipponwerkers aanvankelijk nog om het merendeel van het Europese kaderpersoneel bij het havenbedrijf, de NIS en de 'Zustermaatschappijen', een aantal handelskantoren, de ziekenhuizen, de nutsbedrijven en ook de Luchtbeschermingsdienst.

Op de overige mannen werden vanaf eind mei gedurende twee maanden bij tussenpozen razzia's uitgevoerd, die uiteindelijk een aanzienlijk deel van hen in gevangenschap bracht. Speciale aandacht, mede in de vorm van een afzonderlijk georganiseerde zoekactie op 8 juni, ging daarbij uit naar leden van het Afvoer- en Vernielingscorps, voor zover dezen niet reeds eerder in ander verband waren gearresteerd. In Oost-Java werden deze mannen in grote meerderheid afgevoerd naar de vroegere IEV-landbouwkolonie Kesilir, waar zij geacht werden een zelfvoorzienende Europese gemeenschap op te zetten. Ook vanuit Midden-Java gebeurde dit wel, zij het in geringere mate. De in Semarang gearresteerde mannen werden in eerste instantie opgesloten in Djatingaleh en ook op Kalibanteng; van daar zijn de ambtenaren eind juli en begin augustus 1942 overgebracht naar de Boeboetan-gevangenis in Soerabaja, de overigen vertrokken deels naar Kesilir.

Aparte vermelding moet in dit verband worden gemaakt van de razzia's die eind januari en in februari 1945 werden uitgevoerd op Indo-Europese jongens en mannen, naar aanleiding van eerdere moeilijkheden in Batavia en Bandoeng met Indo-Europese jongeren die zich verzetten tegen pressie om hen te doen toetreden tot een pro-Japanse organisatie van Indo-Europeanen. In heel Midden-en Oost-Java werden bij die gelegenheid ca. 700 jongens en mannen gearresteerd, met een onbekend aantal vrouwen. Deze 700, onder wie vermoedelijk ten minste 200 Semarangers, werden onder bijzonder slechte omstandigheden en behandeling geïnterneerd in het fort van Ngawi, waarbij uiteindelijk niet minder dan ca. 300 van hen zijn omgekomen.

Na eerdere, nog in vage termen gestelde verwijzingen naar een toekomstige instelling van 'beschermde wijken' voor de Europese burgers, volgde ten slotte op 9 september 1942 Imamura's verordening - vooreerst nog beperkt tot Batavia - tot algehele internering van volbloed Europese vrouwen die gescheiden leefden van hun man of verzorger en tevens van alle mannen boven de zestig en van kinderen onder de zeventien. In de maanden nadien werd de reikwijdte van de maatregel stelselmatig van west naar oost uitgebreid over de andere delen van Java. Als laatste grote stad kwam Soerabaja aan de beurt, waar de Europese burgerij merendeels niet eerder dan medio 1943 in het kamp kwam.

Bij de praktische uitvoering van de verordening richtten de Japanse autoriteiten in de grotere steden inderdaad complete stadswijken als verzamelkamp in, dat wil zeggen dat ze voorafgaand gedwongen ontruimd werden en van een omheining (meestal van gevlochten bamboe, het 'gedek') en een permanente bewakingseenheid voorzien. Naast zulke grote 'tempat perlindoengan', waarin soms meer dan 10.000 mensen bijeenbracht waren, werden spoedig ook kleinere kampen aangewezen, vaak bedoeld voor speciale groepen van burgergeïnterneerden. Veelal requireerden de Japanners daarvoor grotere, min of meer afgesloten gebouwencomplexen als kloosters, kazernes en scholen, soms betrof het simpelweg een deel van een al bestaande gevangenis.

Voornaamste criterium bij de vraag wie wel of niet geïnterneerd werd, was de bevolkingscategorie naar raciale afkomst waarin men eerder was geregistreerd. In beginsel waren alleen volbloed Europeanen zonder door de Japanners erkende arbeid of verzorging aangewezen. Wie in deze categorie viel en niet geïnterneerd wilde worden, kon dus proberen een 'verzorger' buiten de eigen categorie te vinden (in concreto een Nipponwerker of een mannelijk familielid van Indonesische of Indo-Europese afkomst), of alsnog de registratie als 'Belanda totok' gewijzigd te krijgen tot 'Belanda Indo'. Beide mogelijkheden bleken evenwel spoedig slechts voor een relatief kleine minderheid een uitweg te bieden, ook al werd er door de Japanners in de praktijk vaak nogal willekeurig beschikt in zulke gevallen. Omgekeerd bleven ook niet alle Indo-Europese vrouwen, kinderen en ouderen op Java buiten de kampen, deels weer als gevolg van ambtelijke willekeur, vaak echter ook op grond van hun armlastige positie en, niet als minste, hun overwegend pro-Nederlandse houding. Een bijkomende factor was de omstandigheid dat in de latere bezettingsjaren het leven buiten de kampen steeds moeilijker werd, niet alleen als gevolg van de snel verslechterende bestaansmogelijkheden, maar ook door de vooral onder Indonesische jongeren toenemend effectieve anti-Nederlandse propaganda.

In Semarang begon de algehele internering van Nederlandse 'totok'-vrouwen, kinderen en ouderen in november 1942, overigens reeds in september voorafgegaan door de arrestatie van een honderdtal Britse en enkele Amerikaanse vrouwen en kinderen uit de stad en omgeving. Aanvankelijk waren dezen deels in de Boeloe-gevangenis opgesloten, later werden ze bijeengebracht in de Broederschool aan Kalisari; van daar vertrok deze groep eind 1943 naar Tanahtinggi bij Tangerang. Als eerste 'beschermde wijk' voor de Nederlandse burgergeïnterneerden werd Lampersari-Sompok aangewezen, in het zuidoosten van de stad, nadien gevolgd door de nabijgelegen complexen van de Halmaheira-wijk en het klooster Bangkong, het klooster Gedangan in de Benedenstad en het weeshuis Karangpanas op Oud-Tjandi. Tot de vroegst geïnterneerden behoorden vooral diegenen die onder de meest behoeftige omstandigheden leefden, maar al spoedig werden ook de anderen gedwongen te verhuizen; begin maart 1943 was in Semarang de interneringsoperatie als geheel vrijwel voltooid.

De kampen

Zoals bijna overal elders in het bezette Indië, werden ook in Semarang na de instelling van de burgerkampen door de Japanners geregeld groepen geïnterneerden verplaatst, samengevoegd of juist gesplitst, kampen hernoemd, toegevoegd of opgeheven, en vonden bij de Japanse kampleiding nogal eens wisselingen plaats. Daarbij komt dat de Semarangse kampen naar grootte, samenstelling van de bevolking en uiteindelijke vorm - tijdelijk doorvoer- of permanent eindkamp - onderling sterk uiteenliepen. Een algemeen geldende beschrijving is mede daardoor niet te geven, evenmin als het mogelijk is in het hieronder volgende overzicht aan alle omstandigheden en gebeurtenissen aandacht te besteden. Voor meer gedetailleerde informatie wordt daarom verwezen naar de vele kampdagboeken en andere publikaties die aan dit onderwerp zijn gerelateerd, waarvan de literatuurlijst achterin dit boek een representatief overzicht biedt. Bijzondere vermelding verdient in dit verband het recentelijk verschenen werk *Mannen van 10 jaar en ouder* van dr. H.L. Zwitzer, dat in wetenschappelijk onderbouwd detail binnen het kader van oorlog en bezetting de geschiedenis van het jongenskamp Bangkong behandelt.

Voor een goede begripsbepaling ten aanzien van de Japanse burgerkampen in Semarang en elders is het wel noodzakelijk, iets dieper in te gaan op hun algemene functie en organisatie. Wat het eerste aangaat, moet worden benadrukt dat deze kampen ook formeel *interneringskampen voor burgers* waren en bleven, en geen buiten het internationale recht vallende instellingen gericht op de doelbewuste vernietiging van de ingezetenen, zoals de Duitse vernietigingskampen. Dit betekende dat, althans in theorie, de beheerders aan bepaalde regels ten aanzien van de zorg voor de kampbewoners waren gebonden. In de loop van de eerste oorlogsmaanden in Azië was tussen de geallieerden en de Japanse regering overeengekomen, dat op de behandeling van wederzijdse krijgsgevangenen en ook van burgergeïnterneerden in de praktijk de bepalingen van de Derde Conventie van Genève van toepassing zouden zijn, ook al was deze laatste nooit door de Japanse regering geratificeerd.

Voor de praktische uitvoering hiervan bestond reeds voor het uitbreken van de oorlog een Japans *Reglement op de Behandeling van Krijgsgevangenen*. Daarvan werd begin 1944 speciaal voor de burgerkampen een algemeen *Reglement op het beheer van Leger Interneringskampen* afgeleid, dat in de verschillende bezette gebieden weer een uitbreiding kreeg met regionale reglementen. Dit algemene *Reglement* schreef onder meer een humane, rechtvaardige en voor ieder gelijke behandeling van de geïnterneerden voor, gaf hun het recht op een zodanige behuizing dat het behoud van een goede gezondheid was gewaarborgd, bood de mogelijkheid van vrijwillig werk tegen betaling ten behoeve van het beheer van het kamp, garandeerde goede medische verzorging en het recht op het ontvangen van post. Tegelijkertijd verplichtte het de kampleiding echter ook tot scheiding van de ingezetenen naar geslacht, nationaliteit en leeftijd, en tot het handhaven van een strakke discipline gebaseerd op de krijgswet van het Japanse leger. De mate waarin deze richtlijnen zijn nageleefd verschilde per kamp aanzienlijk, maar in het algemeen kan met betrekking tot de kampen in Semarang worden gesteld dat de verantwoordelijke Japanse autoriteiten ernstig tekort zijn geschoten, in het bijzonder waar het de verantwoordelijkheid voor het fysieke welzijn van de geïnterneerden betrof.

Algemeen uitgangspunt van de Japanners bij de inrichting van de burgerkampen was, dat de ingezetenen in de eerste plaats zelf zorg dienden te dragen voor de interne organisatie, de handhaving van hygiëne, orde en rust, en in hoofdzaak ook voor de aanvoer, bereiding en distributie van voedsel en voor de verpleging van zieken en behoeftigen. Daartoe werd door de Japanse kampcommandant onder de geïnterneerden een kamphoofd aangewezen, dat met enkele assistenten het kampcomité vormde en tegenover de Japanse leiding steeds verantwoordelijk bleef voor de gang van zaken in het kamp. Meestal ging het daarbij om bewoners die zich reeds tijdens de beginfase van de internering hadden geprofileerd als organisator of nadien door een aantal anderen naar voren werden geschoven. In een enkel geval zijn de organisatorische en diplomatieke kwaliteiten van kamphoofden en –comité's tot op zekere hoogte van gunstige invloed geweest op de wijze waarop de ingezetenen door de Japanse kampleiding zijn behandeld.

Ten aanzien van dit laatste moet overigens een onderscheid worden gemaakt tussen het beginjaar van internering, toen de burgerkampen nog onder het vrij gematigde Militair Bestuur vielen, en de periode vanaf 1 maart c.q. 1 april 1944, toen op Java de kampen onder het directe, aanzienlijk straffere beheer van de legerleiding kwamen.

In de eerste periode bestonden in Semarang vooralsnog alleen de grote wijkkampen Lampersari-Sompok en Halmaheira; de kloosterkampen Bangkong en Gedangan werden in hoofdzaak pas in de tweede helft van 1943 ingericht, Karangpanas zelfs pas in 1944. De wijkkampen waren aanvankelijk geen volledig gesloten instellingen; tot maart 1943 bestond er beperkte mogelijkheid om overdag elders in de stad boodschappen te doen, bezoeken af te leggen of medische hulp te zoeken. Van een echte noodsituatie was toen dan ook nog geen sprake en daardoor evenmin van een noodzaak tot vergaande interne organisatie van het kampleven. Ook in de maanden nadien, toen de kampen een voor een wel gesloten werden, bleef een zekere mate van contact met de buitenwereld open en kon bijvoorbeeld via kamppasars van Indonesische en Chinese handelaren nog voldoende voedsel betrokken worden. Zelfs toen laat in 1943 de kamppasars verdwenen, ging de handel met de buitenwereld nog enige tijd door, legaal via inmiddels ingestelde kampwinkels onder Japans toezicht, illegaal onder meer door tussenkomst van de Japanse en vooral de Javaanse bewakers (aanvankelijk de inheemse politie, later voornamelijk heiho's) en door transacties aan de omheining, het bekende 'gedekken'.

Wel bestonden in deze fase tussen de bewoners onderling reeds duidelijke verschillen in persoonlijke omstandigheden. Wie er in geslaagd was, in de soepeler periode voordien nog geld of voorwerpen van waarde over te brengen, die nu als ruilobject voor voedsel en bepaalde voorrechten gebruikt konden worden, kwam allengs in een gunstiger positie ten opzichte van degenen wie dit niet gelukt was of die voorheen al niet tot de beter bedeelden hadden behoord. Vanzelfsprekend vormde een en ander in de praktijk een vrij getrouwe afspiegeling van de sociale geleding zoals die binnen de Europese samenleving ter plaatse voor de bezetting had bestaan, maar daarnaast werd dit aspect ook sterk bepaald door de mate waarin de betrokkenen in de eerste bezettingsmaanden getroffen waren door de stopzetting van de uitbetaling van salarissen en pensioenen aan (gezinnen van) ambtenaren en militairen. Voor velen bracht de eerste fase van internering in financieel opzicht zelfs een aanzienlijke verlichting in het bestaan, doordat nu de steeds zwaarder gevoelde vaste lasten van het levensonderhoud met anderen gedeeld konden worden.

De overgang naar direct beheer door de Japanse legerleiding vond voor de burgerkampen op Java formeel plaats op 1 april 1944, maar al in de laatste maanden daarvoor hadden vrijwel overal veranderingen in de leefomstandigheden plaatsgevonden. De meest voelbare in de Semarangse kampen hadden betrekking op de allengs verslechterende voedselsituatie, vooral als gevolg van het feit dat de eigen geldmiddelen van de geïnterneerden snel verminderden en men dus meer en meer op de Japanse rantsoenen was aangewezen. Daarnaast ontstond een toenemend tekort aan medicijnen en andere medische hulpmiddelen, en nam tegelijkertijd de bevolkingsdruk fors toe, dit laatste als gevolg van de aankomst van de eerste grote groepen geïnterneerden van elders.

Deels op last van de Japanners, voor een belangrijk deel echter ook op eigen initiatief voortgekomen uit pure noodzaak, had de Nederlandse kampleiding het dagelijks bestaan van de ingezetenen dan ook geleidelijk aan moeten onderwerpen aan een toenemend strakke organisatie en reglementering. Zo kwamen er kampkassen, dus gezamenlijke fondsen voor de aankoop van voedsel en andere levensbehoeften, werden ziekenzalen ingericht en ook corveediensten ingesteld voor de keukens (voor zover al gemeenschappelijk gekookt werd) en voor schoonmaak- en onderhoudstaken. Daarnaast kwam het aanvankelijk in verschillende kampen, althans provisorisch, tot de organisatie van instellingen en activiteiten die weliswaar niet tot de noodzakelijkheden van het dagelijks leven behoorden maar waaraan algemeen een grote behoefte ontstond, zoals bibliotheken, toneel-, cabaret- en muziekavonden, kerkdiensten en allerlei ontspanning voor de kinderen.

De daadwerkelijke overdracht van de kampen aan de legerautoriteiten hield op praktisch niveau in de eerste plaats een wijziging van de formele gezagsstructuur in. Voordien was de zorg voor de kampen de verantwoordelijkheid geweest van de Keisatsubu, het Gewestelijk Kantoor voor Politiezaken onder het desbetreffende departement van het Militair Bestuur, de Keimubu. De kampcommandant belast met het directe toezicht over alle kampen ter plaatse was onder dit stelsel tevens de plaatselijke hoofdcommissaris van politie, die in Semarang zijn onderkomen had in het hoofdbureau aan Bodjong. Dit toezicht vormde slechts een deel van zijn politietaken en in de praktijk betekende dit, dat hij zich niet al te vaak in persoon in de kampen vertoonde en de dagelijkse leiding goeddeels aan het Nederlandse kampcomité overliet.

Vanaf 1 maart (mannen) en 1 april 1944 (vrouwen) kwamen nu alle kampen op Java, voor krijgsgevangenen en voor burgers, onder gezag van één commandant in Batavia, kolonel Nakata Masayuki. Zijn beheer steunde op drie regionale hoofdkantoren of bunsho, te Batavia, Bandoeng en Semarang, elk onder leiding van een gewestelijk commandant. In Semarang (3de Bunsho) was dit tot oktober 1944 majoor Yoshida Jujiro, nadien tot de Japanse capitulatie kolonel Kawamura Hideo. Elk gewestelijk kantoor bestond weer uit meerdere afdelingskantoren of bunkensho; de kampen in Semarang zelf behoorden tot de 1ste Bunkensho, met aan het hoofd kapitein Hasegawa Sadazo (april-oktober 1944 en april-augustus 1945) en 1ste luitenant Nagata Tsugono (oktober 1944 tot april 1945). Deze algemeen kampcommandanten lieten zich in de kampen zelf vertegenwoordigen door Japanse onderofficieren, die als kamphoofden optraden. Zij werden bijgestaan door Koreaanse militaire beambten van lagere rang, terwijl de bewaking uit heiho's bestond; van de laatsten was gemiddeld een op 50 geïnterneerden beschikbaar. De leiding van de 3de Bunsho en ook de staf met het overige personeel van de 1ste Bunshenko, het gezamenlijke kampkantoor voor alle Semarangse kampen, was ondergebracht in Hotel Jansen aan de Heerenstraat.

Het bericht van deze nieuwe verhoudingen werd de ingezetenen van alle kampen op 1 april officieel meegedeeld tijdens een plechtig algeheel appel. Daarbij werd een proclamatie van kolonel Nakata voorgelezen, waarin de kampbewoners naast strenge straffen in geval van gezagsondermijnende activiteiten ook een *'rechtvaardige behandeling volgens de regels der humaniteit en met inachtneming van uw gewoonten en gebruiken'* werd toegezegd. Afsluitend hoopte Nakata dat *'wanneer u zich aan deze zaken gewend zult hebben, (...) u in de toekomst een gelukkige tijd zult hebben'*.

De werkelijkheid liet spoedig weinig heel van de verwachtingen die deze proclamatie bij veel kampingezetenen aanvankelijk opwekte. De behandeling als krijgsgevangenen die de burgergeïnterneerden voortaan

Extreme overbevolking, met alle gevolgen van dien voor het lichamelijke en geestelijke welzijn van de geïnterneerden, was in de Semarangse burgerkampen vooral in de latere oorlogsjaren overal de regel. Deze foto, gemaakt tijdens het bezoek van Lady Mountbatten op 24 september 1945, toont het interieur van een huisje in het Halmaheira-kamp. Deze woningen uit de jaren twintig waren oorspronkelijk bedoeld voor een gezin van gemiddeld vijf personen, maar werden tijdens de interneringsperiode door tientallen mensen bewoond, in enkele gevallen zelfs meer dan 40. Foto: Museon.

ten deel viel, leidde vrijwel onmiddellijk tot de instelling van een op militaire leest geschoeide kampdiscipline. Dit betekende onder meer dagelijkse, vaak uitputtende en vernederende appels, verplichte eedsaflegging tot gehoorzaamheid aan de Japanse autoriteiten, en veel verdergaande concentratie van geïnterneerden in grote eindkampen, onder strengere bewaking en vollediger afsluiting van de buitenwereld. Voorts werden de kampen intern strakker geordend, mede door een verdeling in blokken (han, onder leiding van een hancho) en kleinere onderafdelingen (kumi, onder een kumicho). Huiszoeking en straffen, voorheen slechts bij uitzondering toegepast, werden gangbare, in sommige kampen vrijwel dagelijkse praktijk. De strafoplegging vond formeel plaats volgens de krijgswet van het Japanse leger, maar in de feitelijke uitvoering van het strafrecht konden de kampleiding en vooral ook de Kempeitai, die bij ernstige zaken bijna altijd werd ingeschakeld, zich ongehinderd te buiten gaan aan fysieke en psychische mishandeling.

Een nieuw element was de verplichte tewerkstelling, in het kader van het Japanse beleid om de kampen zoveel mogelijk zelfvoorzienend te laten zijn. In de dagelijkse praktijk kwam dit vooral neer op algehele inzet van de kampbewoners voor het verbouwen van voedsel, naast de inmiddels eveneens verplichte diensten in de keukens, de zieken-inrichtingen en bij de sjouw- en schoonmaakploegen. In Semarang vond deze georganiseerde landarbeid behalve op kleinere tuinen in de kampen zelf in hoofdzaak plaats op het voordien braakliggende terrein tegenover de HBS, aan de west- en zuidzijde begrensd door respectievelijk de Oei Tiong Ham-weg en Genoek, waar in de laatste vooroorlogse maanden geregeld militaire oefeningen waren gehouden. Op dit 'patjolveld' werden bewoners van het jongenskamp Bangkong en van Lampersari-Sompok tewerk gesteld, soms in opeenvolgende ploegen, soms echter ook te zelfder tijd, en dit laatste bood dan de enige, summiere mogelijkheid om zijn familieleden te zien en iets over de lotgenoten elders in de stad te ervaren.

Verder werden de kampbewoners ook aan het werk gezet ten behoeve van de Japanse oorlogsproduktie, zoals in Lampersari-Sompok en Halmaheira onder meer bij de vervaardiging van militaire kleding. Tegen weigering van werkzaamheden, ofschoon toegestaan onder de Derde Conventie van Genève, werd vrijwel steeds met extreme hardheid opgetreden. Als betaling ontvingen de tewerkgestelden, althans in theorie, een bedrag van vijftien cent per dag; voor zover er al uitbetaald werd, ging dit geld echter doorgaans naar de gemeenschappelijke kampkas. Wel algemeen toegekend werd een dagelijks extra-rantsoen van 100 gram meel voor werkenden. De werkelijke 'beloning' bestond voor de kampbewoners natuurlijk voornamelijk uit de voedselopbrengst van hun gedwongen landarbeid, als levensnoodzakelijke aanvulling op de almaar kariger wordende Japanse rantsoenen.

Ondanks deze gezamenlijke gedwongen inspanning verslechterde de voedselsituatie voor de Semarangse kampen in de loop van 1944 en vooral in 1945 op dramatische wijze, zowel kwalitatief als kwantitatief. Medio 1945 kregen de geïnterneerden per dag een rantsoen verstrekt waarvan de voedingswaarde gemiddeld nog slechts 800-1200 calorieën bedroeg, voor alle leeftijdscategorieën minder dan de helft van wat onder de gegeven omstandigheden van middelzwaar tot zwaar werk nodig was. Daarbij was dit rantsoen van zeer eenzijdige samenstelling; het bestond in hoofdzaak uit meel of rijst (vaak bedorven) en verder wat knolvruchten en groenten, slechts incidenteel aangevuld met een visje of wat vleesafval en derhalve totaal onvoldoende als bron voor vitaminen, eiwitten en vetten. Tegelijkertijd stonden de Japanners de individuele bewoners van de kampen waar een kampwinkel was, na april 1944 nog maar mondjesmaat toe uit eigen middelen voedsel bij te kopen, terwijl ook de gezamenlijke voedselaankopen uit de kampkas in deze periode beperkt werden tot een minimum. Geregelde aanvoer van extra voedsel uit de kamptuinen en de eveneens op enige schaal bedreven varkens- en pluimveehouderij werd zo voor velen op termijn een absolute noodzaak om te kunnen overleven.

Huisjes van hout en bilik in het kamp Lampersari-Sompok, oorspronkelijk een 'gemeentekampong' uit de beginjaren twintig, gefotografeerd eind september 1945. Tijdens de laatste oorlogsjaren waren in elk van deze woninkjes gemiddeld bijna 30 geïnterneerden gehuisvest. Foto: D.H.K. Soltau.

Onder deze condities trad met name na medio 1944 in alle kampen een achteruitgang in de algehele gezondheidstoestand van de ingezetenen in. De verzwakking van lichaam en geest door de chronische ondervoeding en het kampregime maakte de geïnterneerden toenemend vatbaar voor infectieziekten als malaria, dysenterie, difterie, tuberculose en geelzucht, die dan ook spoedig algemeen verbreid waren. Een bijkomende oorzaak daarvoor was, dat het met de toenemende overbevolking van de kampen en de weinige materiële hulp van Japanse zijde voor de kampleiding op den duur zo goed als onmogelijk werd, een adequate hygiëne te handhaven. Daarnaast kreeg vrijwel iedereen te maken met gebreksverschijnselen als hongeroedeem en allerlei huidaandoeningen, niet alleen door het pure tekort aan calorieën, maar vooral ook door tekorten aan vitaminen en eiwitten.

De verantwoordelijke Japanse autoriteiten hebben in Semarang tot aan het laatst van de bezetting niets noemenswaardigs ondernomen om escalatie van deze rampsituatie te voorkomen, net zo min overigens als elders op Java. Medicijnen en andere medische hulpmiddelen uit Japanse voorraden werden vrijwel niet ter beschikking gesteld, afgezien van incidentele inentingen tegen tyfus en cholera; behandeling buiten de kampen was vanaf april 1944 niet meer toegestaan en het weinige aan hulpgoederen dat via de twee zendingen van het Rode Kruis in de laatste twee oorlogsjaren aankwam, werd merendeels achtergehouden. In de praktijk kon het verplegend personeel van de kampziekeninrichtingen gedurende de laatste oorlogsmaanden nauwelijks meer doen dan de zieken zo goed mogelijk te laten rusten en bij te voeden, in de hoop zo hun natuurlijke weerstand te verhogen.

Voor velen, in het bijzonder jonge kinderen en oudere mensen, heeft deze zorg echter niet meer kunnen baten. Ongeveer een jaar na de instelling van het legerbeheer werd in de kampen een punt bereikt waarop de lichamelijke reserves van de geïnterneerden algemeen uitgeput raakten. Na maart 1945 nam overal het aantal ernstige ziektegevallen sprongsgewijs toe, terwijl de genezingskansen steeds verminderden. Over de hele interneringsperiode bezien heeft uiteindelijk ca. 13% van de ingezetenen van de burgerkampen op Java de oorlog niet overleefd, waarbij aanzienlijk meer dan de helft van het aantal sterfgevallen op rekening kwam van het laatste halfjaar. Zou de internering onder dezelfde omstandigheden nog enkele maanden langer hebben geduurd, dan lijdt het geen twijfel of het aantal slachtoffers door ziekte, ondervoeding, verwaarlozing en mishandeling zou tot een veelvoud hiervan zijn gestegen.

De Semarangse kampen als geheel vormden in vergelijking met de overige op Java in geen enkel opzicht een gunstige uitzondering; in het

Patiënten in de ziekenloods van het kamp Lampersari-Sompok, gefotografeerd tijdens het bezoek van Lady Mountbatten op 24 september 1945. Vooral dysenterie en malaria eisten onder de zwaar ondervoede geïnterneerden veel slachtoffers. Foto: Museon.

geval van Halmaheira en vooral van het mannen- en jongenskamp Bangkong was eerder sprake van een nog slechter regime, met een navenant hoger percentage zieken en dodelijke slachtoffers. In het beknopte overzicht hieronder is van elk der kampen mede een korte, neutrale beschrijving van de eindsituatie opgenomen, gebaseerd op de wetenschappelijk verantwoorde documentatie en literatuur over dit onderwerp. Als een der primaire bronnen diende de rapportage uit januari 1946 door dr. D.H.K. Soltau, die medio september 1945 als eerste RAPWI-officier Semarang bereikte met een opdracht tot inspectie van de interneringskampen, gevangenissen en ziekenhuizen. Ter illustratie van de omstandigheden waarin de geïnterneerden toen nog leefden, is ervoor gekozen bij herhaling rechtstreeks te citeren uit dr. Soltau's verslag, dat door zijn combinatie van professionaliteit, onpartijdigheid en directe waarneming gerekend mag worden tot de belangrijkste tijdsdocumenten over deze tragische episode in de geschiedenis van Semarang.

Lampersari-Sompok was, zoals gezegd, de oudste en tevens de grootste 'beschermde wijk' in Semarang. Het kamp bestond voornamelijk uit de gemeentekampong die in de jaren twintig was opgezet ter weerszijden van de hoofdwegen Lampersari en Sompok, en het aangrenzende, wat hoger gelegen terrein van de Gemeentelijke Ambachtsschool, eveneens aan Sompok. In deze schoolgebouwen waren de kampleiding, de ziekenzaaltjes, de keukens en overige gemeenschappelijke instellingen ondergebracht. De andere onderkomens omvatten in totaal ca. 250 woningen, waarvan enkele middelgrote van duurzame materialen waren gebouwd, de overige, kleine echter voornamelijk van hout en bilik. Behalve Sompok en Lampersari, aan welke laatste straat de hoofdpoort aan de westzijde van het kamp was gelegen, omvatte het complex ook de Djeroekweg, de Blimbingweg en de Manggaweg met hun respectievelijke zijgangen.

De eerste bewoners waren vrouwen en kinderen uit Semarang zelf van wie de huizen gevorderd waren of die door de Japanners tot de meest armlastigen werden gerekend en al direct in oktober en november 1942 werden opgeroepen; spoedig nadien volgden ook degenen die voordien niet op de steunlijst hadden gestaan. Naderhand werd Lampersari-Sompok mede 'eindkamp' voor geïnterneerden van buiten Semarang; tot de eersten die van elders kwamen, medio 1943, behoorden vrouwen en kinderen van BPM-employés uit de Buitengewesten die begin 1942 nog naar Sarangan en Madioen waren geëvacueerd. Grotere groepen arriveerden in de loop van 1944 uit Soerakarta en Malang en vooral uit Soerabaja. De maximale bezetting die Lampersari-Sompok heeft gekend, omvatte ca. 8000 ingezetenen; bij de komst van de eerste geallieerden

(vervolg pag. 52)

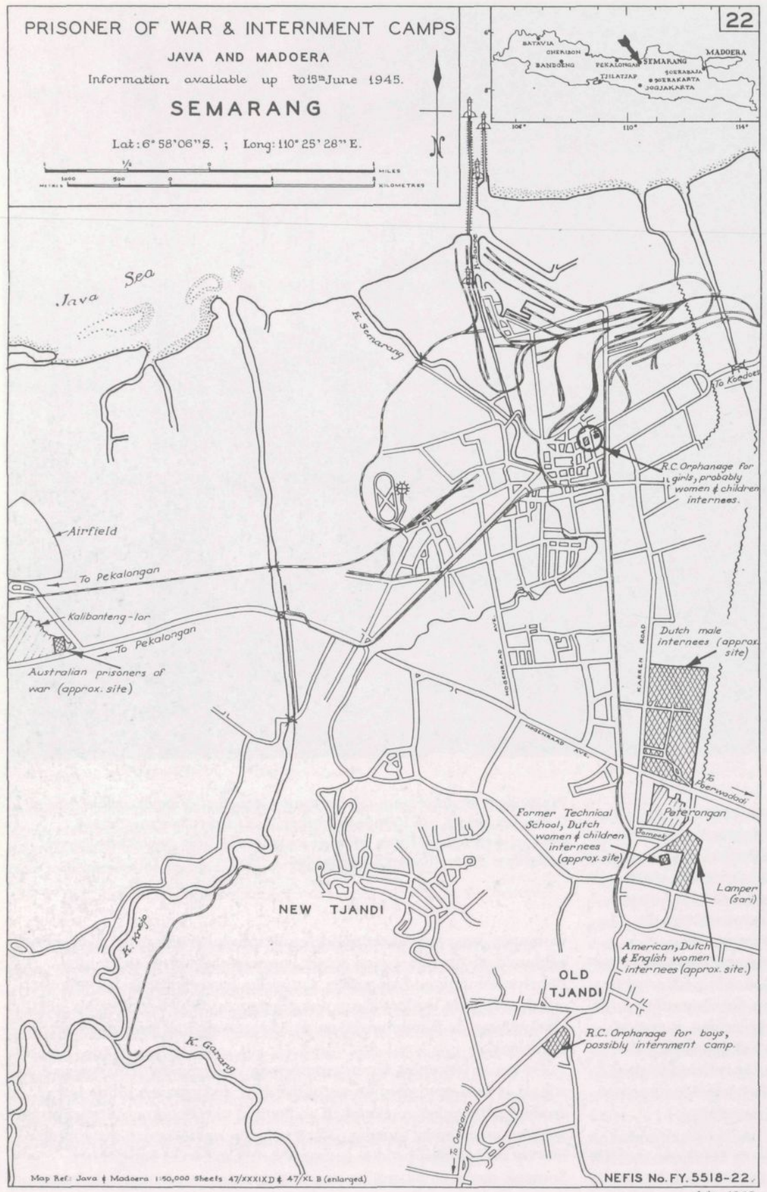

Kaart en panoramabeeld van Semarangse interneringskampen. De foto is in noordwestelijke richting genomen tijdens de vlucht van majoor Van Breemen op 28 januari 1945 (zie pag. 59), zonder dat de bemanning op de hoogte was van de ligging van de kampen in kwestie. Vooraan links is Sompok te herkennen, met iets onder het midden de Gouvernements Ambachtsschool (met 'pendopo') die de diverse centrale instellingen van Lampersari-Sompok huisvestte; links daarvan een deel van het gedek. Rechts achteraan ligt voorbij de lange rechte Pandean Lamper tussen het geboomte het Halmaheira-kamp, waarvan enkele huisjes apart zijn te onderscheiden. Precies achter de Ambachtsschool ziet men op enige afstand het klooster en internaat Bangkong, ten tijde van de opname in gebruik als jongens- en mannenkamp. Het NEFIS-kaartje links is nadien in Australië gemaakt op basis van Van Breemens waarnemingen en laat goed zien, hoe weinig de geallieerde inlichtingendiensten op de hoogte waren met de feitelijke situatie in het bezette Indië, ondanks de geregelde luchtverkenningen. Zo werd Halmaheira veel te groot ingetekend en voor een mannenkamp aangezien, is de ligging van het kamp Lampersari-Sompok aan de verkeerde kant van het gedek aangegeven, en ontbreekt het kamp Bangkong zelfs geheel. Kaart: Asia Maior; foto: Fotoarchief MI-KNIL.

(vervolg van pag. 49)
medio september 1945 werden nog altijd bijna 7000 bewoners geteld, ofwel gemiddeld zo'n 30 mensen per huisje!

Bij zijn inspectie van Lampersari-Sompok op 15 september 1945, dus precies een maand na de Japanse capitulatie, constateerde dr. Soltau met betrekking tot de leefomstandigheden van de ingezetenen: *'The sanitary conditions generally were appalling, and there was gross overcrowding. Food supplies were still very bad.'* In het kamphospitaal bleken zich toen niet minder dan 835 patiënten te bevinden, van wie het merendeel ernstig verzwakt door *'gross malnutrition with oedema and pellagra'*, terwijl *'amoebic dysentery was almost universal among all internees'*. Overigens merkte dr. Soltau bij zijn tocht langs de Semarangse kampen in het algemeen op, dat deze *'were worse in nearly every way than the worst Batavia camps.'* Het precieze aantal doden in Lampersari-Sompok is niet bekend; een betrouwbare schatting uit oktober 1945 spreekt van ca. 800 overledenen sinds januari 1943, wat gezien het gemiddelde voor de burgerkampen op Java zeker niet te hoog zal zijn.

Binnenplaats van de Gouvernements Ambachtsschool in het kamp Lampersari-Sompok, met rechts de 'pendopo' die ook is te zien in de luchtfoto op pag. 51. De opname is van medio 1946. Foto: M.G.M. Ekels.

Iets westelijk van Lampersari-Sompok bevond zich vanaf begin december 1942 een apart kamp voor - aanvankelijk - een 150-tal Nipponwerkers en hun gezinnen, Sompok Lama. De ingezetenen ondervonden vanzelfsprekend een betere behandeling dan die van het grote interneringskamp, maar op termijn werden ook hun bewegingsvrijheid en middelen van bestaan steeds meer beperkt. Met de geleidelijke afdanking van de Europese medewerkers bij de Semarangse bedrijven en instellingen raakte het kamp in de loop van zijn tweejarig bestaan goeddeels ontvolkt. De laatste bewoners vertrokken bij de sluiting van Sompok Lama op 28 december 1944; de mannen werden overgebracht naar Bandoeng, de vrouwen en kinderen naar Lampersari-Sompok.

Halmaheira, ook bekend als **Halmahera**, is de algemene benaming voor een drietal opeenvolgende kampen die waren gevestigd in het wijkje rondom de Halmaheiraweg en het Halmaheiraplein, noordelijk van Pandean Lamper. Halmaheira 1 bestond van begin december 1942 tot 1 juni 1943 en was bedoeld als tijdelijke behuizing voor ca. 100 Nipponwerkers en hun gezinnen. Voor zover dezen bij de formele opheffing van dit kamp niet langer bruikbaar waren voor de Japanners en daardoor ook niet naar Sompok Lama konden verhuizen, werden de vrouwen en kinderen nadien overgebracht naar Lampersari-Sompok, terwijl de mannen en jongens als 'gewone' geïnterneerden in de wijk achterbleven. Dit mannen- en jongenskamp Halmaheira 2 bleef in gebruik tot 22 januari 1944, waarna de gehele bevolking werd afgevoerd naar Bandoeng. Zijn grootste beruchtheid kreeg het kamp pas in de laatste fase, toen het vanaf 3 februari 1944 als Halmaheira 3 diende tot eindkamp voor vrouwen en kinderen uit Soerabaja, Soerakarta en Semarang, deels als vervanging voor het kloosterkamp Gedangan in Semarang.

In deze laatste toestand bestond Halmaheira uit ongeveer 100 woningen, merendeels stenen huizen, waarvan evenwel slechts een goede 80 beschikbaar waren als permanente onderkomens voor de geïnterneerden. Medio 1945, na de ontruiming van het Gedangan-kamp, bereikte de bevolking van Halmaheira 3 haar grootste omvang van ruim 3700 vrouwen en kinderen, dus een gemiddelde van bijna 50 per woning; op 15 september, de dag van dr. Soltau's eerste inspectie, bleken nog ca. 3000 mensen in het kamp te verblijven. *From every point of view'*, aldus diens rapport, *'conditions in this camp were shocking. Sanitary arrangements were virtually non-existant, and lavatories and drains were overflowing with faeces. (...) Food was still bad, though it had improved since the capitulation.'* RAPWI-gegevens uit 1945 over het aantal doden in Halmaheira 3 ontbreken; gezien de barre omstandigheden in het kamp, mag een schatting van ca. 400 sterfgevallen tussen februari 1944 en oktober 1945 echter als een realistisch minimum gelden.

Bangkong 2 was het derde eindkamp dat de RAPWI-medewerkers medio september 1945 in Semarang aantroffen. Het was ondergebracht in het klooster met internaat van de zusters Franciscanessen aan Bangkong en huisvestte op dat tijdstip nog een kleine 700 jongens en oude mannen, onder wie veel ernstig zieken. De jongens, in de leeftijd van tien jaar en ouder, waren voornamelijk afkomstig uit andere kampen in Semarang en omgeving, de oudere mannen ook uit Bandoeng en Tjimahi. In deze vorm was het kamp ingesteld op 13 september 1944; voordien was het vanaf 11 juni 1943 een algemeen interneringskamp voor vrouwen, kinderen en oudere mannen geweest. Dit Bangkong 1 telde medio 1944 zo'n 1200 bewoners, in hoofdzaak uit Semarang. Bij de overgang naar Bangkong 2 werden de vrouwen en hun kinderen onder tien jaar verdeeld over de kampen Gedangan, Lampersari-Sompok en Halmaheira. Bangkong 2 bereikte in de laatste dagen van 1944 een maximale bevolkingsomvang van ca. 1460 zielen, toen ook in de andere Semarangse kampen de jongens van hun familie waren gescheiden en bovendien een aantal oude en merendeels hopeloos zieke mannen uit West-Java was overgebracht.

Dat dr. Soltau nog slechts de helft van dit aantal ingezetenen telde, had behalve met de terugkeer van een aantal jongens naar hun moeders kampen vooral ook te maken met de extreem hoge sterfte in Bangkong 2; in totaal stierven hier tot eind augustus 1945 niet minder dan 393 mensen, in het bijzonder onder de oudere mannen. Mede dankzij de inzet van de zusters Franciscanessen vond hij weliswaar bij zijn inspectie op 15 september 1945 (toen de massale sterfte onder de zieken dus al had plaatsgevonden) dat *'conditions generally were fairly satisfactory'*, maar tegelijkertijd moest hij constateren dat *'some of the patients in the camp hospital were in a shocking state of malnutrition. Food supplies were still very bad, with little or no meat or eggs, fresh vegetables or fruit.'*

Gedangan was eveneens een kloosterkamp, gevestigd in het zuidelijke gedeelte van het grote complex van de zusters Franciscanessen aan de Kloosterstraat in de Benedenstad. Het werd ingesteld op 21 oktober 1943 als algemeen kamp voor vrouwen, kinderen en oude mannen; medio

september 1944 werden hier de vrouwen en kinderen uit Bangkong 1 ondergebracht, terwijl de oude mannen en de jongens van tien jaar en ouder naar Bangkong 2 vertrokken. De grootste bevolkingsomvang had Gedangan enkele weken voor de opheffing op 6 mei 1945, toen er ca. 3700 vrouwen en kinderen huisden - een onvoorstelbaar aantal, wanneer men bedenkt dat het desbetreffende deel van het klooster een terrein van niet meer dan 200 bij 80 m besloeg! Bij de ontruiming in mei werden de vrouwen en kinderen verdeeld over Halmaheira, Lampersari-Sompok en twee van de Ambarawa-kampen. Over het aantal geïnterneerden dat het verblijf in dit grotesk overbevolkte kamp niet heeft overleefd, is niets met zekerheid meer bekend; een voorzichtige schatting op basis van kampdagboeken en andere overgeleverde getuigenissen uit eerste hand spreekt van ongeveer 250 overledenen.

Karangpanas ten slotte diende eveneens als tijdelijk kamp voor vrouwen, kinderen en oude mannen. Het was tussen februari 1944 en 28 november 1944 ingericht in het katholieke jongensweeshuis van de Congregatie van St. Louis aan de weg Karangpanas in het zuidoostelijke stadsdeel Oud-Tjandi, iets noordelijk van Djatingaleh. De geïnterneerden waren in hoofdzaak afkomstig uit Soerabaja en Malang; hun maximale aantal bedroeg begin juni 1944 ca. 2600. Bij een kampterrein van ongeveer 200 bij 150 m betekende dit weliswaar een iets geringere bevolkingsdruk dan in het geval van Gedangan, maar dat de leefomstandigheden ook hier zeer zwaar waren, spreekt uit het feit dat in de negen maanden van het bestaan van dit kamp al meer dan 100 mensen overleden - in een periode nog ruim voor de dramatische verslechtering in de algehele gezondheidstoestand van de Semarangse geïnterneerden in het voorjaar van 1945. Overigens begon de ontruiming van Karangpanas al vrij spoedig na de inrichting van het kamp; in juni 1944 vertrokken ca. 500 vrouwen en kinderen naar Ambarawa en medio september werden de jongens van tien jaar en ouder en de oudere mannen naar Bangkong 2 afgevoerd. De laatste groep vrouwen en kinderen werd in november 1944 in Lampersari-Sompok geplaatst.

Buiten de kampen: verarming, militarisering, onderdrukking

Zoals hiervoor aangegeven, betekende de Japanse bezetting voor het overgrote deel van de Europese burgerbevolking in Semarang, evenmin als elders op Java, nog geen onmiddellijke internering of vervolging. Wel werd al snel na de feitelijke intocht van de Japanners een begin gemaakt met het ongedaan maken van alle zichtbare Nederlandse invloed in de samenleving, onder meer door een verplichting tot inlevering van Nederlandse vlaggen, portretten van leden van het Koninklijk Huis, ambtelijke insignes voorzien van Nederlandse symbolen, borden met Nederlandse namen van handelsfirma's en gouvernementskantoren, en elementen in het straatbeeld die herkenbare verwijzingen naar het koloniale verleden inhielden, zoals bijvoorbeeld monumenten en Nederlandse straatnaamborden. Evenals in de andere steden kwam de plaatselijke Europese bevolking, voor zover het persoonlijke bezittingen betrof, deze oproep slechts in geringe mate na. Wat er uiteindelijk toch aan verderfelijke 'neerlandica' beschikbaar was, werd publiekelijk vernietigd tijdens de eerste feestelijke viering van de verjaardag van de Japanse keizer, op 29 april 1942.

Deze viering werd door de Japanse autoriteiten op nog velerlei andere manier benut om de nieuwe verhoudingen te demonstreren. Op 29 april zelf en de dagen ervoor en erna werd de gehele bevolking verplicht de Japanse vlag uit te steken, terwijl scholen, instellingen en bedrijven nadrukkelijk aanwijzing kregen, deel te nemen aan de feestelijke optocht door de stad, met defilé voor het nieuwe Seimubu-kantoor aan Bodjong en het militaire stafkwartier in de HBS aan de Oei Tiong Ham-weg. Daar werd door de plaatselijke militaire en bestuurlijke top ook een grote

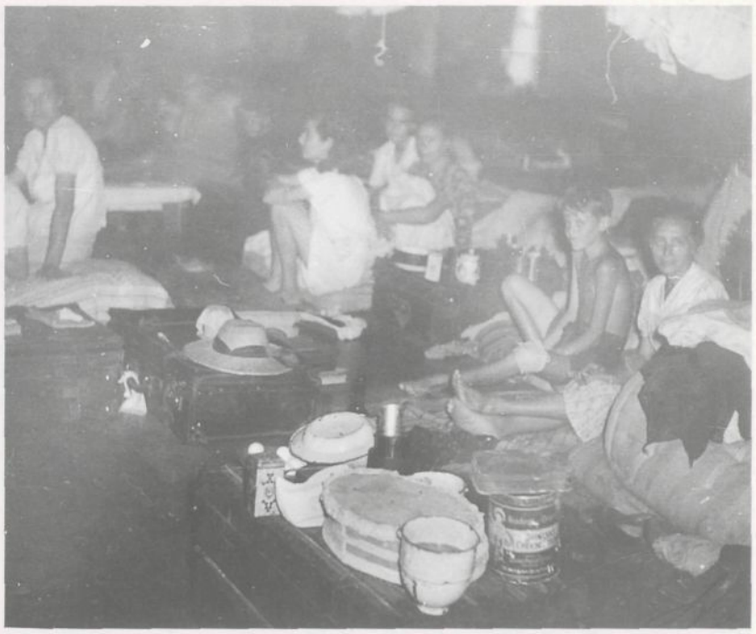

Nog een indruk van de verbijsterende overbevolking in het Halmaheira-kamp. Ook deze foto is gemaakt tijdens het bezoek van Lady Mountbatten aan Semarang, op 24 september 1945. Foto: Museon.

parade afgenomen van het bezettingsregiment van Semarang, die behalve als vertoon van militaire kracht tevens bedoeld was als verlate overwinningsmars, de formele bezegeling van de bezetting. Speciale aandacht was er van Japanse zijde voor voldoende Nederlandse deelname aan de stoet, met name van Nipponwerkers; terecht veronderstelde men dat de aanblik van zoveel Europeanen die in het openbaar gedwee de orders van de nieuwe meesters volgden, bij de Javaanse bevolking de laatste resten van respect voor de vroegere heersers wel voorgoed teniet zou doen.

Overigens behoefden de 'Inlandsche' Semarangers na de beschamende vlucht van het Nederlandse bestuur op 1 maart op dit punt nauwelijks meer aanmoediging; het enthousiasme voor de Japanse 'bevrijders' was zo kort na hun intocht nog even spontaan als wijdverbreid, zoals bij deze gelegenheid overduidelijk bleek uit de houding van de vele tienduizenden Javanen die zich langs de route van de optocht hadden opgesteld. Veel terughoudender reageerde al direct vanaf het begin van de bezetting het Chinese bevolkingsdeel; niet alleen was dit vanouds meer pro-Nederlands geweest, maar ook veelal uitgesproken anti-Japans, dit laatste vooral vanwege de veroveringsoorlog die Japan al sinds 1937 in China voerde. Voor zover men zich van Chinese zijde noodzakelijkerwijs al inliet met de bezetters, dan gebeurde dit merendeels op louter formele of zakelijke basis; voor het overige bleef men zoveel mogelijk afzijdig, in afwachting van betere tijden.

Veel ingrijpender in het dagelijks leven van alle bevolkingsgroepen dan de demonstratieve verwijdering van de Nederlandse symboliek uit de openbaarheid bleek spoedig de reeds aangehaalde, gelijktijdige 'nipponisering' van het bestuur en vooral ook van de economie. Vrijwel terstond na de intocht kwamen alle commerciële ondernemingen en nutsbedrijven, althans voor zover niet onherstelbaar beschadigd in de eerste maartdagen, onder Japanse leiding. Daartoe waren reeds lang voor het begin van de oorlog in Japan deskundigen opgeleid, meestal aangeduid als 'economen', van wie een aantal de plaatselijke situatie al

Japanse 'economen' en aan hen ondergeschikt Nederlands kaderpersoneel voor het NIS-kantoor, 1 juni 2602 (1942). De meerderheid van deze 'Nipponwerkers' werd later, in de loop van 1943 en 1944, alsnog geïnterneerd. Foto: R.W. Schmitt.

kende uit een eerder verblijf in Nederlands-Indië. Dezen stonden vanzelfsprekend onder het Militair Bestuur en droegen dan ook een uniform overeenkomstig hun militaire rang, dat zich evenwel in bepaalde details onderscheidde van de gewone legerdracht. Hun achtergrond omvatte doorgaans een veel hogere en westerser georiënteerde scholing dan die van de Japanse militairen en als regel waren zij dan ook in hun omgang met Indonesische en Europese ondergeschikten heel wat humaner dan degenen met wie de krijgsgevangenen en later de burgergeïnterneerden te doen kregen.

Onder de 'economen' bleven aanvankelijk de onontbeerlijk geachte medewerkers van de overgenomen bedrijven en instellingen in dienst als Nipponwerkers, maar in de loop van de anderhalf jaar na de Japanse intocht werden zij op een enkele uitzondering na geleidelijk aan vervangen door Indonesisch en Japans personeel. Voor de betrokkenen en hun gezinnen betekende dit laatste dan aansluitend alsnog internering in gescheiden kampen, de vrouwen en kinderen meestal in Lampersari-Sompok, de mannen in Bandoeng of Tjimahi. In Semarang bleef het aantal Nipponwerkers door het goeddeels ontbreken van 'strategische' industrieën overigens vrij klein, zeker in vergelijking met een belangrijke haven- en industriestad als Soerabaja. Precieze aantallen zijn niet bekend, maar in totaal zal het, gezien de aard en omvang van de Semarangse bedrijfstakken in kwestie, niet om veel meer dan ca. 400 personen zijn gegaan, wat onder bijtelling van de afhankelijke gezinsleden zou neerkomen op een groep van hooguit 2000 mensen. Daarmee was dus een goede 10% van de Europese bevolking voorlopig nog voorzien van een vast inkomen en een zekere garantie van bewegingsvrijheid, zij het dat voor dit inkomen vanaf 1 april 1942 Japanse salarisschalen golden, die gemiddeld eenderde lager waren dan de Nederlandse.

Voor de overige Europese burgerij begonnen zich echter al heel kort na de machtsovername door de Japanners ernstige financiële problemen af te tekenen. Begin april werden namelijk alle betalingen gestaakt van salarissen, tractementen en pensioenen aan (gemachtigden van) diegenen die in Nederlandse overheidsdienst waren of waren geweest, inclusief de tegemoetkomingen aan de in december 1941 gemobiliseerde dienstplichtigen. Dit betekende dat vrijwel alle achtergebleven gezinnen

van Nederlandse mannen in krijgsgevangenschap en ook het overgrote deel van de ambtenaren - nog voor hun massale arrestatie c.q. ontslag eind april 1942 - plotseling zonder inkomen waren. Tegelijkertijd werden de westerse bankondernemingen door het Japanse leger overgenomen en aansluitend geliquideerd, hetgeen voor Europese rekeninghouders inhield dat hun tegoeden niet meer opvraagbaar waren. Wel hadden het Gouvernement en ook tal van bedrijven eind februari in het zicht van de nabije ineenstorting aan hun medewerkers nog twee maanden extra salaris uitbetaald, zodat althans een aantal gezinnen bij het begin van de bezetting over een kleine reserve beschikte - vooropgesteld dat deze aanvullende uitkering niet op een bankrekening was gestort.

Al met al was echter het resultaat van de eerste Japanse maatregelen op financieel gebied, dat in Semarang net als elders in bezet Indië reeds eind april een deel van de Europese burgerbevolking in acute nood verkeerde, niet het minst ook door de snel stijgende prijzen voor de dagelijkse levensbehoeften en de last van de verplichte registratie. Velen zagen zich spoedig gedwongen te pogen door middel van het verkopen van bezittingen, allerlei huisnijverheid en handel in hun bestaan te voorzien. In de praktijk raakten tal van Europese gezinnen dan ook steeds meer afhankelijk van de tijdelijk ingestelde Japanse gaarkeuken en vooral van de particuliere steunorganisaties die vanaf april 1942, aanvankelijk nog merendeels met goedvinden van de Japanse autoriteiten, tot stand kwamen.

De eerste en belangrijkste was die van mevrouw M. van Oort-Lau, huidarts aan de CBZ, die er binnen enkele weken na het begin van de bezetting in slaagde uit eigen en ingezamelde middelen een geregelde rijstdistributie voor behoeftigen op te zetten. Uitdeelpunten waren, nadat het spoedig tot samenwerking met de protestantse en katholieke kerken was gekomen, behalve haar eigen woonhuis aan Bodjong ook het nabijgelegen protestantse weeshuis en het katholieke weeshuis aan Karangpanas. Uiteindelijk ontvingen eind 1942, bij het begin van de massale interneringen in Semarang, bijna 2000 mensen op deze wijze steun, in hoofdzaak Indo-Europeanen. De benodigde gelden werden betrokken van Europeanen die nog in Japanse dienst waren, uit inzamelingen onder de kerkgemeenten, en later ook uit een toelage van het Gemeentelijk Europeesch Steun-Comité uit Batavia. Los van mevrouw Oorts 'rijstfonds' hadden de verschillende kerken in Semarang ook organisaties die in eerste instantie de hulpbehoevenden onder de eigen achterban verzorgden. Daarnaast verleenden ook veel bedrijven en instellingen, zoals ondermeer de ANIEM en de NIS, in het geheim financiële hulp aan (ex-)medewerkers en hun gezinnen, waarvoor de middelen werden verkregen uit malversaties via een dubbele boekhouding. In het geval van de NIS leidde dit begin 1943 tot arrestaties en aansluitende veroordelingen van de verantwoordelijke Nipponwerkers.

Mevrouw Oort zelf werd in december 1942 en, na aanvankelijk weer vrijgelaten te zijn, opnieuw in januari 1943 door de Kempeitai gearresteerd op beschuldiging van het doorspelen van geallieerde radioberichten aan krijgsgevangenen en aansluitend tot vijf jaar gevangenisstraf veroordeeld. Haar plaats werd ingenomen door oud-burgemeester Boissevain, tot begin oktober 1943 ook hij door de Kempeitai werd opgepakt, mede in verband met de NIS-affaire; bijna anderhalf jaar later kreeg hij door de militaire rechtbank te Batavia een celstraf van tien jaar opgelegd. De steunorganisaties hebben evenwel ook nadien tot op zekere hoogte hun werk kunnen voortzetten, zowel ten behoeve van de niet-geïnterneerde Indo-Europeanen als van de almaar groeiende kampbevolkingen, al slonk de binnenkomende geldstroom vanzelfsprekend evenredig met de gestage afname van het aantal Nipponwerkers onder de Europeanen en de snelle algehele verarming in de latere bezettingsjaren.

De aanzet tot deze grote verarming, waaronder op wat langere termijn alle bevolkingsgroepen te lijden kregen, werd feitelijk ook al gegeven tijdens de eerste maanden na de Japanse intocht. De oorzaken hadden allereerst te maken met het feit dat Nederlands-Indië door de bezetting afgesneden werd van alle buitenlandse afzetgebieden en daarmee, als exportkolonie bij uitstek, ook de voornaamste pijler onder de economie verloor. Voor zover de produktie en doorvoer van handelsgewassen onder de Japanners door bleef gaan, gebeurde dit uitsluitend nog ten behoeve van de Japanse oorlogvoering, waarbij van adequate compensatie natuurlijk geen sprake was. Daarbij kwam nog, dat de afvoer van deze produkten al eind 1942 grote moeilijkheden begon te ondervinden van de groeiende geallieerde macht ter zee en later zelfs vrijwel onmogelijk werd, vooral door de activiteit van Amerikaanse onderzeeboten.

Het gevolg van een en ander was, dat reeds in 1943 in heel Indië tal van commerciële landbouwbedrijven, zowel de grote, onder toezicht gestelde Europese ondernemingen als de Indonesische en Chinese tuinen, stilgelegd moesten worden en honderdduizenden landarbeiders hun inkomen verloren. Hetzelfde gold voor de handelshuizen die voorheen de export van deze produkten hadden verzorgd. De bekende Europese firma's als ondermeer Internatio, Jacobson van den Berg, Geo Wehry en Co. en de Borsumij waren al in mei 1942 feitelijk door het Militair Bestuur overgenomen en leidden sindsdien onder minimale personeelsbezetting een vegetatief bestaan, maar ook de Chinese en Arabische handelaren zagen zich vrijwel van hun nering beroofd. Juist in een stad als Semarang, die vanouds immers zo sterk gericht was op de doorvoerhandel en waar de handelshuizen dan ook steeds tot de belangrijke werkgevers hadden behoord, betekende deze onttakeling een regelrechte ramp voor de plaatselijke economie.

De achteruitgang in de agrarische sector betrof overigens spoedig niet alleen meer de handelsgewassen, maar ook de rijstbouw en de produktie van andere voedingsgewassen; in vergelijking met de laatste jaren voor de bezetting beliep de terugval bij de oogsten van 1944 en 1945 naar schatting eenderde voor de rijst en zelfs bijna tweederde voor vervangend volksvoedsel als cassave en maïs. Van de nog wel bereikte produktie werd bovendien een aanzienlijk deel gevorderd ten behoeve van de Japanse strijdkrachten en het bestuursapparaat in Indië en elders in Zuidoost-Azië. Onder de inheemse bevolking op Java begonnen dan ook al in 1943 ernstige voedseltekorten op te treden en in de laatste twee bezettingsjaren was zelfs van massale ondervoeding sprake, in het bijzonder in de grote steden.

Daarbij stegen de voedselprijzen tot ongekende hoogten, niet alleen door de algemene schaarste, maar ook als gevolg van de snelle inflatie waaraan het Japanse bezettingsgeld onderhevig was. Op de zwarte markt, die in Semarang ondermeer op en rondom de Pasar Djohar spoedig tot bloei kwam, werd het al snel niet meer geaccepteerd; daar kon later alleen nog met vooroorlogs zilvergeld en andere waardeartikelen betaald worden. In de stad zag men in het laatste bezettingsjaar de armsten onder de kampongbevolking 'gekleed' gaan in goenizakken en in afvalhopen naar voedsel zoeken; uitgeputte zieken en ouderen stierven aan de straatkant. Overigens was de staat waarin de Indonesische bevolking verkeerde, nog in 1946 voor veel van de OVW-ers die toen als eerste Nederlandse troepen in de stad aankwamen, een schokkende ervaring.

Onder deze omstandigheden was het onvermijdelijk dat onder de Indonesische bevolking algehele ontevredenheid met het bewind van hun Japanse 'bevrijders' zou ontstaan, op den duur ook onder degenen die door het innemen van de plaatsen van ontslagen Nederlands personeel er in eerste instantie op vooruit leken te zijn gegaan; de koopkracht van hun inkomen verminderde immers door de inflatie bijna dagelijks. De Japanse autoriteiten hadden dit natuurlijk voorzien en bleken in het verdere verloop van de bezetting goed voorbereid om aan de dreigende destabilisatie die daarvan het gevolg kon zijn, het hoofd te bieden. Daarbij werden in hoofdzaak twee wegen bewandeld: enerzijds die van massale politisering en militarisering van de inheemse bevolking ten behoeve van het Groot-Aziatische ideaal, deels onder het mom van de komende

onafhankelijkheid van Indonesië, en anderzijds keiharde onderdrukking en vervolging van diegenen die zich tegen hen keerden. Beide strategieën bleken bijzonder effectief en van een zodanige reikwijdte, dat ze later mede bepalend zijn geweest voor de loop der gebeurtenissen in de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd na de Japanse capitulatie.

In Semarang volgde net als elders in de archipel direct na de Japanse intocht als een der eerste maatregelen de ondertoezichtstelling van de media en het onderwijs, onder volledige uitschakeling van het Europese element daarin, terwijl tegelijkertijd een overweldigende pro-Japanse propaganda op gang kwam. Zo verscheen het laatste nummer van *De Locomotief*, in de vorm van een nooddeditie samen met de andere Semarangse kranten, al op 17 maart 1942. De plaats van dit befaamde blad werd ingenomen door de *Sinar Baroe*, waarin voortaan dagelijks Japanse overwinningen bejubeld werden en de zegeningen van de nabije Groot-Aziatische Welvaartssfeer onder Japanse leiding geteld.

Verder kwamen in openbare gebouwen en op tal van drukke plaatsen op straat, ook in de kampongs, vanaf mei 1942 radio's te staan, die bijna continu in het Maleis en het Javaans nieuwsberichten uitzonden, afgewisseld met lessen in de Japanse taal, Japanse en Indonesische muziek en andere propaganda. Particuliere bezitters van radiotoestellen werden verplicht deze opnieuw te laten registreren, waarbij tevens zodanige veranderingen aan het toestel werden aangebracht dat het luisteren naar buitenlandse zenders vrijwel onmogelijk werd. Op dit laatste werden trouwens snel zeer zware straffen in het vooruitzicht gesteld, onder omstandigheden ook de doodstraf. De officiële radio-uitzendingen in het Nederlands werden in december 1942 definitief gestaakt.

Voorbereid door deze en nog tal van andere maatregelen in dezelfde sfeer van propaganda en informatiebeperking kwam het vanaf medio 1942 tot de oprichting van een aantal militaire en paramilitaire organisaties, die alle in de eerste plaats tot doel hadden de greep van de Japanse autoriteiten op de Indonesische bevolking te verstevigen en deze laatste tevens meer dienstbaar te maken aan de Japanse economische en strategische belangen in de regio.

Zo werden al in een vrij vroeg stadium na de Nederlandse capitulatie inheemse KNIL-militairen aangeworven als hulpsoldaten of **heiho's**, na begin 1943 ook jongemannen tussen 16 en 25 jaar die voorheen geen militair waren geweest. Na hun opleiding werden zij toegevoegd aan bestaande Japanse legereenheden op Java en veelal ook daarbuiten, tot in Indo-China, Burma en Nieuw-Guinea toe. De werving was aan een vrij strenge selectie onderworpen; aanvankelijk was de toeloop groter dan het aantal beschikbare plaatsen, ook al vanwege het feit dat een dienstverband als heiho voor de uit hun krijgsgevangenschap merendeels weer vrijgelaten inheemse KNIL-militairen de enige reële mogelijkheid was om over een vast inkomen te beschikken. Later tijdens de bezetting, toen over het lot van deze vrijwilligers verontrustende berichten begonnen door te sijpelen - naar schatting is uiteindelijk minstens de helft omgekomen door gevechtshandelingen, ziekten en verhongering - en het animo snel verminderde, werden vooral op het platteland de betrokkenen soms ook opgeroepen. In Semarang kon men zich als heiho aanmelden bij het militair stafkwartier in het HBS-gebouw. Hoeveel van de ca. 1500 inheemse, in meerderheid Javaanse KNIL-militairen die voor de oorlog in Semarang waren gelegerd, daadwerkelijk in Japanse dienst zijn overgegaan, is niet bekend, evenmin als het aantal vrijwilligers uit de andere groep; een schatting in overeenstemming met het gemiddelde voor heel Java zou voor de KNIL-groep gelijk staan met ca. 1200 man. Aan het eind van de Japanse bezetting was in Djatingaleh een heiho-bataljon van ca. 650 man gelegerd, terwijl bij de bewaking van de kampen toen nog eens 200 heiho's waren betrokken.

Een militaire organisatie van een iets ander karakter was het PETA, **(Soekarela Tentara) Pembela Tanah Air**, het 'Vrijwilligersleger voor de Verdediging van het Vaderland', waarvoor de recrutering eind 1943 werd begonnen en dat uiteindelijk op Java een omvang van ca. 35.000 man bereikte. Dit korps stond weliswaar onder Japans militair toezicht, maar was niet bedoeld om toegevoegd te worden aan Japanse legeronderdelen. Als voornaamste taak werd de verdediging van Java gezien, in geval van een geallieerde tegeninvasie; het eigen 16de Leger was daarvoor al in 1942 door het Japanse opperbevel als onvoldoende gekwalificeerd.

De toelatingseisen voor het PETA waren veel lichter dan voor de aspirant-heiho's; bovendien bleven de PETA-militairen op Java, terwijl men in dienst een echt uniform, redelijke voeding en huisvesting kreeg. Tegen de achtergrond van de snel verslechterende leefomstandigheden in de latere bezettingsjaren is het dan ook niet verwonderlijk dat een groot aantal jongemannen, in Semarang evenzeer als elders, zich bij het PETA meldde. Aan het eind van de bezetting was in Djatingaleh een PETA-bataljon van 535 man gelegerd; een tweede bataljon had Weleri als standplaats.

Nog veel massaler dan op de puur militaire functies die de Japanse autoriteiten voor Indonesiërs openstelden, was de toeloop op de **Keibodan**, het hulppolitiekorps, en de **Seinendan**, de Japans-Indonesische jeugdorganisatie. Beide lichamen werden opgericht op 29 april 1943, ter gelegenheid van de verjaardag van de keizer, maar de grondslagen voor hun organsatie waren vanzelfsprekend reeds lang voordien voorbereid. Ook in deze gevallen zal het bij de meeste betrokkenen in de eerste plaats zijn gegaan om de bestaanszekerheid die de opname in een officiële organisatie bood, maar daarnaast zal zeker in het geval van de Seinendan het paramilitaire karakter een grote aantrekkingskracht hebben uitgeoefend.

Tot de taken van de Seinendan, die georganiseerd was in groepen of korpsen van ca. 150 jongeren, veelal oudere scholieren, in de leeftijd van 15 tot 23 jaar, behoorden naast het verrichten van verplichte werkzaamheden op het land en in bedrijven ook hulpverlening bij de luchtbeschermingsoefeningen en, in het algemeen, de rapportage van subversieve activiteiten. Veel aandacht ging uit naar sport en militaire oefeningen, terwijl er zelfs een elitegroep van ca. 50.000 jonge mannen en vrouwen, de zogenoemde **Barisan Brani Mati**, werd opgeleid tot zelfmoordkorps in de traditie van de Japanse kamikazepiloten en bestuurders van bemande torpedo's. Ook onder de Semarangse jeugd was de Seinendan populair; exacte gegevens over het ledental ontbreken, maar indien de plaatselijke deelname evenredig is geweest met het gemiddelde voor Java als geheel, zou dit in Semarang een sterkte van ca. 3000 man hebben betekend. Het hoofdkwartier van de organisatie was, voor zover na te gaan, gevestigd op Bodjong 89; de geregelde exercities, waarbij de leiders houten geweren hanteerden en de gewone leden stokken, vonden plaats op een open terrein aan het eind van de Tjitaroemlaan in de wijk Mlaten.

Van alle Japans-Indonesische paramilitaire organisaties was de Keibodan zonder twijfel het sterkst en het meest direct gericht op het uitoefenen van controle over de bevolking. De oprichting ervan hield mede verband met de vrijwel gelijktijdige totstandkoming van het zogeheten tonarigumi-stelsel, dat voorzag in de algehele indeling van de bevolking - overigens ook binnen de burgerkampen! - in kleine wijkgemeenschappen van 50 tot 100 personen. Deze wijkgemeenschapjes, onder gezag van een kumicho bijgestaan door acht hancho's, waren onderverdelingen van de oudere desa's en stadswijken, waarvan de hoofden - de loerah's en wijkmeesters - onder het nieuwe stelsel districtshoofd of azacho werden, maar in veel gevallen tevens een kaderfunctie in de Keibodan hadden.

In elke desa en wijk was een Keibodan-eenheid, waarvan de sterkte met de grootte van het desbetreffende district kon variëren tussen 50 en 150 man. In aanmerking kwamen mannelijke districtsbewoners in de leeftijd van 23 tot 35 jaar. Hun taken behelsden naast bewakings- en

luchtbeschermingsdiensten voor alles het houden van toezicht op de activiteiten en houding van hun wijkgenoten, met speciale aandacht voor subversieve handelingen als het beluisteren van buitenlandse zenders, het verspreiden van anti-Japanse geruchten en het verlenen van steun aan niet-loyale bevolkingsgroepen. De Keibodan-leden kregen daartoe een provisorische opleiding, waarin het paramilitaire element weer een belangrijke rol speelde.

Uit de Keibodan werd later een aparte groep geselecteerd, de **Keibotai**, die werd toegevoegd aan de bestaande politiekorpsen. De Keibodan zelf was echter niet ondergeschikt aan de reguliere politie, maar stond onder rechtstreeks gezag van het Militair Bestuur; in de praktijk verliepen de rapportagecontacten vanzelfsprekend vooral via de Politieke Inlichtingen Dienst en de Kempeitai. Voor Semarang zijn geen gegevens beschikbaar ten aanzien van de totale sterkte van de Keibodan, maar uitgaande van een deelname in evenredigheid met het gemiddelde voor heel Java, kan deze voor de latere bezettingsjaren veilig op minstens 4000 man gesteld worden.

Naast al deze nieuwe organisaties kwam het in de loop van 1943 ook nog eens tot een drastische, deels op militaire leest geschoeide algehele herinrichting van het onderwijs, gericht op de vorming van de Indonesische jeugd tot loyale en gedisciplineerde voorvechters van de Japanse en Groot-Aziatische zaak. Europees onderwijs was al in maart 1942 verboden en hoewel in Semarang net als elders op bescheiden schaal door een aantal leerkrachten nog enige tijd clandestien lessen werden gegeven, betekende dit in de praktijk geen enkel tegenwicht meer tegen de overweldigende pro-Japanse indoctrinatie waaraan de schooljeugd allengs werd blootgesteld. Het nationalistisch-Indonesische element speelde daarbij aanvankelijk geen rol van betekenis. Weliswaar zorgden de Japanse autoriteiten er al in een vroeg stadium voor, zich propagandistisch te associëren met de leiders van de nationalistische beweging, maar de daadwerkelijke invloed van Soekarno en de zijnen bleef lange tijd zeer gering. Pas in het laatste oorlogsjaar, toen de Japanse nederlaag zich duidelijk begon af te tekenen, werden de nationalisten concretere toezeggingen gedaan over een komende onafhankelijkheid en kregen zij meer ruimte om eigen activiteiten te ontplooien.

Als een der exponenten van dit nieuwe beleid werd in september 1944 door de nationalistische leiding de **Barisan Pelopor** opgericht, een paramilitaire jongerenorganisatie onder commandantschap van Soekarno persoonlijk, die zich behalve met actieve voorbereiding op de komende strijd ook bezighield met het verspreiden van nationalistische propaganda en met allerlei praktische taken in het kader van de Japanse oorlogsinspanning. De leden waren niet voorzien van vuurwapens, maar droegen net als ondermeer de Keibodan en de Barisan Brani Mati veelal wel slag- en steekwapens, waaronder de later zo beruchte bamboespeer of bamboe roentjing. De Barisan Pelopor ('Voorvechterskorps'), waartoe jongeren vanaf 20 jaar konden toetreden, was vooral geconcentreerd in de grote steden. Op heel Java zou het om ca. 80.000 personen zijn gegaan; hoe sterk de organisatie in Semarang was, is niet bekend, maar een schatting op basis van een evenredig aandeel zou op minstens 3000 leden uitkomen.

De gevolgen van deze vergaande mobilisering en militarisering van vooral het jongere deel van de Indonesische bevolking waren enorm. In de eerste plaats betekende het, zoals al aangegeven, een bijna volledige controle van de Japanse autoriteiten over de samenleving, tot op het niveau van de kleinste buurtgemeenschap toe. Die controle steunde daarbij overigens niet alleen op direct toezicht door de leden van de genoemde politie- en jeugdorganisaties, maar tevens op het simpele feit dat zoveel jonge Indonesiërs op deze wijze formeel aan het Japanse bewind gebonden waren. Bovendien vond later ook de distributie van rijst en andere primaire voedingsmiddelen plaats via de tonarigumi-organisatie, dus feitelijk onder toezicht van de Keibodan, waardoor het voor de gewone kampongbevolking vrijwel onmogelijk was om zich disloyaal op te stellen.

In de tweede plaats miste de jarenlange, intensieve anti-westerse en vooral anti-Nederlandse propaganda in de media, op de scholen en via de vele andere organisaties op termijn haar uitwerking niet, zelfs al lieten de reële leefomstandigheden in het bezette Indië al spoedig weinig meer heel van de Japanse heilsbeloften onder de komende Groot-Aziatische Welvaartssfeer. Als derde gevolg ten slotte, maar zeker niet als minste, werden door het Japanse beleid grote aantallen Indonesische jongeren niet alleen bewust gemaakt van de mogelijkheid van gewapend verzet tegen een terugkerend koloniaal bewind, maar werden zij daartoe ook praktisch geoefend, georganiseerd en deels zelfs uitgerust met wapentuig.

Het zal duidelijk zijn dat onder deze condities de kansen van succesvol verzet op enige schaal tijdens de Japanse bezetting minimaal waren, zeker tijdens de latere oorlogsjaren. De dragers van zulk verzet zou men logischerwijs moeten zoeken onder de bevolkingsgroepen met een uitgesproken pro-Nederlandse houding, dus voornamelijk onder de Nederlanders zelf, onder de per traditie loyale Ambonezen, Menadonezen en Timorezen, en eventueel onder een deel van de Chinese bevolking.

Van die Nederlanders bleef echter in Semarang zoals elders op Java slechts een klein aantal mannelijke en vrouwelijke Nipponwerkers en een deel van de Indo-Europese vrouwen en kinderen buiten de kampen. Alleen zij zouden dus, althans aanvankelijk, voldoende bewegingsvrijheid voor verzetswerk hebben behouden, maar in de praktijk bleek de Japanse controle over de samenleving daarvoor in veel gevallen te effectief, temeer daar de betrokkenen van oudsher toch al goeddeels buiten de Indonesische, in Semarang hoofdzakelijk Javaanse gemeenschap stonden en van 'onopvallende' activiteiten daardoor geen sprake kon zijn. Dit laatste gold, zij het in iets mindere mate, eveneens voor de Chinezen en voor de Ambonezen, Menadonezen en Timorezen, uit welke drie laatstgenoemde groepen trouwens een deel van de beroepsmilitairen zich min of meer noodgedwongen als heiho had aangemeld. Een belangrijk aantal van de krijgsgevangenen onder de Indonesische KNIL-soldaten bleef de Nederlandse zaak echter trouw en zij verdwenen dan ook met de Europese mannen in de kampen, terwijl hun gezinnen op wat latere termijn deels eveneens werden geïnterneerd. Dit laatste gebeurde niet in Semarang, waar het aantal niet-Javaanse Indonesische beroepsmilitairen vrij gering was geweest, maar bijvoorbeeld wel in Soerabaja.

Ondanks al deze ongunstige omstandigheden is het op tal van plaatsen in het bezette Indië onder elk van de genoemde groepen toch tot een zekere mate van georganiseerd illegaal werk gekomen, in enkele gevallen ook tot (de voorbereiding van) gewapend verzet. Daarnaast dreven in het laatste oorlogsjaar de schrijnende verarming en hongersnood hier en daar ook de Javanen tot openlijke tegenstand, met name in het geval van de PETA-opstand in Blitar in februari 1945. De verzetsactiviteiten onder de andere groepen op Java zijn plaatselijk vrij goed gedocumenteerd of althans gereconstrueerd, in het bijzonder voor de steden Batavia, Bandoeng en Soerabaja. Semarang vormt evenwel een opmerkelijke uitzondering, waarbij het niet duidelijk is of in de Middenjavaanse hoofdstad inderdaad geen of weinig verzet is gepleegd, dan wel dat een en ander eerder te maken heeft met het ontbreken van feitelijke informatie uit authentieke bron over dit onderwerp.

Zeker lijkt in elk geval, dat de verzetsactiviteiten in Semarang nooit de omvang en organisatiegraad hebben bereikt als bijvoorbeeld in Soerabaja onder de bekende groep Meelhuysen-Colijn. Wel is op vrij uitgebreide schaal sprake geweest van verduisteringspraktijken door Nipponwerkers bij een aantal handelsondernemingen, de spoorwegmaatschappijen en de nutsbedrijven, ten behoeve van de financiering van de steun aan gezinnen van ontslagen of krijgsgevangen werknemers. Dit gebeurde onder groot persoonlijk risico voor de betrokkenen, zoals eind 1943 en in 1944 bleek

Japanse bewaker aan de poort van de Boeloe-gevangenis, de Semarangse vrouwengevangenis die tijdens de Japanse bezetting deels diende voor de detentie van enkele honderden vrouwelijke politieke gevangenen uit Oost- en Midden-Java. Ten tijde van de opname, weer op 24 september 1945 bij het bezoek van Lady Mountbatten, waren deze vrouwen nog altijd niet op vrije voeten gesteld, ondanks het feit dat toen sinds de neerlegging van de wapenen inmiddels bijna anderhalve maand verstreken was. Pas op 29 september ging ten slotte ook voor hen de poort open. Foto: Museon.

bij de zogenoemde NIS-affaires. Deze hadden enerzijds betrekking op de genoemde verduistering van gelden, anderzijds op een aantal bedrijfsongevallen op de NIS-baanvakken in de maanden voordien, die door de Japanners terstond als pogingen tot sabotage werden geïnterpreteerd. Hoewel dit laatste hoogstwaarschijnlijk ver bezijden de waarheid was, leidde de verdenking tot omvangrijke arrestaties onder NIS-personeel en ook anderen. Uiteindelijk werden in januari 1945 zes verdachten door het Militair Gerechtshof in Batavia ter dood veroordeeld, veertien andere kregen levenslange gevangenisstraf.

De overtrokken wijze waarop de Japanse autoriteiten de NIS-affaire hebben behandeld, kan men zien als exemplarisch voor de welhaast paranoïde reactie die de bezettingsmacht vertoonde tegenover elke vorm van subversieve handeling of zelfs maar houding. Bij alle hiervoor beschreven propaganda- en controlemiddelen, massa-interneringen en periodiek militair machtsvertoon, die op zichzelf alles wat men in de archipel voorheen op dit punt ooit gezien had al ver te buiten gingen, werd bij zelfs maar de geringste verdenking van anti-Japanse activiteit direct gegrepen naar het terreurwapen bij uitstek: 'onderzoek' door de militaire politie, de Kempeitai, en in de meeste gevallen aansluitend berechting door een militaire rechtbank.

De **Kempeitai** (ook wel **Kempetai** of **Kenpeitai**) was een organisatie die niet speciaal voor de bezette gebieden was opgezet, maar in vrijwel dezelfde vorm ook al tientallen jaren lang in Japan zelf opereerde. De hoofdtaak was oorspronkelijk de ordehandhaving binnen het leger; de belangrijkste afdeling was in de praktijk evenwel die van 'algemene zaken', die zich bezighield met ondermeer het toezicht op politieke activiteiten, het opsporen, arresteren en verhoren van anti-Japanse elementen - in breedste zin - en het verrichten van contraspionage onder verdachte groeperingen. In bezet Indië was deze afdeling behalve in 'vaksecties' ook onderverdeeld in secties die op de genoemde terreinen elk gericht waren op een bepaalde bevolkingsgroep, dus op respectievelijk de Nederlanders en onderdanen van andere vijandelijke staten, de Indonesiërs, de Chinezen en andere 'Vreemde Oosterlingen', en de onderdanen van neutrale en bevriende staten.

Aanvankelijk ging de aandacht van de Kempetai vanzelfsprekend vooral uit naar de Nederlanders en de aan het Nederlands bewind loyaal veronderstelde andere bevolkingsgroepen, zoals de Ambonezen, Menadonezen en Chinezen. Bijzonder gebrand was men daarbij op leden van vernielingskorpsen en verzetsgroepen en op onderduikers; in maart 1943 werd bijvoorbeeld nog een beloning van *f* 500,- uitgeloofd voor elke aangebrachte Nederlandse onderduiker. In de latere bezettingsjaren, toen het Nederlandse element politiek vrijwel was uitgeschakeld maar onder de overige groepen een steeds vijandiger houding ten opzichte van de Japanse bezetter ontstond, werd het werkterrein van de Kempeitai meer verlegd naar het Indonesische bevolkingsdeel. De Kempeitai had overigens ook een aparte Indonesische afdeling, de **Kempeiho**.

Het hoofdkwartier van de Kempetai in Indië was, ironisch genoeg, gevestigd in de Rechtshoogeschool aan het Koningsplein in Batavia; de regionale afdelingen zetelden ook steeds in imposante en prominent gesitueerde gebouwen, mede met de bedoeling bij de plaatselijke bevolking het bestaan van Dai Nippons 'alziend oog' steeds nadrukkelijk in herinnering te houden. In Semarang was daarvoor het fraaie, kort voor de oorlog voltooide gebouw van de Raad van Justitie aan het Wilhelminaplein uitgekozen, strategisch gelegen op een der drukste punten van de stad aan de hoofdweg tussen de benedenstad en Nieuw-Tjandi. Hoofd van de Kempeitai waren hier tot oktober 1945 achtereenvolgens Yashima, Yonemura, Katsemura en Wada.

Zoals elders was ook in Semarang de plaatselijke Kempeitai goeddeels autonoom, dat wil zeggen, binnen ruime grenzen vrij de haar opgelegde taak naar eigen inzicht te vervullen. Slechts in gevallen waarbij een bovenregionaal Japans belang in het geding was, werd het hoofdkwartier in Batavia ingeschakeld, die de zaak dan verder in onderzoek nam en – soms - de betrokkenen aansluitend overleverde aan het Militair Gerechtshof. Dit gebeurde in 1943 bijvoorbeeld met de hoofdverdachten in de bovengenoemde NIS-affaires en ook met oud-burgemeester Boissevain, die van betrokkenheid werd beschuldigd.

Vaak kwam het echter niet eens zover; de 'verhoren' door de Kempeitai liepen bijna altijd uit op gruwelijke martelingen, die in veel

gevallen al leidden tot de voortijdige dood van de arrestanten. Waar het wel tot een formele rechtszaak kwam, stond de 'schuld' van de verdachten bij voorbaat vast. De Kempeitai-hoofden waren namelijk ook voorzitter van de regionale militaire rechtbanken, in Semarang eveneens ondergebracht in de Raad van Justitie, zodat er altijd gezorgd kon worden voor voldoende 'bewijsstukken' en 'bekentenissen' om tot een veroordeling te komen. Hoeveel dodelijke slachtoffers het optreden van de Kempeitai gedurende de bezetting in Semarang heeft gekost, is niet bekend. De meeste ter dood veroordeelden werden in het geheim geëxecuteerd, terwijl van lang niet alle zaken, zeker niet van die waarbij de verdachten al voortijdig bezweken, dossiers bewaard zijn gebleven. Het totale aantal moet echter minstens in de orde van grootte van enkele honderden worden gezocht.

Onlosmakelijk verbonden ten slotte met het optreden van de Kempeitai was de handlangersrol die de Indonesische geheime politie, de DPKN (**Dinas Penawas Keselamatan Negara**, 'Dienst voor de Bewaking van de Staatsveiligheid') daarbij speelde. Deze was de rechtstreekse voortzetting van de Politieke Inlichtingen Dienst, die in de decennia voor de oorlog belast was met controle op en onderdrukking van de nationalistische beweging. De organisatie, in Semarang gevestigd in het hoofdbureau van politie aan Bodjong, werd voornamelijk door Indonesiërs bemand - in meerderheid dezelfde die er voorheen onder Nederlands bewind hadden gewerkt - maar stond onder strak Japans gezag. Indonesisch hoofd van de organisatie tijdens de bezettingsjaren was Tondokoesomo.

Veelal werd het aan de DPKN overgelaten, voor de Kempeitai het routinewerk van informatievergaring, arrestatie en eerste verhoor af te handelen, waartoe door de DPKN op haar beurt weer veelvuldig gebruik werd gemaakt van informanten uit de Keibodan en de jeugdorganisaties. Bij de behandeling van arrestanten ging het doorgaans niet minder wreed en hardhandig toe dan bij de Kempeitai zelf; overigens werd ook voor de aansluitende verhoren en martelingen in de Raad van Justitie door de Japanners vaak een beroep gedaan op de vaardigheden op dit gebied van het Indonesische PID-personeel.

Geallieerde luchtacties

Anders dan Soerabaja is Semarang, afgezien van een kleine jageractie tegen het vliegveld Kalibanteng, tijdens het Japanse offensief in de archipel in februari en maart 1942 niet gebombardeerd. Ook van geallieerde zijde is er gedurende de bezettingsjaren weinig luchtactiviteit boven Semarang geweest; voor zover bekend betreft het niet meer dan twee acties, beide vanuit Australië. De eerste, uitgevoerd door een B-25 van de ML-KNIL, vond plaats in de vroege ochtend van 28 januari 1945 en had voornamelijk tot doel Nederlands propagandamateriaal uit te werpen en de interneringskampen in de stad te lokaliseren. De tweede actie, door de RAAF op 22 juli 1945, was een werkelijke bombardementsvlucht. De redenen voor deze geringe inzet van de geallieerde luchtmachten boven Semarang moeten behalve in de geringe militaire betekenis die Semarang had, vooral ook worden gezocht in de ligging van de stad, tot in het laatste oorlogsjaar net buiten bereik van de vliegtuigtypen die vanuit Australië, Ceylon en Brits-Indië inzetbaar waren boven Indië.

Dit laatste verklaart ook waarom uit de bezettingsjaren vrijwel geen geallieerde verkenningsopnamen van Semarang en overig Midden-Java bekend zijn, maar wel van delen van West- en Oost-Java. Verkenningsvluchten werden vanuit Brits-Indië door de RAF uitgevoerd met Mosquito's, vanuit Australië en later uit de oostelijke archipel door de Amerikaanse en Australische luchtmachten met Consolidated Vultee B-24 'Liberator'-bommenwerpers en met jachtvliegtuigen van het type North American P-38 'Lightning'. Al deze typen waren in de standaarduitvoering weliswaar in staat uit de genoemde gebieden Midden-Java te bereiken, maar niet om daar vervolgens acties van enige tijdsduur uit te voeren zonder de brandstofreserve voor de terugvlucht aan te spreken.

De 'blinde vlek' in de geallieerde luchtverkenning die als gevolg daarvan gedurende de eerste drie oorlogsjaren boven een groot deel van het Indische hoofdeiland bleef bestaan, werd vooral bij de Nederlandse inlichtingendienst NEFIS (Netherlands Forces Intelligence Service) in toenemende mate als een ernstige handicap ervaren. Bij het vrijwel volledige isolement waarin het bezette Indië verkeerde - slechts een enkeling was er sinds maart 1942 in geslaagd over zee geallieerd gebied te bereiken, terwijl de uitgezonden spionagegroepen alle binnen korte tijd opgerold waren - was de luchtverkenning de enige directe bron van informatie over de toestand aldaar. Als bijzonder pijnlijk werd het gebrek aan kennis over de Japanse interneringskampen gevoeld; weliswaar was bekend dat deze bestonden, maar over hun aantal, omvang en situering wist men in de meeste gevallen nauwelijks iets concreets - en in het geval van Midden-Java dus zelfs zo goed als in het geheel niets.

Mede met het oog op een effectieve voorbereiding van de hulp aan de geïnterneerden na de Japanse nederlaag, die met de geallieerde successen in de Pacific in 1944 een steeds reëler aanzien kreeg, werd door de Nederlandse militaire autoriteiten in Australië in augustus van dat jaar besloten tot de organisatie van een aantal spionage- en propagandavluchten boven Midden- en West-Java. De uitvoering werd opgedragen aan een der voornaamste initiatiefnemers van het plan, majoor F. van Breemen, voormalig KNILM-vlieger en in Australië werkzaam als liaison-officier tussen de daar operationele eenheid bommenwerpers van de Militaire Luchtvaart KNIL, 18 Squadron NEI, en de Australische luchtmacht.

Voor deze missies werden Van Breemen twee North American B-25 'Mitchell'-bommenwerpers in gebruik gegeven, tweemotorige toestellen die in hun standaarduitvoering zelfs vanuit de noordelijkst gelegen Australische bases Potshot en Broome de ruim 3000 km lange retourvlucht onmogelijk zouden kunnen volbrengen. Dit waren de zwaarste vliegtuigen waarover de ML-KNIL beschikte; de meer geschikte viermotorige B-24, ontworpen als lange-afstandsbommenwerper en daardoor met veel minder ingrepen inzetbaar voor de beoogde vlucht, werd in Australië alleen door de Amerikaanse luchtmacht gebruikt. Mede omdat deze haar werkterrein in de maanden voordien steeds meer naar de Filippijnen had verlegd, was evenwel van die kant op korte termijn niet te verwachten dat zo'n toestel ter beschikking zou komen, en bestond er dan ook weinig andere keus dan de Mitchells door allerlei aanpassingen alsnog geschikt te maken voor deze taak.

Daartoe werden, om het gewicht te beperken, de vliegtuigen ontdaan van een deel van hun bewapening en radioapparatuur, waarbij ook de geschutskoepel werd verwijderd. In het bommencompartiment kwamen twee extra brandstoftanks, waarvan een uitwerpbaar, en in de staart nog een vaste tank van ruim 800 l. Vrijwel alle overblijvende ruimte werd volgestouwd met losse blikken benzine, in totaal nog eens 400 l per toestel. Ter vermindering van de luchtweerstand werd bovendien elk plekje van de B-25's met een speciaal reinigingsmiddel minitieus schoongepoetst en gladgewreven, terwijl op de romp en vleugels enorme Nederlandse vlaggen werden geschilderd. Aldus behandeld en elk beladen met zo'n 150.000 pamfletten in het Nederlands en Maleis vertrokken in de nacht van 23 op 24 september 1944 beide toestellen onder commando van Van Breemen persoonlijk van de basis Potshot voor hun eerste vluchten naar Bandoeng en Batavia, waar na aankomst in de vroege ochtend ondanks enkele kleine tegenslagen de waarnemings- en pamflettenmissie goeddeels volgens plan kon worden uitgevoerd; kort na de middag landden de Mitchells weer behouden in Australië.

Door allerlei omstandigheden duurde het nadien tot 28 januari 1945 voor Van Breemen een tweede vlucht kon leiden, ditmaal met een enkel toestel. Kort na middernacht vertrok men van de basis Broome naar

De Semarangse haven zoals gezien door majoor Van Breemen en zijn bemanning, 28 januari 1945. Een van de aandachtspunten bij deze spionage- en propagandavlucht gold de bouw van houten schepen voor de Japanners, die voor een belangrijk deel in Semarang was geconcentreerd. De opname laat inderdaad enkele halfvoltooide exemplaren zien, afgemeerd aan de kade langs de Djambiweg. Let op de grote lege plekken in de goedangbebouwing, resultaat van de ijverige vernielingsacties op 1 maart 1942. Foto: Fotoarchief ML-KNIL.

Soerabaja, dat tegen zonsopgang werd bereikt en waar het Nederlandse vliegtuig direct onder goed gericht afweervuur werd genomen, waaraan Van Breemen slechts door een snelle duikvlucht wist te ontkomen. Na pamfletten te hebben uitgeworpen, werd de vlucht vervolgd via Modjokerto, Madioen, Sragen en Solo, waar opnieuw strooibiljetten uitgingen en ook de eerste foto's werden gemaakt. Aansluitend zette Van Breemen koers naar Semarang, dat in een lange dubbele lusbeweging vanuit het zuidoosten werd overvlogen, via het Heuvelterrein en Djomblang, de Hoogenraadslaan, Pontjol, Djoernatan, het havengebied en ten slotte het vliegveld Kalibanteng. Intussen was het zo licht geworden, dat van alle verdachte locaties en objecten uitvoerig foto's gemaakt konden worden en ook bewust gezocht kon worden naar internerings-kampen. Die laatste werden door de bemanning niet opgemerkt, maar wel kwam een aantal van de uitgeworpen pamfletten min of meer bij toeval in het kamp Lampersari-Sompok terecht. In *Vrouwenkamp op Java* van G. Boissevain en L. van Empel (1981) wordt als dagboekaantekening over deze gebeurtenis genoteerd:

'O dag der dagen! Heerlijke emotie. Vanmorgen om even acht uur luchtalarm en nog geen tien minuten later motorgeronk. Een vliegtuig kwam heel laag over. Eén kreet ontsnapte ons allen: rood-wit-blauw! Het is een Hollands vliegtuig. Meteen was het alweer voorbij, maar even later zagen we de lucht vol met kleine als zilver glanzende vlokjes: pamfletten. We hadden ze wel uit de lucht willen trekken. We waren bang dat ze allemaal buiten het kamp zouden neerkomen, maar gelukkig hielp de wind mee en even later hadden we er één te pakken en toen nog één. Beide in het Maleis. Even was ik teleurgesteld. Dit is voor ons zo'n groot moment, dat je onwillekeurig denkt dat het ook speciaal voor ons bestemd is. Het is evenwel in de eerste plaats aan de bevolking gericht. (...)

De hancho's en kumicho's moesten boven komen en werden op werkelijk 'sympathieke' wijze toegesproken. De Jap zei o.a. dat hij zich best onze gevoelens kon indenken toen we zo onverwacht de Hollandse vlag boven onze hoofden zagen, maar we moesten meer zelfbeheersing tonen. Een merkwaardige speech! Martijn praat aldoor over "mijn papa's vliegtuig".'

Behalve naar de kampen ging de bijzondere aandacht van Van Breemen en zijn bemanning boven Semarang vooral uit naar de haven. Met enkele andere steden aan de Javaanse noordkust, zoals Pekalongan en Tegal, was Semarang eind 1943 door de Japanse autoriteiten aangewezen als centrum voor de bouw van houten transportschepen, die moesten dienen als vervanging voor de grote verliezen aan scheepsruimte die Japan in de laatste oorlogsjaren leed door de effectieve inzet van geallieerde duikboten in de Pacific. Deze schepen werden deels als contractwerk uitgevoerd door plaatselijke aannemers, deels in dwangarbeid door romusha's, Indonesische 'arbeidssoldaten' die in de latere bezettingsjaren vooral op Java op grote schaal onder dwang werden geronseld. Ook burgergeïnterneerden werden daartoe plaatselijk ingezet, zij het niet op de werven zelf. In het geval van Semarang werd bijvoorbeeld een groot deel van het touw- en bastwerk voor de afdichting van deze schepen gepluisd door vrouwen en kinderen in de Ambarawa-kampen. De bewuste schepen werden door Van Breemen en de zijnen inderdaad waargenomen en gefotografeerd, maar actie tegen de werven ondernamen zij niet.

Bij het laatste aandachtspunt tijdens deze vlucht boven Semarang, het vliegveld Kalibanteng, werd wel gebruik gemaakt van de boordwapens, namelijk om tot tweemaal toe een daar geparkeerde tweemotorige Japanse bommenwerper te 'strafen'. Andere toestellen werden er niet waargenomen en evenmin was er sprake van luchtafweer. *'Japansch personeel'*, aldus Van Breemens vluchtrapport, *'vluchtte in alle richtingen. Koelies waren bezig om het westelijk uiteinde van de ZO-NW-startbaan te verlengen'*. In werkelijkheid betrof het Chinese burgers van Semarang, die verplicht te werk waren gesteld op het vliegveld; onder hen vielen verscheidene gewonden en doden als gevolg van Van Breemens actie.

Nadien vervolgde de Mitchell zijn weg in zuidelijke richting naar Ambarawa, waar de bemanning ongehinderd langdurig de kampen kon observeren en fotograferen, om vervolgens via Magelang en Djokjakarta weer naar Australië terug te vliegen. Omstreeks 14.45 uur 's middags, na meer dan veertien uur non-stop in de lucht te zijn geweest, landde Van Breemen veilig op de basis Broome, letterlijk, zoals hij veel later zou onthullen, op de laatste druppels brandstof.

De waarnemingen van scheepsbouwactiviteiten in de Semarangse haven waren enkele maanden later voor de Australische luchtmacht mede aanleiding tot een gerichte bombardementsactie op de stad. Op 22 juli 1945 startten kort na zes uur in de ochtend negen B-24's van 25 Squadron RAAF van de basis Learmonth in het uiterste noordwesten van Australië.

Lampersari
28-1-45

Saudara2 Di-Indonesia:

Apa Saudara Tida Djemoe Mendengar Doesta Orang Djepang

Enam hari lamanja, jaitoe dari tanggal 10 October sampai 16 October 1944. Formosa dibom oleh pesawat2 terbang Amerika jang dibawa oleh indoek2 pesawat terbang dan oleh garoeda2 Super Fortresses dari Tiongkok.

Djepang menjiarkan bahwa armada laoetnja telah menoedjoe kekapal2 perang Amerika hendak menjerangnja. Akan tetapi, baroe sadja dia lihat kapal2 Amerika dari djaoeh, armada laoet Djepang itoe lari!

Didalam penjerangan terseboet garoeda2 Amerika telah menghantjoerkan 915 pesawat terbang Djepang dan 38 kapal laoet. Selain dari itoe, 143 kapal laoet Djepang jang moengkin tenggelam atau roesak.

Dari fihak Negeri2 Serikat hanja 21 kapal terbang jang hilang, dan 2 kapal perang jang kena bom bisa kembali dengan kekoeatan sendiri oentoek diperbaiki.

Djepang entah lantaran bimbang, entah karena bermaksoed maoe menipoe ra'jatnja sendiri dan lain2 bangsa, tida maloe2 menjiarkan bahwa dia memperoleh kemenangan besar dan menghantjoerkan armada laoet Amerika.

Didalam tempo satoe minggoe segala kedjadian jang bertoeroet2 itoe telah membantah kebenaran perkataan Djepang. Pada tanggal 20 October 1944 satoe armada Amerika jang amat koeat disertai oleh tentara darat dibawah pimpinan Djenderal MacArthur telah mendarat dikepoelauan Philipina. Dibawah lindoengan armada ini tentara Amerika dengan tjepat mereboet bagian besar dari poelau Leyte bersama 3 lapang penerbangan dan poelau Samar.

Achirnja Djepang dengan goegoep mengoempoelkan kapal2 perangnja dari berbagai2 tempat oentoek melawan armada Amerika. Kasihan! Dia dihantjoerkan teroes oleh kekoeatan Amerika!

Didalam pertempoeran dekat kepoelauan Philipina. Djepang keroegian 2 kapal perang besar, 4 indoek pesawat terbang, 12 kapal perang sedang dan 6 kapal pemboeroe jang soedah terang tenggelam. Ditambah dengan 1 kapal perang besar, 5 kapal perang sedang dan 7 kapal pemboeroe jang moengkin tenggelam poela serta 6 kapal perang besar, 5 kapal perang sedang dan 10 kapal pemboeroe dapat keroesakan.

2

Amerika hanja kehilangan 6 kapal, jaitoe 3 indoek pesawat terbang dan 3 kapal pemboeroe dan teroes melandjoetkan serangannja terhadap Djepang di-Philipina.

Armada Djepang jang soedah pintjang oleh karena keroegian jang amat besar itoe moendoer dengan setjepat2nja, kembali kenegeri Djepang.

Apakah jang ditjeriterakan oleh si Djepang kepada saudara2 tentang pertempoeran ini?

Tentoe tjerita2 bohong disiarkan lagi, sebagai hoedjan jang ta'berhenti2 atau sebagai soengai jang mengalir dengan ta'poetoes2.

Tetapi bohong dan kesombongan itoe sia2 sadja. Bohong dan kesombongan ta'dapat memperhentikan kemadjoean Negeri2 Serikat.

Tentara Djenderal MacArthur dapat kemadjoean di-Philipina. Saudara2 kita di-Philipina jang sebangsa dengan ra'jat Indonesia, telah berontak di-Leyte dan Samar dan menjerang serdadoe2 Djepang.

Hari kebebasan boeat orang2 Philipina telah datang. Hari kebebasan bagi bangsa Indonesia telah tampak djoega.

Sabarlah sedikit lagi saudara2. Inna'Allaha ma'assabirin! Sebisa2 djanganlah tolong si Kate. Satoe waktoe saudara akan mendapat pertolongan jang tjoekoep dari kami dan nanti dapatlah kesempatan boeat bantoe kami membebaskan tanah Indonesia.

Pada hari itoe nasib Indonesia akan ditentoekan. Semoea itoe tergantoeng dari saudara2 sekalian.

BERSIAPLAH BOEAT MENGGOENAKAN SEPENOEH TENAGA NANTI.

Insjaflah:
Djepang Teroesir Berarti Indonesia Moelia Dan Makmoer
Djepang Ditolong Indonesia Hina Dan Dikoeboer.

Volgens plan werd de Middenjavaanse hoofdstad na ongeveer zes uur op ongeveer 5 km hoogte vanuit het noorden aangevlogen, waartoe de toestellen in gesloten formatie kort voordien Java iets westelijker dwars was overgestoken. Boven het havengebied aangekomen, wierpen de eerste drie Liberators achttien 500-ponds explosiebommen af op de werven tussen de Prauwenhaven en de Kali Baroe, waarna een tweede groep van drie hetzelfde gebied en de goedangs westelijk van de Kali Baroe bestookte met in totaal bijna tien ton aan brandbommen. Van de laatste drie vliegtuigen miste een totaal zijn doel; de anderhalve ton aan explosiebommen die dit toestel op het opslagterrein ten westen van het havenkanaal had moeten afwerpen, verdwenen in de aangrenzende visvijvers. De laatste twee B-24's slaagden er wel in hun lading van elk ruim drie ton brandbommen boven de aangewezen doelen uit te werpen, respectievelijk de werven aan de Prauwenhaven en de goedangs westelijk van de Kali Baroe. De hele aanval duurde slechts enkele minuten; aansluitend vlogen de Australische toestellen over het waterkrachtstation Djelok en Djokjakarta direct door naar de thuisbasis, die kort na zes uur 's avonds behouden werd bereikt. Luchtafweer of Japanse jageractiviteit werd niet waargenomen; wel was een 30-tal kleine houten vaartuigen in de Semarangse havens en de Kali Baroe gesignaleerd, maar geen grotere schepen op de rede.

Ten aanzien van het effect van de aanval vermeldt het originele vluchtrapport dat *'excellent coverage of the target area was observed, with three large fires and numerous small seen as the target area was left. The smoke became blacker each minute and the whole area was under a pall of smoke still visible from the southern coast of Java.'* De uitwerking aan de grond was inderdaad aanzienlijk, zij het vooral in het aantal mensenlevens dat ermee gemoeid was. Enkele tientallen werfarbeiders kwamen om het leven, allen Indonesiërs en Chinezen. De schade, hoe spectaculair ogend vanuit de lucht ook, bleef beperkt tot de verwoesting van snel vervangbare houtvoorraden en werfloodsen; van de getroffen goedangs aan de Kali Baroe was een deel al in de maartdagen van 1942 vernield.

Het propagandapamflet dat majoor Van Breemen en zijn bemanning op de 28ste januari 1945 uitwierpen boven Semarang. De boodschap was niet in de eerste plaats bedoeld voor de geïnterneerden, onbekend als de NEFIS en de Nederlandse autoriteiten in Australië immers goeddeels waren met de precieze locatie van de kampen, en is dan ook in het Maleis in plaats van in het Nederlands gesteld. De koptekst luidt vertaald: 'Bent u het niet beu te luisteren naar de onwaarheden van de Japanners?' en verwijst daarmee naar de aansluitende opsomming van recente geallieerde overwinningen waarover de Japanse bezettingsmacht de Indonesische bevolking vanzelfsprekend niet informeerde. Enkele van deze pamfletten vielen ook in het kamp Lampersari-Sompok. Foto: H. Boon-Schilling.

Na de Japanse capitulatie: bersiap; Japanners en Britten in strijd met Indonesische nationalisten

Zoals elders op Java, betekenden het neerleggen van de wapenen door de Japanse strijdkrachten op 15 augustus 1945 en de twee dagen later volgende Indonesische onafhankelijkheidsverklaring ook in Semarang het begin van een verwarde periode van politieke en gewapende strijd in de aanloop tot het grote Nederlands-Indonesische conflict over de dekolonisatie van de archipel.

De actief betrokken partijen waren in de eerste plaats de Indonesische nationalisten, 'verdeeld-verenigd' in tal van politieke, militaire en paramilitaire lichamen, met als gemeenschappelijk doel het consolideren van de zojuist geproclameerde onafhankelijkheid; verder de Japanners, weliswaar verslagen maar door het geallieerde opperbevel per decreet belast met de handhaving van orde en veiligheid tot de komst van de geallieerde strijdkrachten, en daardoor gedwongen hun in naam al verloren gezagspositie te verdedigen; en ten slotte de Britten, aan wie de taak toeviel, in Indië de Japanse capitulatie in ontvangst te nemen, de Japanse strijdkrachten te ontwapenen en te evacueren, een interimbestuur te organiseren dat de ergste problemen onder de burgerbevolking zou kunnen verhelpen, en, als absolute prioriteit, zorg te dragen voor snelle hulp aan en evacuatie van geïnterneerden en krijgsgevangenen.

De toewijzing van deze taken aan de Engelsen was een direct gevolg van de herindeling van de militaire operatiegebieden die in juli 1945 tijdens de Conferentie van Potsdam tussen Groot-Brittannië en de Verenigde Staten was overeengekomen. Ondanks ernstige bezwaren van de Britse opperbevelhebber in Azië, Admiral Lord Louis Mountbatten, gingen daarbij Java en de overige westelijke eilanden van de Indische archipel per 15 augustus over van het Amerikaanse gezagsgebied onder generaal Douglas MacArthur naar het Engelse South-East Asia Command. Mountbattens bezwaren richtten zich vooral op de enorme organisatorische en logistieke verzwaring die deze uitbreiding vanwege een nijpend tekort aan troepen en schepen voor zijn SEAC met zich mee zou brengen, en op de problemen van prioriteitstelling in de hulpverlening die daarvan het gevolg zouden zijn. Bovendien achtte men zich van Britse zijde onvoldoende op de hoogte van de situatie in de nieuwe operatiegebieden, die immers voordien vooral het werkterrein van de Nederlandse, Australische en Amerikaanse inlichtingendiensten waren geweest - en ook deze hadden in de praktijk niet meer dan een uiterst summier beeld van de omstandigheden in het bezette Indië kunnen krijgen.

Mede als gevolg van het feit dat op aanwijzing van MacArthur de deelcapitulaties in Zuidoost-Azië pas mochten plaatsvinden nadat hij zelf op 2 september aan boord van de *Missouri* in de baai van Tokio de algehele capitulatie van Japan had aanvaard, duurde het op Java tot ver in september voor de eerste Britten daadwerkelijk verschenen. Het ging daarbij echter vooralsnog niet om troepenzendingen, maar voornamelijk om verkennende en voorbereidende missies in het kader van de RAPWI, de op 18 augustus door SEAC opgerichte organisatie ter Recovery of Allied Prisoners of War and Internees. De beoogde werkwijze van de RAPWI was in hoofdlijnen, dat na verkenning en rapportage door deze eerste groepen, in samenwerking met de Indonesische, Japanse en Nederlandse autoriteiten ter plaatse noodhulp aan de gevangenen en geïnterneerden verleend zou worden, waarna de betrokkenen in fasen via een aantal door landingstroepen te bezetten havens aan de noordkust van Java naar Singapore geëvacueerd zouden worden.

De eerste RAPWI-party, bestaande uit drie Britten en vier Nederlanders, werd op 8 september 1945 geparachuteerd boven het Bataviase vliegveld Kemajoran. Een van de leden was dr. D.H.K. Soltau, aan wie ondermeer de opdracht tot een eerste inventarisatie van ziekenhuizen, gevangenissen en kampen in Bandoeng en in Midden-Java was toebedeeld. Onder Japans escorte bereikte dr. Soltau op 14 september Semarang, waar hij de volgende dag de verschillende kampen aan een inspectie onderwierp. De dagen daarop volgden bezoeken aan de Ambarawa- en Banjoebiroe-kampen en aan Magelang, waar bij wijze van eerste noodmaatregel aan de Japanse garnizoenscommandant opdracht werd gegeven tot openstelling van het plaatselijke militair hospitaal voor geïnterneerden. Op 20 september keerden Soltau en zijn begeleiders via Bandoeng terug naar Batavia om verslag uit te brengen.

De ervaringen opgedaan tijdens deze en andere RAPWI-verkenningsmissies maakten SEAC in de loop van de weken nadien duidelijk dat de aanvankelijk geplande opzet van de hulp- en evacuatieoperaties onvoldoende zou zijn. Niet alleen bleken er aanzienlijk meer burgergeïnterneerden en krijgsgevangenen te zijn dan was vermoed, maar ook hun gezondheidstoestand was gemiddeld veel slechter dan verwacht. Het leek daarom gewenst de Britse operaties op Java eerder te laten beginnen en langer te laten duren dan voorzien, teneinde de hulp op de noodzakelijke schaal te kunnen realiseren.

Bovendien bleek weldra uit de eerste RAPWI-rapporten, dat de beginnende Indonesische onafhankelijkheidsstrijd, anders dan van Nederlandse zijde voorgesteld werd, geen vluchtige actie was van uitsluitend een minderheid van 'extremisten', opgezweept door Japanse propaganda en geleid door 'collaborateurs', maar een brede, onmogelijk te negeren volksbeweging. Mede als reactie op de aanvankelijke weigering van de Nederlandse regering rechtstreeks met Soekarno's Republiek te onderhandelen en de inmiddels al begonnen herinstallatie van het Nederlandse gezag in de oostelijke archipel onder de NICA, Netherlands Indies Civil Administration, escaleerde het Nederlands-Indonesische conflict binnen enkele weken na de Japanse capitulatie tot een stadium waarin een gewapende confrontatie nauwelijks meer te vermijden was. De Britten werden daarbij van Indonesische kant al snel gezien als wegbereiders voor de NICA op Java, ondanks hun formele onpartijdigheid in het conflict, en dienovereenkomstig toenemend vijandig bejegend. Ook deze ontwikkeling, waarin de veiligheid van de geïnterneerden - mede vanwege hun positie als potentiële 'gijzelaars' van de Republiek - allengs meer in gevaar kwam, vormde op zichzelf een dwingend argument voor sneller en omvangrijker Brits ingrijpen.

Anderzijds echter zou daardoor voor de Britten het risico van actieve betrokkenheid bij het dreigende Nederlands-Indonesische conflict drastisch toenemen, waarvoor in het moederland en in Brits-Indië, dat een groot deel van de Britse troepenmacht elders in Azië leverde, niet de geringste politieke steun bestond. Bovendien zou grootschaliger ingrijpen SEAC voor aanzienlijke logistieke problemen plaatsen. De Engelse prioriteiten in Zuidoost-Azië lagen nadrukkelijk bij de herbezetting van en hulpverlening in de eigen gebieden. Militaire middelen van enige omvang voor landingen op Java, in de vorm van de voorhoede van de 23ste Brits-Indische Divisie, zouden op zijn vroegst pas iets voor 1 oktober beschikbaar zijn, de hoofdmacht zelfs nog enkele weken later. Uiteindelijk besliste Mountbatten op 26 september, dat deze politieke en organisatorische overwegingen voorlopig het zwaarst dienden te wegen.

Tot verbijstering van de Nederlandse autoriteiten werden door SEAC slechts Batavia en Soerabaja aangewezen als 'key areas' waarheen de krijgsgevangen Japanners en alle geïnterneerden zouden worden geëvacueerd, en alleen deze twee steden zouden dan ook door Britse troepen worden bezet, respectievelijk op 29 september en 25 oktober. Elders werd de Republiek weliswaar niet in naam, maar dan toch de facto erkend als de feitelijke drager van het gezag en daarmee impliciet, naast de eerdere, formele aanwijzing daartoe aan de Japanners, verantwoordelijk gesteld voor de veiligheid van de geïnterneerden. Tegelijkertijd zouden door de Britse opperbevelhebber in Nederlands-Indië, luitenant-generaal Sir Philip Christison, na 29 september initiatieven worden ontplooid om

Nederlanders en Indonesiërs aan de onderhandelingstafel te krijgen. Mocht de situatie in de weken nadien, ondanks deze vergaande tegemoetkomingen aan de Republiek, onverhoopt toch verder verslechteren, dan zou alsnog de mogelijkheid van omvangrijker militair ingrijpen worden overwogen. Dit laatste bleek na 29 september inderdaad al snel noodzakelijk, ondermeer in Semarang en achterland, waar medio oktober een zware strijd losbrandde tussen Japanse legereenheden en Indonesische strijdgroepen.

De houding van de derde partij in het conflict, de Japanse, was overigens in het algemeen nogal tweeslachtig. Enerzijds was men gebonden aan de geallieerde orders tot handhaving van de openbare orde en veiligheid en, na de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring, aan een verbod van Mountbatten tot het verlenen van steun aan de Republiek. Anderzijds echter had deze wel de sympathie van sommige hooggeplaatste militaire en politieke functionarissen onder de Japanners, ook al omdat het immers in het laatste oorlogsjaar tot het beleid van de bezettingsmacht had behoord, de komende geallieerde herovering van Indië te bemoeilijken door de Indonesiërs actief voor te bereiden op de dan onvermijdelijk geachte strijd voor de onafhankelijkheid.

De bewapening van de Japanse strijdkrachten op Java was tijdens de bezettingsjaren in veel gevallen nauwelijks meer dan provisorisch geweest; een belangrijk deel van de uitrusting bestond uit buitgemaakt KNIL-materiaal. Niettemin waren dit zo kort na de capitulatie de enige wapens die de Indonesiërs voor hun strijd ter beschikking zouden kunnen staan, althans wanneer men de povere uitrusting van de Indonesische politie- en hulpkorpsen buiten beschouwing laat. Weliswaar werden op 18 en 19 augustus de PETA en de heiho-eenheden ontwapend en ontbonden, maar op 23 augustus werden hun leden opgeroepen zich te melden bij de kort voordien opgerichte Indonesische strijdmacht, de BKR. Vanaf eind augustus 1945 kwamen overal op Java de Japanse detachementen dan ook onder zware druk te staan om zich over te geven aan de Republiek en hun bewapening aan de Indonesische strijdgroepen af te staan. In veel gevallen is dit ook gebeurd, maar plaatselijk, ondermeer in Semarang, weigerden de garnizoenscommandanten op de Indonesische eisen in te gaan en kwam het tot gevechten tussen de Japanners en de nationalisten. Deze Japans-Indonesische confrontaties en de acties door Republikeinse strijdgroepen tegen de kort nadien volgende Britse bezettingsoperaties vormden het feitelijke begin van de gewapende strijd voor de Indonesische onafhankelijkheid, die ten slotte op 27 december 1949 formeel werd afgesloten met de soevereiniteitsoverdracht door Nederland aan Indonesië.

Kind van de rekening in deze eerste fase, bekend geworden als de bersiap-periode ('tijd van paraat zijn'), waren aanvankelijk vooral de Nederlanders en hun al dan niet werkelijke sympathisanten onder de Indonesische en Chinese bevolking. Onder hen richtten opgezweepte Indonesische jongeren verzameld in zelfstandige, veelal buiten de politieke leiding van de Republiek om optredende strijdgroepen onder namen als Angkatan Moeda ('Jongerenstrijdkrachten'), Tentara Peladjar ('Scholierenleger') e.d., in oktober en volgende maanden overal op Java en Sumatra een ware slachting aan. In totaal kostten deze gebeurtenissen naar schatting aan ten minste ca. 5000 mensen het leven. Net als elders vielen in Semarang en achterland bij de Nederlanders de meeste slachtoffers onder de niet-geïnterneerde Indo-Europeanen en onder diegenen, die tegen de geallieerde orders in reeds hun interneringskamp hadden verlaten of tijdens evacuatietransporten werden overvallen.

In het algemeen bleven de Japanners belast met de bewaking van de kampen en hebben zij de onder hun verantwoordelijkheid vallende geïnterneerden doeltreffend kunnen beschermen. Buiten de kampen hielden zij zich echter goeddeels afzijdig, overeenkomstig de aanvankelijk nogal onduidelijke geallieerde instructies, en waren de groepen waartegen de agressie van de pemoeda's (jongeren) zich richtte, praktisch weerloos. Wel werden in Batavia en incidenteel ook elders door Nederlanders en Ambonezen inderhaast weer kleine KNIL-eenheden samengesteld en andere bewakingskorpsen opgericht, maar hun optreden was te plaatselijk en van een te geringe werking om deze geweldsgolf te keren.

Captain D.H.K. Soltau, Royal Army Medical Corps, de eerste RAPWI-vertegenwoordiger die Semarang bereikte. De opname is in Semarang gemaakt in oktober 1945. Foto: D.H.K. Soltau.

Hetzelfde gold, althans in de aanvangsfase, voor de Britse legereenheden die in de loop van oktober naast Batavia eindelijk ook Semarang, Soerabaja en Bandoeng bezetten. Vooral in Soerabaja bleken zij in het geheel niet voorbereid op de confrontatie met de Indonesische strijdgroepen die hun daar kort na de landing ten deel viel en pas eind november definitief in hun voordeel was beslist. In Semarang vonden zij de stad bij hun komst op 19 oktober weliswaar (weer) volledig onder Japanse controle, maar de afwachtende houding die zij in de weken nadien in hoofdzaak aannamen, bood de Indonesiës een kleine maand later opnieuw de gelegenheid een aanval op de stad en de Britse steunpunten in het achterland te lanceren.

Voor de Nederlandse partij was in deze eerste maanden na de Japanse capitulatie buiten de RAPWI- en andere hulpactiviteiten nauwelijks meer dan een passieve rol weggelegd. Op last van de Engelse regering mochten

de eenheden oorlogsvrijwilligers en andere troepen die door de regering al vanaf september werden uitgezonden, voorlopig niet op Java en Sumatra landen, zodat de Nederlandse militaire macht aanvankelijk beperkt bleef tot de genoemde plaatselijke KNIL-eenheden, voornamelijk in Batavia en Bandoeng. Later in 1945 arriveerden uit de overige, reeds herbezette archipel bescheiden versterkingen, ook van de Koninklijke Marine en de ML-KNIL. Pas nadat in de beginmaanden van 1946 de Britse operaties min of meer voltooid waren bevonden en men zich naar Mountbattens inzicht zonder verder prestigeverlies uit het onverwacht zo hachelijk gebleken Indonesische avontuur kon terugtrekken, werden alsnog de eerste grootscheepse Nederlandse troepentransporten tot de beide hoofdeilanden toegelaten.

Tegen dat tijdstip was de situatie in de drie 'sectoren' Batavia-Buitenzorg-Bandoeng, Semarang en Soerabaja inmiddels vrij stabiel, in die zin dat de activiteit ter plaatse van Indonesische strijdgroepen was gereduceerd tot relatief kleinschalige acties en dat het merendeel van de geïnterneerden in veiligheid was gebracht en deels ook al geëvacueerd. Buiten deze Nederlandse steunpunten ging het geweld tegen Nederlanders en andere verondersteld anti-Indonesische bevolkingsgroepen nog lang door. Vele duizenden van hen werden door de Republiek - opnieuw - geïnterneerd, mede met de bedoeling hen als gijzelaars te gebruiken in de confrontatie met de Nederlanders. Hun bevrijding volgde ten dele niet eerder dan tijdens de Eerste Politionele Actie in juli 1947, soms zelfs pas tijdens de tweede actie in december 1948.

Dagboek van de bersiap-maanden in Semarang en achterland, augustus 1945 - januari 1946

Semarang was in deze bewogen laatste maanden van 1945 een der brandpunten van de strijd tussen Indonesiërs, Japanners en Britten en het verloop daarvan is dan ook mede bepalend geweest voor de verdere ontwikkelingen in de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd op Java. Teneinde bij de veelheid en snelle opeenvolging van de gebeurtenissen een helder overzicht te kunnen behouden, is voor de weergave daarvan hieronder gebruik gemaakt van de dagboekvorm, waarin aan de hand van de beschikbare gegevens uit eerdere publikaties, officiële rapportages en ooggetuigenverslagen voor de belangrijke data tijdens deze periode de historische feiten zijn gereconstrueerd. Naast de verschillende rapporten van RAPWI-medewerkers, in het bijzonder die van dr. D.H.K. Soltau en T.S. Tull, moeten in dit verband worden genoemd de studies van mr. Soewarno e.a. (*Sejarah Pertempuran Lima Hari di Semarang*, 1977), dr. P.M.H. Groen (*Patience and Bluff*, 1985), ing. A.C. Broeshart e.a. (*Vrede, maar geen bevrijding*, 1989) en vooral, vanwege de vele nieuwe feiten die daarin uit onderzoek van Japanse bronnen worden gepresenteerd, van mr. Han Bing Siong (*Het geheim van majoor Kido*, in *Geschiedenis van de Vijfdaagse Strijd in Semarang 14-19 oktober 1945*, 1995).

Woensdag 15 augustus: keizer Hirohito maakt in een radiotoespraak bekend dat Japan de wapenen heeft neergelegd. Ook in Semarang wordt dit nieuws vernomen, zowel in als buiten de kampen. In Lampersari-Sompok moet de kampleiding dit 'gerucht' formeel ontkennen, hetgeen vanzelfsprekend het tegenovergestelde effect heeft.

Vrijdag 17 augustus: in Batavia wordt door ir. Soekarno en dr. M. Hatta de onafhankelijke Republiek Indonesië uitgeroepen. Via de radiozender van Bandoeng wordt dit feit kort na de middag wereldkundig gemaakt. Een uur later volgt een ontkenning van het bericht door het Japanse Militair Bestuur. In Semarang neemt de *Sinar Baroe* de proclamatie niet op, evenmin als de aankondiging van een bijeenkomst op de Aloon-Aloon, waar het uitroepen van de Republiek plaatselijk bekend gemaakt zou worden.

Zondag 19 augustus: de Indonesische commissie die onder het Japanse bewind in het laatste oorlogsjaar belast was met de voorbereiding van de door Japan in de toekomst te verlenen onafhankelijkheid, benoemt zich onder de nieuwe naam Komitee Nasional Indonesia tot voorlopig bestuur van de Republiek. Daags tevoren zijn door de voorbereidingscommissie Soekarno en Hatta aangewezen als respectievelijk president en vice-president en is de voordien al opgestelde concept-grondwet aangenomen als Grondwet van de Republiek Indonesië. Na het bekend worden van de vorming van het KNI roept assistent-resident mr. K.R.T.M. Wongsonegoro op aandringen van militante jongeren in het gouverneurskantoor een vergadering van bestuursambtenaren en vertegenwoordigers van pemoedagroepen bijeen, waarin besloten wordt Semarang en overig Midden-Java onder gezag van het Komitee te plaatsen. Dit besluit wordt om een uur 's middags bekend gemaakt tijdens een massabijeenkomst op de Aloon-Aloon, met het voorlezen door Wongsonegoro van de volgende proclamatie:

1. *Vanaf dit ogenblik, 19 augustus 1945 om 13.00 uur, vormt de provincie Midden-Java een deel van de Republiek Indonesië.*
2. *Daden gericht tegen de Republiek Indonesië zullen zwaar worden gestraft.*
3. *Elk wapen nu nog in handen van de bevolking moet worden ingeleverd bij de politie.*
4. *De zorg voor de veiligheid van de bevolking zal ernstig worden genomen.*
5. *De bevolking wordt gevraagd het dagelijks leven op de gewone wijze voort te zetten. Winkels en fabrieken hebben instructie hun gebruikelijke openingstijden te handhaven en de produktie als voorheen voort te zetten.*

De feitelijke overname van de bestuurlijke en andere openbare instellingen volgt merendeels echter niet onmiddellijk na deze aankondiging, maar in de loop van de weken nadien. Ook op 19 augustus vindt in de dependance van de Stadstuin op Djomblang de oprichting plaats van de Angkatan Moeda Repoeblik Indonesia (AMRI, 'Jongerenstrijdmacht van de Republiek Indonesië') in Semarang, die als hoofdkwartier het pand Bodjong 89 betrekt.

Maandag 20 augustus: het KNI richt een eerste Republikeinse strijdmacht op, de Badan Keamanan Rakjat (BKR, 'Raad voor de Veiligheid van het Volk').

Dinsdag 21 augustus: in het hoofdkwartier van het 16de Leger in Batavia wordt door generaal Nagano formeel bericht gegeven van de Japanse capitulatie. De verzamelde territoriaal commandanten krijgen opdracht, hun troepen merendeels te concentreren in enkele gebieden in het binnenland, waar zij de komst van de Britten moeten afwachten. In de steden en bij de kampen daarbuiten zullen slechts kleine bewakingsdetachementen achterblijven, als steun voor de politiekorpsen. Na aanvankelijk ook een begin te hebben gemaakt met het verplaatsen van troepen naar het binnenland (Soemowono), laat de garnizoenscommandant van Semarang, majoor Kido Shinochiro, in verband met de verslechterende situatie zijn troepen echter naar Semarang terugkeren. Deze omvatten in totaal evenwel slechts twee onvolledige infanterieeenheden, Kido butai van 120 man en Yagi butai van ca. 400 man. Bovendien komt een eenheid van 100 man uit Poerwokerto onder kapitein Yamada aan, ter ondersteuning van het Semarangse garnizoen bij zijn taken ten behoeve van de RAPWI. Kido butai en Yagi butai worden nadien aangevuld met gemilitariseerde Japanse burgers, als gevolg waarvan de totale Japanse sterkte medio oktober zal zijn opgelopen tot ca. 1100 man.

Woensdag 22 augustus: in Semarang wordt het nieuws van de beëindiging van de oorlog aan de burgerbevolking openbaar gemaakt via

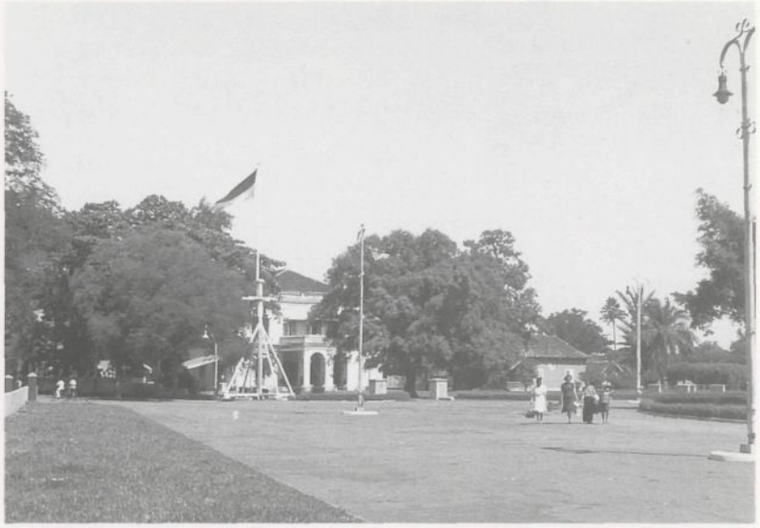

Links: aankomst voor De Harmonie van een groep ex-krijgsgevangenen uit Bandoeng, 24 september 1945. Foto: Museon. *Rechts:* begin oktober 1945: de 'merah-poetih' wappert voor de gouverneurswoning aan het Wilhelminaplein. Foto: D.H.K. Soltau.

het Semarangse dagblad *Sinar Baroe*, door publikatie van de rede van de keizer en een bekendmaking van de commandant van het 16de Japanse Leger. Het KNI wordt in Semarang formeel geïnstalleeerd in een plaatselijke vertegenwoordiging, met mr. Wongsonegoro als voorzitter. Ook de BKR krijgt een Semarangse afdeling.

Donderdag 23 augustus: Soekarno doet in zijn eerste grote radiotoespraak als president van de Republiek een oproep aan de PETA-soldaten, de heiho's en de Indonesische paramilitaire korpsen om toe te treden tot de BKR. In de kampen van Semarang (behalve in Halmaheira), Ambarawa en Banjoebiroe wordt officieel bekend gemaakt dat Japan de wapenen heeft neergelegd. In de dagen nadien voeren B-24's van de Marineluchtvaartdienst vanaf de Cocoseilanden de eerste hulpvluchten ten behoeve van geïnterneerden op Java uit. Boven Semarang worden door een van deze vliegtuigen strooibiljetten uitgeworpen, ondermeer met een proclamatie van het Indische Gouvernement, waarin de geïnterneerden wordt medegedeeld dat het Japanse Militair Bestuur voorlopig verantwoordelijk zal blijven voor hun veiligheid. Aan de uitvoering van geallieerde bevelen door de Japanse autoriteiten moet onvoorwaardelijk medewerking worden verleend. In het kader van deze regeling dienen de geïnterneerden met oog op hun veiligheid vooralsnog in de kampen te blijven, maar daar wordt 's avonds bekendgemaakt dat Indische Nederlanders de volgende dag mogen vertrekken. Mede voor hen wordt onder leiding van dr. Ongkiehong een Chinees hulpcomité opgericht, dat van de Japanse autoriteiten gelden ter beschikking krijgt voor de nodige uitgaven. De proclamatie van het Indische Gouvernement wordt van Republikeinse zijde algemeen gezien als een aanwijzing dat de Nederlanders uit zijn op spoedige herinstallatie van hun gezag over Java en hierna wordt dan ook geleidelijk aan een meer afwijzende houding van de Indonesische bevolking merkbaar.

Vrijdag 24 augustus: de eerste ca. 100 Indo-Europeanen verlaten Lampersari-Sompok. Voor veel van de overige geïnterneerden, ook in de andere kampen, wordt door familie en relaties van buiten eten gebracht, terwijl alom het 'gedekken' een aanvang neemt, zonder dat de Japanse bewakers ingrijpen. De voedselvoorziening in de kampen wordt daardoor geleidelijk aan iets verbeterd, maar blijft aanvankelijk nog ontoereikend. Pas wanneer later Nederlandse B-24's van de MLD en, vanaf 4 september, vanuit Balikpapan ook B-25's van de ML-KNIL op grotere schaal voedselpaketten uitwerpen, komt hierin verandering. Overigens vinden de meeste droppings niet in Semarang plaats, maar in Ambarawa en Banjoebiroe.

Zaterdag 25 augustus: oprichting van een tweede, Indo-Europees hulpcomité, dat samenwerkt met het Chinese.

Maandag 27 augustus: nadat in de dagen voordien al geïnterneerden op eigen initiatief de kampen hebben verlaten, wordt daartoe nu officieel toestemming gegeven; de pasregeling wordt afgeschaft. Bezoekers van buiten worden in de kampen toegelaten.

Vrijdag 31 augustus: zoals in veel andere steden verbieden de Japanse autoriteiten ook in Semarang het hijsen van de Nederlandse vlag ter gelegenheid van koninginnedag. Wel werpen twee Nederlandse B-25's boven de stad pamfletten uit ter gelegenheid van koninginnedag. In Semarang wordt een Republikeins bestuur ingesteld, in hoofdlijnen volgens de opzet van het vooroorlogse Binnenlands Bestuur. Als resident wordt benoemd mr. K.R.T.M. Wongsonegoro, tijdens de Japanse bezetting assistent-resident van Semarang; gouverneur van Midden-Java wordt voorlopig Raden Pandji Soeroso, voordien resident van Kedoe, en in de functie van burgemeester van Semarang wordt mr. I. Soedjahri aangesteld. De politie komt onder Indonesische leiding, met als hoofdcommandant Soemarsono.

Zondag 2 september: oprichting van een Centraal Kampcomité voor Midden-Java onder leiding van de heer W.J. Liefheid, dat ook de kampen in Semarang vertegenwoordigt. De voornaamste taak van het comité is, in overleg met de Japanners de geallieerde hulpverlening aan de geïnterneerden te coördineren. De eerste dodenlijsten komen ter inzage bij het Rode Kruis in sociëteit De Harmonie aan Bodjong.

Maandag 3 september: de Japanse autoriteiten geven het Sint-Elisabeth Ziekenhuis vrij.

Woensdag 5 september: het Comité-Liefheid krijgt versterking van een zestien man sterke groep Nederlandse officieren onder leiding van majoor J.A. Scheffelaar, die met toestemming van de Japanners hun interneringskamp in Bandoeng hebben verlaten. Ook enkele 'geboloste'

* *

31 AUGUSTUS 1945

VOOR het eerst sinds 1939 viert H.M. de Koningin Haar verjaardag temidden van Haar familie en Haar volk. Terug in Haar land, nog bloedend uit vele oorlogswonden, maar waarvan de bevolking zich met alle kracht heeft aangegord om onder leiding van de geliefde Vorstin, Nederland terug te brengen op zijn eereplaats onder de volkeren der wereld.

Voor het eerst ook viert Zij Haar verjaardag, terwijl voor Indonesia het licht der bevrijding uit de Japansche slavernij begint te gloren. Nooit heeft Zij, gedurende de oorlogsjaren, opgehouden te lijden met Haar verdrukte volken in Indonesia en Nederland. Geen schooner geschenk kan Haar op dezen dag gegeven worden dan de zekerheid dat de verlossing voor Indonesiërs en Nederlanders is aangebroken.

Talloos zijn de moeilijkheden die ook in Indonesia overwonnen moeten worden. Maar onder Haar zegenrijke leiding gaan de volken van Indonesia en Nederland in eendrachtige samenwerking een betere toekomst tegemoet.

DAT GEVE GOD!

Links: pamflet uitgeworpen boven Semarang ter gelegenheid van de verjaardag van koningin Wilhelmina, 31 augustus 1945. Foto: J.M. Rebel. *Rechts:* majoor Kido (rechts) met de Britse kapitein J. Tomlinson en een Japanse tolk, begin november 1945. Foto: D.H.K. Soltau.

ex-geïnterneerden uit de kampen in West-Java die inmiddels al op eigen gelegenheid naar Semarang zijn gereisd, sluiten zich aan. In de loop van september wordt deze groep nog herhaaldelijk versterkt, ondermeer met een groep van nog eens 50 officieren uit Bandoeng. In samenwerking met de plaatselijke hulpcomité's en het Rode Kruis nemen de nieuwkomers taken in de kampen op zich, in het bijzonder de zwaardere corveediensten. Van Indonesische zijde wordt aan deze activiteiten niets in de weg gelegd, in veel gevallen zelfs actieve medewerking verleend.

Vrijdag 7 september: bij Lampersari-Sompok komt het tot een opstootje met jonge Indonesiërs wanneer daar de Nederlandse vlag wordt gehesen, naar aanleiding van de aankomst van een groep KNIL-officieren uit Bandoeng. Voor de Japanse autoriteiten is dit aanleiding, het vertonen van de Nederlandse vlag in het openbaar niet meer toe te staan; in de kampen mag de driekleur alleen zo gehesen worden, dat hij van buiten af niet is te zien.

Zaterdag 8 september: de kamppoorten worden niet langer bewaakt. Op de Aloon-Aloon vindt een massabijeenkomst plaats georganiseerd door de Angkatan Moeda Repoeblik Indonesia, waar behalve verschillende leiders van jongerengroepen ook de Semarangse regent Soekarman (tijdens de Vijfdaagse Strijd in oktober vermoord door een pemoedagroep) oproept tot verdediging van de Republiek tot elke prijs. Hoewel de toespraken herhaaldelijk onderbroken worden door uitroepen die 'dood aan de imperialisten' beloven, heeft de bijeenkomst als geheel een vreedzaam karakter en volgen de aanwezigen algemeen de oproep om na afloop elke vorm van ordeverstoring te voorkomen.

Woensdag 12 september: uit Batavia arriveren in opdracht van mr. H.J. Spit, voorheen vice-voorzitter van de Raad van Indië en nu leider van een groep hoge ambtenaren en militairen die in de hoofdstad in overleg staat met de Japanse autoriteiten, de luitenant-kolonels P.J. Droog en N.H.A.J. Schulte om zich in Semarang van de situatie met betrekking tot de hulpverlening aan de geïnterneerden op de hoogte te stellen. In de stad worden de eerste anti-Nederlandse pamfletten verspreid.

Vrijdag 14 september: tijdens een toespraak tot een bij het stadion samengestroomde menigte van ca. 10.000 merendeels jonge Indonesiërs roept resident Wongsonegoro de jongeren op, de kalmte te bewaren en af te zien van gewelddadige acties tegen de Nederlanders in en buiten de kampen en tegen hun bezittingen. In de avond komt uit Bandoeng onder Japans escorte dr. Soltau, kapitein-arts in de 44ste Brits-Indische Luchtlandingsdivisie, als eerste RAPWI-vertegenwoordiger in Semarang aan. Na inspectie van de Semarangse kampen en die in Ambarawa-Banjoebiroe gedurende de volgende twee dagen, wordt in overleg met de plaatselijke hulpcomité's, het Rode Kruis en de al aanwezige hulpgroepen van Liefheid en Scheffelaar besloten tot de oprichting van het RAPWI nr. 3 Contact Team, als voorbereiding op verdere RAPWI-operaties.

Zaterdag 15 september: aankomst in Batavia van de Britse kruiser *Cumberland* en enkele volgschepen, waaronder de Nederlandse flottiljeleider *Tromp*, met aan boord onder anderen dr. Ch. O. van der Plas, Nederlands vertegenwoordiger bij de geallieerde staf, en de centrale RAPWI-staf voor Java onder leiding van de Britse luitenant-kolonel K.M.G. Dewar. Aan Indonesische kant veroorzaakt dit alom grote consternatie, gezien als dit wordt als inleiding op een herbezetting van Java door de Nederlanders.

Zondag 16 september: op Java wordt opnieuw de vooroorlogse uurtijd ingevoerd, die in maart 1942 was vervangen door de Japanse.

Maandag 17 september: resident Wongsonegoro herhaalt tijdens een nieuwe massabijeenkomst, die overigens snel wordt opgebroken door de Japanse militaire politie, zijn oproep tot kalmte. Een tweede, 28 man tellende RAPWI-groep onder leiding van luitenant-ter-zee 1e klasse P. de Back, hoofd RAPWI Oost-Java, en de Britse kapitein C. Wishart,

komt per vliegtuig in Semarang aan, korte tijd later gevolgd door een Nederlands medisch team onder leiding van dr. J.P. van Leent. Dr. Soltau bezoekt Magelang, waar de Japanse commandant opdracht krijgt om het militair hospitaal in te richten voor zieke geïnterneerden uit de Ambarawa- en Banjoebiroekampen. In Djokjakarta worden de eerste Europese mannen gearresteerd door de Republikeinen; ook in en om Ambarawa neemt de spanning toe.

Dinsdag 18 september: in de vroege ochtend wordt een negen man sterke RAPWI-party onder leiding van RAF-Wing Commander T.S. Tull geparachuteerd boven Magelang. Deze groep komt rechtstreeks van Ceylon en verkeert in de veronderstelling dat zich in Magelang krijgsgevangenenkampen met in totaal 24.000 ingezetenen bevinden. Wanneer dit niet het geval blijkt, besluit Tull zijn RAPWI no. 5 Contact Team in Ambarawa te stationeren, ten behoeve van de organisatie van de hulpverlening aan de nabijgelegen kampen voor burgergeïnterneerden. Magelang blijft het hoofdkwartier van generaal-majoor Nakamura, bevelhebber over de Japanse troepen in Midden-Java, wiens hulp bij de uitvoering van de RAPWI-operaties onontbeerlijk is.

Teneinde een dreigende competentiestrijd tussen de RAPWI-groepen Wishart en Tull te vermijden, wordt door het hoofdkwartier in Batavia op 24 september RAPWI Mid-Java ingesteld, waaronder voortaan alle organisaties tot hulpverlening aan de geïnterneerden in Midden-Java vallen, met uitzondering van de verschillende afdelingen van het Rode Kruis. Leider van RAPWI Mid-Java wordt Wishart, met als hoofd van het uitvoerende bureau de Nederlandse majoor K. Scholtens; ook het overige personeel is in overgrote meerderheid Nederlands. Tull blijft evenwel aangewezen om de contacten met het Japanse opperbevel in de regio te onderhouden.

In Semarang ontstaan moeilijkheden met Indonesische jongeren wanneer een Nederlandse RAPWI-medewerker, luitenant Tuininga, met ongepast aplomb acht auto's van de NIS requireert. De Japanse militaire politie weet de situatie slechts met moeite onder controle te houden.

Donderdag 20 september: dr. Soltau vertrekt naar Batavia om verslag uit te brengen aan het RAPWI-hoofdkwartier. Wishart en Tull stellen een transportplan voor zieke en verzwakte geïnterneerden uit Semarang, Ambarawa en Banjoebiroe op, dat voorziet in een voorlopig herstelverblijf in het pas gevorderde militair hospitaal in Magelang en in hotels in Salatiga en Wonosobo. De geïnterneerden die wel al over grotere afstanden kunnen reizen, zullen in drie fasen via Soerabaja en eventueel Malang worden geëvacueerd, het eerst uit Banjoebiroe en Ambarawa. Het KNI zegt bij monde van de Semarangse resident Wongsonegoro en de Magelangse comitévoorzitter dr. Wiroreno zijn medewerking toe, op voorwaarde dat de RAPWI zich niet inlaat met politieke of militaire activiteiten en het de facto bestaande gezag van de Republiek in Midden-Java respecteert. Inmiddels hebben echter militante pemoedagroepen vooral in Semarang reeds zozeer aan invloed gewonnen, dat de gematigde KNI-top nauwelijks meer gezag over hen heeft. Op 22 september komt het eerste transport zieken uit Banjoebiroe in Magelang aan; tot eind oktober zullen hier in totaal bijna 2800 patiënten bijeengebracht worden. Vanwege de snel verslechterende veiligheidssituatie besluiten Wishart en Tull evenwel al op 28 september de evacuatie naar de andere herstellingsoorden goeddeels weer te staken.

Vrijdag 21 september: luitenant-ter-zee De Back, inmiddels in Soerabaja gearriveerd, maakt met de plaatselijke Japanse autoriteiten afspraken over de transporten van ex-geïnterneerden uit Semarang. In totaal gaat het om ten minste 10.000 personen, die in Soerabaja zullen worden ondergebracht in opvangkampen in de wijken Darmo en Goebeng, alvorens per schip verder te worden geëvacueerd. De twintig transporten van elk ca. 500 vrouwen en kinderen zullen per trein plaatsvinden en worden bewaakt door Japanse militairen; als begeleiders zullen mannelijke RAPWI- en Rode Kruis-medewerkers dienen, in meerderheid Nederlandse ex-geïnterneerden.

Maandag 24 september: Lady Edwina Mountbatten arriveert per vliegtuig uit Batavia voor een eendaags bezoek aan Semarang en Ambarawa/Banjoebiroe. In de stad inspecteert zij ondermeer de kampen Lampersari-Sompok en Halmaheira, de vrouwengevangenis Boeloe en de Djoernatan-gevangenis; in beide laatste zit dan nog altijd een aantal tijdens de Japanse bezetting gearresteerde politieke gevangenen opgesloten. Haar bevindingen van dit bezoek en soortgelijke in Batavia en Bandoeng, in het bijzonder de waarneming dat overal het Republikeinse gezag stevig gevestigd lijkt en door de Indonesische bevolking massaal wordt ondersteund, zijn vermoedelijk mede van invloed geweest op Mountbattens besluit van 26 september, waarbij de Britse interventie op Java voorlopig tot het minimum wordt beperkt. Dr. Soltau keert op de 24ste eveneens terug uit Batavia en werkt nadien tot maart 1946 voor RAPWI Mid-Java in Semarang.

Dinsdag 25 september: het BPM-kantoor op Bodjong, dat tijdens de bezetting in verschillende hoedanigheid in gebruik is geweest bij het Militair Bestuur, wordt door de Japanners ontruimd ten behoeve van RAPWI Mid-Java, die hier haar hoofdkwartier vestigt. In de namiddag maken Indonesische jongeren bij het hoofdbureau van politie aan Bodjong bij een overval op een Japanse vrachtauto aanzienlijke hoeveelheden handvuurwapens en munitie buit. In de daarop volgende dagen neemt het aantal incidenten tussen pemoeda's enerzijds en RAPWI-medewerkers en - vooral Indo-Europese - Nederlanders anderzijds snel toe, vooral nadat op 29 september in Batavia de eerste Britse troepen aan land zijn gegaan. Resident Wongsonegoro en de andere gematigde Indonesische nationalisten komen onder toenemende druk te staan van de jongerengroepen, die stopzetting van de medewerking aan de RAPWI eisen en aandringen op snelle gewapende actie tegen zowel de Japanners, teneinde meer wapens te bemachtigen, als tegen de Britten en de Nederlanders.

Woensdag 26 september: de *Tromp* verschijnt op de rede van Semarang en zendt 's avonds een Nederlands radioprogramma uit naar de stad.

Vrijdag 28 september: een bezettingsploeg van de ML-KNIL onder leiding van kapitein H.L.H. baron van Isselmunde komt in opdracht van de RAPWI in Semarang aan om de luchtverkeersleiding van het vliegveld Kalibanteng formeel over te nemen van de Japanners. Ter bewaking blijven op het vliegveld evenwel enkele tientallen Japanse militairen gelegerd. Later, op 9 oktober, wordt een volledig grondstation geïnstalleerd, dat evenwel vijf dagen later bij het begin van de strijd om Semarang verloren gaat. Op 20 oktober wordt Kalibanteng door de RAF overgenomen en opnieuw ingericht. Ook op 28 september vertrekt het eerste transport van 450 vrouwen en kinderen per trein naar Soerabaja.

Zaterdag 29 september: het tweede RAPWI-transport van ca. 500 vrouwen en kinderen uit de Semarang-kampen naar Soerabaja. Bij het Rode Kruis op Bodjong worden de 'dodenlijsten' van de Burma-spoorweg openbaar gemaakt. Uit de Boeloe-gevangenis worden eindelijk de ruim 50 Nederlandse vrouwen vrijgelaten, die daar tijdens de bezetting als politieke gevangenen langdurige straffen uitzaten.

Zondag 30 september: derde RAPWI-transport naar Soerabaja, van ca. 450 vrouwen en kinderen uit de Semarangse kampen, onder begeleiding - in vol ornaat - van mgr. J.J. Kusters, die de volgende dag terugkeert.

De HBS in Semarang, in de laatste bezettingsmaanden ingericht als Medische Hogeschool, wordt aangewezen als herstellinsgoord voor ca. 450 zieke geïnterneerden.

Maandag 1 oktober: vierde en laatste RAPWI-transport naar Soerabaja, ditmaal met ca. 500 vrouwen en kinderen uit Banjoebiroe 10. In totaal zijn daarmee ongeveer 1860 ex-geïnterneerden langs deze weg uit Midden-Java geëvacueerd, minder dan eenvijfde van het voorziene aantal. Vanwege de strijd die inmiddels in Soerabaja tussen de Japanners en Indonesische strijdgroepen is losgebarsten, geven de Indonesiërs geen toestemming meer voor verdere transporten.

Woensdag 3 oktober - zondag 7 oktober: bij de strijd in Soerabaja hebben de pemoeda's niet alleen grote hoeveelheden wapens en militair materieel buitgemaakt, maar kwamen ook alle daar gelegerde Japanse militairen in hun macht, inclusief de territoriaal commandant voor Oost-Java. Elders in Oost-Java volgen de plaatselijke commandanten spoedig dit voorbeeld. Naar aanleiding van deze ontwikkeling acht Tull het van het grootste belang dat de Japanners bewapend blijven en stelt hij alles in het werk om hen van wapenoverdracht aan de Indonesiërs te weerhouden. Daarbij beperkt hij zijn werkzaamheden niet langer tot Semarang, Ambarawa en Magelang, maar onderneemt hij ook actie in verder weg gelegen gebieden.

Zo bezoekt Tull op 5 oktober Djokjakarta en op de 7de Solo, waar hij echter in beide gevallen er niet in slaagt de wapenoverdracht en overgave van de plaatselijke Japanse detachementen blijvend te verhinderen. Deze handelingen blijken gesanctioneerd te zijn door generaal-majoor Nakamura in Magelang, die dan ook van Tull schriftelijk order krijgt, zijn ondercommandanten strikt te verbieden nog meer wapens af te staan. Niettemin worden op Nakamura's last door majoor Kido, bevelhebber van het garnizoen in Semarang, op 4 en 5 oktober de wapens die in augustus aan de PETA waren ontnomen, aan de BKR overgedragen.

Eveneens al op 3 oktober verbieden Tull en Wishart de geïnterneerden hun kampen te verlaten, terwijl op 5 oktober de RAPWI-medewerkers worden ontwapend, een en ander met de bedoeling de Indonesiërs door kleine tegemoetkomingen kalm te houden. Zelfs wordt toegestaan dat bij de kampen een wacht van leden van de Angkatan Moeda en de BKR wordt geïnstalleerd, naast de bestaande Japanse bewakingseenheden. Niettegenstaande deze concessies verscherpt de toestand in Semarang en bij de kampen in het achterland zich in de dagen nadien aanzienlijk, waarbij het tot talrijke gevallen van aanhouding en doorzoeking van RAPWI-voertuigen, mishandeling van RAPWI-personeel en buiten de kampen verblijvende Nederlanders en van beroving van Japanse voedseltransporten naar de kampen komt.

Nadat op 3 oktober door RAPWI-functionarissen in samenwerking met Indonesische gemeente-ambtenaren een bestand van beschikbare woningen in de wijk Nieuw-Tjandi is gemaakt, worden daar op 7 oktober de eerste 100 ex-geïnterneerden uit het Halmaheira-kamp ondergebracht.

Woensdag 10 oktober: in Bandoeng wordt door de Japanners met geweld opgetreden tegen Indonesische strijdgroepen, die daarbij worden verdreven uit de wijken met interneringskampen. Voor de pemoeda-groepen in Semarang is dit aanleiding tot het afkondigen van een algemeen verbod tot voedsellevering aan de RAPWI, de kampen en de buiten de kampen verblijvende Nederlanders en hun vermeende sympathisanten. Alom in het nationalistische kamp, ook buiten de pemoeda-groepen, worden de gebeurtenissen in Bandoeng gezien als een teken dat snelle gewapende actie nu onvermijdelijk is voor het welslagen van de Indonesische revolutie. Bij het Rode Kruis komen lijsten met de namen van de in Japan te werk gestelde krijgsgevangenen aan. In de stad circuleren geruchten dat alle buiten de kampen verblijvende Nederlandse mannen en jongens gearresteerd zullen worden.

Donderdag 11 oktober: generaal-majoor Nakamura, in zijn houding gesterkt door het Japanse optreden in Bandoeng, weigert in te gaan op een eis van de plaatselijke BKR-commandant Soesoeman tot overdracht van alle in Magelang opgeslagen Japanse wapens en munitie.

Vrijdag 12 oktober: de Semarangse resident Wongsonegoro wordt door president Soekarno benoemd tot gouverneur van Midden-Java, als opvolger van Soeroso, die commissaris van de Vorstenlanden wordt. Mas Besar, resident van Pekalongan, wordt de nieuwe Semarangse resident. In de namiddag verzamelt zich onder Wongsonegoro's leiding een grote menigte rondom het legerkamp Djatingaleh. Bij monde van de gouverneur wordt van Kido de overdracht van alle wapens, munitie en materieel in het kampement geëist, waarop Kido echter niet wenst in te gaan. Er wordt overeengekomen dat hij en Wongsonegoro naar Magelang zullen rijden om met Nakamura te overleggen. In de tussentijd zullen de Indonesiërs zich van het kampement terugtrekken. Tijdens de bespreking komt over de radio bericht van het Japanse hoofdkwartier in Batavia, waarin de legercommandant Nagano order geeft onder geen beding de wapens over te dragen en deze desnoods met geweld te verdedigen. De bijeenkomst wordt terstond afgebroken.

Zaterdag 13 oktober: Weer terug in Semarang overlegt Wongsonegoro 's avonds met de verzamelde leiders van de Angkatan Moeda en andere strijdgroepen in Midden-Java, die in de Stadstuin een conferentie houden. Het gerucht gaat dat de Republikeinse minister van Oorlog, Soeprijadi, bij deze bijeenkomst aanwezig zal zijn, als gevolg waarvan de spanning onder de pemoeda's hoog oplaait. Er wordt besloten dat al die nacht zal worden overgegaan tot gewapende strijd, die in de eerste plaats gericht zal zijn op de verovering van de resterende Japanse wapenvoorraden. Tegelijkertijd zullen overal in Midden-Java potentiële tegenstanders van de Republiek Indonesië worden gearresteerd en geïnterneerd. Als eerste actie volgt enkele uren nadien een belegering van het Japanse stafkwartier in Magelang, dat na enige tijd door generaal-majoor Nakamura met alle voorraden aan wapens en munitie zonder strijd wordt opgegeven. Als reden voor zijn handelen geeft hij later op, te menen dat een weigering de wapens af te geven onvermijdelijk tot hevige gevechten zou leiden, waardoor de RAPWI-ziekenhuizen in de stad ernstig in gevaar zouden worden gebracht.

Zondag 14 oktober - vrijdag 19 oktober: Eerste Slag om Semarang, in de Indonesische geschiedschrijving bekend als de Pertempuran Lima Hari, de Vijfdaagse Strijd. Overeenkomstig de voorbereide plannen worden in de ochtenduren van de 14de in Semarang in totaal ongeveer 2700 buiten de kampen verblijvende Europeanen, Ambonezen en Menadonezen door Indonesische politieagenten en pemoedagroepen gearresteerd. Daarbij is ook een aantal RAPWI-medewerkers, onder anderen dr. Soltau en kapitain Wishart, die evenwel nog dezelfde dag met drie andere Britten weer worden vrijgelaten. De overige arrestanten worden verdeeld over de Djoernatan-, de Mlaten- en de Boeloe-gevangenis. In de hotels Centraal en Du Pavillon aan Bodjong wordt het RAPWI-personeel ongemoeid gelaten, maar het kantoor van de RAPWI aan Bodjong wordt bezet en leeggehaald, waarmee ook de radio- en telefoonverbindingen van de organisatie met de buitenwereld zijn afgesneden. Kort tevoren weet echter de Japanse RAPWI-tolk nog Tull in Magelang te bereiken en hem op de hoogte te stellen van Soltau's en Wisharts arrestatie. Dr. Soltau slaagt er na zijn vrijlating later in de ochtend vanuit Hotel Bellevue eveneens in, per telefoon contact met Tull te leggen en het bericht van de massale arrestaties te bevestigen;

Onderhandelingen in de ochtend van 16 oktober 1945. Links vooraan dr. Soekarjo, die mr. Wongsonegoro's bevel - opgelegd door majoor Kido - tot het neerleggen der wapenen moest overbrengen, naast hem mr. Wongsonegoro zelf, en rechts een Australische oorlogscorrespondent en een Indonesische parlementair met witte vlag. Op de achtergrond Japanse soldaten. Foto: D.H.K. Soltau.

Tull informeert op zijn beurt het Britse hoofdkwartier in Batavia.

Wanneer majoor Kido van de arrestaties ervaart, probeert hij - vast besloten de instructie van het Japanese hoofdkwartier van 12 oktober te volgen - Nakamura in Magelang te bereiken. De telefoonverbinding blijkt echter verbroken, waarop hij aan een detachement van zijn troepen in Ambarawa, onder luitenant Ishida, opdracht geeft naar Magelang te gaan om de toestand daar te peilen. Intussen wordt omstreeks het middaguur het vliegveld Kalibanteng door de Indonesische strijdgroepen ingenomen; de 40 Japanse bewakers worden als gevangenen weggevoerd en in de Boeloe-gevangenis opgesloten. Pas enkele uren later ontvangt Kido ten slotte uit Ambarawa bericht van Nakamura's overgave in Magelang. Hij instrueert zijn kapitein Yamashiroya aldaar de Japanse garnizoenscommandant van Ambarawa, majoor Kato, ertoe over te halen eveneens tot actie tegen de Indonesische strijdgroepen over te gaan. Kato gaat daar evenwel niet op in, ook niet nadat Kido zelf hem 's avonds telefonisch tot tweemaal toe probeert alsnog te overreden. Uiteindelijk geeft hij zijn detachement in Ambarawa kort na middernacht opdracht naar Semarang terug te keren. In de stad zijn de Indonesiërs er kort na zes uur 's avonds inmiddels toe overgegaan, ook Japanse burgers te arresteren en op te sluiten in de Boeloe-gevangenis.

In het besef van de onvermijdelijkheid van een grote gewapende confrontatie heeft majoor Kido in de uren voordien al voorbereidingen getroffen voor een grote aanval op de Indonesische strijdgroepen. Om 03.30 uur in de vroege ochtend van 15 oktober geeft hij bevel tot de opmars in twee colonnes, waarvan de eerste via Karangpanas en Tanahpoetih de kampen Lampersari-Sompok, Halmaheira en Bangkong moet bereiken, en de tweede door Nieuw-Tjandi naar Bodjong moet oprukken. De oostelijke colonne vordert in de loop van de dag slechts tot Djomblang, hoewel van Indonesische zijde hier nauwelijks weerstand wordt geboden. Het doel van deze bewust vertraagde opmars is, de andere colonne de gelegenheid te geven onevenredig verder door te stoten en zo de Indonesische strijders rondom de kampen in Oost-Semarang weg te lokken; in de kampen zelf bevinden zich reeds Japanse bewakingsdetachementen. Deze opzet slaagt voortreffelijk; op de avond van de 15de is de westelijke colonne doorgedrongen tot het RAPWI-kantoor in het BPM-gebouw halverwege Bodjong, waarbij tevoren in zijn ambtswoning aan het Wilhelminaplein gouverneur Wongsonegoro gevangen is genomen. In de middag van deze eerste strijddag worden overigens enkele honderden Japanse burgers, onder wie een groep van ca. 340 man die op de 12de uit Tjipiring in Semarang was aangekomen, alsnog gemilitariseerd en - merendeels provisorisch bewapend - over Kido's overige eenheden verdeeld.

In overleg met Wishart en Soltau probeert Kido in de ochtend van de 16de oktober de gematigd-nationalistische directeur van de CBZ, dr. Soekarjo, als parlementair naar de Indonesische linies aan Bodjong te laten gaan, om een bevel van Wongsonegoro tot neerleggen van de wapens over te brengen. De poging mislukt echter, waarschijnlijk mede vanwege Kido's eis dat de Indonesische strijdgroepen al hun bewapening dienen af te geven, en de strijd gaat onverminderd door. In de namiddag wordt na felle gevechten Hotel Du Pavillon ingenomen, waarbij een 50-tal Nederlandse, bij het VHK en de RAPWI werkzame vrouwen ongedeerd

Een van de cellen met vermoorde Japanners, na de bestorming en inname van de Boeloe-gevangenis door Kido's manschappen in de middag van de 16de oktober gefotografeerd door kapitein C. Wishart. Foto: D.H.K. Soltau.

wordt bevrijd, en ook de Boeloe-gevangenis, de laatste nadat een Indonesische gevangene de Japanners heeft geïnformeerd over het feit dat hun gearresteerde landgenoten daar vast worden gehouden. Na de verovering blijken die dag echter ca. 100 Japanse gevangenen, onder wie ook de leden van het bewakingsdetachement van Kalibanteng, uit wraak vanwege Kido's offensief door de pemoeda's op gruwelijke wijze te zijn vermoord. De Europese gevangenen, in totaal ongeveer 1200 man, zijn ongedeerd, maar uit hun relaas blijkt dat hun kort nadien hetzelfde lot beschoren zou zijn geweest.

Volgens de verslaggeving in Tulls rapport is daarna sprake geweest van harde Japanse vergeldingsacties, waarvan vooral in de omliggende kampongs veel Indonesiërs slachtoffer zouden zijn geworden. Ooggetuigenverslagen spreken elkaar op dit punt tegen; er wordt zowel melding gemaakt van bruut Japans optreden en talrijke executies van Indonesiërs *voorafgaand* aan de Boeloe-moorden, als van gerichte vervolging naderhand door de Kempeitai van uitsluitend diegenen, die direct bij de gewelddadigheden betrokken waren. Feit is in elk geval wel, dat gouverneur Wongsonegoro door de woedende Kido persoonlijk ter verantwoording wordt geroepen en naar de gevangenis gebracht om het bloedbad in ogenschouw te nemen. Wongsonegoro's spijtbetuiging over het gebeurde overtuigt de Japanse majoor daarbij kennelijk niet; de gouverneur wordt zonder veel omhaal in een cel vol bebloede lijken van Japanners opgesloten om daar enige tijd zijn positie te overdenken, *'which'*, aldus dr. Soltau's rapport, *'must have been extremely salutary for him.'*

De volgende dag, 17 oktober, rukt de westelijke colonne verder op langs Bodjong en omliggende straten, waarbij naast het gebouw van de Zustermaatschappijen achter het RAPWI-kantoor in een schuilloopgraaf nog eens 75 vermoorde Japanners worden aangetroffen, met benzine overgoten en in brand gestoken. In de avonduren wordt aan het noordelijke einde van Bodjong contact gemaakt met de andere colonne, die na op de 16de de kampen in Oost-Semarang te hebben bereikt, inmiddels de stadskampongs zuidelijk van de Chinese Kamp heeft gezuiverd en de gevangenen uit de Djoernatan- en Mlaten-gevangenis heeft bevrijd. Aansluitend bezetten en zuiveren de Japanse troepen de volgende dag ook de resterende Benedenstad en het haventerrein, en worden de toegangswegen tot Semarang bij de bruggen over de bandjirkanalen geblokkeerd om de aanvoer van Indonesische versterkingen uit die richtingen te voorkomen; de toegang uit het zuiden, via de Gombel, was al op de 15de afgegrendeld.

Op 19 oktober is ten slotte de hele stad weer vast in Japanse handen. In totaal heeft de strijd dan aan ca. 150 Japanse soldaten het leven gekost, althans volgens opgave van majoor Kido. Over de verliezen aan Indonesische zijde bestaat geen eensgezindheid; zowel Indonesische als Japanse en Britse bronnen spreken van ten minste 2000 doden, maar een inventarisatie van de Indonesische overlijdens- en vermissingsberichten uit die periode levert een schatting van niet meer dan ca. 300 slachtoffers op, overeenkomend met de 269 graven op het Indonesische ereveld in Semarang. Het grote verschil kan ten dele verklaard worden door aan te nemen dat enerzijds het plaatsen van overlijdensberichten bij de Indonesische bevolking nog niet in zeer brede kring gebruikelijk was, anderzijds waarschijnlijk lang niet alle Indonesische slachtoffers op het ereveld zijn herbegraven.

Tegelijk met de strijd in Semarang is op 14 oktober ook in Ambarawa en Banjoebiroe de Indonesische actie volgens plan van start gegaan met de arrestatie van meer dan 500 buiten de kampen verblijvende Nederlanders en veronderstelde sympathisanten. Ze worden onder zeer slechte omstandigheden gevangen gezet in het oude Fort Willem I, dat tevens als hoofdkwartier van de BKR dient. Op 15 oktober geven ruim 200 man Japanse bewakingstroepen in de zes kampen in en om Ambarawa en Banjoebiroe zich aan de Indonesiërs over, maar tegelijkertijd weet majoor Kido's detachement onder leiding van luitenant Ishida met hun volledige bewapening door de linies van pemoeda's en BKR te breken; deze militairen begeven zich met hun voertuigen naar Semarang om daar aan de strijd deel te nemen. De nu onverdedigde kampen worden in de dagen nadien herhaaldelijk doelwit van pemoeda-acties, waarbij ondermeer de RAPWI voorraden geplunderd worden en de geïnterneerden en het RAPWI-personeel voortdurend geïntimideerd. In Magelang komt het op 16 oktober eveneens tot massale arrestaties, waarbij naast de Europeanen met name de overwegend Ambonese en Menadonese bewakers van de twee ziekenhuizen het moeten ontgelden.

Te zelfder tijd evenwel slagen Tull en zijn medewerkers er vooralsnog in, met hulp van de gematigde leden van het KNI te Ambarawa en Banjoebiroe een grote uitbarsting van pemoeda-geweld tegen de kampen te voorkomen. Slachtoffer van de frustratie en woede onder de pemoeda's over majoor Kido's succesvolle offensief in Semarang worden in dit stadium vooral nog de Japanse soldaten die zich in Ambarawa hebben overgegeven, die eveneens in het Fort Willem I worden opgesloten en zwaar mishandeld, waarbij een de dood vindt.

Vrijdag 19 oktober: om 7.45 uur gaan de eerste Britse troepen in Semarang aan land, ca. 800 man van het 3de Bataljon van het 10de Regiment Gurkha Rifles onder leiding van de luitenant-kolonel H.G. Edwardes. Deze actie is voortvloeisel van Mountbattens besluit van 10 oktober tot herziening van zijn eerdere, beperkte plannen, waarbij slechts Batavia en Soerabaja tot te bezetten 'key areas' waren aangewezen. Aanleiding tot deze beleidsverandering zijn de ontwikkelingen in Oost-

Afmars naar de haven van een deel van de Japanse troepen in Semarang, voorafgaand aan hun evacuatie per schip naar Singapore op 24 oktober 1945. Foto: D.H.K. Soltau.

Java, waar in de loop van de dagen voordien alle Japanse commandanten hun manschappen en wapens aan de Indonesische strijdgroepen hebben overgegeven, en de toenemend bedreigende situatie rondom de Midden-javaanse interneringskampen. Naast dit eerste bataljon zullen op korte termijn het - onvolledige - 6de Bataljon van het 8ste Punjab Regiment en nog drie afzonderlijke compagnieën Brits-Indische eenheden aankomen. Commandant van deze kleine, geïmproviseerde brigade, onderdeel van de 23ste Brits-Indische Divisie waaruit alle bezettingstroepen op Java zijn betrokken, is brigade-generaal R.G. Bethell, die met zijn staf op de 23ste in Semarang arriveert. Samen met hem debarkeert evenwel slechts een enkele eenheid, het 2de Bataljon van het 19de Regiment Hyderabad, in plaats van de omvangrijkere versterkingen die eerder zijn voorzien. Of op wat verdere termijn meer Britse troepen te verwachten zijn, blijft vooralsnog onzeker. De Britse landingen zijn overigens al op 17 oktober via radio Sydney aangekondigd en de volgende dag bevestigd door het uitwerpen van pamfletten boven de stad. In dit pamflet wordt de Indonesiërs bevel gegeven de strijd te staken; de gewapende strijdgroepen krijgen het advies Semarang te verlaten.

Edwardes' eerste opdracht omvat in hoofdlijnen het herstel van orde en rust in Semarang, de bevrijding van de RAPWI-medewerkers, en de bewaking van de interneringskampen. Acties buiten Semarang dienen, in verband met de geringe troepensterkte, voorlopig zoveel mogelijk achterwege te blijven, tot de geplande versterkingen en het stafkwartier zijn gearriveerd. Al kort na de landing komt de voorhoede van de Gurkha's bij het noordelijk einde van Bodjong in gevecht met een afdeling Japanse militairen, die de Brits-Indische militairen voor Indonesiërs aanzien. Bij dit treffen vallen aan Japanse zijde vier, aan Britse twee doden. Nadat het misverstand uit de weg is geruimd, blijkt dat de Japanners intussen de hele stad weer beheersen. Majoor Kido krijgt opdracht met zijn troepen de kampen en de oostelijke en zuidelijke toegangswegen te bewaken, terwijl de Brits-Indiërs voorlopig de stellingen aan de westzijde en het havengebied zullen bemannen.

Zaterdag 20 oktober: Edwardes overlegt met Kido, gouverneur Wongsonegoro, die nog steeds door de Japanners wordt vastgehouden, het KNI en enkele pemoeda-leiders. Er wordt overeengekomen dat de Indonesische politie voorlopig belast blijft met het handhaven van de orde in de stad. Wongsonegoro krijgt opdracht om de leiders van KNI-Ambarawa, voorzitter Wiroreno en vice-voorzitter Soesman, naar Semarang te doen halen voor verder overleg. De voedsel- en drinkwatervoorziening voor de kampen in Ambarawa/Banjoebiroe dient onmiddellijk hervat te worden. De Indonesische strijdgroepen op Kalibanteng geven het vliegveld zonder verzet over aan de Brits-Indische troepen.

Zondag 21 oktober: Wiroreno en Soesman komen met Tull per auto in Semarang aan. Ze stemmen er mee in dat alle in de voorgaande dagen in Ambarawa/Banjoebiroe en Magelang gearresteerde RAPWI- en Rode Kruis-medewerkers worden vrijgelaten, de overige arrestanten naar de kampen zullen worden gebracht en de gevangen genomen Japanners naar Semarang worden geëvacueerd. Tevens zal de evacuatie van zieke geïnterneerden uit Ambarawa/Banjoebiroe naar Magelang worden hervat, maar de bewaking van de kampen blijft voorlopig in Indonesische handen. Wel zal reeds een klein verbindingsdetachement van 40 Gurkha's in Ambarawa worden gelegerd.

Maandag 22 oktober: de daags tevoren gemaakte afspraken worden inderdaad nagekomen, zij het dat buiten de RAPWI- en Rode Kruismensen nog lang niet alle arrestanten direct worden vrijgelaten en naar de kampen of ziekenhuizen overgebracht; op 22 oktober gebeurt dit in Ambarawa met slechts 79 zieken en gewonden. Elders in Midden-Java blijven echter de voorheen al geïnterneerden en de sinds begin oktober overal gearresteerde Nederlanders en hun veronderstelde sympathisanten opgesloten in Republikeinse kampen en gevangenissen. Alleen al in Djokjakarta gaat het daarbij om ca. 1500 mensen, in Salatiga om ongeveer 200 en in Solo om bijna 500. Tulls pogingen in de periode 22-27 oktober

Een blik in het tijdelijke doorgangskamp in de BAT-fabriek oostelijk van de Benedenstad, waar ex-geïnterneerden uit het achterland van Semarang eind 1945 hun verdere evacuatie per schip naar Batavia en elders afwachtten. De foto is genomen omstreeks half december, enkele weken voor het einde van de massale evacuatie-operatie door de Britten. Foto: D.H.K. Soltau.

om de plaatselijke Indonesische autoriteiten tot vrijlating van deze gevangenen te bewegen, lopen op niets uit.

Ook op 22 oktober bezoekt de Brits-Nederlandse RAPWI-top uit Batavia, luitenant-kolonel K.M.G. Dewar en overste D.L. Asjes, in gezelschap van enkele oorlogscorrespondenten op uitnodiging van Tull de Ambarawa- en Banjoebiroe-kampen en Magelang. De geïnterneerden, die dan inmiddels al meer dan twee maanden op hun daadwerkelijke bevrijding wachten, ontvangen het gezelschap niet onverdeeld vriendelijk. Het resultaat van deze tactische zet, mede bedoeld om de diplomatieke druk op de Indonesische partij op te voeren, is echter wel dat de volgende twee dagen alsnog zo'n 470 gevangenen uit Fort Willem I en de gevangenis van Magelang worden ontslagen, terwijl de ca. 280 Japanse gevangenen in Ambarawa naar Semarang kunnen vertrekken.

Woensdag 24 oktober: de Britten voeren ruim 1200 Japanse burgers en militairen per schip uit Semarang naar Batavia af. Majoor Kido's bataljon wordt door brigade-generaal Bethell voorlopig echter onmisbaar geacht en daarom in meerderheid aangehouden. Het blijft gelegerd in Djatingaleh, al worden de bewakingstaken bij de Semarangse kampen tijdelijk overgenomen door Brits-Indische militairen. In de stad zijn groepjes pemoeda's, die het gezag van gouverneur Wongsonegoro vanwege diens toegevende houding tegenover de Japanners en Britten niet langer erkennen, overal weer actief en komt het op verscheidene plaatsen tot plundering en gewelddadigheden. Het kleine Gurkha-detachement in Ambarawa vertrekt - met Japanse voorhoede - op de 25ste naar Magelang; ter vervanging zendt Bethell een complete compagnie Gurkha's naar Ambarawa, die daar gezamenlijk met de BKR-eenheden verantwoordelijk wordt voor de bewaking van de kampen.

Maandag 29 oktober: generaal-majoor D.C. Hawthorne, commandant van de 23ste Brits-Indische divisie en militair bevelhebber op Java, bezoekt vanuit Batavia Semarang en, daags nadien, Ambarawa en Magelang. Na overleg met zijn plaatselijke commandanten en met overste Asjes besluit Hawthorne dat absolute prioriteit gegeven moet worden aan een snelle evacuatie van de kampen in Banjoebiroe en Ambarawa, indien mogelijk naar Semarang, anders in elk geval naar Magelang. Daartoe acht hij een uitbreiding van de Britse militaire macht ter plaatse tot bataljonssterkte onontbeerlijk; op de 30ste vertrekken dan ook alle resterende eenheden van het 3de Bataljon van het 10de Regiment Gurkha Rifles naar Magelang. Ter aanvulling van het enkele bataljon van het 19de Regiment Hyderabad waarop nu de taak van de verdediging van Semarang rust, zullen zo snel mogelijk enkele eenheden uit West-Java worden overgeplaatst. Met betrekking tot de opvang van de te verwachten stroom evacués - in totaal zitten in Ambarawa/Banjoebiroe nog bijna 9000 mensen geïnterneerd - wordt in Semarang het opvangcentrum c.q. herstellingsoord in het HBS-gebouw aangewezen tot noodhospitaal. Hotel Jansen, achter het klooster Gedangan, wordt als nieuw opvangcentrum ingericht en de BAT-fabriek oostelijk van de haven als doorgangsstation voor evacués die fit genoeg zijn om op korte termijn verder te reizen.

Woensdag 31 oktober - vrijdag 2 november: in Magelang breken - mede naar aanleiding van de escalatie in Soerabaja - zware gevechten uit tussen het Gurkha-bataljon, dat op 1 november vanuit Semarang nog versterking krijgt van enkele kleine eenheden Brits-Indische militairen en een 100-tal Japanse van Kido's bataljon, en een Indonesische strijdmacht van pemoeda's en geregelde eenheden van het Tentara Keamanan Rakjat (TKR, 'Leger voor de Veiligeid van het Volk'). Dit laatste, waarin de BKR moet opgaan, is al op 5 oktober opgericht. Anders dan de BKR staat het TKR echter niet onder gezag van het KNI, maar rechtstreeks onder een goeddeels autonome legerleiding in Djokjakarta. Pas na tussenkomst van president Soekarno persoonlijk, op verzoek van Christison, lukt het op 2 november om tot een wapenstilstand te komen. Daarbij wordt bepaald dat de Britten de ziekenhuizen en het herstellingsoord in Magelang zo snel mogelijk zullen evacueren en de stad ontruimen, vooropgesteld dat de Indonesiërs daaraan medewerking verlenen en de hulp aan de geïnterneerden in Ambarawa/Banjoebiroe niet hinderen. De strijd in Magelang heeft dan inmiddels aan 200 tot 300 Indonesische strijders het leven gekost; aan Brits/Japanse zijde vallen zes doden, onder de patiënten in de ziekenhuizen vier.

Daarnaast hebben de pemoeda's tijdens de gevechten opnieuw Nederlanders en van pro-Nederlandse sympathieën verdachte Indonesiërs

opgepakt, van wie ten minste zeven worden doodgemarteld. De overigen zullen de volgende dag worden vrijgelaten; met de vrouwen en kinderen gebeurt dit inderdaad, maar een 50-tal mannen blijft opgesloten. Ook elders in Midden-Java hebben de aanhoudende verzoeken van Brits/Nederlandse zijde om vrijlating van gevangenen en geïnterneerden op zijn best slechts gedeeltelijk resultaat. Wanneer op 10 november de grote slag om Soerabaja begint, worden overal buiten het Britse machtsgebied zelfs weer grote aantallen Nederlanders en anderen gearresteerd en geïnterneerd.

Maandag 5 - zaterdag 17 november: uit Magelang worden over deze periode ca. 1430 van de 2700 patiënten uit de RAPWI-ziekenhuizen naar Semarang geëvacueerd; uit Banjoebiroe vertrekken ca. 700 geïnterneerden die geen onmiddellijke medische hulp nodig hebben. Hun plaatsen worden evenwel snel ingenomen door niet of niet meer geïnterneerde Indo-Europese Nederlanders en door Ambonezen en Menadonezen uit beide plaatsen en de omgeving, die in de kampen bescherming zoeken. In Magelang is de toeloop zelfs zo groot, dat bataljonscommandant Edwardes uiteindelijk een der ontruimde ziekenhuizen, de vroegere KNIL-Kaderschool, geheel voor hun opvang moet reserveren. In totaal zoeken in dit complex niet minder dan ca. 2500 mensen hun toevlucht. Daarbij is hun veiligheid overigens op termijn allerminst gegarandeerd; het Britse hoofdkwartier in Batavia is namelijk van mening dat deze zogenoemde IFTU ('Inhabitants Friendly To Us'), aangezien zij geen (ex-)geïnterneerden zijn, niet onder de RAPWI-operaties vallen en dus niet hoeven te worden geëvacueerd.

Uit Semarang zelf vertrekken in dit tijdvak de eerste drie schepen met tezamen ruim 1100 evacués, voornamelijk afkomstig uit Magelang, naar Batavia en Nederland. In de stad loopt de spanning snel op, vooral wanneer geleidelijk aan duidelijk wordt dat de Indonesische strijdgroepen in Soerabaja door het Britse offensief na 10 november worden teruggedrongen. Op 13 november komt het opnieuw tot een algeheel verbod van verkoop aan Europeanen en op 17 november worden drie Brits-Indische officieren door een TKR-militair op straat in koelen bloede doodgeschoten. Ook op de 17de krijgt brigade-generaal Bethell bevestiging van drie dagen eerder ontvangen informatie volgens welke pemoeda-groepen en het TKR in de ochtend van 18 november een gezamenlijke aanval op de Britse en Japanse troepen zullen doen, niet alleen in Semarang, maar ook in Ambarawa/Banjoebiroe en Magelang. Liever dan dit af te wachten, besluit Bethell zelf het initiatief te nemen. Er wordt een operatieplan opgesteld, dat voorziet in de snelle bezetting van alle strategische punten in de stad en in de arrestatie van gouverneur Wongsonegoro, via welke dan de militante Indonesische aanvoerders tot medewerking gedwongen moeten worden. Bethell rekent daarbij op de spoedige komst van de toegezegde versterkingen uit West-Java; een klein deel is al enkele dagen tevoren aangekomen, maar deels - met 50 Japanse militairen - direct doorgezonden naar Ambarawa, ter versterking van het kleine Britse garnizoen ter plaatse. Als voorzorg worden verder de kampen en Nieuw-Tjandi weer onder bewaking van Kido butai geplaatst.

Zondag 18 - woensdag 21 november: Tweede Slag om Semarang. In de vroege ochtend van de 18de wordt Wongsonegoro volgens plan gearresteerd in de gouverneurswoning aan het Wilhelminaplein, terwijl de Britse troepen aan het andere, noordelijke einde van Bodjong het postkantoor en omringende gebouwen bezetten. De gouverneur wordt gedwongen het Indonesische radiostation aan de Hoogenraadslaan te bellen en de uitzending van Bethells eisen tot ordehandhaving, de uitlevering van de moordenaars van de drie Brits-Indische officieren en algehele wapenafdracht te gelasten. Er komt evenwel geen contact met de leiders van de pemoeda's en het TKR tot stand; in plaats daarvan worden de Britse en Japanse troepen bij hun optreden in de stad geconfronteerd met toenemend felle gewapende tegenstand, terwijl radio Semarang de bevolking voortdurend oproept, zich bij de strijdgroepen aan te sluiten. Overal verschijnen barricades en mitrailleursnesten en zijn sluipschutters actief. De kampen blijven echter gevrijwaard van Indonesische aanvallen, dankzij de doeltreffende bewaking door de Japanse militairen, al wordt wel de watertoevoer afgesloten.

De volgende dag, 19 november, lijken de kansen te keren ten gunste van de Indonesiërs. De verschillende onderdelen van het 2de bataljon van het 19de Regiment Hyderabad raken door de Indonesische acties van elkaar geïsoleerd en komen deels met een tekort aan munitie en voedsel te zitten. Ook het contact met de Japanners gaat verloren, maar dezen blijven de kampen effectief beschermen. Een klein succes is nog wel, dat in de ochtend Kido's troepen het Indonesische radiostation aan de Hoogenraadslaan weten te veroveren. In het noordoosten van de stad kunnen verder het doorgangskamp in de BAT-fabriek en het opvangcentrum in Hotel Jansen, waar respectievelijk 500 en 200 ex-geïnterneerden worden bedreigd door pemoeda-groepen, tijdig en zonder verliezen door de Brits-Indiërs worden ontruimd; de ingezetenen worden met vrachtwagens naar het havengebied overgebracht.

Uiteindelijk wordt de Britse positie echter zo benard, dat Bethell de Britse opperbevelhebber in Indië Christison later op de dag om luchtsteun verzoekt. De weg van onderhandelingen is dan definitief gesloten, niet alleen vanwege de afwijzende houding van de pemoeda- en TKR-leiders, maar ook doordat Bethells intermediair, gouverneur Wongsonegoro, in de nacht van de 18de op de 19de november de stad is ontvlucht. Christison verleent zijn toestemming en zendt bovendien de kruiser *Sussex* en de torpedobootjager *Caprice* naar de rede van Semarang, van waar zij met hun zware en verdragende geschut de Britse operaties kunnen ondersteunen. De luchtaanval, uit te voeren vanaf Kalibanteng door zes Thunderbolt-jachtbommenwerpers van de RAF, wordt vastgesteld voor de volgende dag en zal 's ochtends vroeg aangekondigd worden door het uitwerpen van pamfletten.

Conform deze opzet beginnen in de ochtend van 20 november om 09.00 uur de RAF-toestellen aan een reeks van bombardementen en raketbeschietingen op Indonesische stellingen langs Bodjong en de noordelijk aansluitende wegen naar het havengebied. Het verzet van de Indonesische strijdgroepen wordt daarbij spoedig gebroken, maar aan Bodjong, de Westerwalstraat en de Pakhuisstraat gaan bij de actie en de aansluitende strijd aan de grond verscheidene grote gebouwen waarin Indonesisch strijders zich hebben verschanst, in vlammen op, waaronder die van de Java Motor Club, het Telegraafkantoor, Internatio en het Semarang Veem. Later op de ochtend rukken de Brits-Indiërs vanaf het Wilhelminaplein langs Bodjong op en bereiken na enkele schermutselingen met sluipschutters al snel het bataljonshoofdkwartier in de Benedenstad, dat gevestigd is in het Borsumij-kantoor aan de Heerenstraat. Een Japanse afdeling, die tegelijkertijd vanuit Djatingaleh via de oostelijke stadsdelen probeert door te stoten, ontmoet veel meer weerstand, maar slaagt er kort na het middaguur alsnog in zich met de Britten in de Benedenstad te verenigen.

Aansluitend beginnen in de middag uitgebreide zuiveringsoperaties in de overige stadsdelen, waarbij het vooral in Kampong Melajoe, de kampongs ter weerszijden van Boeloe en die westelijk van Peloran nog tot felle gevechten komt en een deel van de kampongbebouwing in vlammen opgaat. Later is dit in het Britse Lagerhuis aanleiding tot kritische vragen van Labour-afgevaardigden over het 'humanitaire' karakter van de operaties op Java. In de loop van de volgende dag, 21 november, dooft de Indonesische weerstand geleidelijk aan uit. 's Ochtends komen eindelijk ook de lang verwachte versterkingen aan in Semarang, bestaande uit de 6th Field Battery Royal Indian Artillery en twee Brits-Indische infanterie-compagnieën, de laatste uit Soerabaja. In totaal sneuvelen in de Tweede Slag om Semarang slechts vier Brits-

Gevechten op 20 november tussen Brits-Indische troepen en Indonesiërs langs Bodjong bij Hotel Du Pavillon. Op de achtergrond brandende panden op de hoek met de Aloon-Aloon. Foto: G.H. Dekker.

Indiërs; ook aan Japanse zijde is het aantal slachtoffers gering. De Indonesische strijdgroepen verliezen volgens de Britse bronnen tussen 100 en 150 man; over het aantal van de slachtoffers onder de kampongbevolking bestaan geen betrouwbare gegevens.

Gelijktijdig met de strijd om Semarang wordt ook de situatie rond Magelang en Ambarawa/Banjoebiroe bijzonder bedreigend voor zowel de geïnterneerden en vluchtelingen als de Brits-Indische bewakingseenheden. Al op de 18de raakt de verbinding tussen Semarang en Ambarawa verbroken, terwijl het TKR vanuit Djokjakarta aanzienlijke versterkingen naar Magelang aanvoert. Ondanks de moeilijke positie van zijn eigen troepen in Semarang geeft Bethell in de ochtend van de 19de bevel tot evacuatie binnen 24 uur van alle ca. 1200 nog in Magelang verblijvende zieke ex-geïnterneerden naar Ambarawa/Banjoebiroe. Na overleg met luitenant-generaal Christison in Batavia wordt besloten, dat in afwijking van het eerdere Britse standpunt ook de 2500 overwegend Indo-Europese, Ambonese en Menadonese vluchtelingen in de Kaderschool mee mogen. De evacuatie van de zieken en het RAPWI-personeel begint al in de avond van 19 november en is daags daarop in de middaguren voltooid.

Wanneer echter het vrachtwagenkonvooi en de begeleidende afdeling militairen aansluitend naar Magelang terug willen keren om de vluchtelingen en het achtergebleven deel van het Britse garnizoen op te halen, beginnen TKR-eenheden een zware beschieting met mortieren. Op last van de Britse garnizoenscommandant in Ambarawa, majoor A.C. Meickle, wordt daarop voorlopig afgezien van de terugtocht. Na rapportage aan brigade-generaal Bethell in Semarang besluit deze, dat de resterende Britse troepen in Magelang zich ook naar Ambarawa moeten begeven. Deze eenheden hebben evenwel niet meer de beschikking over vervoer en moeten de 35 km tussen beide plaatsen dus te voet afleggen, hetgeen impliceert dat de 2500 'IFTU' in Magelang alsnog niet geëvacueerd kunnen worden. Na het vertrek van de colonne in de vroege ochtend van de 21ste worden de vluchtelingen in de Kaderschool afgevoerd naar Republikeinse interneringskampen in Djokjakarta en omgeving; het vaak genoemde aantal van 450 à 500 doden die daarbij door het optreden van de pemoeda's in Magelang zouden zijn gevallen, berust waarschijnlijk op niet meer dan een gerucht. De Brits-Indische militairen ontmoeten op hun weg naar Ambarawa herhaaldelijk zware tegenstand, maar bereiken uiteindelijk omstreeks 19.00 uur met ca. 15 man aan doden en gewonden hun bestemming. Aan Indonesische zijde kosten de gevechten aan ca. 300 strijders het leven. Langs de route zijn door de Brits-Indiërs op verscheidene plaatsen kampongs in brand geschoten om Indonesische sluipschutters geen dekking te bieden; over slachtoffers onder de bevolking bestaat geen zekerheid.

Woensdag 21 november - vrijdag 14 december: strijd om en evacuatie van Ambarawa en Banjoebiroe. Bij hun binnenkomst in Ambarawa in de avond van de 21ste worden de Brits-Indische militairen uit Magelang onder vuur genomen uit het internaat St. Louis, op dat tijdstip onder de naam Ambarawa 8 een interneringskamp voor vrouwen en kinderen. De twee tanks die de colonne voorafgaan beantwoorden het vuur, waardoor de Indonesiërs worden verdreven. Iets nadien bezet een van de Gurkha-compagnieën het kamp en dan blijkt dat een uur eerder een groep van ongeveer 20 jonge TKR-leden het internaat is binnengedrongen, de bewoners bijeen heeft gedreven op de binnenplaats en vervolgens handgranaten in de verzamelde groep heeft gegooid. Veertien vrouwen en kinderen laten het leven in deze *'savage and bestial attack'*, zoals Tull geschokt naar Batavia rapporteert. Daags tevoren, ongeveer gelijktijdig met de binnenkomst van het laatste ziekentransport uit Magelang, is St. Louis ook al aangevallen door ca. 100 pemoeda's, maar een snelle tegenactie heeft toen erger voorkomen. De andere kampen in Ambarawa en Banjoebiroe worden op de 20ste en 21ste eveneens herhaaldelijk doelwit van Indonesische acties. In die nacht voeren TKR-eenheden aanhoudende mortierbeschietingen uit, terwijl van kamp 7, gelegen aan de spoorlijn in Ambarawa, de omheining in brand wordt gestoken en de barakken met handgranaten worden bestookt. Een Britse tegenaanval verdrijft de pemoeda's, maar de geïnterneerden blijven onder vuur van mortieren en sluipschutters.

Deze acties blijken in de volgende dagen slechts de inleiding geweest te zijn tot een complete veldslag om de kampen in Ambarawa en Banjoebiroe. Uit Magelang, Salatiga en Djokjakarta stromen op de 21ste en 22ste Indonesische versterkingen toe, terwijl de Britten vanuit Semarang op 19 november hun voorraden aan munitie en voedsel aanvullen en kort na de middag van 23 november versterking krijgen van nog een compagnie Brits-Indiërs, in beide gevallen onder aanzienlijke verliezen. Tegen dat tijdstip is dan reeds sprake van min of meer onafgebroken strijd, waarbij de Indonesische druk op de kampen en de Britse en Japanse verdedigers voortdurend groter wordt. Ambarawa en Banjoebiroe kunnen vanaf de 20ste nog slechts door de lucht worden bevoorraad; de aanvoer van water en voedsel naar de kampen is door de Indonesiërs afgesloten. De Thunderbolts die de bevoorradingsvliegtuigen begeleiden, voeren herhaaldelijk luchtaanvallen op de Indonesische stellingen en versterkingen uit, maar het effect daarvan is beperkt en in elk geval slechts tijdelijk.

Met het oog op deze snelle escalatie besluit luitenant-kolonel Edwardes, die na zijn aftocht uit Magelang het commando in Ambarawa/Banjoebiroe heeft overgenomen, op 23 november dat de geïnterneerden uit beide plaatsen zoveel mogelijk geconcentreerd moeten worden in het goed verdedigbare Fort Willem I en het nabijgelegen hospitaal in Ambarawa. In Banjoebiroe dient kamp 10, de door hoge muren omringde voormalige gevangenis, voorlopig het surplus op te vangen, tot door evacuatie meer plaatsen in Ambarawa beschikbaar komen. Daartoe wordt het fort, dat tot dan toe het TKR-hoofdkwartier is geweest en tevens als gevangenis dient, in de namiddag van de 23ste onder inzet van mortieren, vliegtuigen en tanks ingenomen, maar het blijkt dan reeds verlaten door de TKR-staf; wel treffen de Gurkha's die de laatste stormloop uitvoeren, een 50-tal gevangenen aan.

Ondanks voortdurende Indonesische aanvallen en mortierbeschietingen worden in de loop van 25 en 26 november de ingezetenen van de kampen Banjoebiroe 9 en 11 in meerderheid overgebracht naar het fort en het hospitaal, evenals die van kamp 8 in Ambarawa en nog ca. 500 van kamp 10 in Banjoebiroe; in dit laatste blijven voorlopig ca. 1500 geïnterneerden achter. In totaal verblijven in het oude fort dan ongeveer 3500 mensen, onder wie meer dan 1400 Indo-Europese en Indonesische vluchtelingen die voorheen niet geïnterneerd zijn geweest. Om meer eigen troepen vrij te maken, is voor het fort op Edwardes' verzoek uit de kleine groep van Nederlandse en Ambonese ex-krijgsgevangenen in de kampen op 22 november een bewakingspeloton gevormd, dat uitgerust wordt met op de Indonesiërs buitgemaakte wapens. Deze KNIL-groep, onder leiding van kapitein A. Visser, zal medio december met het laatste konvooi naar Semarang vertrekken en daar zijn bewakingstaak voortzetten, als eerste reguliere Nederlandse militaire eenheid in de stad.

In de periode van 27 november tot 1 december bereikt de strijd om Ambarawa en Banjoebiroe een climax. Op de 28ste wordt van Indonesische zijde voor het eerst middelzware veldartillerie ingezet, Japans en KNIL-geschut dat na de slag om Soerabaja uit Oost-Java is aangevoerd. Daarbij wordt vanuit verschillende stellingen in de wijde omtrek ook gericht op de interneringskampen gevuurd, hetgeen op deze en de volgende dag aan acht geïnterneerden het leven kost. Britse vliegtuigen en artillerie proberen het TKR-geschut tot zwijgen te brengen, maar doordat de Indonesische artilleristen hun posities steeds verplaatsen, lukt dit - gedeeltelijk - pas op 1 december. Tegelijkertijd worden door het TKR nog steeds versterkingen uit het achterland aangevoerd. Directe aanleiding voor de Indonesiërs om hun acties zo te intensiveren is de ontwikkeling in Semarang, waar de Britten en Japanners intussen de Indonesische strijdgroepen vrijwel hebben verdreven en zich nu meer kunnen richten op de ontzetting van Ambarawa/Banjoebiroe.

Bovendien is daar tussen 25 en 27 november de Britse militaire macht aanzienlijk uitgebreid door de overkomst uit Soerabaja van de 49ste Brits-Indische Infanteriebrigade, ter sterkte van twee bataljons. Aan deze valt de taak toe, vanuit Semarang een doorbraak te forceren naar het belegerde Ambarawa, daarbij ondersteund door het geschut van de kruiser *Sussex*, nadat op de 25ste een eerdere poging daartoe van twee compagnieën Brits-Indiërs en een mortiergroep door de Indonesische strijdgroepen bij Oengaran is afgeslagen. In de avond van 27 november weet een tweede, sterkere colonne met hulp van tanks na zware artilleriebombardementen door de *Sussex* op Oengaran en onder heftige Indonesische tegenstand inderdaad door te stoten naar de ingesloten kampen, waarmee dan voor het eerst sinds de 23ste weer direct contact over de weg heeft plaatsgevonden. De volgende drie dagen staan in het teken van de volledige vrijmaking van de route naar Semarang, waartoe zowel uit het inmiddels bezette Oengaran als uit Ambarawa acties worden ondernomen. Tegelijkertijd zuiveren Japanse en Brits-Indische eenheden het gebied rondom Ambarawa en Banjoebiroe van infiltranten, waarbij op 29 november ook Bawen wordt bereikt; een dag later wordt deze plaats vanuit Oengaran bezet. Na de voorlopige uitschakeling van de Indonesische artillerie door de RAF op 1 december achten de Britten zich ten slotte zodanig meester van de situatie, dat nog diezelfde dag de evacuaties weer worden hervat.

Daarbij worden allereerst de 1500 geïnterneerden in kamp 10 in Banjoebiroe, die met hun verdedigers in de afgelopen dagen herhaaldelijk van de Britse hoofdmacht in Ambarawa afgesneden zijn geweest, naar Ambarawa overgebracht en van daar later naar Semarang. Deze operatie is al op 2 december voltooid, waarna een begin wordt gemaakt met de algehele ontruiming van de Ambarawase kampen. Deze duurt tot de 13de en omvat in totaal nog eens bijna 7700 personen, onder wie ca. 1100 voorheen niet-geïnterneerde vluchtelingen en ook een ongeveer gelijk aantal Chinezen uit Ambarawa en omgeving. Tevens worden enkele

Brits-Indische soldaten voeren enkele tientallen gevangen genomen Indonesische strijders af naar de politiekazerne aan de Nieuwe Tjandiweg, november 1945. Foto: D.H.K. Soltau.

honderden tonnen aan voedsel en andere voorraden naar Semarang afgevoerd, waar door de aanhoudende Indonesische acties in de omgeving sinds 13 november geen voedselaanvoer van het land meer heeft plaatsgevonden en een serieus tekort dreigt.

Gedurende de evacuatieperiode blijven Indonesische strijdgroepen van het TKR in en om Ambarawa en langs de route naar Semarang hevige aanvallen uitvoeren, waarbij vanaf 6 december opnieuw gebruik wordt gemaakt van 75 mm-veldgeschut en in de laatste dagen ook veelvuldig landmijnen onder de weg naar Semarang worden gelegd. Onder de geïnterneerden vallen daarbij wonderbaarlijkerwijs geen slachtoffers meer, ondanks dat Fort Willem I enkele directe artillerietreffers krijgt en verscheidene Britse trucks en tanks door de mijnen worden vernield. Op 14 december vertrekken de laatste Brits-Indische troepen uit Ambarawa, na kamp 7 te hebben platgebrand en overal in de stad mijnen en boobytraps te hebben geplaatst. In totaal hebben de gevechten om Ambarawa/Banjoebiroe sinds 21 november aan 20 à 25 geïnterneerden het leven gekost; de verliezen aan Britse en Japanse zijde bedragen naar schatting ca. 100 man, inclusief de gewonden. Aan Indonesische kant zouden volgens Tull en Nederlandse schattingen ten minste 2000 tot 2200 doden en gewonden zijn gevallen.

Vrijdag 23 november 1945 - januari 1946: evacuatie uit Semarang. Op 23 november is door SEAC inofficieel besloten, alle nog in Midden-Java verblijvende ex-geïnterneerden versneld via Semarang te evacueren en de stad daarna definitief te ontruimen. In verband met de snel verslechterende politieke en militaire situatie in Indië acht het Britse opperbevel in Zuidoost-Azië het noodzakelijk de beperkte legermacht die op het hoofdeiland ter beschikking staat, niet langer te verdelen over meerdere 'sectoren', maar geheel terug te trekken op West-Java. In de twee maanden nadien wordt dit evacuatievoornemen inderdaad geforceerd uitgevoerd. Met de eerder al naar Soerabaja vertrokken

transporten verlaten tot medio januari 1946 uiteindelijk ruim 27.500 mensen Midden-Java, in eerste instantie merendeels naar Batavia, Singapore, Thailand, Ceylon en Australië. Ruim 4500 van hen gaan per vliegtuig van Kalibanteng, waarbij naast de RAF het 18 Squadron ML-KNIL zich verdienstelijk maakt; de overigen vertrekken van de Semarangse rede in Nederlandse, Britse en ook Japanse schepen.

Deze stroom evacués bestaat overigens behalve uit ex-geïnterneerden voor ca. 20% uit Indo-Europeanen, Ambonezen, Menadonezen en andere pro-Nederlandse vluchtelingen. Een klein aantal ex-geïnterneerden, in totaal ca. 1500 en in meerderheid vroeger al in de stad woonachtig, verkiest het in Semarang te blijven en dit geldt in hoofdzaak ook voor de ruim 10.000 voordien niet geïnterneerde Indo-Europese en de ca. 40.000 Chinese Semarangers. In geval van een algehele Britse terugtrekking uit Semarang zullen deze groepen echter ernstig gevaar lopen, slachtoffer te worden van pemoeda-geweld, zoals de ervaringen in Soerabaja, Magelang en andere steden mettertijd steeds duidelijker maken. Mede op grond van deze overweging en het gegeven dat er eenvoudigweg niet voldoende scheepsruimte beschikbaar is om op korte termijn nog eens een zo groot aantal mensen te evacueren, besluit Mountbatten ten slotte op 4 januari de geplande aftocht uit Semarang alsnog niet door te laten gaan. Brigadegeneraal A. de Burgh Morris, sinds 16 december opvolger van Bethell als opperbevelhebber van de Britse troepen in Midden-Java, wordt twee dagen later van deze beleidswijziging op de hoogte gesteld. Op beperkte schaal gaan de evacuaties nadien evenwel nog enkele weken door.

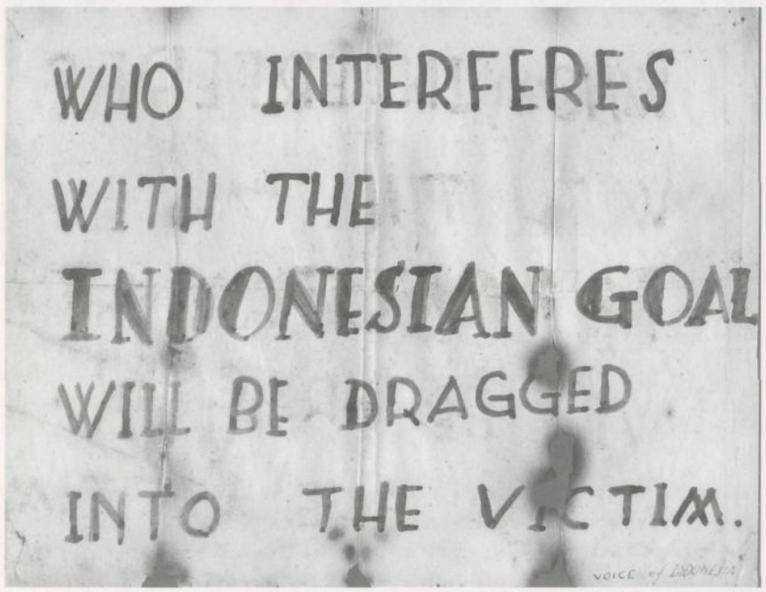

Boven: met de komst van de Britten in Semarang in oktober 1945 stelden de Indonesiërs hun anti-koloniale aanplakbiljetten meer en meer in het Engels op. Dit exemplaar werd meegenomen door een opvarende van het Britse fregat *Loch Killisport*, D. Brooke, toen dit schip begin december 1945 Semarang aandeed om ex-geïnterneerden aan boord te nemen voor transport naar Singapore. Foto: H.J. Legemaate. *Rechtsboven:* evacués op Britse trucks wachten in de haven van Semarang op hun inscheping, 25 november 1945. Foto: D.H.K. Soltau. *Rechts:* ex-geïnterneerden uit Ambarawa komen in met matrassen tegen geweervuur beveiligde vrachtwagens aan bij het noodhospitaal in de HBS, eind november 1945. Foto: D.H.K. Soltau.

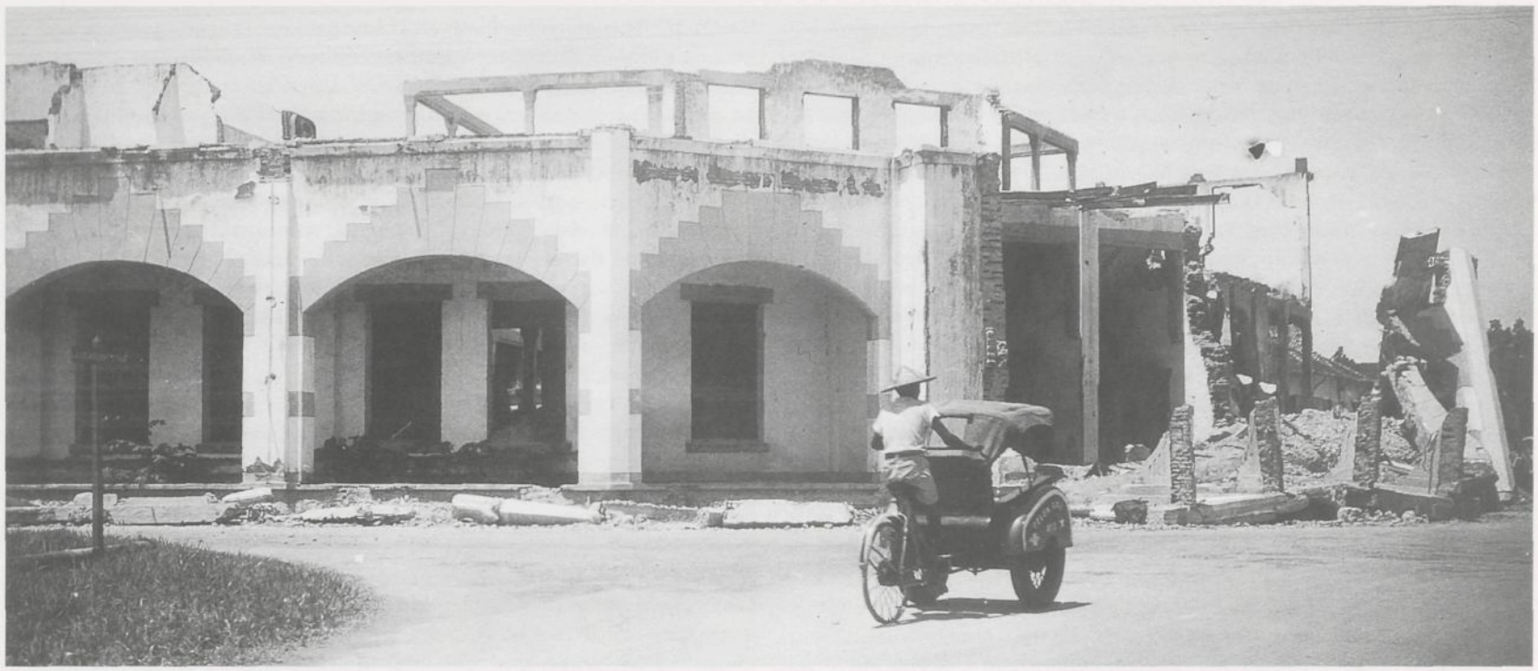

(bijschrift: zie pag. 80)

Einde van een tijdperk: de laatste jaren van Nederlands gezag

Deze laatste ommezwaai in de Britse plannen voor Semarang was overigens met nadruk bedoeld als van tijdelijke aard. Met de escalatie van het Nederlands-Indonesische dekolonisatieconflict in oktober en november 1945 werd het allengs duidelijk dat, indien de Britse regering zou willen vasthouden aan het zelf ingestelde monopolie op de geallieerde militaire beleidsbepaling op Java, dit ook na de afloop van de RAPWI-operaties vergaande politieke en humanitaire verantwoordelijkheden met zich mee zou brengen. Van een snelle terugtrekking uit de Indische archipel, zoals door het thuisfront in Groot-Brittannië en Brits-Indië met steeds meer nadruk werd geëist, zou dan geen sprake kunnen zijn. Mede om die reden had de Engelse regering op 6 december eindelijk ermee ingestemd dat op korte termijn ook op Java en Sumatra Nederlandse militairen van elders zouden worden toegelaten. Na een korte of langere overgangsperiode zouden deze het commando van de Britse bezettingsmachten overnemen, het eerst in de sector Semarang, die bij de Britten voor hun eigen beleid van het geringste belang was.

De Nederlandse landstrijdkrachten die deze taak in eerste instantie op zich zouden kunnen nemen, waren op het tijdstip van de Britse toestemming tot landing niet alleen van nog relatief geringe sterkte, maar bevonden zich bovendien verspreid over een groot deel van de wereld.

Het dichtstbij gelegerd en tevens het best op de hoogte met de op Java te verwachten situatie, maar in meerderheid nog onvoldoende uitgerust, waren de uit Australië overgekomen of ter plaatse opnieuw geformeerde KNIL-onderdelen in de andere delen van de archipel. Ook op Java en Sumatra zelf waren hier en daar door ex-krijgsgevangenen en vrijwilligers weer kleine KNIL-eenheden gevormd, zoals in Semarang het eerder genoemde peloton onder kapitein Visser, die onder Brits toezicht bewakingsdiensten verrichtten. In totaal omvatte deze groep ten tijde van de Japanse capitulatie nog geen 5000 man aan parate troepen. Tot begin 1946 waren daaraan reeds ca. 10.000 man toegevoegd, voornamelijk ex-krijgsgevangen uit de kampen elders in Zuidoost- en Oost-Azië, die bij hun bevrijding direct weer onder de wapenen werden geroepen.

De tweede grote groep werd gevormd door de oorlogsvrijwilligers (OVW-ers) die zich in Nederland sinds september 1944 hadden gemeld voor een dienstverband in de strijd tegen Duitsland en Japan. Zowel hun opleiding als uitrusting waren als gevolg van de ontoereikende middelen in Nederland na mei 1945 merendeels nog zeer onvolledig, toen in augustus van dat jaar de oorlog met Japan tot een onverwacht einde kwam. In september besloot de Nederlandse regering alsnog tot uitzending van de OVW-ers, nu om Soekarno's Republiek Indonesië te bestrijden. Hun eerste oponthoud tijdens de lange tocht naar de archipel werd Engeland, waar zij een aanvullende - in veel gevallen feitelijk hun eerste - opleiding en uitrusting kregen, de laatste voornamelijk uit overtollige Britse voorraden. De doortocht naar de Oost in de laatste maanden van 1945 eindigde echter vanwege het Britse embargo op Nederlandse troepenzendingen voorlopig op het schiereiland Malakka, waar onder Brits toezicht de tijd noodgedwongen gepasseerd werd met verdere opleiding en oefening. Pas in maart 1946 konden de eerste OVW-bataljons op Java debarkeren. In totaal waren overigens in september 1945 nog niet meer dan vier bataljons met een gezamenlijke sterkte van 3000 man beschikbaar; het uiteindelijke aantal zou in de jaren nadien oplopen tot ca. 25.000 man.

Ten slotte was in de Verenigde Staten de nieuwe Mariniersbrigade opgeleid, bestaande uit vrijwilligers uit Nederland en beroepspersoneel dat tijdens de oorlogsjaren al buiten Indië en Nederland verbleef. De bewapening en overige uitrusting van de mariniers was in hoofdzaak Amerikaans, dus modern en volledig, en onderscheidde zich in dit opzicht bepaald gunstig van die van de andere Nederlandse militairen. Als inzetgebied voor deze brigade was logischerwijs in de eerste plaats de marinehaven Soerabaja voorzien, in een later stadium ook het overige Oost-Java. Bij de aankomst in Malakka eind 1945 was de sterkte van de Mariniersbrigade ca. 2000 man.

De Tijgerbrigade

Tijdens het gedwongen verblijf in Malakka, waaraan in de loop der maanden naast de eerste vier bataljons OVW-ers een steeds groeiend aantal nog niet geformeerde Indiëgangers en ex-krijgsgevangenen van het KNIL

onderworpen was, werden door het stafkwartier van de Nederlandse expeditionaire macht in Kuala Lumpur in januari 1946 definitief de eerste drie grotere eenheden voor de komende landingen in de archipel samengesteld, de T-, U- en V-Brigade. Elk van deze brigades kreeg ook al een voorlopig operatiegebied toegewezen; voor de U-Brigade werd dit Padang in West-Sumatra, de V-Brigade zou naar West-Java gaan en de T-Brigade naar Palembang in Zuid-Sumatra.

Deze laatste brigade, later algemeen aangeduid als de Tijgerbrigade, werd formeel ingesteld op 15 januari 1946 en bestond in eerste instantie uit het 2de Bataljon van het 13de Regiment Infanterie (2-13 RI, uit Limburg), het 2de Bataljon van het 6de Regiment Infanterie (2-6 RI, bataljon 'Sepatoe Roesak', 'Kapotte Schoen', uit Brabant) en het 1ste en 3de Bataljon van het Regiment Stoottroepen (1 RS en 3 RS). Dit 3 RS, later 7 RS, vertrok evenwel op 5 februari naar Bangka, waar het als eerste eenheid OVW-ers in Indië actief werd ingezet en nadien naar de nieuwe Y-Brigade in Palembang overging. Op 16 februari 1946 werd de eerste brigade-commandant, kolonel S. de Waal (later commandant B-Divisie), opgevolgd door kolonel D.R.A. van Langen, onder wie later de meeste operaties van de brigade in Java zouden plaatsvinden. Eind februari vertrok ten slotte 2-13 RI als eerste bataljon van de T-Brigade uit Port Swettenham voorgoed van Malakka; de overige onderdelen gingen niet eerder dan 9 maart scheep, in Port Dickson. Pas tijdens de overtocht vernamen de manschappen, zoals Van Langen en zijn staf slechts iets voordien, dat uiteindelijk niet Palembang, maar Semarang op Java hun bestemming zou zijn. Het eerst vertrokken bataljon arriveerde daar, na in Singapore op een ander schip te zijn verladen, op 9 maart; het tweede transport met de staf ging op de 12de en 13de van boord in Semarang.

Consolidatie en demarcatie: maart 1946 - juli 1947

'Als een kat in een vreemd pakhuis', aldus de treffende omschrijving in het gedenkboek van de OVW-bataljons in de Tijgerbrigade dat in 1948 onder de titel *Tussen sawahs en bergen* verscheen, *'voelden de Nederlandse troepen zich in die eerste dagen, zelfs weken in Semarang. De vijand van buiten zat onaangenaam dicht bij de stellingen en men wist, dat het in de stad zelve ook niet veilig was. Van het aantal, de bewapening, de tactiek der tegenstanders had men niet het minste begrip. Omdat het rood-wit beschermd werd, was men ook dit criterium voor de onderkenning van de tegenstander kwijt. Omdat men apert anti-Nederlandse elementen vrij rond zag lopen en vrij heen en weer zag reizen naar hun opdrachtgevers in het binnenland, twijfelde men aan de mogelijkheid om zich met succes te verweren en voelde men zich vaak behalve kat ook muis, maar dan muis in de val.'* De 'bescherming van het rood-wit' in dit citaat verwijst naar de inderdaad uiterst merkwaardige politieke en militair-strategische situatie die in Semarang bij aankomst van de T-Brigade heerste, in het bijzonder met betrekking tot de verhoudingen tussen de vertegenwoordigers van de Republiek en het Britse militaire gezag.

Het besluit van 4 januari 1946 tot de voorlopige handhaving van de Britse aanwezigheid in Semarang bleek in de praktijk niet veel meer in te houden dan de voortzetting van de status quo aan het eind van de Britse evacuatie-operaties. Dit betekende ondermeer dat van Britse zijde sindsdien geen pogingen waren ondernomen om vanuit Semarang alsnog de vele duizenden ex-geïnterneerden en 'IFTU' die door de Republiek sinds oktober in Midden-Java (opnieuw) waren geïnterneerd, te bevrijden. Evenmin werd iets gedaan om de 'Semarang Sector' met militaire middelen beter te beveiligen, ondanks het feit dat de Indonesische strijdgroepen zich in de maanden voordien ondubbelzinig tegen de Britse interventiemacht hadden gekeerd. Weliswaar was op 16 januari de 49ste Brits-Indische Infanteriebrigade vervangen door de geheel Britse 5de Parachutisten Brigadegroep onder leiding van brigadegeneraal K.T. Darling, maar ook daarna bleef de feitelijke bezetting door Britse troepen beperkt tot de westelijke toegangswegen, Nieuw-Tjandi, Bodjong, het havengebied met de Benedenstad en het vliegveld. Aan majoor Kido's militairen en bewapende burgers, na de verliezen in de gevechten van oktober en november en de evacuatie van Yagi butai op 22 oktober en volgende dagen in totaal niet meer dan zo'n 500 man sterk, viel deels nog tot aan de komst van de Tijgerbrigade de taak toe van bewaking van de oostelijke wijken en toegangswegen, inclusief de BAT-fabriek, Djatingaleh en de Gombel. Daarbij hielden de Britten zich op het politieke vlak nadrukkelijk afzijdig, zolang de Indonesische activiteiten op dit terrein geen verstoring van de openbare orde betekenden. Zo bleven in Semarang het Republikeinse stads- en provinciebestuur, afgezien van de eerder vertrokken gouverneur Wongsonegoro, en de overige instaties gewoon in functie, bizar genoeg zelfs na de bloedige Brits-Indonesische confrontatie tijdens de evacuatie van Magelang, Banjoebiroe en Ambarawa eind 1945.

Als gevolg van deze ambivalente Britse houding was Semarang ook in de eerste maanden van 1946 in veel opzichten een onveilige stad gebleven, zowel voor de Britse bezettingstroepen als voor de Nederlanders en de met hen verbonden geachte bevolkingsgroepen. Steeds weer ondernamen Indonesische strijdgroepen aanvallen op Britse en Japanse posten aan de linie langs de bandjir-afleidingskanalen en op de Gombel, en vooral op het vliegveld Kalibanteng, dat westelijk van de stad een kwetsbare enclave op Republikeins gebied vormde. In Semarang zelf kwam het bij voortduring tot - meestal nachtelijke - overvallen op niet-militairen, waarbij het evenwel onder het mom van de vrijheidsstrijd in veel gevallen om gewone rampokpartijen en persoonlijke afrekeningen ging. Volgens Britse opgaven werden in de periode tussen 15 september en 31 december 1945 door pemoeda's in Semarang ten minste 42 burgers gedood en 51 gewond, terwijl nog eens 86 mensen 'vermist' waren, die in de praktijk dus eveneens tot de dodelijke bersiap-slachtoffers gerekend moesten worden.

De meeste moorden waren gepleegd tijdens de twee grote Indonesische acties in oktober en november, maar ook nadien laaide dit bersiap-geweld telkens weer op; over het aantal slachtoffers in de periode vanaf 1 januari 1946 zijn evenwel geen gegevens bekend. Wel zeker is, dat relatief veel doden vielen onder de Indo-Europeanen en Chinezen. Zij verbleven immers in meerderheid buiten de wijk Nieuw-Tjandi en de kampen en opvangcentra, die door de Japanners effectief werden beschermd. Die laatste bleven dan ook, omwille van de veiligheid, deels nog tot de komst van de Nederlandse troepen bewoond.

De intocht van de eerste OVW-ers op 9 maart 1946, onbekend met de achtergronden van de Indonesische revolutie en geheel onvoorbereid op de feitelijke omstandigheden in Semarang als zij in overgrote meerderheid waren, was voor de meesten een verbijsterende en ontnuchterende ervaring. *'De soldaten waren bewapend met een geweer, vijf patronen en een vrije worp. De Engelse landingsboot pikte het bataljon van het KPM-schip de "Valentijn" op en voer de haven binnen, waar een compleet Japans garnizoen, tot de tanden bewapend, de Nederlanders opwachtte. Als de Jappen gewild hadden zouden ze met stenen het hele zaakje vernietigd kunnen hebben. De Engelsen, die al in Semarang waren, "regelden" alles. Ook het vervoer van de Limburgers, die naar het kampement Djatingaleh werden gebracht. Dat deden de Engelsen zelf niet, nee dat gebeurde door de Jappen. Het kon niet gekker.'* Zo herinnerde een OVW van 2-13 RI zich in 1982 in een artikel in *Limburg Aktueel Magazine* zijn eerste indrukken van de stad.

'Over Bodjong', aldus opnieuw het gedenkboek van de Tijgerbrigade, *'hingen rood-witte vlaggen gespannen en de muren waren bij bijna alle grote gebouwen voorzien van anti-Nederlandse opschriften en kreten als "Merdeka atau mati". De inheemse bevolking zag de trucks zonder enig enthousiasme langs rijden, de houding was van onverschillig tot stug.'*

Openlijk bejegend als bevrijders werden zij alleen door de bevolking van Nieuw-Tjandi, overwegend Nederlanders en beter gesitueerden onder de Chinese en Indonesische Semarangers. Hier vonden de

Nederlandse militairen in de loop van de weken nadien vrijwel allen een 'pleeggezin', waar zij na de dienst in huiselijke kring hun vrije tijd konden doorbrengen. Voor de meerderheid van de overige Indonesische bevolking, deels nog altijd ernstig ondervoed en schamel gekleed, en in het bijzonder voor de Republikeinse autoriteiten en instellingen in de stad betekende de komst van de Tijgerbrigade niet meer dan de overgang naar het bewind van een nieuwe bezetter, een die zich ongetwijfeld minder afzijdig zou opstellen.

Veel tijd voor bespiegelingen over dit verschil tussen de waargenomen werkelijkheid en de door de Nederlandse voorlichtingsdiensten gevormde verwachtingen ten aanzien van hun missie kregen de oorlogsvrijwilligers overigens niet. Al daags na aankomst en installatie van het basiscommando in het kampement Djatingaleh kreeg 2-13 RI op 10 maart de bewaking over de zuidelijke toegangen tot de stad opgedragen, ter vervanging van de Japanse troepen, die daarop eindelijk ontwapend en geëvacueerd konden worden. Op 14 maart werden de Japanse posten aan de oostzijde van de stad, bij de BAT-fabriek (nadien basiscommando), het abattoir aan het verlengde van Pandean Lamper en het VEDA-terrein aan Kedoengmoendoe (Vrije Emigratie van DPV en AVROS, het werving-kantoor voor Javaanse plantagearbeiders in Deli) bezet door het bataljon stoottroepen. De verdediging van de posten langs het westelijke bandjirkanaal, in het haventerrein en op het vliegveld werd op dezelfde dag vooreerst de taak van 2-6 RI, met als voorlopig basiscommando het Borsumij-kantoor in de Heerenstraat.

Bijna onmiddellijk na aankomst van de eerste Nederlanders begon de 5de Britse Parachutisten Brigadegroep ook al met voorbereidingen voor de aftocht van haar verschillende onderdelen, met welke aanvankelijk nog gezamenlijke bewakings- en patrouilletaken werden uitgevoerd. Belangrijke steun daarbij, zoals ook steeds het geval was geweest tijdens de Britse operaties voordien, werd verleend door de compagnie veldartillerie die de Britten op een 'kopje' aan het eind van de Soembingweg in Nieuw-Tjandi hadden opgesteld en vanaf deze hoogten de gehele 'Semarang Sector' kon bestrijken. Op 4 april arriveerde in Semarang een eerste afdeling artilleristen van het KNIL, ex-krijgsgevangenen die na hun bevrijding weer geformeerd waren in Regiment A-I Veld, om deze stelling - op dezelfde plaats waar begin 1942 twee stuks scheepsgeschut gepland waren - en het geschut over te nemen. Een verdere substantiële versterking van de Tijgerbrigade vond plaats op 20 april, toen het eveneens geheel uit OVW-ers bestaande bataljon 2-7 RI (het 'Zingende Bataljon', uit Amsterdam) aankwam en de bewaking van het havengebied en het noordelijke deel van de linie langs het oostelijke bandjirkanaal op zich nam. Op 12 april werd bovendien al een kleine eenheid Pantsertroepen KNIL gelegerd, eveneens ex-krijgsgevangenen, die van de Brits-Indiërs enkele lichte Stewart-tanks zou overnemen en zo de basis leggen voor het nog te vormen 3de Eskadron Vechtwagens in de T-Brigade.

Uiteindelijk was eind april de Nederlandse troepensterkte aangegroeid tot een kleine 3000 man en kon een daadwerkelijk begin worden gemaakt met de aflossing van de Britten, welke in de loop van de eerste twee weken van mei in fasen werd voltooid. Als laatsten vertrokken op 16 mei de brigade-generaal en zijn staf, na in een korte plechtigheid formeel het commando over de 'Semarang Sector' en het stafkwartier aan het Tillemaplein te hebben overgedragen aan kolonel Van Langen. De vrijgekomen gebouwen werden successievelijk in bezit genomen door Nederlandse onderdelen, zoals aan het Wilhelminaplein het NIS-kantoor door 2-6 RI, dat hier zijn nieuwe basiscommando vestigde, en het gouverneurshuis - bij de Brits-Indische paratroopers al in gebruik als de Pegasus Club - door de Tijgerclub, de cantine en ontspanningsgelegenheid voor de manschappen van de T-Brigade.

Eenmaal in positie als feitelijke militaire gezagdrager had Van Langen voordien al, in de eerste week van mei, alle Indonesische bestuurlijke en andere openbare instellingen in de stad laten bezetten en ontruimen, en zo een eind gemaakt aan de merkwaardige situatie van dubbelbestuur die in Semarang sinds de komst van de eerste Nederlandse NICA-functionarissen in september 1945 heerste. Op 16 januari 1946 was de NICA overgegaan in de AMACAB (Allied Military Administration Civil Affairs Branch), een neutraler klinkend interim-bestuursorgaan, dat echter net als zijn voorganger voor alles belast was met de voorbereiding van de volledige terugkeer van het Nederlandse gezag. Eerste hoofd van AMACAB in Semarang, dat aanvankelijk zowel voor het stedelijk als voor het provinciaal bestuur verantwoordelijk was, werd dr. P.H. Angenent, in de functie van recomba (Regeringscommissaris voor Bestuursaangelegenheden) voor Midden-Java. Aan hem en zijn staf, gevestigd in het vroegere gouverneurskantoor aan Bodjong, viel na de uitschakeling van het Indonesische bestuurs- en politieapparaat ondermeer de taak toe van herorganisatie van het openbare leven in de stad.

Prioriteit daarbij, naast de algemene zorg voor de gezondheidssituatie, het onderwijs en de hulpverlening aan behoeftigen in de stad, was met name de logistieke organisatie van de voedsel-, drinkwater- en energievoorziening. Semarang was in feite een belegerde stad, waarvan de ca. 250.000 inwoners nu goeddeels gevoed moesten worden uit voorraden die van elders dienden te worden aangevoerd; bij de gelegerde militairen was die afhankelijkheid zelfs volledig. Hetzelfde gold in iets mindere mate voor de drinkwatervoorziening, waarvan de toevoerinstallaties zich op Republikeins gebied bevonden; slechts incidenteel lukte het Nederlandse patrouilles de leidingen in het verdeelstation van Srondol te openen en de stad zo enkele uren water te bezorgen. Wat de stroomvoorziening betreft was Semarang voorheen aangewezen geweest op het waterkrachtstation bij Djelok, dat zich nu ook in Republikeinse handen bevond, ver buiten het bereik van de Nederlandse troepen.

Dit laatste probleem werd vrij snel provisorisch opgelost door de installatie van een klein waterkrachtstation bij de stuw in het westelijke bandjirkanaal, dat onder normale belasting in staat bleek de stad althans een deel van de dag van stroom te voorzien, terwijl de militaire kampementen, ziekenhuizen en enkele andere instellingen op termijn ook de beschikking kregen over noodaggregaten. Lastiger was de drinkwatervoorziening, waarvoor in verband met de slechte kwaliteit van de Semarangse kanalen en kali's geen andere bronnen ter beschikking stonden dan een beperkt aantal - deels particuliere - putten en reservoirs, in meerderheid in het Heuvelterrein. De vraag naar drinkwater bleek spoedig permanent groter dan zelfs onder de beste omstandigheden geleverd kon worden en dientengevolge moest dan ook tot straffe rantsoenering worden overgegaan, waarbij de Nederlandse militairen met tankwagens een deel van de distributie verzorgden.

Een nauwelijks geringer probleem vormde lange tijd de voedselaanvoer. Hoewel de kampongbevolking en ook veel anderen in tuinen binnen de stad zelf het een en ander aan vruchten en groenten wisten te verbouwen, waren het gedurende het eerste jaar na de komst van de Nederlandse troepen feitelijk de maandelijkse transporten van rijst en geconserveerde voedingsmiddelen over zee en - in veel geringere mate - de dagelijkse vliegverbinding met Batavia en Soerabaja, die Semarang van werkelijke hongersnood vrijwaarden. Voedsel van het omringende platteland mocht op last van het TRI (Tentara Republik Indonesia, 'Leger van de Republiek Indonesië', zoals het TKR sinds eind januari 1946 heette) niet worden geleverd. Al hield niet iedereen zich steeds aan deze boycot, de pasars bleven lange tijd vrijwel leeg en de zwarte markt, waartoe de gewone Indonesische bevolking vanwege de torenhoge prijzen vrijwel geen toegang had, floreerde spoedig weer als in de donkerste tijden van de Japanse bezetting. De AMACAB trad hiertegen behalve met politionele middelen ook op door een geregelde, effectieve distributie van rijst en ander basisvoedsel tegen vastgestelde prijzen te organiseren. Niettemin bleven de tekorten, zeker op het kwalitatieve vlak, tot ver in 1947 bestaan.

Pag. 77: Semarang 1946: het volledig verwoeste Internatio-kantoor aan de Westerwalstraat. Foto: M.G.M. Ekels.

Rechts: militairen van 2-7 RI geven bij de post aan de brug over het oostelijke bandjirkanaal, nabij de BAT-fabriek en de beruchte stoomwals in het voorliggende niemandsland, eten aan kinderen uit de aangrenzende kampong, medio 1946. Foto: A.J. Caudron.
Pag. 81 links: manschappen van de 4de compagnie van 2-7 RI RI bij het bunkertje van de post Slachthuis, ten oosten van hun tijdelijke onderkomen in de Gemeentelijke Ambachtsleergang aan de Karrenweg, juli 1946. *Pag. 81 rechts:* controle van Indonesische passanten op de brug over het oostelijke bandjirkanaal bij de toegang tot Semarang via Pandean Lamper, begin 1947. Foto's: G. Siebgens.

Op het militaire vlak bereikten de Nederlanders in de verdere loop van 1946 en het eerste halfjaar van 1947 een geleidelijke uitbreiding en versterking van hun positie. Aanvankelijk beperkte men zich na aftocht van de laatste Britten in hoofdzaak tot voortzetting van de inmiddels opgedane routine van patrouilles en wekelijkse 'veegoperaties' langs en iets buiten de linies. Doel was in deze periode voornamelijk het op afstand houden van de Indonesische strijdgroepen door het creëren van een strook 'niemandsland' buiten de bandjir-afleidingskanalen, Nieuw-Tjandi en de Gombel, ter voorkoming van infiltraties tussen de verspreide permanent bemande Nederlandse posten door. Deze tactiek bleek op de langere duur inderdaad vrij doelmatig, al bleven de Indonesiërs vanuit hun vooruitgeschoven posten - aan de oostzijde onder meer die achter een verlaten stoomwals voorbij de kanaalbrug bij de BAT-fabriek en op het 'hoogtepunt 13' bij het abattoir - steeds weer snelle acties uitvoeren. Ook artillerie- en mortierbeschietingen kwamen regelmatig voor, vanuit voortdurend wisselende stellingen in het achterland. Al met al echter bleven de confrontaties in de eerste maanden merendeels beperkt van omvang en gevolgen, en leek de situatie zich omstreeks juli 1946 te stabiliseren tot een slepende, maar niet erg intensieve stellingenoorlog.

Dit veranderde in de maand daarna, toen van Indonesische zijde ter gelegenheid van de eerste verjaardag van de onafhankelijkheidsverklaring een grote aanval op Semarang werd opgezet. Aangemoedigd door ondermeer een luidruchtige radiocampagne via de Republikeinse zender in Djokja, waarin pemoedaleider Soetomo zijn volgelingen voor de 17de augustus alvast een glorieuze overwinningsparade op Bodjong beloofde, liepen in de ochtend van 4 augustus na een inleidende beschieting met mortieren en veldartillerie duizenden jonge Indonesiërs van alle zijden storm op de vesting Semarang. Goed geïnstalleerd en geoefend als de verdedigers inmiddels evenwel waren, kostte het hun relatief weinig moeite de aanval af te slaan en vervolgens, onder dekking van tanks en artillerie, uit te breken en in de tegenaanval te gaan. Nog voor het middaguur was de strijd beslist; aan Nederlandse zijde waren zeven doden gevallen, aan Indonesische volgens eigen, niet te verifiëren opgaven niet minder dan ca. 800. *'Niemand dorst vermoeden'*, heet het verwonderd in *Tussen sawahs en bergen, 'dat alleen maar enkele duizenden jonge mannen, zonder coördinatie, zonder degelijk plan, zonder verpleging of aanvulling van munitie, zonder zware wapens, zonder verbinding met volgende afdelingen zouden trachten het stoute stuk van de verovering van Semarang te wagen.'*

Een week later, op 11 augustus, volgde een tweede poging, opnieuw uitgevoerd zonder enig herkenbaar strategisch plan en met een al even rampzalige afloop voor de aanvallers. De Nederlandse troepen waren ditmaal al op de hoogte van de ophanden zijnde actie en gingen in de tegenaanval nog voor de pemoeda's de linies bereikt hadden. *'Twintig minuten na de eerste schoten vluchtten de aanvallers reeds in wanorde, achtervolgd door de onzen. Evenals de eerste maal was het terrein buiten de stad bezaaid met allerlei voorwerpen. Op de eerse plaats schoenen, in der haast uitgetrokken om de vlucht te vergemakkelijken, verder munitie van allerlei soort, handgranaten, kleine doosjes met rijst en ... vuurwerk, dat had moeten dienen om ons te misleiden. Ondanks de vreugde over de nieuwe overwinning konden velen een gevoel van mismoedigheid niet onderdrukken als ze de jonge knapen zagen, die zo maar de dood waren ingejaagd zonder de minste kans van slagen ....'*

Niettegenstaande de dramatische mislukking van beide grote aanvalsacties als geheel wisten de Indonesische strijdgroepen op de 4de augustus wel een klein, maar door zijn spectaculaire verloop in de eigen gelederen sterk tot de verbeelding sprekend succes te behalen bij het vliegveld Kalibanteng. Dit was op 1 mei 1946 weer overgedragen aan de ML-KNIL, die hier naast enkele lichtere vliegtuigen in juli permanent een operationele B-25 van 18 Squadron stationneerde. Dit toestel werd tijdens de Indonesische stormloop van 4 augustus bij de start in een motor getroffen door mitrailleurvuur en zodanig beschadigd dat het korte tijd later zijn missie moest afbreken en een noodlanding op Kalibanteng maken. Na provisorische reparatie steeg de Mitchell opnieuw op om aan de nog voortdurende strijd deel te nemen, maar stortte vervolgens iets voorbij het einde van de startbaan neer. De voltallige zeskoppige bemanning, onder commando van eerste vlieger C.F. Wardenaar, kwam daarbij om het leven.

Deze ervaring was in september 1946 mede aanleiding om de 'Semarang Sector' aan de westzijde zodanig uit te breiden, dat Kalibanteng blijvend buiten bereik van Indonesische strijdgroepen zou komen te liggen. In de loop van enkele snelle acties nam 2-6 RI de kampongs Karanganjar, Persilan en Kembang Aroem in het westelijke buitengebied in bezit, in elk waarvan vervolgens een permanente

bezetting ter sterkte van een compagnie werd gelegerd. Weliswaar stonden deze dorpen als meest vooruitgeschoven Nederlandse posten nadien bijna dagelijks bloot aan Indonesisch mortiervuur, maar grotere aanvallen op het westelijke front werden niet meer ervaren.

De hierna volgende grote gevechtsactie van Nederlandse kant vond niet eerder plaats dan begin december 1946, ironisch genoeg in samenhang met de onderhandelingen in het kader van de Linggadjati-overeenkomst. Bij de voorbereiding van het ontwerp-akkoord dat op 25 november werd getekend, was al in september overeenstemming bereikt over een voorlopige algemene wapenstilstand, die op 14 oktober zou ingaan. Nadien zouden langs alle bestaande fronten tussen Nederlandse en Indonesische troepen demarcatielijnen worden vastgesteld, voorafgaand aan de vaststelling en ondertekening van het definitieve vredesakkoord en de vorming van de Federatie van Indonesische Staten, waarvan de Republiek Indonesië onderdeel zou gaan uitmaken. De praktijk bleek echter spoedig weerspanniger; de wapenstilstand van 14 oktober kwam nergens werkelijk tot stand en toen op 6 en 8 december in een kampong iets zuidelijk van de Gombel eindelijk de eerste bijeenkomsten werden gehouden tussen de Indonesische en Nederlandse militaire vertegenwoordigers om de inmiddels in Batavia overeengekomen demarcatielijn rondom Semarang uit te zetten, kon men bij herhaling niet tot overeenstemming komen.

De Indonesische delegatie, geleid door chef-staf generaal Oerip, eiste bij monde van de commandant van het Semarang-front, kolonel Soenarto, de algehele terugtrekking van de Nederlandse troepen binnen de bandjir-afleidingskanalen en Nieuw-Tjandi. Voor de Nederlandse missie, onder leiding van de chef Generale Staf generaal-majoor Buurman van Vreeden en kolonel Van Langen, was dit onaanvaardbaar. Niet alleen was Soenarto's eis in tegenspraak met de lijn die het Bestandscomité in Batavia voorstelde, maar tevens zou dit betekenen dat de strategisch zo belangrijke Gombel-hoogte en het vliegveld opgegeven moesten worden.

Nadat beide partijen op de 8ste december opnieuw zonder resultaat uit elkaar waren gegaan, besloten Van Langen en zijn staf eenzijdig tot een reeks grotere militaire operaties die het TRI tot aan de officiële demarcatielijn moesten terugdringen. Hoewel bij deze acties in het algemeen aanzienlijk fellere en beter georganiseerde tegenstand werd ondervonden dan in augustus, werd dit doel in de loop van de drie weken nadien bijna overal bereikt. Alleen het uiterste zuidwestelijke gedeelte, waar het TRI zich stevig genesteld had op enkele strategische hoogten en in de kampong Sadeng een artilleriestelling had ingericht waarmee tussen medio december 1946 en eind januari 1947 geregeld beschietingen op de stad werden uitgevoerd, bleek zonder inzet van zwaardere middelen niet in te nemen. Uiteindelijk werd op 15 februari 1947 alsnog een algemeen staakt-het-vuren bereikt; op 28 februari waren ook de laatste Indonesische stellingen binnen het demarcatiegebied ontruimd en was de bestandslijn zelf in het terrein gemarkeerd met borden en een 2 km brede gedemilitariseerde zone.

Voor de stad Semarang bracht deze formele grensafbakening van de 'sector' in zoverre een verlichting in de leefomstandigheden, dat in dit nu geheel onder Nederlandse controle staande achterland - in totaal overigens niet meer dan een kleine 240 km^2, slechts tweederde van de huidige gemeente Semarang! - een begin kon worden gemaakt met de herinrichting van het landbouwgebied. Hoewel het TRI bij de aftocht eind februari de kampongbevolking gedwongen had mee te evacueren, wist het merendeel op wat langere termijn via allerlei sluipwegen toch terug te keren en de oude nering weer op te vatten. Geleidelijk aan kwamen zo in de stad zelf wat meer groenten, fruit en andere verse voedingsmiddelen op de pasars, al bleef de aanvoer als geheel onvoldoende om aan de vraag te voldoen.

Tegelijkertijd echter begon het TRI al in maart met het versterken van de demarcatielijn tot een complete militaire stelling, zowel op eigen gebied als binnen de gedemilitariseerde zone. Op alle passeerbare plaatsen in het terrein werden vliegtuigbommen, landmijnen en versperringen geplaatst, doorgaande wegen en spoorlijnen opgebroken en controleposten opgesteld, waardoor op termijn Semarang hermetisch afgesloten raakte van het overige Java. Onder het eerdere boycotregime was altijd nog een beperkte smokkelhandel mogelijk geweest, die in elk geval een deel van de zwarte markt kon bevoorraden; vanaf medio 1947 kwam ook aan deze minieme toevoer van verse voedingsmiddelen een einde. *'De demarcatielijn'*, zoals treffend verwoord in *Tussen sawahs en bergen*, *'was niet het begin van de verzoening, maar de voltooiing van de scheiding.'*

De politionele acties

Met de instelling van de demarcatielijn en de uiteindelijke ondertekening, op 25 maart 1947, van het van Nederlandse zijde herhaaldelijk geamendeerde Linggadjati-akkoord, eindigde voor

Semarang na anderhalf jaar de periode van directe militaire actie binnen de grenzen van het stadsgebied en de ommelanden. De maanden nadien waren een tijdperk van relatieve rust, maar ook een van oplopende politieke spanning, als gevolg van het feit dat in het overleg over de praktische uitvoering van het Linggadjati-akkoord tussen Nederland en de Republiek al snel onoverkomelijke meningsverschillen rezen. De resulterende stagnatie werkte sterk in het voordeel van de Republiek, zowel op het militair-strategische als op het politieke vlak. Daarbij leed de Nederlandse partij ook op economisch terrein toenemend schade. De kosten die met de instandhouding van het steeds omvangrijkere militaire apparaat in de archipel waren verbonden, dreigden de middelen van het verarmde moederland op den duur ver te boven te gaan, terwijl door het vooralsnog ontbreken van territoriaal gezag over de economisch belangrijke gebieden op Java en Sumatra daar geen noemenswaardige inkomsten tegenover stonden.

Die laatste overweging speelde een beslissende rol bij het in juni 1947 genomen besluit van de Nederlandse regering om in het geheim reeds voorbereidingen te treffen voor een militaire operatie, die de genoemde produktiegebieden weer onder controle moest brengen. Op Java lagen de zwaartepunten van deze actie, onder de veelzeggende naam 'Operatie Product', in West- en Oost-Java. Midden-Java was vanouds economisch minder belangrijk dan de twee andere provincies, maar bovendien zetelde hier, in Djokjakarta, de Republikeinse regering, de recente verdragspartner die men - zelf de agressor zijnde - voor het oog van de wereld natuurlijk niet zomaar zou kunnen inrekenen. Hoewel de meningen over de te volgen strategie op dit punt in het Nederlandse kamp lange tijd verdeeld bleven, werd uiteindelijk afgezien van een gerichte veroveringsoperatie op Djokja; de acties in Midden-Java bleven in hoofdzaak beperkt tot een gematigde uitbreiding van het Nederlandse territorium in het westen van de provincie en in een brede strook ten zuiden en oosten van Semarang.

De rol van Semarang bij de uitvoering van 'Operatie Product' in Midden-Java was in de eerste plaats die van uitvalsbasis voor de verschillende onderdelen van de Tijgerbrigade, aan welke hier met steun van de ML-KNIL een belangrijk deel van de operaties te land zouden toevallen. Al in de tweede helft van 1946 was de brigade aangevuld met het dienstplichtigenbataljon 3-7 RI en het 2e Eskadron Pantserwagens Huzaren van Boreel (2 Esk. Paw.), het laatste bestaand uit oorlogsvrijwilligers. Bataljon 3-7 RI werd deels over de oudere bataljons verspreid, de Huzaren voegde men met een compagnie van 1 RS samen tot een stormafdeling, die bij de opmars in zuidelijke richting steeds de voorhoede zou vormen. In de laatste weken voor het begin van de actie kwamen inderhaast nog meer versterkingen aan: een extra compagnie Aan- en Afvoertroepen, naast de ene die reeds langer ingedeeld was (17 en 31 AAT), verder het 4de Bataljon van de Prinses Irene Brigade (4 PIB), en ook de eerste eenheid dienstplichtigen van de 7 December-Divisie, de 2e Afdeling Veld van het 2de Regiment Veldartillerie (2-2 RVA). Op Kalibanteng was de sterkte opgevoerd met een afdeling van 9 P-40-jachtvliegtuigen van 120 Squadron ML-KNIL, aangevuld met een drietal lichte Auster-verkenningstoestellen van de ARVA, de Artillerie Verkennings Afdeling.

Het exacte verloop van de Eerste Politionele Actie, zoals 'Operatie Product' bij het van start gaan op 21 juli eufemistisch werd gepresenteerd, valt goeddeels buiten het kader van deze uitgave en daarvoor wordt dan ook verwezen naar de vele militair-historische publikaties over dit onderwerp. In grote lijnen slaagde de T-Brigade er ruim binnen de gestelde termijn de van tevoren aangewezen doelen te bereiken, in veel gevallen zonder krachtige tegenstand te ontmoeten. Na al op 21 juli naar het zuiden toe door de verdedigingsring van het TNI langs de demarcatielijn te zijn gebroken, bezette de hoofdmacht van de brigade nog dezelfde dag Oengaran, terwijl op 22 en 23 juli Ambarawa, Salatiga en het grote waterkrachtstation van Djelok werden ingenomen, het laatste nog voordat de Indonesische bewakers kans hadden gezien de springlading onder dit strategische object tot ontploffing te brengen. In dezelfde dagen voerden de P-40's van 120 Squadron ML-KNIL vanaf Kalibanteng acties uit tegen de Republikeinse vliegvelden bij Djokja, Madioen en Solo, waarbij bijna alle Indonesische toestellen (merendeels oude Japanse vliegtuigen) aan de grond werden vernietigd, maar ook een Nederlandse jager werd neergehaald.

De meeste hinder te land tijdens de eerste dagen van de operaties werd ondervonden van wegversperringen en ingegraven mijnen en vliegtuigbommen; niettemin verliep de opmars zo snel, dat de Stormafdeling al in de ochtend van 22 juli in Salatiga het TNI-hoofdkwartier Semarangfront overmeesterde en vervolgens de weg naar Solo geheel open voor zich vond, onverdedigd en zonder versperringen. Overeenkomstig de instructies keerde de gemotoriseerde voorhoede echter terug in noordelijke richting, waardoor het TNI de gelegenheid kreeg de stad 's avonds te ontruimen. Daarbij kwam het tot omvangrijke plundering en brandstichting in de Chinese wijk, terwijl de ca. 3000 bewoners werden afgevoerd naar Solo. De volgende dag bezetten Nederlandse troepen alsnog Salatiga, van waar uit op de 4de augustus ten slotte de belangrijke brongebieden van de Salatigase waterleiding op de oostelijke helling van de Merbaboe werden ingenomen.

Na de eerste succesvolle doorstoot naar het zuiden bestonden de overige operaties rondom Semarang voornamelijk uit het verbreden van de bufferzone in oostelijke richting, waartoe op 26 en 27 juli respectievelijk Mranggen en Poerwosari werden bezet, en het scheppen van een brede kustcorridor naar de westelijke delen van Midden-Java, het operatiegebied van ondermeer de W-brigade. In het kader van dit laatste doel werd op 29 juli Kaliwoengoe ingenomen, op 1 augustus volgden Kendal en Weleri. Door de toenemende druk van de Veiligheidsraad op Nederland om de actie te staken, moesten de operaties nadien evenwel versneld worden uitgevoerd. Op 3 augustus kwam van gouvernementswege de opdracht 'Operatie Product' uiterlijk de volgende dag om 24.00 uur te beëindigen, echter niet dan nadat de beoogde landverbinding tussen Semarang en West-Java tot stand was gebracht. Dit laatste gelukte in de namiddag van 4 augustus bij het plaatsje Soebah, iets ten oosten van Pekalongan. Elders in het operatiegebied van de T-Brigade werd de laatste actiedag eveneens benut voor uitbreiding van het territorium; in het oosten werden Demak, Dempet en Goeboeg bezet, in het zuiden Banjoebiroe en Bandoengan, en in het zuidwesten Bodja, op de noordhelling van de Oengaran.

Een van de helaas minder bekende nevendoelen van de Eerste Politionele Actie gold de Nederlandse en andere gijzelaars die sinds het najaar van 1945 nog altijd op een aantal plaatsen op Republikeins gebied geïnterneerd waren. Eind 1945 ging het daarbij in heel Midden-Java volgens Nederlandse schattingen om ca. 13.000 mensen, verspreid over bijna 60 kampen. Op 1 april 1946 werd met de Republiek een vergelijk getroffen over de vrijlating en evacuatie van deze geïnterneerden en van de Japanse militairen die op dat tijdstip nog in Indonesische handen waren, in Midden-Java ca. 5000 man. Deze laatsten werden tot medio juni 1946 inderdaad vrijwel voltallig afgevoerd via de haven Tegal, westelijk van Semarang. De evacuatie van de burgergeïnterneerden was volgens de betrokken Republikeinse organisatie POPDA (Panitia Oentoek Pengembalian bangsa Djepang dan Asing, 'Organisatie voor de Repatriëring van Japanners en Vreemdelingen') voltooid op 29 mei 1947. Niettemin troffen de Nederlandse troepen bij hun opmars in Midden-Java na 21 juli plaatselijk nog steeds kampen aan, waarbij enkele honderden geïnterneerden - voornamelijk Indo-Europeanen en pro-Nederlandse Indonesiërs - alsnog konden worden bevrijd. Doordat het kerngebied van de Republiek rondom Djokja echter niet werd bezet, bleven de gijzelaars daar - onder wie ook een deel van de op 22 augustus

weggevoerde Chinese bevolking van Salatiga - nadien nog geïnterneerd tot de Tweede Politionele Actie, eind december 1948.

Bij de meeste operaties in het kader van 'Operatie Product' in Midden-Java was de Indonesische tegenstand, zoals opgemerkt, relatief gering. Het verrassingselement en de grondige voorbereiding en logistieke ondersteuning aan Nederlandse kant speelde daarbij vanzelfsprekend een grote rol. Voor de Indonesische legerleiding was het snelle Nederlandse succes aanleiding tot ingrijpende herstructurering van het TNI (Tentara Nasional Indonesia, 'Nationaal Leger van Indonesië', zoals het TRI op 28 juni was hernoemd). De resultaten van deze reorganisatie zouden zich al in de maanden nadien, maar vooral later in 1948 en in 1949 doen voelen in de vorm van merkbaar betere bewapening, discipline, oefening en strategie aan Indonesische kant en navenant grotere moeilijkheden voor de Nederlandse partij. In het geval van Semarang moet echter ook al met betrekking tot de Eerste Politionele Actie melding worden gemaakt van een gewaagde en spectaculaire Indonesische tegenactie.

Het gaat daarbij om de luchtaanval die op 29 juli in de vroege ochtend op Semarang werd uitgevoerd door een (Japanse) jachtbommenwerper van de AURI (Angkatan Udara Republiek Indonesia, de Republikeinse luchtmacht). Het toestel was afkomstig van de basis Magoewo bij Djokja, die enkele dagen eerder bij herhaling door de ML-KNIL was aangevallen. Daarbij was men er van Nederlandse zijde van overtuigd geraakt, de AURI in Midden-Java volledig te hebben uitgeschakeld. De verrassing in Semarang was dan ook volkomen; weliswaar stegen na de aanval twee P-40's op om het Indonesische toestel te achtervolgen, maar tot de Nederlandse jagers goed en wel in de lucht waren, was dit intussen verdwenen. Wel werd een goed uur later op Magoewo in een hangar een onbekend vliegtuig waargenomen, dat vervolgens met de boordwapens werd gemitrailleerd. De aanval zelf bestond uit het afwerpen van twee middelzware explosiebommen boven het havengebied, die evenwel terecht kwamen in Kampong Melajoe en daar zeven Indonesische burgers doodden. In Nieuw-Tjandi werd later een niet ontbrande Japanse rookbom gevonden, die mogelijk eveneens van het AURI-toestel afkomstig was.

De periode direct na de Eerste Politionele Actie betekende voor Semarang in de eerste plaats de bevrijding uit de bijna twee jaar oude toestand van gedwongen isolement. Weer in permanente verbinding met het grootste deel van het achterland en met West-Java, herkreeg de stad in de loop van de maanden nadien geleidelijk aan een deel van haar oude functie als regionaal economisch en bestuurlijk centrum, met voor de bevolking als meest gewaardeerde consequentie een drastische verbetering van de voedsel- en drinkwatervoorziening.

De T-Brigade keerde na de actie merendeels niet naar Semarang terug, maar werd in onderdelen op verschillende plaatsen ingezet bij de 'pacificatie' van het veroverde achterland in Midden- en West-Java. Met deze nogal beladen term werd voor alles gedoeld op het bestrijden van de niet aflatende guerrilla-activiteiten die het TNI in het Nederlandse territorium ontwikkelde. Deze richtten zich deels tegen de Nederlandse troepen, deels echter ook tegen de Indonesische plattelandsbevolking. Doel van het laatste was, de bevolking door intimidatie ervan te weerhouden medewerking aan het teruggekeerde Nederlandse bewind te verlenen. Van Nederlandse kant werd dit deels gepareerd met intensief patrouilleren en regelmatige 'veegacties', deels ook door allerlei 'wellfare-offensieven', waarbij via het verlenen van humanitaire hulp gepoogd werd, de sympathie van de Indonesiërs te winnen. Aan beide zijden bleef het succes beperkt. Het TNI kon in deze fase van de onafhankelijkheidsstrijd op den duur nog niet voorkomen dat veel plattelanders door nood gedreven of uit welbegrepen eigenbelang min of meer openlijk samenwerkten met de Nederlanders. Anderzijds echter zou later

Parade van de Tijgerbrigade op Bodjong, 29 juni 1947, ter gelegenheid van de verjaardag van prins Bernhard. Op het moment van de opname passeren tanks van het 3de Eskadron Vechtwagens. Foto: G. Siebgens.

overduidelijk blijken dat de aanhang onder de bevolking voor de Republiek, ondanks de ogenschijnlijke - tijdelijke - aanvaarding van het Nederlandse gezag, nooit werkelijk in kracht en omvang verminderde.

Op politiek terrein volgde na de Eerste Politionele Actie een bijna exacte herhaling van de ontwikkelingen gedurende de periode tussen begin 1946 en juli 1947. De last van de slepende guerrillaoorlog en internationale politieke druk brachten beide partijen al vrij spoedig weer rond de onderhandelingstafel. Op 17 januari 1948 kwam het aan boord van het Amerikaanse troepenschip *Renville* in de Bataviase haven Tandjong Priok tot een nieuw akkoord, dat overigens naar zijn inhoud vrijwel niet afweek van de Linggadjati-overeenkomst. Aansluitend werd op 7 februari weer een wapenstilstand overeengekomen en een nieuwe bestandslijn vastgesteld, de zogenoemde Status Quo-lijn. Daarmee zou de weg vrij moeten komen voor een periode van ontspanning en verdere onderhandelingen ten behoeve van een definitieve, politieke oplossing van het conflict.

Voor de oudste bataljons van de Tijgerbrigade kwam daarmee na bijna drie jaar eindelijk de gelegenheid tot demobilisatie. Als eersten vertrokken op 22 januari 1948, nog voor het staakt-het-vuren, de stoottroepers van 1 RS van de rede van Semarang. Het bataljon 2-13 RI volgde op 26 februari, 2-6 RI op 24 april, en op 23 juli 1948 ging ten slotte ook 2-7 RI. Hun plaatsen bij de T-Brigade werden naderhand gedeeltelijk opgevuld met onderdelen bemand door dienstplichtigen, in hoofdzaak het 5de Bataljon Regiment Stoottroepen (5 RS) en het 5de Bataljon van het 5de Regiment Infanterie (5-5 RI). De overige versterkingen kwamen opnieuw vooral van OVW-ers, met name het 1ste Bataljon van het 15de Regiment Infanterie (1-15 RI, 'De Blijvertjes'), dat later bij de actie tegen Djokjakarta een hoofdrol zou spelen. Bataljon 1-15 RI dankte zijn bijnaam aan de samenstelling van deze eenheid, uit bijtekenaars en OVW-ers die als laatsten in Indonesië waren aangekomen en daarom door de legerleiding vooralsnog werden aangehouden. Verder werd de T-Brigade als geheel, voordien een zelfstandige infanteriebrigade, kort na de Tweede Politionele Actie ondergebracht bij de B-Divisie,

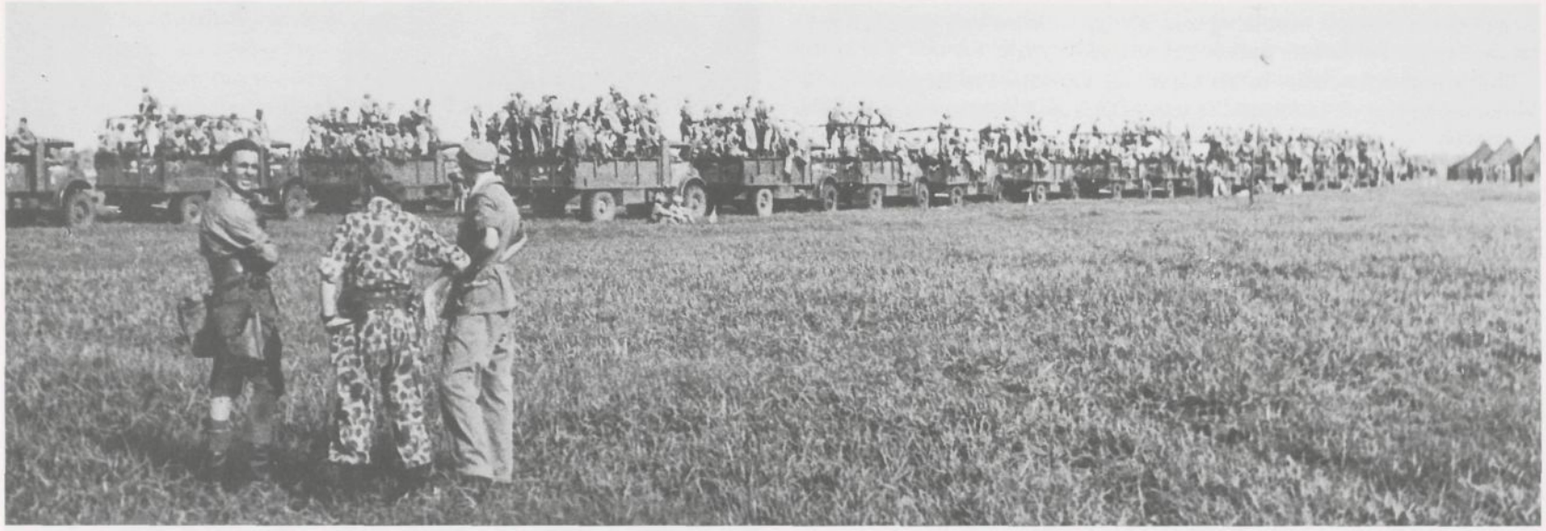

waarvan ook de V- en de W-Brigade deel uitmaakten. Het divisiehoofdkwartier werd daarbij van Bandoeng overgeplaatst naar Semarang en ondergebracht in het NIS-gebouw aan het Wilhelminaplein.

Nog voor het midden van 1948 werd evenwel duidelijk dat, analoog aan het eerdere bestand, de Republiek en Nederland het wederom niet eens zouden kunnen worden over de vorm waarin de beoogde Federatie van Indonesische Staten gestalte zou moeten krijgen, in het bijzonder met betrekking tot de positie van de Republiek daarin. Van Indonesische kant werd al in mei weer begonnen met opvoering van de guerrilla-activiteiten; in het najaar bereikten deze de omvang en intensiteit van een echte volksoorlog, waartegen de Nederlandse troepen op hun eigen territorium steeds minder een effectief antwoord hadden. Met het groeiende militaire succes van de Republiek nam ook haar macht over de bevolking sterk toe, terwijl op het internationale vlak het neerslaan van de communistische opstand in Madioen in september 1948 Soekarno en zijn regering de steun deed winnen van de Verenigde Staten en de meeste andere westerse landen.

Voor de Nederlandse partij begon de tijd opnieuw te dringen, niet het minst ook vanwege de almaar stijgende militaire uitgaven, die ook na 'Operatie Product' als een loden last op de wankele wederopbouw-economie bleven drukken. Reeds begin juli werd derhalve door de legercommandant S.H. Spoor aangedrongen op een nieuwe grote operatie, die de Republiek voorgoed moest uitschakelen en de wereld voor het voldongen feit van het volledig herstelde Nederlandse gezag moest plaatsen voordat de verdere ontwikkelingen in de militaire en internationale politieke situatie dit onmogelijk zouden maken. Uiteindelijk duurde het, mede in verband met de politieke verwikkelingen in Nederland zelf, nadien echter nog tot 19 december 1948 voor de Tweede Politionele Actie daadwerkelijk van start kon gaan. Bij deze 'Operatie Kraai', zoals de codenaam luidde, speelden Semarang en de T-Brigade opnieuw een belangrijke rol, als centrale schakels in de actieplannen voor de grote slag waarmee de operatie op de eerste dag zou worden ingeluid: de verovering van de Republikeinse hoofdstad Djokjakarta.

De globale opzet daarbij was, dat in de vroege ochtend vanuit Bandoeng een groep van 250 parachutisten, deels van het Korps Speciale Troepen (KST), bij verrassing het Djokjase vliegveld Magoewo zou innemen, waarna via een doorlopende luchtbrug uit Semarang twee bataljons infanterie van de T-Brigade en de overige onderdelen van het KST, samen de 2600 man sterke Gevechtsgroep M, zouden worden overgebracht. Deze gevechtseenheden zouden vervolgens zo snel mogelijk oprukken naar de stad Djokjakarta, met als belangrijkste doel de bezetting van de stad en de arrestatie van de Republikeinse regering. Ter voorbereiding van de actie, de eerste luchtlandingsoperatie in de geschiedenis van de Nederlandse strijdkrachten, was door de ML-KNIL vanaf 16 december op het vliegveld Kalibanteng een luchtvloot bijeengebracht van twintig C-47-transportvliegtuigen, d.w.z. militaire DC-3's, waarvan enkele overigens kort tevoren van de KLM gevorderd waren, verder een Lockheed L-12, eveneens een transporttoestel, tien jagers van het type P-40 en zes P-51's, vijf B-25-bommenwerpers waarvan een voor de legercommandant en een voor de Photo Verkennings Afdeling (PVA), en ten slotte vier Auster-verkenningstoestellen.

Geheel volgens plan vertrokken op 19 december om 04.30 uur van het Bandoengse vliegveld Andir zestien C-47's met de 250 paracommando's, om zich zuidelijk van Djokja bij een afgesproken punt boven zee te verzamelen en het radiosignaal tot de dropping af te wachten. Voorafgegaan door de drie B-25's stegen een uur later van Kalibanteng ook de zestien jagers op, aan wie de taak was toebedeeld voorafgaand aan de paradropping de Indonesische bezetting op Magoewo uit te schakelen en nadien de luchtlanding vanuit de lucht te bewaken. Om 06.45 uur sprongen de eerste para's, twintig minuten later was het vliegveld in Nederlandse handen en om 7.30 uur had een speciale demolitieploeg reeds de springladingen onder de startbaan onschadelijk gemaakt, welke voordien aan de hand van luchtfoto's gelokaliseerd waren. Om 07.00 uur was van Kalibanteng ook al een transporttoestel vertrokken, beladen met apparatuur en bedieningspersoneel voor het operationeel maken van het veroverde vliegveld, gevolgd door de eerste C-47's met manschappen van de Gevechtsgroep M. Terwijl deze vanaf 08.10 uur de een na de ander op Magoewo landden, verschenen een halfuur later boven Kalibanteng de eerste lege toestellen die eerder de paracommando's hadden vervoerd, om de volgende groep wachtende militairen aan boord te nemen.

Als met de precisie van een uurwerk volgden de nu 36 transportvliegtuigen elkaar gedurende de rest van de dag op bij hun pendeldienst; om iets voor 19.00 uur landde het laatste toestel weer leeg op Kalibanteng, waarmee in totaal op die 19de december niet minder dan 126 vluchten waren voltooid. De hele luchtbrugoperatie, die de volgende dag overigens voortgezet werd met nog eens 34 vluchten, verliep zo snel en voorspoedig, dat al iets na het middaguur de compagnie KST en het bataljon I-15 RI compleet met hun uitrusting en voorraden waren overgevlogen en naar Djokja konden oprukken. Daar had president Soekarno al enkele uren eerder besloten om niet te vluchten, maar zich met zijn regering over te geven, echter niet dan nadat eerst aan de leiding

Pag. 84: manschappen van de 'Gevechtsgroep M' in de ochtend van 19 december 1948 onderweg naar de transporttoestellen van de ML-KNIL op Kalibanteng, die hen in het kader van 'Operatie Kraai' naar Djokjakarta zullen brengen. Foto: Museum Bronbeek. *Links:* luchtopname in oostelijke richting van het vliegveld Kalibanteng, gemaakt kort na het begin van 'Operatie Kraai' in de ochtend van 19 december 1948. Naast zestien wachtende C-47's en een aantal jagers zijn ook drie B-25's te herkennen, reeds geland na hun inleidende actie tegen het Djokjase vliegveld Magoewo eerder die ochtend. Foto: Fotoarchief ML-KNIL.

van het TNI opdracht was gegeven tot voortzetting van de strijd. Tevens werd een regering in ballingschap aangesteld, onder leiding van de Indonesische minister van Financiën, Sjafroeddin, die op de 19de december op Sumatra verbleef. In de namiddag bereikten de Nederlandse troepen na een korte strijd het residentshuis aan de Malioboro, dat gedurende het verblijf van de Republikeinse regering in Djokja als presidentieel paleis had gediend. Om 17.30 uur was de hele stad in Nederlandse handen en waren Soekarno, Hatta en de andere ministers formeel geconsigneerd.

Het laatste jaar

De spectaculaire luchtlandingsoperatie, zoals vriend en vijand erkenden, was naar alle maatstaven een toonbeeld van perfecte militaire organisatie geweest. De overige acties die op 19 december 1948 van start gingen in het kader van de aanval op Djokja verliepen merendeels echter minder voorspoedig, dat wil zeggen meestal niet conform het geplande tijdschema. Uit Salatiga vertrok in de ochtend het achtergebleven bataljon van de T-Brigade, 5-5 RI, om zich over de weg te voegen bij de luchtlandingstroepen in Djokja; pas in de namiddag van de 20ste was dit doel bereikt, onder veelvuldig oponthoud door vernielde bruggen, wegversperringen en periodieke felle tegenacties van het TNI. Elders op Java en ook op Sumatra werd eveneens op veel plaatsen zware tegenstand ondervonden, die op wat langere termijn over de hele linie de Nederlandse opmars aanzienlijke vertraging deed oplopen.

Een tegenvaller voor de Nederlandse partij was daarbij, dat de Verenigde Naties niet, zoals gehoopt, vanwege de naderende Kerstdagen en Nieuwjaar pas begin 1949 zouden kunnen reageren op de hernieuwde aanval op de Republiek, maar bij monde van de Veiligheidsraad al drie dagen na het begin van de actie een krachtig protest lieten horen. Onder druk van de Aziatische landen gingen enkele dagen later ook de Verenigde Staten akkoord met een resolutie waarin Nederland werd gesommeerd de strijd te staken. Na aanvankelijk met diplomatieke middelen de uitvoering van de resolutie zoveel mogelijk vertraagd te hebben, gaf de Nederlandse regering zich ten slotte begin 1949 gewonnen; op 5 januari werd de Tweede Politionele Actie formeel gestaakt. Op dat tijdstip waren, ondanks de vele tegenslagen, door uiterste militaire inzet uiteindelijk toch nog vrijwel heel Java en alle economisch belangrijke delen van Sumatra veroverd, inclusief de tijdelijke Republikeinse hoofdstad Fort de Kock of Bukittinggi en de oliestad Djambi.

Dit succes op de valreep bleek evenwel spoedig slechts schijn. Anders dan na de eerste actie bleef de internationale politieke druk ten gunste van de Republiek ook nadien onverminderd aanhouden; van een consolidatie van de Nederlandse positie op basis van een nieuwe 'Status Quo' kon ditmaal geen sprake zijn. Al op 19 januari besloten negentien landen, waaronder Australië en Nieuw-Zeeland, tot een economische boycot van Nederland, terwijl korte tijd later de Verenigde Staten lieten weten, de Marshall-hulp stop te zullen zetten indien niet op korte termijn een toegevender houding aangenomen zou worden. Daarop kwam het in mei 1945, na het aftreden van de harde-lijners mr. E.M.J.H. Sassen, minister van Buitenlandse zaken, en dr. L.J.M. Beel, Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon, in Batavia tot de Van Royen-Roem-overeenkomst, waarin Nederland zich bij vrijwel alle Indonesische eisen neerlegde. Op korte termijn betroffen deze in het bijzonder de ontruiming van Djokja en de vrijlating van de Indonesische leiders; de positie van de Republiek binnen de Federatie en andere fundamentele zaken betreffende de toekomst van Indonesië zouden worden geregeld tijdens een Ronde-Tafelconferentie later in 1949.

Die verandering in de Nederlandse opstelling was niet alleen het gevolg van de toenemende internationale pressie, maar tevens van het groeiende inzicht dat de militaire positie van Nederland, ondanks de ogenschijnlijke successen van de Tweede Politionele Actie, naderhand eerder verslechterde dan verbeterde. Tijdens de actie en ook nadien lukte het de Nederlandse troepen niet, behalve de Indonesische regering ook de leiding van het TNI in handen te krijgen, dat daardoor onverminderd operationeel kon blijven. Hoewel plaatselijk felle weerstand was geboden, had het TNI tijdens de actie grootschalige confrontaties goeddeels gemeden en zich na de Nederlandse opmars opnieuw gegroepeerd in min of meer zelfstandig opererende eenheden, die zich nu met toenemend succes en intensiteit geheel toelegden op de guerrillastrijd.

Van Nederlandse zijde slaagde men er niet in, daarop een afdoend antwoord te vinden, ondanks de voortdurende grote zuiveringsoperaties en gerichte commando-acties die ook na het Van Royen-Roem-akkoord werden gehouden. Het bezette gebied was te groot om met de beperkte middelen die ten dienste stonden, effectief beheerst te worden. Wat onder de bevolking nog restte aan steun voor de Nederlandse partij, brokkelde onder het groeiende Republikeinse succes zienderogen af, wat op zijn beurt op veel plaatsen weer leidde tot steeds harder optreden door Nederlandse eenheden - met alle averechtse gevolgen van dien. Hoezeer deze geweldsescalatie ook onder de Nederlandse militairen haar tol eiste, bewijst het feit dat bijna de helft van het totaal aantal gesneuvelden in de periode 1945-1949 in de zeven maanden tussen het eind van de Tweede Politionele Actie en het uiteindelijke staakt-het-vuren in augustus 1949 om het leven kwam.

De spectaculairste actie die het TNI in deze laatste periode van min of meer openlijke strijd uitvoerde, was zonder twijfel de befaamde eendaagse herovering van Djokjakarta op 1 maart 1949 onder leiding van de jonge overste Soeharto, de tegenwoordige president van Indonesië. Voor het Nederlandse bezettingsdetachement, enkele afdelingen van de T-Brigade onder bevel van - nog altijd - kolonel Van Langen, kwam de aanval in de vroege ochtenduren als een volslagen verrassing en het kostte Soeharto en zijn 2000 man dan ook relatief weinig moeite door te stoten en het centrum van Djokja te bezetten. In de namiddag werden de Indonesische troepen weer verdreven, onder achterlating van ca. 300 doden, door versterkingen van de KNIL-bataljons Gadjah Merah en Andjing Nica, die inderhaast uit Magelang waren aangevoerd. Beperkt als het militaire succes daardoor ogenschijnlijk was, toonde de actie toch overduidelijk de capaciteiten van het TNI aan; onder de Indonesische bevolking maakte ze - ook buiten Java - een diepe indruk, terwijl internationaal de positie van de Republiek aanzienlijk werd versterkt.

Na eind mei 1949 raakten de gebeurtenissen rond de verdere afwikkeling van de dekolonisatie in een versnelde beweging. Op de 25ste van die maand overleed geheel onverwacht de populaire legercommandant Spoor, enkele dagen voordien nog bevorderd tot generaal, hetgeen onder de Nederlandse militairen alom een diepe, demoraliserende indruk naliet. Een zelfde uitwerking had ruim een maand later, op 29 juni, de teruggave van Djokjakarta aan de Republiek, op 10 juli gevolgd door de triomfantelijke intocht van president Soekarno, vice-president Hatta en de Republikeinse opperbevelhebber, generaal Soedirman. Weer een maand nadien werd eindelijk, na moeizame onderhandelingen, een staakt-het-vuren bereikt en op 23 augustus begon ten slotte in Den Haag de aangekondigde Ronde-Tafelconferentie, waarin de Indonesische onafhankelijkheid definitief werd geregeld. Op basis van de daar gemaakte afspraken vond op 27 december de uiteindelijke soevereiniteitsoverdracht plaats, met de gelijktijdige ondertekening van de protocollen in Amsterdam en Batavia.

In Semarang was die dag, net als elders in Indonesië, eveneens aanleiding tot een reeks van plechtigheden. Om tien uur 's ochtends werd in het stafkwartier van de B-Divisie in het NIS-gebouw aan het Wilhelminaplein door generaal-majoor F. Mollinger het militair commando overgedragen aan zijn voormalige tegenstander, kolonel Gatot Soebroto, commandant 2de Divisie TNI en territoriaal commandant Midden-Java; de Nederlandse soldaten bleven daarbij voor alle zekerheid geconsigneerd. De feitelijke bestuursoverdracht vond plaats om vijf uur in de namiddag, met het hijsen van de Indonesische vlag op het balkon van het gouverneurskantoor aan Bodjong op hetzelfde tijdstip dat in de twee hoofdsteden de laatste handtekeningen werden geplaatst. Onmiddellijk daarna sprak de scheidende recomba, dr. J.H. Statius Muller, de overdrachtsrede uit en aanvaardde zijn opvolger, Raden Boediono het gouverneursambt over Midden-Java.

Het eind van ruim tweeëneenhalve eeuw Nederlands bewind in Semarang: kolonel Gatot Soebroto van het TNI besluit in de avond van 27 december 1949 in sociëteit De Harmonie met zijn toespraak de officiële afscheidsreceptie van het Nederlandse bestuur, na de plaatselijke ceremonie van de soevereiniteitsoverdracht eerder die dag. Foto: P.W. van Lint.

Het nieuwe Semarang

De soevereiniteitsoverdracht, hoezeer van belang ook als historische gebeurtenis, leidde in Semarang evenmin als elders in Indonesië onmiddellijk tot drastische veranderingen. Er was natuurlijk enige dagen lang gepaste feestvreugde onder de Indonesische bevolking, Nederlandse ambtenaren en militairen droegen in grote meerderheid hun functie over en begonnen, net als veel anderen, met de voorbereiding van hun vertrek, en al vrij snel werd ook een begin gemaakt met de verhanging van de bordjes in meest letterlijke zin, door de hernoeming van straten en andere openbare ruimten.

Dit laatste was overigens een jarenlang doorgaand proces, periodiek geïntensiveerd door grote politieke gebeurtenissen als de Bandung-conferentie van 1955, de verharding van de Indonesisch-Nederlandse betrekkingen tijdens het conflict om Nieuw-Guinea en vooral de gebeurtenissen rond de mislukte communistische coup van 1965. Het uiteindelijke resultaat was dat geleidelijk aan vrijwel alle Nederlandse en later eveneens de Chinese namen uit het stadsbeeld verdwenen, ook al in samenhang met de naasting van Nederlandse bedrijven in 1957 en volgende jaren. De nieuwe namen van straten, pleinen en publiek toegankelijke objecten eerden in de eerste plaats belangrijke rijken en figuren uit de oudere Indonesische geschiedenis, de aanvoerders van de grote opstanden in de 19de eeuw en natuurlijk de politieke en militaire leiders van de onafhankelijkheidsstrijd. In Semarang was de meest opmerkelijke naamsverandering in dit verband wel die van Bodjong, de eeuwenoude hoofdweg tussen Beneden- en Bovenstad, naar Jalan Pemuda, ter nagedachtenis aan de strijd van de Angkatan Muda tegen de Japanners tussen 14 en 19 oktober 1945. Na 1965 vond opnieuw een aantal hernoemingen plaats, waarbij ondermeer enkele belangrijke doorgaande wegen de namen kregen van de zes hoge militairen die door de communistische coupplegers werden vermoord.

Hoe gangbaar en begrijpelijk ook bij grote omwentelingen als, in dit geval, de afloop van het koloniale bewind in Indonesië, uit oogpunt van historische authenticiteit is het toch enigszins te betreuren dat, zoals de bekende Surabayase historicus G.H. von Faber het in zijn boek *Er werd een stad geboren* in 1953 verwoordde, *'de nieuwe naamgeving systeemloos heeft plaatsgehad, aangezien daardoor nog meer "sprekende" namen nodeloos geliquideerd zijn.'* Voor Semarang gold dit zeker niet in mindere mate dan voor Von Fabers geliefde Surabaya of de andere Indonesische steden.

Wat voor kwaad stak er, zo zullen vele (oud-)Semarangers zich hebben afgevraagd, in volstrekt a-politieke namen als die van de Dr. De Vogelweg of het Tillemaplein, beide vernoemd naar uitgesproken 'ethische' figuren in de Semarangse geschiedenis die, bij alle gangbare paternalisme van hun jaren, zich in het bijzonder voor het welzijn van de Indonesische bevolking in de stad hebben ingezet? Of anders in de al eeuwen bestaande, expressieve historische straatnamen in de Benedenstad als bijvoorbeeld die van Djoernatan, de Kortademstraat (naar het schavot in de compagniestijd!), de Hoofdwachtstraat en de Komediestraat, die het tegenwoordig deels moeten doen met nietszeggende vernoemingen naar vogels? Misschien kan het laatste voorbeeld een suggestie inhouden voor het opnieuw (mede) vermelden van deze eeuwenoude Javaanse en Nederlandse namen, nu in de laatste jaren het gemeentebestuur van Semarang de oude stadsdelen herontdekt heeft en inmiddels vergaande plannen tot hun 'revitalisasi' heeft laten ontwikkelen?

Terug in de jaren vijftig, na dit kleine terzijde, kwamen de werkelijk ingrijpende veranderingen pas in een wat later stadium, met name na de vestiging van de Indonesische eenheidsstaat in augustus 1950 en zijn hardhandige consolidatie in de periode daarna. Deze gebeurtenissen zijn te zien als inleiding op de snelle verslechtering van de betrekkingen met Nederland nadien, die uiteindelijk in 1957 en volgende jaren culmineerde in de gedwongen uittocht van de laatste Nederlanders die tot dan in Semarang waren achtergebleven. De gelijktijdig inzettende neergang van de Indonesische economie in de latere jaren van het bewind van president Soekarno, in samenhang met de snelle politieke destabilisering en de explosieve bevolkingsgroei van die periode, betekenden voor Semarang net als voor de andere grote steden in Indonesië de aanzet tot een tijd van toenemende demografische, sociale en ruimtelijke problemen, waarover de overheden pas na de machtswisseling van 1965 en meer specifiek sinds het midden van de jaren zeventig effectief controle konden herwinnen.

De laatste twee decennia hebben in Semarang vooral in het teken gestaan van revitalisering van de eertijdse centrumfunctie in de handel van en naar Midden-Java, waartoe eindelijk in de jaren tachtig ondermeer de al zo lang ontbeerde diepzeehaven werd aangelegd. Op ander economisch terrein zag de stad in deze meest recente periode de vestiging van tal van nieuwe, deels grootschalige industrieën en, met betrekking tot het achterland, een opmerkelijke versterking van haar verzorgende functie in de detailhandel en commerciële dienstverlening. Te zelfder tijd onderging Semarang na ca. 1970, op deze schaal voor het eerst sinds de grote vooroorlogse projecten, aanzienlijke uitbreiding met nieuwe woon- en industriegebieden, waarin op termijn de almaar groeiende migratiestroom naar de stad op verantwoorde wijze kon worden gehuisvest. Door deze ontwikkeling en de algehele economische opbloei is het Semarangse stadsbeeld in de laatste jaren drastisch gemoderniseerd, een onvermijdelijke en uit oogpunt van woonsituatie voor de bevolking beslist wenselijke zaak, die echter ook het gevaar in zich draagt van verlies van het eigen, in de loop van vele eeuwen gevormde karakter van de stad. Des te verheugender is het dat het gemeentebestuur intussen heeft besloten tot gedeeltelijke conservering en herleving van de meest karakteristieke delen van het oude Semarang, met name in de historische Benedenstad en Karstens zo geslaagde uitbreiding Nieuw-Tjandi.

Deze grote thema's in de nieuwste geschiedenis van Semarang, van de exodus der Nederlanders na 1949 en de gevolgen van het bewind-Soekarno tot de recente groei naar een economisch vitale grootstedelijke agglomeratie, vormen samen de rode draad in dit laatste hoofdstuk van *Semarang - Beeld van een stad*. Naast die algemene lijn gaat speciale aandacht uit naar enkele deelontwikkelingen die in de loop van de laatste decennia van bepalend belang zijn geweest voor Semarangs huidige economische, etnisch-demografische en ruimtelijke karakteristiek: de ingrijpende verschuivingen in de economische basisstructuur, de verdere 'javanisering' van de stedelijke samenleving en de daarmee samenhangende verandering in de positie van de Chinese minderheid, en de grote stedebouwkundige ingrepen - de verdwijning van de Aloon-Aloon, de vorming van een nieuw stadscentrum rondom Taman Pancasila en de aanleg van de diepzeehaven. Afsluitend volgt een korte beschouwing van de bestaande overheidsplannen voor de toekomstige vorm van Semarang, met bijzondere interesse voor de projecten ter rehabilitatie van 'Little Holland', zoals de Benedenstad - naar het voorbeeld van 'Little India' in Singapore - bij de gemeentelijke planologen inmiddels heet.

Orde Lama en Orde Baru; de ontwikkeling van Semarang voor en na 1965

De wisseling van de wacht bij de soevereiniteitsoverdracht betekende op bestuurlijk niveau vanzelfsprekend de algehele vervanging van de Nederlandse door Indonesische ambtenaren, maar met uitzondering van het residentiestelsel werden de instellingen van bestuur vooralsnog goeddeels ongewijzigd aangehouden. Zo was Semarang na 27 december 1949 als voorheen de hoofdstad van de provincie Midden-Java, overeenkomstig de aanwijzing daartoe bij de instelling van de provincie in 1929; deze status werd wettelijk bekrachtigd op 15 augustus 1950, in samenhang met de installatie van de Indonesische eenheidsstaat. Binnen de Stadsgemeente, sinds 1 april 1950 Daerah Kota Besar Semarang ('Grootstedelijk Gebied Semarang'), bleef de oude, op de Nederlandse bestuurspraktijk geënte structuur van een college van burgemeester en wethouders en een gemeenteraad gehandhaafd. Als eerste Republikeinse burgemeester (walikota) na de soeveriniteitsoverdracht fungeerde, na een korte periode van direct militair bestuur tot februari 1950, tot medio 1951 mr. Koesoebijono Hadinoto. Overigens vond net als in de beginjaren van het gemeentelijke bestuur in de Nederlandse tijd de samenstelling van de gemeenteraad aanvankelijk niet plaats op basis van verkiezingen, maar via rechtstreekse benoeming door de centrale overheid; politieke vertegenwoordiging op gemeentelijk niveau volgde pas na de verkiezingen van 1955.

Bij de overdracht van bestuur was in veel gevallen voorzien in een korte inwerkperiode voor de nieuwe ambtenaren, waarbij hun Nederlandse voorgangers voor de nodige begeleiding zorgden. Met het aflopen van deze regeling begon al in maart 1950 de grote uittocht van de Nederlandse ambtenarij, samenvallend met de algehele repatriëring van de militairen, de laatsten niet alleen uit Semarang zelf, maar ook uit het overige Midden-Java. Deze exodus vormde de inleiding tot een lange periode van ingrijpende en tot op heden doorgaande veranderingen in de etnische samenstelling van de Semarangse bevolking. De oorzaken daarvan in ruimer verband liggen evenwel slechts zeer ten dele in de - later gedwongen - emigratie van Nederlanders en Chinezen; veel belangrijker werd op termijn de per etnische groep toenemend ongelijke bevolkingsgroei als gevolg van massale trek naar Semarang uit het Middenjavaanse achterland, die in de loop van de jaren vijftig opnieuw op gang kwam.

Veranderende bevolkingssamenstelling; uittocht der Nederlanders

Aan het eind van de naoorlogse Nederlandse periode verbleven in Semarang een kleine 10.000 Nederlanders, van wie naar schatting iets minder dan tweederde oorspronkelijke, d.w.z. in vooroorlogse jaren al in de stad woonachtige en overwegend Indo-Europese Semarangers waren, de overigen voornamelijk tijdelijk gestationeerde, vooral uit Nederland afkomstige militairen en ambtenaren. De terugkeer naar Nederland van deze laatste groep was na de soevereiniteitsoverdracht een min of meer vanzelfsprekende zaak, maar de leden van de eerste, na de evacuaties van de ex-geïnterneerden in 1945 en 1946 in nog groterere meerderheid dan voorheen Indo-Europeanen, zagen zich spoedig voor een levensgroot dilemma geplaatst: de keuze voor de Nederlandse of de Indonesische nationaliteit.

Deze vraag was vooral zo dwingend vanwege de samenhang met de mogelijkheden tot verder verblijf in Indonesië. Koos men voor het Nederlanderschap, dan kon dit alleen indien men formeel werkzaam was bij een bedrijf of instelling in Indonesië, in de praktijk veelal een van de grote Nederlandse bedrijven die voordien in Indië de ondernemingslandbouw en industrie, de im- en exporthandel en de openbare voorzieningen beheerd hadden en ook na 1949 nog enige jaren hun positie handhaafden. De keuze om Indonesisch staatsburger of warga negara te worden, overigens sterk aangemoedigd door de Nederlandse regering, betekende uiteraard vrije vestigingsmogelijkheden, maar tevens verlies van het recht op 'repatriëring' naar Nederland, een optie die gezien de onduidelijkheden in de verdere ontwikkeling van de politieke situatie in Indonesië nogal wat risico's inhield. Een interessant inzicht in de mate waarin de Semarangse Nederlanders zich in de eerste periode na de soevereiniteitsoverdracht voor elk der beide mogelijkheden uitspraken, biedt het gemeenteverslag van 1953, waarin voor het eind van de twee voorafgaande jaren per bevolkingsgroep de numerieke stand is vermeld.

Daarbij moet vooraf opgemerkt worden dat de in vooroorlogse jaren gebruikelijke en voor niet-Europeanen zo vernederende scheidingslijnen in de samenleving op etnisch-juridische basis intussen natuurlijk waren opgeheven. Het feit dat in de voorliggende tellingen van de gemeente Semarang nog wel onderscheid werd gemaakt tussen de etnische groepen, had vooral te maken met de wens van de overheid om de mate van acceptatie van het Indonesische staatsburgerschap onder de niet-Indonesische bevolking te kunnen volgen. In latere tellingen zijn de verschillende etnische groepen niet meer apart vermeld.

Bevolking van Semarang naar etnische groep en staatsburgerschap, 31 december 1951-1952; wn = warna negara, met Indonesisch staatsburgerschap, bui = buitenlanders, met niet-Indonesische nationaliteit

	1951	1952
Indonesiërs	257.532	273.077
Chinezen wn	55.474	57.856
Chinezen bui	9.110	3.491
Arabieren wn	1.326	1.103
Arabieren bui	994	211
Nederlanders wn	2.461	2.495
Nederlanders bui	3.446	3.071
Voor-Indiërs wn	162	17
Voor-Indiërs bui	133	24
Overige westerlingen wn	7	5
Overige westerlingen bui	7	15
Overige Aziaten wn	398	304
Overige Aziaten bui	7	45
Totaal Semarang	331.059	341.844

Op basis van de gegevens van 1951, toen de scheiding tussen de repatrianten en blijvers onder de Nederlandse bevolkingsgroep in Semarang goeddeels had plaatsgevonden, kan worden afgeleid dat van de achterblijvers ca. 40% voor de Indonesische nationaliteit had gekozen, in hoofdzaak Indo-Europeanen, en 60% Nederlander was gebleven; tot deze laatste groep zullen vrijwel alle 'totoks' hebben behoord. Het jaar daarop laat reeds zien hoe na de eerste grote uittocht van 1950 en begin 1951, die dus ca. 4000 personen betrof, onder de 'paspoort-Nederlanders' geleidelijk aan een tweede emigratiestroom op gang begon te komen. Deze hing ten dele samen met de vooral na 1953 snel verslechterende economische situatie in Indonesië, deels ook met de weer oplopende politieke spanningen tussen beide landen. Zoals bekend leidden deze in de loop van 1957 naar aanleiding van de kwestie Nieuw-Guinea uiteindelijk tot een openlijke breuk, in december van dat jaar gevolgd door algehele ondertoezichtstelling en aansluitende naasting van Nederlandse bedrijven en intrekking van de verblijfsvergunning van de overgrote meerderheid der resterende Nederlanders.

De bordjes verhangen: het Wilhelminaplein werd na 27 december 1949 Taman Merdeka. In 1953 werd op de plaats van de vooroorlogse fontein voor de Raad van Justitie een gedenkzuil geplaatst ter herinnering aan de Vijfdaagse Strijd in oktober 1945 en in het bijzonder ter ere van de honderden jeugdige Indonesiërs die in deze slag sneuvelden, hier te zien in een foto uit ca. 1955. Tegenwoordig is het plein alleen nog bekend bij de naam die verwijst naar dit monument: Taman Tugu Muda, het 'Plein van de Gedenksteen van de Jongeren'. Foto: Asia Maior.

In de bovenstaande tabel blijft overigens buiten beschouwing, dat onder de 'Indonesiërs' in Semarang net als elders in Indonesië nogal wat mensen van gemengde Indonesisch-Europese afkomst waren die niet uit een wettig huwelijk waren voorgekomen en nadien ook niet alsnog waren gewettigd. Als gevolg daarvan waren zij in de koloniale tijd niet geregistreerd als 'Europeaan', met als consequentie dat voor hen bij de soevereiniteitsoverdracht niet de keus tussen de Nederlandse en de Indonesische nationaliteit bestond. Voor deze groep werd de situatie bijzonder schrijnend na de gebeurtenissen van 1957, toen naast de gedwongen uittocht van de Nederlandse staatsburgers ook een stroom van zogenoemde 'spijtoptanten' naar Nederland op gang kwam. Voor deze groep van ex-Nederlanders die aanvankelijk warga negara waren geworden, werd na 1957 een speciale regeling in het leven geroepen die alsnog terugkeer naar de Nederlandse nationaliteit mogelijk maakte, met het recht van 'repatriëring' naar Nederland. Een basisvoorwaarde bij de beoordeling van aanvragen daartoe bleef evenwel na als voor de aantoonbaarheid van de Nederlandse afkomst, een vereiste waaraan de groep van indertijd niet-gewettigde en nu als Indonesiër geregistreerde Indo-Europeanen doorgaans niet kon voldoen.

Over het aantal van deze gedwongen achterblijvers in Semarang is niets meer met zekerheid te zeggen, maar een ruwe schatting van enkele duizenden lijkt niet onrealistisch. Hun positie in de Indonesische samenleving, waarin zij - met de bewust voor het Indonesiërschap kiezende ex-Nederlanders - voor de overige bevolking merendeels een herkenbaar 'vreemd' element bleven, was nadien vooral onder de polariserende laatste jaren van Soekarno's bewind niet gemakkelijk. De komst van de Orde Baru in 1965 bracht voor deze groep op termijn een aanzienlijke verlichting, vooral toen later in de jaren zestig de Indonesisch-Nederlandse verhoudingen van hun ideologische pathos werden ontdaan en ook anderszins in kalmer vaarwater kwamen. Al met al was evenwel het eindresultaat van de opeenvolgende Nederlandse emigratiegolven en de gedwongen assimilatie van de al dan niet vrijwillig achterblijvenden, dat bij de afloop van de spijtoptanten-regeling in 1968 het Nederlandse element in de Semarangse bevolking als groep met een eigen identiteit zo goed als verdwenen was.

Ook ten aanzien van de andere etnische groepen in Semarang laat de bevolkingstabel van 1951-1952 reeds de aanzet tot enkele karakteristieke trends zien, die in later toenemend versterkte vorm uiteindelijk de tegenwoordige verhoudingen zouden gaan bepalen. Zo valt op dat van de vroegere 'Vreemde Oosterlingen' weliswaar een meerderheid voor de Indonesische nationaliteit had gekozen, maar dat onder degenen die dit niet hadden gedaan, een opmerkelijk groot aantal Semarang - en waarschijnlijk ook Indonesië - binnen een jaar al had verlaten. Die uittocht was toen in absolute aantallen en procentueel veel groter dan die van de Nederlanders; een algemene verklaring ligt mogelijk in de overwegende positie van de genoemde groepen als zelfstandige ondernemers in de groot- en detailhandel, die bij ongunstige economische en/of politieke omstandigheden eerder geneigd zullen zijn te emigreren en hun kapitaal in veiligheid te brengen.

Heel opmerkelijk is voorts de snelle verdwijning uit Semarang van de Arabische en Voor-Indische bevolkingsgroep, ook onder degenen die wel voor de Indonesische nationaliteit hadden gekozen. Aannemend dat deze warga negara's binnen Indonesië migreerden, kan dit verschijnsel waarschijnlijk gezien worden als een indirecte aanwijzing dat de Semarangse economie in deze periode reeds achterbleef bij die van andere landsdelen, met name bij Jakarta, dat in de beginjaren van Soekarno's bewind een ware 'boom' beleefde.

De positie van het Chinese bevolkingsdeel

Ingrijpender gevolgen voor Semarang had op langere termijn evenwel de in bovenstaande cijfers reeds merkbaar wordende verandering in positie van de Chinese bevolkingsgroep, die door de eeuwen heen zo bepalend was geweest voor het aanzien en de economische vitaliteit van de stad. Bij hen was over 1951-1952 weliswaar nog wel sprake van een toename van ca. 5% bij de groep met Indonesische nationaliteit - waarvan vermoedelijk ongeveer tweederde door nationaliteitsverandering of -aanneming, de rest door natuurlijke aanwas - maar dit werd te zelfder tijd ruimschoots teniet gedaan door het grote vertrekoverschot bij de andere groep. Deze ogenschijnlijk tegenstrijdige ontwikkeling dient mede te worden gezien in het licht van de merkwaardige, nogal ambivalente positie waarin de Chinese gemeenschap in Indonesië als geheel sinds

1949 door een samenloop van omstandigheden was komen te verkeren.

De historisch bepaalde kern daarvan was, dat de Chinese bevolking in Indonesië in de koloniale tijd veelal geen formele nationaliteit in de pure betekenis van staatsburgerschap bezat. Men was in meerderheid Nederlands onderdaan, als inwoner van Nederlands-Indië, maar geen Nederlander in staatsrechtelijke zin; ook de zogenoemde 'gelijkgestelden' bezaten wel alle burgerrechten en -plichten van de Nederlanders, maar niet hun staatsburgerschap. Het kwam echter ook voor dat recente Chinese immigranten in Indië een vreemde nationaliteit bezaten of op een andere staatsrechtelijke status terug konden vallen, bijvoorbeeld als staatburger van de Republiek China of, in geval de betrokkenen uit Singapore of Hongkong afkomstig waren, als Brits onderdaan.

Bij de formele bevestiging van de Indonesische onafhankelijkheid op 27 december 1949 verkregen de bijna 2 miljoen Chinese inwoners van de archipel dientengevolge niet automatisch de Indonesische nationaliteit, nog afgezien van de aanvankelijk niet algemene animo bij de betrokkenen om dit (nieuwe) staatsburgerschap aan te nemen. In hetzelfde jaar 1949 was bovendien onder Mao Tse-toeng de Chinese Volksrepubliek gevestigd, naast de naar Taiwan verdreven Chinese Republiek van Tjiang Kai-sjek. Beide China's maakten eveneens aanspraken op het staatsburgerschap van de Indonesische Chinezen, maar uiteindelijk was het de Volksrepubliek waarmee Indonesië in 1950 diplomatieke betrekkingen aanknoopte en tot een oplossing van het nationaliteitsvraagstuk probeerde te komen. Niettemin bleef binnen de Chinese minderheid in Indonesië diepe verdeeldheid bestaan tussen op de Volksrepubliek gerichte organisaties en de aanhangers van Tjiang.

Kort na de komst van de Chinese gezant medio augustus 1950 werd een 'Overeenkomst tot Verdeling van het Burgerschap' bereikt, die naar analogie van de eerdere regeling voor de Nederlanders voorzag in een optieperiode tot 27 december 1951, waarbinnen de Chinese bevolking in Indonesië zich voor de Indonesische nationaliteit dan wel voor die van de Chinese Volksrepubliek zou kunnen uitspreken. De uitkomst leidde aan Indonesische zijde evenwel tot een grote teleurstelling; bij de telling bleek bijna 40% van de Chinezen in het land niet voor de Indonesische nationaliteit gekozen te hebben.

Terug naar de situatie in Semarang valt nu met betrekking tot de bevolkingscijfers voor 31 december 1951 terstond op, dat hier de mate van overgang naar de Indonesische nationaliteit onder de plaatselijke Chinese gemeenschap het landelijke gemiddelde kennelijk ver te boven ging; slechts 14% stond vier dagen na de afloop van de optietermijn nog te boek als buitenlander. De redenen daarvoor liggen ongetwijfeld in de lange geschiedenis van de Chinese vestiging in Semarang en het relatief grote aandeel in de bevolking als geheel en in de regionale economie, omstandigheden die niet alleen de verbondenheid van de betrokkenen zelf met het Semarangse mogelijk meer dan elders hebben versterkt, maar ook hun acceptatie door en vermenging met de Javaanse bevolking.

Deze eerste optieregeling vormde evenwel slechts het begin van een lange reeks, die uiteindelijk geen van alle een blijvende waarborg voor de volledige staatsrechtelijke emancipatie van de Chinese minderheid in Indonesië hebben kunnen bieden. Zo kwam de Indonesische regering begin 1954 met een wetsvoorstel tot instelling van een voorlopig dubbel staatsburgerschap voor de weigeraars tijdens de 1951-regeling. Deze groep was op dat tijdstip ondanks aanzienlijke emigratie in de tussenliggende jaren nog altijd meer dan een half miljoen zielen sterk, te groot voor massale uitwijzing, maar ook te groot om als 'vreemde' entiteit gehandhaafd te worden. Op basis van dit voorstel werd nadien met de Chinese Volksrepubliek het zogenoemde Dubbel-Burgerschapsverdrag gesloten, echter zonder dat daarbij een termijn voor de inwerkingtreding werd genoemd. Uiteindelijk doel van het verdrag, dat begin 1958 door het Indonesische parlement werd geratificeerd, was de voorbereiding van een definitieve optieregeling; de vorm van uitvoering werd in mei 1959 vastgelegd in het lang verbeide Regeringsreglement 20/1959.

Daarbij werd in hoofdlijnen bepaald dat de houders van dubbel staatsburgerschap op termijn een van beide zouden laten vervallen, onder gelijktijdige aanneming van alle rechten en plichten van de andere nationaliteit. Door de Chinese Volksrepubliek werd formeel afgezien van elke vorm van inmenging in de aangelegenheden van de Chinese minderheid in Indonesië. Houders van Chinees-Indonesisch en enkelvoudig Chinees staatsburgerschap dienden het Indonesische recht en de tradities van de Indonesische bevolkingsgroepen te respecteren, terwijl omgekeerd de Indonesische regering garant stond voor de rechten en belangen van de Chinese minderheid. Dit laatste bleek enkele maanden later reeds een papieren letter, toen in november 1959 het Regeringsreglement 10/1959 werd uitgevaardigd, bekend geworden onder de benaming 'reglement voor de kleinhandel'. Daarin werd het Chinezen van niet-Indonesische nationaliteit verboden detailhandel te bedrijven buiten de grote steden, met als gevolg dat winkeliers en kleinhandelaren in groten getale gedwongen waren hun nering op te geven en zich in grootstedelijke gebieden te vestigen. Het achterland van Semarang was evenals de stad zelf reeds eeuwenlang vestigingsgebied van Chinezen geweest en uit deze regio stroomden binnen enkele weken dan ook duizenden toe. De Volksrepubliek reageerde furieus, in eerste instantie met een oproep via de ambassade in Jakarta om het reglement te negeren, op 10 december 1959 gevolgd door een algehele terugroeping van Chinezen zonder enkelvoudige Indonesische nationaliteit.

De resulterende massale uittocht, uit Semarang evenzeer als uit de andere delen van Indonesië, leidde in de maanden nadien tot een der meest tragische episoden in de Indonesisch-Chinese betrekkingen. Tienduizenden Indonesische Chinezen belandden vrijwel zonder bezittingen en geheel onvoorbereid in een land dat op dat tijdstip door de rampzalige gevolgen van Mao's 'Grote Sprong Voorwaarts' economisch in diepste armoede en wijdverbreide hongersnood verkeerde. Een weg terug was er legaal echter niet; bij hun uitreis was de 'repatrianten' een 'Exit Permit Only' verleend, waarmee ook voor de houders van dubbele nationaliteit alle impliciete en expliciete rechten verbonden aan het Indonesische staatsburgerschap formeel vervielen. In de Volksrepubliek leverde de toestroom uit Indonesië spoedig aanzienlijke sociaal-economische problemen op; toen na verloop van tijd duidelijk werd dat de Indonesische regering zich niet onder druk liet zetten door de massale terugroeping, werden de repatriëringstransporten in april 1960 dan ook weer even abrupt gestaakt als ze vijf maanden eerder waren ingezet.

De mislukking van de communistische staatsgreep in 1965 en de komst van de Orde Baru nadien hadden voor de Chinese gemeenschap in Indonesië als eerste en meest directe gevolg, dat door het verbreken van de diplomatieke betrekkingen met de Volksrepubliek een bilaterale regeling van het vraagstuk van dubbel staatsburgerschap via het eerder bereikte verdrag onmogelijk werd. Het nieuwe bewind liet er al snel geen twijfel over bestaan dat het de Chinese bevolkingsgroep, ongeacht de formele nationaliteit van de individuele betrokkenen, zo niet de jure dan toch de facto in haar geheel als Indonesische onderdanen beschouwde. Enerzijds betekende dit een zekere mate van bescherming, niet overbodig in de vijandige sfeer die zich sinds de Indonesisch-Chinese crisis van 1959 in toenemende mate onder de Indonesische bevolking manifesteerde en in Semarang bijvoorbeeld nog in 1981 aanleiding was tot anti-Chinese rellen en vernielingen. Anderszijds hield het opgelegde Indonesiërschap echter ook een vergaande dwang tot culturele assimilatie in. Een complicerende factor bij dit laatste was en is, dat in economisch opzicht het liberale beleid onder de Orde Baru de positie van de Chinezen in Indonesië juist meer dan ooit tevoren begunstigde, niet het minst ook door de intensieve belangenverstrengeling die sinds 1965 tussen de politieke machthebbers en de Chinese zakenwereld is opgetreden.

De huidige positie van het Chinese bevolkingsdeel in Semarang en elders is nog altijd min of meer tweeslachtig, al zijn in 1992 de diplomatieke betrekkingen met China hersteld en is in hetzelfde jaar tussen beide landen in beginsel overeengekomen dat het 'Chinese vraagstuk' in Indonesië definitief volgens de Indonesische wetsbepaling zal worden opgelost. Zoals al uit de gegevens van 1951-1952 kon worden afgeleid, heeft het probleem van dubbel burgerschap in Semarang een relatief geringe rol gespeeld; vrijwel alle inwoners van Chinese afkomst bezitten tegenwoordig de Indonesisch nationaliteit. Het daaraan impliciete recht van evenredige vertegenwoordiging in officiële functies in het bestuurlijke apparaat blijkt in de weerspannige praktijk evenwel niet te bestaan, voorbehouden als zulke posities vooral in Midden-Java feitelijk zijn aan Javanen. In overgrote meerderheid zijn de Chinese Semarangers derhalve als vanouds werkzaam gebleven in de detail- en groothandel, het bank- en verzekeringswezen, bouw- en exploitatie-ondernemingen en in de particuliere juridische praktijk, sectoren waarin zij in de jaren vijftig de Nederlanders vervingen en sindsdien hun dominantie alleen maar hebben versterkt. Daarbij moet overigens worden opgemerkt dat deze positie vergaand in overeenstemming is met de gangbare sociaal-culturele norm binnen de Chinese gemeenschap in Indonesië, die commercieel succes hoger stelt dan het bereiken van maatschappelijk aanzien via het bestuurlijke apparaat of in intellectuele beroepen.

De aanzienlijke economische macht die de groep als geheel daarmee bezit, uit zich in de laatste twee decennia deels in een groeiend, maar zelden meer dan half-openlijk getoond zelfbewustzijn, dat mede een min of meer effectieve barrière is gebleken tegen de van overheidswege opgedrongen acculturatie. Die laatste omvat naast de bekende verboden op het openbare gebruik van het Chinese karakterschrift en op Chinees onderwijs ook allerlei indirect werkzame geboden, aanwijzingen en bestuurspraktijken. Deze variëren van het voorschrift dat Chinezen met Indonesisch staatsburgerschap tevens een Indonesische naam moeten hebben, het onthouden van bouwvergunningen voor Chinees ogende woonhuizen en het slechts bij uitzondering verlenen van toestemming voor Chinese religieuze of andere traditioneel bepaalde processies tot de - overigens al eerder doorgevoerde - radicale uitbanning van straat- en firmanamen van Chinese oorsprong.

Deze preoccupatie van de overheid met het teniet doen van de uiterlijke vorm van de Chinese identiteit heeft er, in combinatie met de algehele modernisering, in de loop van de laatste tientallen jaren ondermeer voor gezorgd dat het Semarangse stadsbeeld nu tot in het hart van de Chinese wijk vrijwel 'geneutraliseerd' is. Waar de 'Pecinan' voorheen werd gedomineerd door de karakteristieke Chinese woonhuis-architectuur met haar rijk versierde, gebogen daknokken, prachtige houtsnijwerk aan ramen en deuren en statige galerijgevels, vindt men nu bijna uitsluitend nog dezelfde goedkope, karakterloze betonfaçades die inmiddels in heel Azië het aanzien van de steden vulgariseren. De weinige historische panden die bewaard zijn gebleven, verkeren bijna zonder uitzondering in slechte staat, 'politiek incorrect' als het is om ze in hun oorspronkelijke, zeer Chinese luister te herstellen.

Pas in de allerlaatste tijd begint bij de gemeentelijke overheid het inzicht door te breken dat ook de Chinese architectuur tot de culturele erfenis in Semarang behoort en daarom aanspraak op bescherming heeft.

Op andere terreinen is het Chinese culturele aspect van Semarang heel wat resistenter gebleken. Waar dit door de overheid wel wordt geaccepteerd, bijvoorbeeld met betrekking tot het onderhoud en de verfraaiing van de Chinese tempels, vindt het cultuureigen in de architectuur en beeldende kunsten nog altijd uitbundig toepassing, soms zelfs met een overdaad die aan het demonstratieve lijkt te grenzen. Op het sociale vlak bloeien tal van verenigingen en organisaties die op zichzelf naar hun aard niet exclusief Chinees zijn, maar in de praktijk wel in aanzienlijke mate dit stempel dragen. Belangrijk als bindende factoren zijn in deze samenhang vooral godsdienst en sociaal-economische positie. In het geval van de boeddhistische en taoïstische tempelgemeenschappen spreekt dit voor zich, maar bijvoorbeeld ook een aantal organisaties van de katholieke en protestantse kerken, de duurdere sportclubs en de belangenassociaties in het bedrijfsleven blijven door hun relatieve ontoegankelijkheid voor de overwegend islamitische, minder draagkrachtige en in de zakenwereld sterk ondervertegenwoordigde Javaanse bevolking goeddeels Chinees domein.

Overigens vervullen de kerken anderzijds in zeker opzicht ook een brugfunctie tussen de Chinese en andere Indonesische bevolkingsgroepen, met name in Semarang, waar in vergelijking met elders de christelijke minderheid onder de Javanen iets groter is. Het gemeenschappelijke geloof biedt de mogelijkheid tot gemengde huwelijken en andere maatschappelijke verbindtenissen, en daarmee tot een der weinige spontane vormen van integratie in een land waar de strakke religieuze scheidslijnen dit anderszins nauwelijks zouden toelaten. Veel omvangrijker is door de eeuwen heen evenwel de Chinees-Indonesische acculturatie via de islam geweest, belichaamd in de inmiddels sterk gejavaniseerde, maar als groep nog altijd goed herkenbare mohammedaanse 'peranakans' onder het Chinese bevolkingsdeel en natuurlijk in Semarangs beroemde Sam Po Kong, die behalve een Chinees immers ook een Javaans, islamitisch heiligdom is.

Bevolkingsgroei en verdergaande javanisering

Terugkerend bij de bevolkingsgegevens van 1951 en 1952, kan op grond van het voorafgaande over de uittocht van Nederlanders en Chinezen in de jaren vijftig en zestig geconcludeerd worden, dat deze cijfers niet representatief kunnen zijn voor de werkelijke, natuurlijke groeitrends in de Semarangse bevolking van die periode. Ogenschijnlijk nam die als geheel in de loop van dat ene jaar toe met 3%, maar tegelijkertijd vertrokken uit de niet-Indonesische bevolkingsgroepen in totaal zo'n 5000 mensen, tegen de algemene tendens in. Zouden de politieke, economische en staatsrechtelijke omstandigheden en voorwaarden zodanig zijn geweest dat deze groep zich niet tot vertrek gedwongen had gevoeld, dan was de totale bevolkinsgroei over 1951-1952 dus ruim 15.000 zielen geweest, ofwel ca. 5%. Deze situatie van 'kunstmatige' afremming van de bevolkingsgroei door al dan niet gedwongen emigratie van niet-Indonesiërs heeft zich tot ongeveer halverwege de jaren zestig bestendigd, zij het na 1960 in snel afnemende mate.

In absolute, afgeronde aantallen heeft de loop van de totale bevolking in de gemeente Semarang sinds 1930 het volgende beeld vertoond:

1930	218.000	1975	735.000
1941	280.000	1985	1.080.000
1951	331.000	1995	1.300.000
1961	645.000		

Direct valt op dat bij dit groeiproces kennelijk geen sprake is geweest van een gestage ontwikkeling, maar van duidelijk onderscheiden perioden van zeer snelle en langzamere toename. Na 1930 duurde het tot in de beginjaren vijftig voor Semarang in bevolkingsomvang met de helft was toegenomen, maar in het daarop volgende decennium vond niet minder dan een verdubbeling plaats, ondanks het vertrek van de Nederlanders en een deel van de Chinezen. Nadien waren weer zo'n 35 jaar nodig voordat opnieuw een groei van ca. 100% was bereikt. Bij dit laatste moet bovendien worden aangetekend dat het grondgebied van de gemeente Semarang in 1976 werd uitgebreid van ca. 99 km^2 tot ca. 365 km^2, waardoor de bevolking in een keer met een kleine 250.000 zielen toenam, zonder dat feitelijke aanwas door geboorte en migratie plaatsvond.

Die zeer snelle groei in de jaren vijftig en vroege jaren zestig, na de relatieve stagnatie tijdens de Tweede Wereldoorlog en de jaren van de onafhankelijkheidsstrijd, was vooral een gevolg van de massale trek van het platteland naar de steden die in deze tijd overal op Java op gang kwam. Hoewel al ver terug in de koloniale tijd begonnen, bereikte de land-stad-migratie pas na de soevereiniteitsoverdracht een hoogtepunt, als gevolg van het samenvallen van enkele elkaar versterkende sociaal-economische en demografische factoren. Zo was juist in die periode sprake van een snelle toename van de natuurlijke bevolkingsgroei, met name als gevolg van de drastische daling van het sterftecijfer die na 1950 merkbaar werd als resultaat van de algehele verbetering van de medische zorg. Dit gold voor het platteland van Java in sterkere mate dan voor de steden, waar de bevolking in de acht oorlogsjaren voordien in alle opzichten aanzienlijk minder haden geleden en bovendien veel minder vernielingen waren aangericht. Dit laatste betekende enerzijds dat welzijnsmaatregelen op het platteland een sneller en omvangrijker demografisch groeieffect hadden, anderzijds ook dat de toenemende bevolkingsdruk er eerder en in ernstiger mate nadelige gevolgen had op werkgelegenheid en gemiddeld inkomen.

Te zelfder tijd vond in de eerste jaren na 1949 in Indonesië een korte economische opleving plaats, op basis van zowel een naoorlogs inhaaleffect als van de wereldwijde 'boom' ten gevolge van de Korea-oorlog. De gunstige effecten daarvan, en daarmee de aanzuigende werking op de bevolking in de omringende gebieden, concentreerden zich echter voornamelijk in de grotere steden, in het bijzonder die met internationale handelshavens. Ook Semarang profiteerde van deze ontwikkeling, weliswaar lang niet zo als Surabaya en vooral Jakarta, maar toch genoeg om grote aantallen plattelanders van Midden-Java aan te trekken. Enkele bijkomstige factoren met hetzelfde effect op kleinere schaal waren in deze jaren de gestage uitbreiding van het bestuurlijke apparaat en de opkomst van Semarang als centrum van middelbaar en hoger onderwijs in het noordelijke deel van de provincie. Met het inzakken van de Indonesische economie in de latere jaren van het Soekarno-bewind ging de aantrekkende werking deels weer verloren, maar de gelijktijdige, verdergaande verslechtering van de leefomstandigheden op het platteland maakte dat de migratiestroom naar de stad ook in die periode nog enige tijd onverminderd aanhield.

Het grote breekpunt in de naoorlogse kwantitatieve bevolkingsontwikkeling van Semarang kwam met de omwenteling van 1965 en de daarop volgende stormachtige groei van de nationale economie, die het centrum van grootstedelijke ontwikkeling op Java voorgoed naar het machtscentrum Jakarta verlegde. Juist in de eerste jaren onder de Orde Baru nam de hoofdstad op economisch terrein een beslissende voorsprong op alle andere stedelijke centra, ook op de eeuwige rivaal Surabaya. De diepzeehavenfunctie werd belangrijker dan ooit, maar waar Semarang zich voorheen op het vlak van het internationale goederenverkeer nog enigszins had kunnen handhaven, maakte het sterk verbeterde transport over de weg het na 1965 mogelijk dat Jakarta en Surabaya nu ook het leeuwedeel van de overzeese handel van en naar Midden-Java naar zich toe trokken. Semarang werd daardoor spoedig minder aantrekkelijk als migratiebestemming voor arme plattelanders, hetgeen zich vanaf het eind van de jaren zestig uitte in een substantiële teruggang in de bevolkingsgroei. Dezelfde verbetering van het wegvervoer leidde er ook toe, dat de Javaanse bevolking snel mobieler werd en daardoor in toenemende mate rechtstreeks naar Jakarta kon migreren, in plaats van naar de provinciehoofdstad.

In de laatste, huidige fase van Semarangs demografische ontwikkeling is inmiddels een zekere stabiliteit bereikt. De jaarlijkse groei is teruggevallen tot een alleszins beheersbare 1,2%, waarvan de natuurlijke aanwas als gevolg van het geboortenoverschot en de toename door migratie elkaar ongeveer in evenwicht houden. In vergelijking met de grotere steden Surabaya en Jakarta, die als agglomeraties van respectievelijk bijna 5 en 12 miljoen zielen nog altijd met groeicijfers van meer dan 3% per jaar te maken hebben, verkeert Semarang daarmee in een benijdenswaardige positie - deels juist dankzij de 'concurrentie' die deze metropolen Semarang als migratiebestemming aandoen. De problemen van ruimtelijke en economische overbevolking, verkeerscongestie, milieuverontreiniging en ontoereikende volkshuisvesting die zich in deze zeer grote steden met de explosieve groei van de laatste drie decennia zo nadrukkelijk hebben gemanifesteerd, doen zich in Semarang dan ook in veel geringere mate voor.

Opmerkelijk aan deze voor de Indonesische verhoudingen nogal uitzonderlijke situatie is voorts, dat de recente stabilisering van de bevolkingsaanwas in hoofzaak is bereikt zonder restrictief vestigingsbeleid van de gemeentelijke overheid, zoals - zonder veel resultaat - wel wordt toegepast in Jakarta en Surabaya. Tegelijkertijd is sinds het midden van de jaren tachtig in Semarang sprake van een krachtig economisch herstel, dat de gemiddelde jaarlijkse groei van het Indonesische BNP intussen aanzienlijk te boven gaat, maar verrassend genoeg niet heeft geleid tot hernieuwde massale migratie naar de stad. Een belangrijk deel van het succes van de lage bevolkingsgroei is ten slotte toe te schrijven aan de gerichte bevolkingspolitiek van de centrale overheid, die met haar tweekinderenbeleid vooral in de grote steden gehoor heeft gevonden. Ook in dit opzicht slaat Semarang een goed figuur, met een geboortencijfer dat in de laatste twintig jaar steeds ongeveer eenderde lager is gebleven dan het nationaal gemiddelde. Mede als gevolg daarvan is de Semarangse stadsbevolking met ca. 60% in de produktieve leeftijd van 15 tot 65 jaar en 37% in de jongere leeftijdgroep iets evenwichtiger dan die van Indonesië als geheel, waar deze waarden respectievelijk ca. 55% en 42% bedragen.

In de huidige demografische praktijk in Indonesië wordt, zoals reeds aangehaald, anders dan in de Nederlandse tijd geen formeel onderscheid meer gemaakt tussen de verschillende etnische groepen in de bevolking. Niettemin is het uit de beschikbare bevolkingsgegevens met enig voorbehoud wel mogelijk te concluderen, dat - evenals in eerdere decennia - de grote toeloop van het platteland naar Semarang in de achterliggende jaren bijna volledig een Javaanse aangelegenheid was, afgezien van de korte periode van Chinese land-stad-migratie in 1959 en 1960. Als gevolg daarvan, maar ook doordat onder de Javaanse nieuwkomers na hun vestiging in Semarang het geboortencijfer hoger bleef dan bij de eerder gevestigde bevolking, heeft Semarang vooral na de laatste Nederlandse emigratiegolf in 1958 en volgende jaren behalve op bestuurlijk gebied ook naar etnische bevolkingssamenstelling een verdergaande 'javanisering' ondergaan. Was in 1951 het aandeel van Javanen in de totale bevolking nog niet meer dan een goede 70%, tegenwoordig mag veilig worden uitgegaan van een percentage van meer dan 90. De Chinese bevolkingsgroep, in 1951 in totaal nog goed voor zo'n 16%, zal in de huidige bevolking een aandeel van hooguit ca. 7% meer hebben, naar nationaliteit inmiddels vrijwel allen Indonesiërs. Arabieren en Voor-Indiërs vormden met bijna 3000 zielen in 1951 samen ca. 0,8% van het totaal van de Semarangse bevolking, genoeg om op het toenmalige etnische palet duidelijk zichtbaar te zijn. In het tegenwoordige, in bevolkingsaantal vier maal zo groot geworden Semarang valt hun door emigratie sterk geslonken groep van enkele honderden praktisch niet meer waar te nemen.

Economie en politiek

De economische opleving die Semarang met het overige Indonesië in de eerste jaren na 1949 beleefde was, zoals reeds aangehaald, deels gebaseerd op een inhaaleffect in consumptie en investeringen na de lange jaren van stagnatie tijdens de wereldoorlog en de onafhankelijkheidsstrijd, deels op

de wereldwijde hausse als gevolg van de Korea-oorlog. In vergelijking met Surabaya en vooral met Jakarta bleven de gunstige gevolgen evenwel beperkt van omvang en tijdsduur, niet alleen vanwege het aloude manco van de ontoereikende havencapaciteit van Semarang, maar vooral ook door het centralistische, op alle terreinen onevenredig op Jakarta gerichte overheidsbeleid onder het bewind van president Soekarno.

Een andere factor die Semarang in verhouding tot de overige grote havensteden op Java benadeelde, was het feit dat tijdens de bezettingsjaren en de onafhankelijkheidsstrijd enkele van de traditionele cultures waarop de Middenjavaanse economie steunde, meer dan gemiddeld schade hadden opgelopen door ongebreideld kappen en het uitblijven van nieuwe aanplant. Dit gold met name voor permanente boom- en struikcultures als djati, kapok en koffie, waarbij jaren van herstel nodig zijn voor opnieuw een rendabel produktieniveau kan worden bereikt. Zo bedroeg bijvoorbeeld in 1952 de totale uitvoer van kapok via Semarang nog slechts 365 ton, ongeveer eenzesde van die in de laatste vooroorlogse jaren. Daarbij moet worden opgemerkt dat een groot deel van de Semarangse economie, althans waar het de im- en export en gerelateerde branches betrof, aanvankelijk nog in handen bleef van de bekende Nederlandse en Chinese groothandelsondernemingen, met als belangrijkste exponenten Internatio, Borsumij, de Nederlandsche Handel-Maatschappij en Kian Gwan.

Een opmerkelijk succes buiten de directe invloed van deze grote namen om was in de jaren na 1949 de opkomst van de Semarangse tabaksverwerkende industrie, in het bijzonder de produktie van kreteksigaretten. Al kort voor 1930 had de British-American Tobacco Company een sigarettenfabriek in de stad gevestigd, maar het waren enkele andere, door plaatselijke ondernemers opgezette bedrijven die later het best wisten in te spelen op de snel toenemende populariteit van de kruidnagelsigaret. Aan het eind van de jaren vijftig telde Semarang naast de BAT niet minder dan tien fabrieken voor kreteksigaretten, met in totaal bijna 7000 - in meerderheid vrouwelijke - werknemers.

Dit succes droeg onder de toen heersende economische omstandigheden echter ook al de kiem van de neergang in zich. De vraag naar kruidnagelen was tegen die tijd zo groot geworden, dat de binnenlandse produktie moest worden aangevuld met omvangrijke importen uit ondermeer Zanzibar, waarvoor in de laatste jaren van het Soekarno-tijdperk onvoldoende harde valuta beschikbaar waren. De 'koude sanering' die in de jaren nadien volgde, liet uiteindelijk Gentong Gotri als enige van de tien Semarangse sigarettenfabrieken voortbestaan. De tegenwoordige markt voor kreteksigaretten wordt evenwel geheel beheerst door drie grote ondernemingen buiten Semarang, namelijk Gudang Garam in Kediri, Jarum in Kudus en Bentoel in Malang. De BAT-fabriek in Semarang bestaat eveneens nog, nu als onderdeel van PT. Sampoerna.

Bestendiger dan de tabaksverwerkende branche is in de naoorlogse decennia de Semarangse jamu-industrie gebleken. Deze bedrijfstak, waarin uit natuurlijke, vooral lokaal geproduceerde grondstoffen traditionele geneesmiddelen en andere gezondheidsbevorderende preparaten worden bereid, bood en biedt voor veel Indonesiërs een goedkoop alternatief voor de relatief kostbare westerse import-medicijnen en ondervond sinds de vroege jaren vijftig dan ook een steeds toenemende vraag. De bekendste producenten zijn Jamu Jago, in 1918 opgericht in Wonogiri maar kort na 1949 gevestigd in Semarang, en het even oude Nyonya Meneer, tegenwoordig samen goed voor een kleine 5000 arbeidsplaatsen. Tijdens de algehele verslechtering van de Indonesische economie na 1954 bleef de jamu-industrie, gebaseerd als haar eerdere succes deels was op de financiële behoeftigheid van haar afnemers, in Semarang als enige bedrijfstak goeddeels gespaard.

Die neergang werd in eerste instantie veroorzaakt door de combinatie van flauwte op de wereldmarkten na de Korea-oorlog en de gevolgen van het ontoereikende economische beleid van de regering-Soekarno en de geleidelijk aan toenemende politieke instabiliteit in het land. Deze laatste kwam niet alleen voort uit separatistische volksbewegingen in verschillende delen van Indonesië, maar vooral uit de snelle opkomst van de communistische partij, de PKI. De toenemende invloed van de communisten bleek voor het eerst overduidelijk bij de verkiezingen in 1955 ten behoeve van de vorming van een grondwetgevende vergadering, overigens de eerste algemene verkiezingen sinds de soevereiniteitsoverdracht. In Midden-Java als geheel en in Semarang behaalde de PKI meer stemmen dan elk der andere partijen, ook aanzienlijk meer dan Soekarno's eigen Partai Nasional Indonesia. In de latere jaren van Soekarno's bewind kreeg de PKI, zoals bekend, uiteindelijk vergaand greep op regeringsaangelegenheden, vooral toen met de instelling van de 'geleide democratie' in 1959 de democratische tegenkrachten zo goed als buitenspel gezet werden.

Als resultaat viel het niveau van buitenlandse investeringen in de Indonesische economie na 1955 drastisch terug, terwijl de gelijktijdig toenemende ideologisering van het overheidsbeleid op alle terreinen spoedig tot wijdverbreide desorganisatie en ambtelijke incompetentie leidde. De 'ruk naar links' bracht Indonesië ook in de internationale politiek meer en meer in een isolement, althans ten opzichte van de westerse wereld. Waar de teruggelopen commerciële investeringen werden gecompenseerd door economische hulp uit de Sovjet-Unie en de Volksrepubliek China, bleven de gunstige effecten daarvan vrijwel geheel beperkt tot de hoofdstad Jakarta en enkele grote industrieprojecten elders in West-Java, die als prestigieuze en propagandistisch waardevolle blikvangers de neergang elders moesten camoufleren.

De snelle verarming die Indonesië als gevolg van deze neerwaartse economische spiraal onderging, werd na 1957 nog verergerd door de min of meer gedwongen uittocht van een deel van de Chinese bevolking en vooral door de uitwerking van de breuk tussen Nederland en Indonesië naar aanleiding van de Nieuw-Guinea-crisis. Ingeleid door een anti-Nederlandse leuzenkladcampagne, waarbij in Semarang naast de kantoren van de grote handelsondernemingen vooral het BPM-gebouw doelwit was, werden in december van dat jaar alle Nederlandse bedrijven en instellingen onder toezicht geplaatst en later in fasen genationaliseerd. Tegelijkertijd moesten de tot dan toe nog onder eigen nationaliteit achtergebleven Nederlanders het land verlaten. Het reusachtige verlies aan kennis en kapitaal dat met deze naasting en uitwijzingen gepaard ging, betekende op termijn onvermijdelijk ook een omvangrijke teruggang in produktie- en handelvolume en werkgelegenheid, in Semarang zeker niet minder dan elders in Indonesië, waarvoor het politieke succes van de feitelijke overdracht van Nieuw-Guinea in 1962 vooralsnog geen tastbare compensatie bood.

Tegen het midden van de jaren zestig verkeerde Semarang fysiek en sociaal-economisch in diep verval. Bij de almaar toenemende druk van torenhoge inflatie en massale werkloosheid ging een groot deel van de bevolking gebukt onder dramatische armoede en waren velen zelfs niet meer in staat zichzelf en hun gezinnen adequaat te voeden en te kleden. Industrie en handel lagen voor een belangrijk deel stil, wegen en andere infrastructuur werden nauwelijks meer onderhouden, gebouwen vertoonden alle sporen van jarenlange verwaarlozing, nutsvoorzieningen functioneerden inefficiënt en onregelmatig. Het nog onverwacht snelle einde van de Orde Lama ('Oude Orde') door het mislukken van de communistische coup van 30 september 1965 werd uiteindelijk dan ook algemeen gezien als een bevrijding uit een uitzichtloze situatie, ondanks de gewelddadige aard van de omwenteling en de ook in Midden-Java zeer bloedige nasleep in de maanden nadien.

Na de eerste jaren van politieke consolidatie heeft de Orde Baru de belofte van economisch herstel die de komst van dit rechts-liberale

regime voor velen inhield, in Semarang meer dan waargemaakt.
Het eerste keerpunt was in 1969 de inwerkingtreding van het eerste Indonesische Vijfjarenplan, bekend als Repelita I en inmiddels door vijf andere gevolgd, waarin Semarang expliciet werd aangewezen als centrale groeipool voor de Middenjavaanse economie en op grond daarvan een aantal grootschalige infrastructurele stimuleringsprojecten kreeg toebedeeld. Cruciaal in dit verband was de principe-beslissing tot aanleg van de zo lang gewenste diepzeehaven, waartoe in de jaren nadien wel de plannen werden opgesteld, maar waarvan de uitvoering tot na 1982 heeft moeten wachten. Een tweede mijlpaal was de totstandkoming van een definitieve toelatingsregeling voor buitenlandse en binnenlandse investeerders in de particuliere sector. Deze maakte in 1973 de weg vrij voor een spectaculaire toestroom van vooral buitenlands kapitaal in de periode nadien, waarop de huidige economische successen van Indonesië als geheel en ook die van de regio Semarang voor een belangrijk deel zijn gegrondvest.

Halverwege de jaren negentig is Semarang, dankzij het gerichte ontwikkelingsbeleid van de centrale overheid gedurende de laatste drie decennia, nu een stad geworden met een naar Indonesische begrippen evenwichtige economische structuur en goede ontwikkelings-perspectieven. De jaarlijkse economie groei, uitgedrukt in toename van het bruto regionaal produkt, bedraagt ca. 9%, tegen een gemiddelde groei van het bruto nationaal produkt van ca. 7% per jaar. Grootste groeisector is de industrie, die in 1965 naar schatting minder dan 1,5% van de beroepsbevolking werk bood, maar inmiddels een aandeel heeft van ca. 20 %. In absolute aantallen is de stijging nog opzienbarender, vooral die in de meest recente jaren; waren er in 1987 in Semarang nog niet meer dan ruim 34.000 industriearbeiders, in 1995 bedraagt hun aantal reeds ca. 150.000. Een gunstige ontwikkeling bij deze groei is, dat in vergelijking met de schuchtere vooroorlogse industrialisatie de huidige industriesector een veel grotere variatie vertoont en bovendien niet meer overwegend steunt op goedkope arbeid.

Naast de aloude sigaretten- en jamu-industrie en de min of meer ambachtelijke verwerking van andere plantaardige en ook dierlijke grondstoffen vindt men in Semarang tegenwoordig ook bedrijven op het gebied van ondermeer de machine- en motorbouw, elektronica, chemie en petrochemie - inclusief produktie van plastics, textiel- en garen-fabricage, ijzer- en staalverwerking, schoenen- en autobandenfabricage, vis- en garnalenverwerking en fruitsapextractie. Deze industrieën vindt men verspreid over verschillende delen van de stad, maar de grotere zijn in de laatste jaren bijna alle overgeplaatst naar de twee nieuwe industrie-terreinen aan de noordwestelijke en noordoostelijke grens van de gemeente Semarang, respectievelijk in de districten Tugu (1220 ha) en Genuk (800 ha, ondermeer met het Terboyo Industrial Park). Op iets langere termijn is ook de overbrenging van de meeste andere industriële bedrijven voorzien, als eerste de meest vervuilende en vervoersafhanke-lijke. Speciale aandacht van de overheid heeft de ontwikkeling van het arbeidsintensieve kleinbedrijf gekregen, waartoe op het terrein in Genuk 100 ha zijn gereserveerd als Lingungan Industri Kecil, 'Zone voor Kleine Industrieën'. Daar hebben zich sinds de opening in 1981 intussen al meer dan 450 bedrijven gevestigd, die nu in totaal aan ca. 13.000 mensen werk bieden.

Bij dit alles moet in aanmerking worden genomen, dat het huidige gunstige werkgelegenheidseffect van de Semarangse industriesector voor een belangrijk deel nog gebaseerd is op het gemiddeld lage loonniveau, dat een arbeidsintensieve produktie voorlopig rendabel maakt. Ongetwijfeld zal de industrie zich hier en elders in Indonesië in de nabije toekomst ook nog aanzienlijk uitbreiden, zowel in absolute omvang van produktie en werkgelegenheid als in het relatieve aandeel in de economie als geheel. Met het toenemen van de welvaart en de navenant stijgende loonkosten zal op wat langere termijn echter geleidelijk aan, zoals overal in zich ontwikkelende economieën, een overgang plaatsvinden naar minder arbeidsintensieve en meer kapitaalsintensieve produktie.

Daarmee zal de industrie haar positie van groeisector voor de werkgelegenheid deels weer verliezen, in het bijzonder met betrekking tot de ongeschoolde arbeid. Aangenomen dat deze ontwikkeling zich dan ongeveer langs dezelfde lijnen zal voordoen als in de afgelopen decennia in de westerse landen het geval is geweest, zal deze afname van werkgelegenheid gecompenseerd moeten worden door een toename in de dienstensector. Tegelijkertijd zal er waarschijnlijk wel sprake zijn van een nog groeiende, maar in absolute aantallen minder omvangrijke vraag naar middelbaar en hoog geschoold industriepersoneel, waarin Semarang zal moeten kunnen voorzien door de beschikbaarheid van hoogwaardig beroepsonderwijs en academische instellingen.

In de huidige situatie biedt de dienstensector als geheel in Semarang aan ca. 55% van de beroepsbevolking werk. Iets minder dan de helft daarvan betreft de zogenoemde institutionele dienstverlening, in de vorm van overheids- en semi-overheidsinstellingen, inclusief leger en politie en het personeel van nutsbedrijven, openbaar vervoer, instellingen van onderwijs en gezondheidszorg e.d. Het overblijvende deel omvat de commerciële dienstverlening, naast ondernemers in alle branches ook het personeel in winkels, bij particuliere vervoersbedrijven, restaurants, onderhouds- en reparatiebedrijven, etc. Bij een aanzienlijk deel van deze groep gaat het om allerlei vormen van straathandel, van warunghouders en becakrijders tot stempelmakers en prostitué(e)s, dus in feite om mensen die niet op andere, formele wijze aan werk kunnen komen. In het algemeen wordt deze informele sector door economen dan ook gezien als een uiting van omvangrijke verborgen werkloosheid, maar in Semarang en elders in Indononesië is de straathandel deels ook een traditioneel, cultuurbepaald gegeven.

De derde of agrarische sector ten slotte, waartoe in de gemeente Semarang ook de kustvisserij en de vis- en garnalenkwekerij behoort, is in dit stedelijke milieu logischerwijs de kleinste, maar omvat altijd nog ca. 10% van de beroepsbevolking. Dit relatief hoge aandeel is te verklaren uit het feit dat het omvangrijke grondgebied van de gemeente voor een deel nog niet verstedelijkt is, met name in het heuvelachtige zuidwesten en de door visvijvers ingenomen kustvlakten pal ten oosten en westen van de eigenlijke stad. De nabijheid van de stad met haar vele lucratieve verkoopmogelijkheden betekent voor de plaatselijke producenten in de agrarische sector als vanouds een belangrijke stimulans en gezien het arbeidsintensieve karakter van de gangbare produktiemethoden hoeft de werkgelegenheid in deze branches in de nabije toekomst bij een iets krimpend areaal in absolute aantallen dan ook niet noemenswaardig af te nemen. Wel zal met de verdergaande bevolkingsgroei in het stedelijke gebied het relatieve aandeel in de totale beroepsbevolking geleidelijk aan verder teruglopen.

Bij alle genoemde cijfers met betrekking tot de beroepsbevolking en werkgelegenheid per sector moet overigens worden aangetekend, dat deze merendeels gebaseerd zijn op extrapolatie van - lang niet altijd volledige - statistische gegevens uit iets vroegere jaren. Er moet dus een zeker voorbehoud worden gemaakt ten aanzien van hun 'hardheid', maar op de algemene richting van Semarangs economische ontwikkeling zoals hiervoor geschetst, kan dit geen invloed hebben. Verder is hier bij het begrip 'beroepsbevolking' steeds uitgegaan van de formele, meest algemene definitie, namelijk de leeftijdsgroep van 15 tot 65 jaar in de totale mannelijke en vrouwelijke bevolking. Deze theoretische beroepsbevolking valt nooit samen met de werkelijke, in Semarang evenmin als elders. Zo is ook in het tegenwoordige Indonesië een substantieel deel van de jeugd van 15 jaar en ouder nog schoolgaand of studerend, is anderzijds een groot aantal mensen uit de armere bevolkingsgroepen gedwongen na het 65ste levensjaar door te werken, en is in de overige leeftijdscategorieën de feitelijke arbeidsparticipatie als

De verdwijnende Aloon-Aloon, eind jaren zestig gezien in zuidwestelijke richting vanaf Jl. H. Agus Salim, hier voorheen de Aloon-Aloon Midden. Foto: Asia Maior.

gevolg van ziekte of invaliditeit, werkloosheid en andere persoonlijke omstandigheden altijd lager dan 100%. Dit laatste geldt in het algemeen voor vrouwen sterker dan voor mannen, hoewel de arbeidsparticipatie van vrouwen in Indonesië in vergelijking met veel andere landen - veelal noodgedwongen - opvallend hoog is.

Deze discrepanties verklaren waarom het totaal van de beroepsbevolking in de drie economische sectoren in Semarang samen slechts 85% bedraagt. Van de overblijvende 15% komt zeker een deel op rekening van de werkloosheid, hoewel - mede in verband met de verborgen werkloosheid, door overbezetting in de diverse sectoren en in de informele sector - daarover geen betrouwbare cijfers bestaan. Wel kan met vergaande zekerheid worden vastgesteld, dat ca. 8% van de theoretische beroepsbevolking in werkelijkheid bestaat uit oudere scholieren en studenten, geheel in overeenstemming met Semarangs huidige academische centrumfunctie in Midden-Java. Waar Semarang tot het laatst van de koloniale periode als enige van de vier grote steden op Java geen onderwijs hoger dan de HBS kon bieden, vindt men er nu naast de Universitas Diponegoro en de Universitas 17 Agustus een groot aantal instellingen van gespecialiseerd middelbaar en hoger beroepsonderwijs, waaronder een politie-academie. In totaal studeren in Semarang tegenwoordig ca. 40.000 jongeren op MBO-niveau en hoger.

Stedelijke groei en veranderend stadsbeeld; Aloon-Aloon en Lapangan Pancasila

De viervoudige bevolkingstoename van Semarang sinds het begin van de jaren vijftig heeft vanzelfsprekend ook geresulteerd in een opmerkelijke fysieke groei van de stad. Deze heeft voornamelijk plaatsgevonden in de periode na 1969, toen met het begin van de stedelijke en regionale economische planning in het kader van de Repelita's ook voor het eerst sinds de jaren dertig weer nieuwe uitbreidingsplannen werden opgesteld. De bevolkingstoename voordien werd in hoofdzaak opgevangen binnen enkele kleinere uitbreidingen gebaseerd op de oude plannen van Karsten, maar vooral door verhoging van de woondichtheid in de bestaande wijken. Dit laatste betekende in de praktijk dat overal in de stad open ruimten in snel tempo volgebouwd raakten, deels met legaal uitgevoerde bebouwing, voor een veel groter deel echter met schamele stadskampongs van min of meer illegaal opgetrokken behuizinkjes van allerlei soort, veelal zonder adequate drinkwatertoevoer, riolering en andere voorzieningen. Voor Semarang als geheel vormde deze intensieve verdichting van de bebouwing veruit het meest opvallende aspect in de veranderingen die het stadsbeeld in de eerste vijftien jaar na de soevereiniteitsoverdracht onderging. Daarnaast werd in dit tijdvak de aanzet gegeven voor twee grote stedebouwkundige ontwikkelingen die het aanzien van de huidige stad mede bepalen: het verlies van de Aloon-Aloon als openbare ruimte en de vorming van een nieuw stadscentrum rondom Lapangan Pancasila.

Zoals vrijwel alle oudere steden op Java en Madura kende ook Semarang vanouds een Aloon-Aloon, een grote, min of meer rechthoekige open ruimte in het stadscentrum, die in de Javaanse traditie de plaats is waar de vorst of regent zich in het openbaar tot zijn

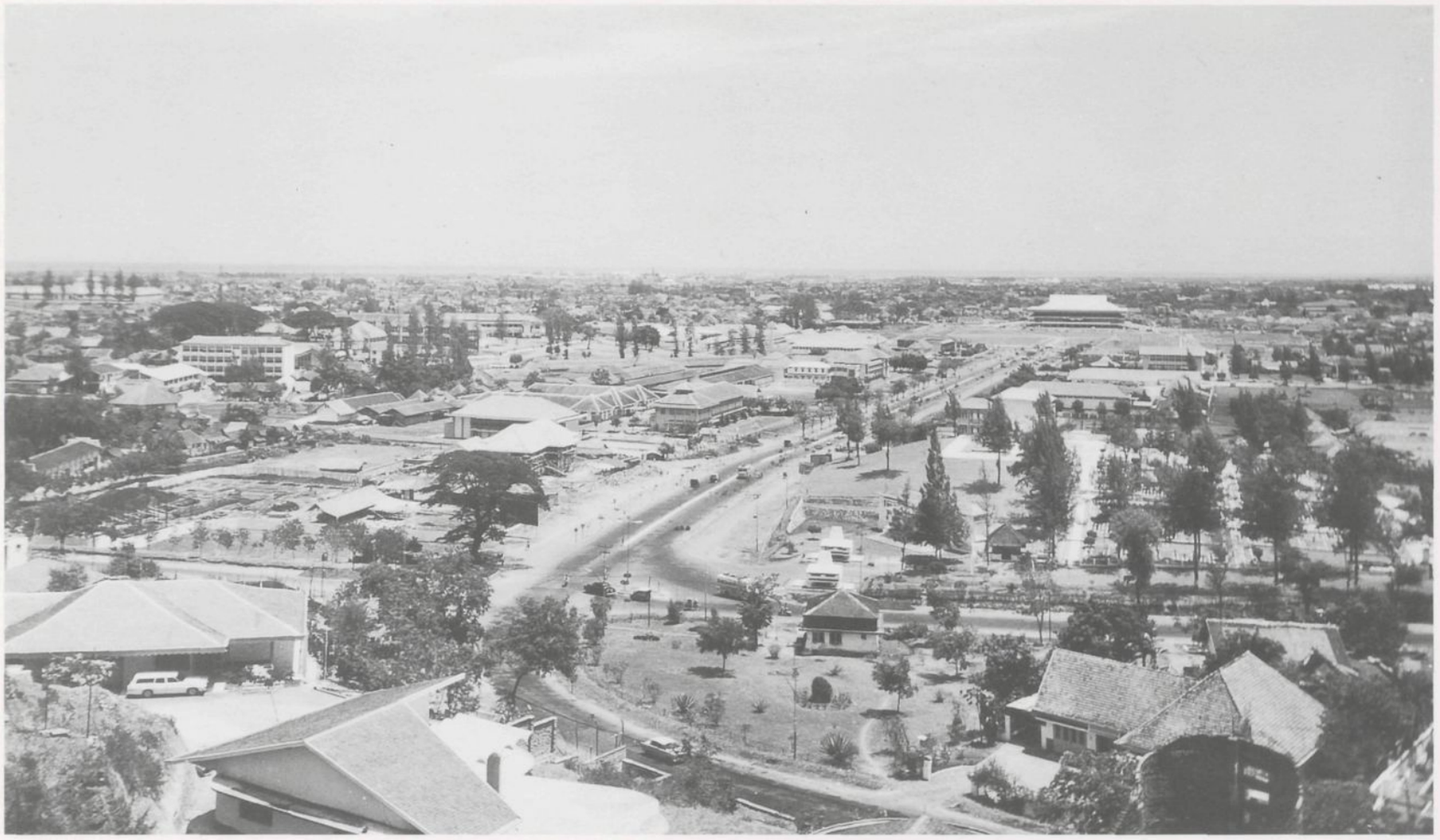

Simpang Lima in wording in de jaren zeventig. De foto is gemaakt in noordelijke richting, met in het verlengde van Jl. Pahlawan (Oei Tiong Ham-weg) het gemeentelijke sportcentrum. Foto: Asia Maior.

onderdanen wendt. Een Aloon-Aloon is meestal omgeven door oud geboomte, doorgaans waringins, terwijl in het midden naast elkaar ook altijd twee heilige waringins zijn geplant. Eén zijde van de Aloon-Aloon is in deze opzet steeds gereserveerd voor de vorstelijke kraton of de regentswoning, een andere - bij voorkeur de naar Mekka gekeerde kant - voor de hoofdmoskee. In de koloniale periode, met name na het begin van de 19de eeuw, werd daaraan in veel gevallen nog de ambtswoning of het kantoor van de hoogste Europese gezagsdrager ter plaatse toegevoegd, dus meestal die van de resident of assistent-resident, terwijl nog later niet zelden ook de gevangenis, het voornaamste hotel en de andere representatieve instellingen er een plaats kregen. Dit laatste gebeurde echter uitdrukkelijk niet in de sterk traditioneel ingestelde vorstensteden Surakarta en Yogyakarta, waar een dergelijke profane ontwikkeling niet werd geduld.

De Semarangse Aloon-Aloon, gelegen tegenover de VOC-stad aan het noordoostelijke einde van de oude Bodjongsche Weg, dateert in aanleg waarschijnlijk al uit de late 16de of de vroege 17de eeuw; de eerste compagnieskaarten van omstreeks 1690 geven rondom deze locatie in elk geval de ligging aan van een dalem of regentswoning en van een 'Javaensche tempel'. Een meer definitieve vorm kreeg het plein evenwel pas na 1743, toen Europees Semarang in zijn geheel werd omwald en ook de Javaanse en Chinese stadsdelen een ingrijpende herindeling ondergingen. Het grondplan werd daarbij een ruit in plaats van de gebruikelijke rechthoek; aan de westzijde was deze begrensd door Bodjong met zijn statige Europese landhuizen en de Grote Moskee, aan de zuidkant door de regentswoning met bijbehorend kantoor, plaatselijk bekend als de Kanjengan, aan de noordzijde door enkele compagniesgebouwen en aan de oostkant door de Kali Semarang en een pasar met wat Chinese bebouwing.

In de loop van de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw kreeg de Aloon-Aloon geleidelijk aan een ander karakter. Aan de noordzijde verrees in 1854, na de brand van het eerste 'Gouvernement', het massieve gouverneurskantoor, om die reden spoedig algemeen aangeduid als het 'Grote Huis'. Omstreeks de eeuwwisseling volgden aangrenzend het postkantoor en het telefoonkantoor, terwijl de Bodjongkant inmiddels beheerst werd door het deftige Hotel Du Pavillon. Dwars over het plein reed na 1883 de stroomtram van de Bodjonglijn van de SJS en in 1919 werd door de gemeente Semarang een rooilijnenplan opgesteld, waarin voor de oostkant zelfs de demping van de Kali Semarang was voorzien. Zover is het niet gekomen, maar wel werd kort voor 1930 aan de noordzijde nog de imposante nieuwbouw van De Javasche Bank voltooid, daarachter in 1939 het nieuwe kantoor van de dienst Burgerlijke Openbare Werken. Pronkstuk van de vooroorlogse Aloon-Aloon was evenwel de prachtige nieuwbouw van de Pasar Johar door ir. Karsten, die in 1938 de rommelige bebouwing aan de oostzijde verving.

De onttakeling van de Semarangse Aloon-Aloon in de periode na de soevereiniteitsoverdracht werd ingezet met de verwoestende brand in het 'Grote Huis' of 'Gedung Papak' op 29 november 1954 en volgende dagen. Op slag dakloos geworden, betrok het provinciaal bestuur met een aantal afdelingen nadien voorlopig de oude Kanjengan en bijgebouwen aan de overzijde van de Aloon-Aloon. Na de voltooiing van de nieuwbouw van

Nogmaals Simpang Lima kort na 1970, nu naar het zuiden, met Candi Baru op de achtergrond. Vergelijk ook de foto's op pag. 144 en 153. Foto: Asia Maior.

het gouverneurskantoor in 1958, op dezelfde plaats als het 'Grote Huis', verhuisde de provincie weliswaar weer terug, maar intussen waren toen ook al de eerste gedachten bepaald over de mogelijkheid van een geheel nieuw stadscentrum in een van de zuidelijke wijken. Voor de Kanjengan op zijn beurt betekende deze ontruiming in elk geval het begin van het einde; het regenschapskantoor vestigde zich niet opnieuw op de oude standplaats en het gebouw raakte langzamerhand in verval. Na nog als onderdak voor enkele mindere instanties te hebben gediend, werd het halverwege de jaren zestig ten slotte afgebroken.

Deze 'ontwijding' door brand en afbraak van de twee belangrijkste symbolen van wereldlijke macht maakte in de latere jaren zestig de weg vrij voor verdergaande verloedering van het oude stadsplein. Met de economische opleving verschenen aan de zuidzijde op de plaats van de Kanjengan spoedig winkels. Aangrenzend aan Karstens pasargebouw werden uitbreidingen van de Pasar Johar opgetrokken, overigens deels in dezelfde stijl, en geleidelijk aan raakten in de loop van de jaren zeventig ook de resterende open ruimten in het midden van de Aloon-Aloon volgebouwd met toko's. In de jongste jaren zijn aan de noordzijde nog de Bank Pembangunan Daerah (Regionale Ontwikkelingsbank) en het kolossale Metro-complex verrezen, een winkelcentrum met aangrenzend hotel, terwijl ook het gebouw van de dienst BOW alweer plaats heeft moeten maken voor een nieuwe winkelplaza. Wie nu vanaf Jl. Pemuda, voorheen Bodjong, bij Hotel Dibya Puri (Du Pavillon) oostwaarts afslaat in de richting van Jl. Agus Salim (Djoernatan), kan alleen nog door de aanwezigheid van de Grote Moskee herinnerd worden aan het feit dat hier tot voor kort het historische centrum van Javaans Semarang was gelegen.

Het sluipenderwijs verloren gaan van de Aloon-Aloon is niet alleen uit stedebouwkundig oogpunt een misser van de eerste orde, zoals de Semarangse planologen inmiddels wel eensgezind erkennen, maar ook in ander cultureel opzicht. Het eeuwenoude stadsplein was namelijk per traditie ook de plaats waar de feestelijkheden verbonden met de Javaans-islamitische kalender zich concentreerden. De belangrijkste was en is natuurlijk de befaamde Dugderan (ook wel: Dhugderan) van Semarang, het tweedaagse feest waarmee de islamitische vastenmaand wordt ingeluid. De naam is afgeleid van de bedug, de moskeetrommel die oproept tot het gebed, en van dèr, de knal van het vuurwerk dat vroeger tijdens de vasten werd afgestoken (nu verboden). Middelpunt van de puur religieuze onderdelen van de Dugderan is als vanouds vanzelfsprekend de Grote Moskee, maar voorheen was de aangrenzende Aloon-Aloon bij die gelegenheid ingericht als pasar malam, met honderden kraampjes en feestpaviljoens, waar de bevolking zich en masse tot diep in de nacht kon vermaken.

Vast onderdeel van de pasar was de verkoop van aardewerk spaarpotten, te vullen tijdens de vastenmaand om nadien geld te hebben voor nieuwe kleren voor de Lebaran, en van papieren 'warag ngendog'. Dit laatste is een fabeldier in de vorm van een vierpotige vogel, enerzijds refererend aan Mohammeds hemelvogel (warag), anderzijds ook een belichaming van vruchtbaarheid en voorspoed ('ngendog' betekent 'eierleggend'). De warag geldt nog altijd als het Semarangse traditioneel-culturele symbool bij uitstek en is dan ook vaak te zien bij openbare

feestelijkheden en optochten. Door het verdwijnen van de Aloon-Aloon moet de grote feestmarkt tegenwoordig gehouden worden langs de kant van een aantal omringende, veel te nauwe en drukke straten die op het voormalige stadsplein uitkwamen, een 'oplossing' die op geen enkele wijze recht doet aan het unieke karakter van Semarangs grote volksfeest.

Het huidige centrum van Semarang is onbetwist niet meer gelegen bij de voormalige Aloon-Aloon, maar rondom het nieuwe plein Taman (of Lapangan) Pancasila tussen beneden- en bovenstad, populair bekend als Simpang Lima, 'De Vijfsprong'. De vijf 'simpangs' (bomenlanen) die hier samenkomen, zijn Jl. Gajah Mada (voorheen Seteran), Jl. Jendral Achmad Yani (Hoogenraadslaan), Jl. Pahlawan (Oei Tiong Ham-weg), Jl. Pandanaran (Pieter Sythofflaan) en Jl. Achmad Dahlan. De eerste vier van deze wegen bestonden reeds aan het eind van de Nederlandse tijd, al was hun punt van samenkomst niet meer dan een kruispunt temidden van een vrijwel leeg, deels braakliggend terrein. Ten zuidwesten van de kruising stond sinds 1939 de nieuwe HBS, aan de Hoogenraadslaan was iets eerder al de plaatselijke NIROM-zender gevestigd. De vijfde weg, waarvoor nog geen naam was gevonden, was wel reeds voorzien in de uitbreidingsplannen die ir. Th. Karsten na 1919 samen met ir. J.J.G.E. Rückert voor Semarang opstelde. In de Nillmij-kaart van ca. 1935 die in gedeelten in dit boek is gereproduceerd, staat het toekomstige tracé aangegeven in stippellijnen; de daadwerkelijke uitvoering vond evenwel pas plaats in 1970.

Zoals al aangeduid, ontstonden mede naar aanleiding van de brand van het gouverneurskantoor in de latere jaren vijftig bij de gemeente Semarang de eerste voorzichtige ideeën over de verplaatsing van het provinciale bestuurscentrum naar een nieuwe locatie. Begin 1959 kwam het tot een concreet ontwerp van gemeentewege, dat op de plaats van de kruising een groot rond verkeersplein voorzag. Op voorstel van de Jawatan Gedung-gedung Negara, de vroegere Landsgebouwendienst, werd dit spoedig gewijzigd in een algemeen plan voor een veel groter rechthoekig plein, waarvan de lengte-as zou samenvallen met de Oei Tiong Ham-weg, inmiddels Jl. Pahlawan. Dit nieuwe plein zou, als een vervangende Aloon-Aloon, omgeven worden door een aantal representatieve gebouwen voor het provinciebestuur en het justitiële apparaat. Op het meest prestigieuze perceel aan de noordzijde werd het gouverneurskantoor ontworpen, in het verlengde van Jl. Pahlawan, met ter linkerzijde het gerechtsgebouw en aan de rechterkant de provincieraad. Verder zuidwaarts waren instellingen van een lagere orde gepland, met aan de westzijde van het plein het hoofdbureau van politie.

Reeds in hetzelfde jaar werd begonnen met de uitvoeringsontwerpen, hoewel op deze plannen nog geen goedkeuring was verkregen van de centrale overheid. Daarop volgden echter van hogerhand allerlei wijzigingen, deels ook na 1965, die de oorspronkelijke opzet uiteindelijk goeddeels teniet deden. Zo moest de plaats van het gerechtsgebouw worden gereserveerd voor een nieuwe moskee, de tegenwoordige Mesjid Baiturrachman, werd later op de plaats van het geplande gouverneurskantoor een nieuw gemeentelijk sportcentrum gebouwd, en kregen de locaties voor het hoofdbureau van politie en de provincieraad een winkelbestemming. De overheidsinstellingen, voor zover hun verplaatsing naar het nieuwe centrum nog aan de orde was, werden van het plein verwezen naar Jl. Pahlawan, op een terrein tussen deze hoofdstraat en de oude HBS.

In de tegenwoordige situatie is deze transformatie van representatief bestuurscentrum tot kloppend winkelhart van Semarang zo goed als voltooid, geheel in lijn met de algehele onderwerping aan de commercie die de stad met het overige Indonesië momenteel ondergaat. Het grote sportpaleis aan de noordkant van Simpang Lima is in 1992, nauwelijks twintig jaar oud, alweer afgebroken om plaats te maken voor Citraland, een enorme winkelplaza van een keten die inmiddels in alle grote steden van Indonesië is vertegenwoordigd. Pal ernaast is al eerder de niet minder reusachtige concurrent Matahari verschenen, compleet met parkeergarages en allerlei moderne vermaaksgelegenheden, terwijl voor de zuid- en westzijde van het plein vergevorderde plannen bestaan om ook de kleinschaliger winkelbebouwing uit de jaren zeventig te vervangen door prestigieuze 'shopping malls'. Het gouverneurskantoor is nu onder één dak samengebracht met de provincieraad in een tien verdiepingen hoog gebouw op de later aangewezen plaats aan Jl. Pahlawan, maar het hoofdbureau van politie en de andere overheidsinstellingen waarvan oorspronkelijk eveneens de overplaatsing was voorzien, zijn er niet meer gekomen. In hun plaats wordt de oostzijde van Jl. Pahlawan sinds enkele jaren gedomineerd door de massieve hoogbouw van de Bank Indonesia, als perfect symbool van het huidige primaat van de economie.

Of al deze veranderingen ten opzichte van de oorspronkelijke plannen uiteindelijk als winst of verlies moeten worden beschouwd, is een open vraag. Stedebouwkundigen zien zelden graag ingrepen door andere partijen in hun ontwerpen, maar anderzijds kunnen die zich niet onttrekken aan de de werkelijke maatschappelijke krachten in de stedelijke ontwikkeling. Feit is in elk geval, dat de Semarangse bevolking het nieuwe centrum inmiddels zonder voorbehoud heeft omarmd, niet alleen als winkelparadijs, maar ook als sociaal middelpunt van de stad. Elke avond weer verzamelen zich duizenden jonge en oudere Semarangers op Simpang Lima, om met vrienden te kletsen en wat te voetballen op het uitgestrekte middenveld, om gezellig te eten en te drinken aan een van de talloze warungs rondom, of gewoon om al flanerend te zien en gezien te worden. In dit opzicht mag Lapangan Pancasila met recht gelden als Semarangs nieuwe Aloon-Aloon, modern en profaan van aanzien maar met dezelfde traditionele ontmoetingsfunctie die de Javaanse stadspleinen sinds eeuwen hebben.

De grote uitbreidingen na 1965; Tanjung Emas

Bij de fysieke groei van Semarang in de periode na 1969 valt in vergelijking met de twee andere grote steden aan Java's noordkust, Jakarta en Surabaya, als eerste op dat zich hier nog geen metropolitane agglomeratie heeft gevormd in de trant van respectievelijk 'Jabotabek' en 'Gerbangkertosusila'. Deze grootstedelijke gebieden, waarvan de namen zijn afgeleid van de beginletters van de inmiddels opgeslokte randsteden, bevinden zich met hun 12 en 5 miljoen inwoners dan ook in een geheel andere orde van grootte dan Semarang, dat het met 'slechts' 1,3 miljoen zielen moet doen. Opmerkelijk verschijnsel in het hedendaagse urbanisatiepatroon op Java is verder, dat de afstand in inwonertal tussen Semarang en deze beide supersteden in de laatste decennia ook steeds groter wordt. In 1950 was Jakarta met 1,1 miljoen inwoners bijna viermaal zo groot als Semarang, Surabaya met 700.000 inwoners iets meer dan tweemaal, maar in de situatie nu is deze verhouding intussen veranderd tot een bijna tienvoudige grootte voor Jakarta en een viervoudige voor Surabaya.

Wel is natuurlijk ook Semarang omgeven door een aantal stedelijke kernen van een mindere orde, zoals Demak, Kendal, Ungaran en, op wat grotere afstand, Ambarawa en Salatiga, die functioneel min of meer op de Middenjavaanse hoofdstad zijn gericht. Elk daarvan vormt zelf ook weer de kern van een dichtbevolkt omringend gebied; zou men de inwoneraantallen van deze subcentra met omgeving bij die van Semarang optellen, dan was de bevolkingsomvang van dit 'Groot-Semarang' momenteel ca. 2 à 2,5 miljoen inwoners, afhankelijk van de grenzen die gehanteerd zouden worden. Dat men - voorlopig - toch niet van een agglomeratie Semarang spreekt, komt voort uit het feit dat, afgezien van de gebruikelijke lintbebouwing langs de uitvalswegen, de genoemde plaatsen nog geen aaneengesloten bebouwd gebied vormen, zoals wel goeddeels het geval is in Jabotabek en Gerbangkertosusila.

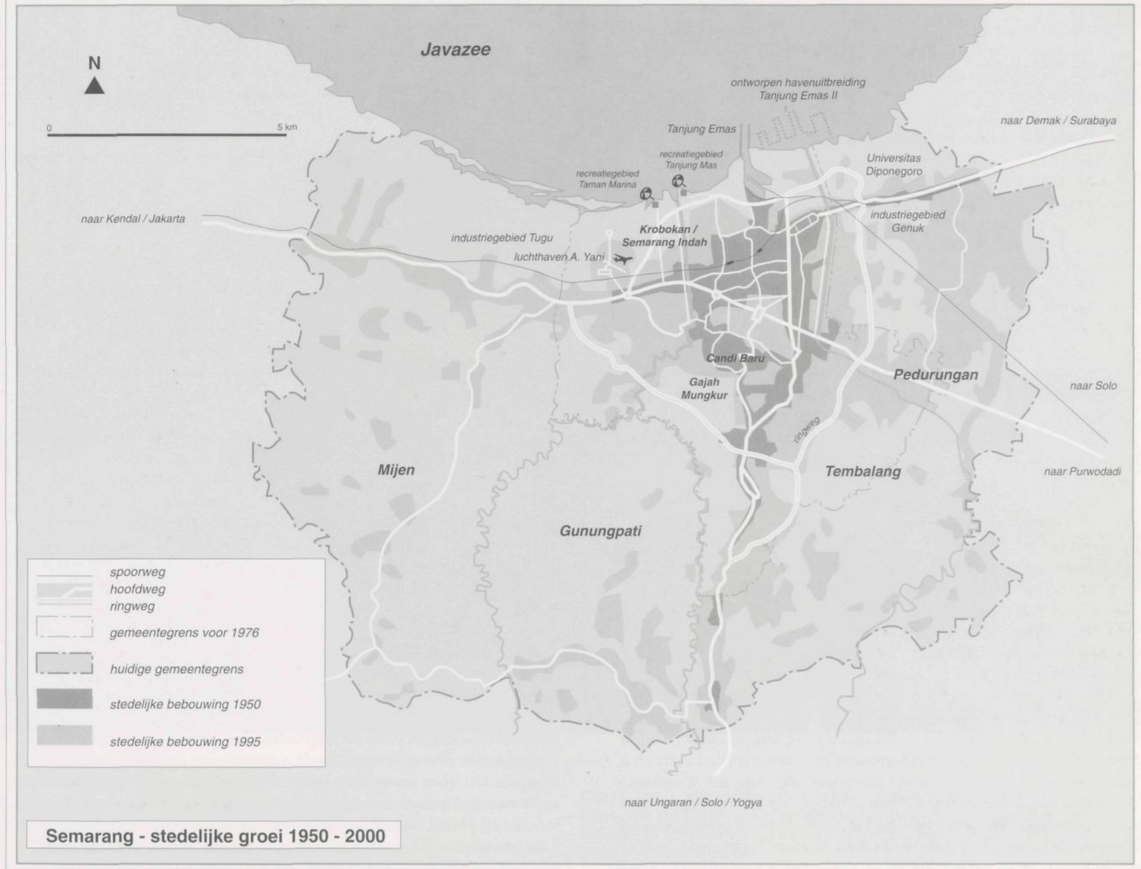

Semarang - stedelijke groei 1950 - 2000

Ook is de aangehaalde functionele eenheid vooralsnog incompleet. Kenmerkend voor de subkernen in de 'echte' agglomeraties rondom Jakarta en Surabaya is bijvoorbeeld, dat de opgenomen subkernen gedurende de laatste twintig jaar steeds sneller in inwoneraantal zijn gegroeid dan de eigenlijke steden, waarvoor sinds lang vestigingsbeperkingen gelden. De subkernen zijn daar gereduceerd tot niet meer dan voorsteden of zelfs tot buitenwijken, die in de perceptie van de migranten niet meer los worden gezien van de stad zelf. In Semarang is dit nog niet het geval; hier blijkt de aanwas van de centrale stad aanhoudend groter dan die van de omringende plaatsen, teken dat deze laatste niet als een gelijkwaardige migratiebestemming worden gezien en dus ook niet als deel van een uniform 'Groot-Semarang'.

Zoals reeds aangeduid, is de gerichte uitbreiding van Semarang volgens een eenduidig ruimtelijk concept pas begonnen na de introductie van het eerste nationale Vijfjarenplan in 1969, merendeels zelfs niet eerder dan de tweede helft van de jaren zeventig. De basis daarvoor werd gelegd door het Structuurplan 1975-2000 dat het stadsbestuur in 1975/1976 liet opstellen en dat met enige aanpassingen in 1990 formeel tot 'masterplan'

De recente ontwikkeling van Semarang tot grootstedelijk gebied. Ten aanzien van de nieuwe woongebieden kan algemeen gelden dat de zuidwestelijke delen van de gemeente zijn voorbestemd voor particuliere projectontwikkeling ten behoeve van hogere inkomensgroepen, de oostelijke daarentegen merendeels voor sociale woningbouw met vergaande overheidsbemoeienis. Noordelijk van de Benedenstad is hier reeds schematisch aangeduid waar in de tweede helft van de jaren negentig de nieuwste uitbreiding van de Semarangse diepzeehaven zal plaatsvinden. Goed is in deze kaart ook te zien hoe dicht het bestaande vliegveld Achmad Yani (Kalibanteng) bij de jongste stadsuitbreidingen is komen te liggen, hetgeen op wat langere termijn verplaatsing van de luchthaven wel onvermijdelijk zal maken. De aangegeven verlegging van de gemeentegrenzen in 1976 was overigens al de tweede in Semarangs geschiedenis; de eerste, overigens veel minder spectaculaire vergroting vond in 1919 plaats. Cartografie: Grafisch Atelier Stenchlak.

Kampongverbetering nieuwe stijl: nieuwe woonflats in de wijk Bandarharjo, gelegen ten westen van het oude havenkanaal. Door middel van zulke grootschalige woningbouwprojecten hoopt de Semarangse gemeentelijke overheid in de nabije toekomst een eind te maken aan het bestaan van de diverse krottenbuurten die in de jaren vijftig en zestig overal op toen nog lege plaatsen in en om de stad ontstonden, in het bijzonder in het havengebied. De vormgeving van de Bandarharjo-flat lijkt overigens nogal geïnspireerd te zijn door het oude Lindeteves-kantoor, zoals een vergelijking met de foto's op pag. 114 laat zien. Foto: A. Siswanto.

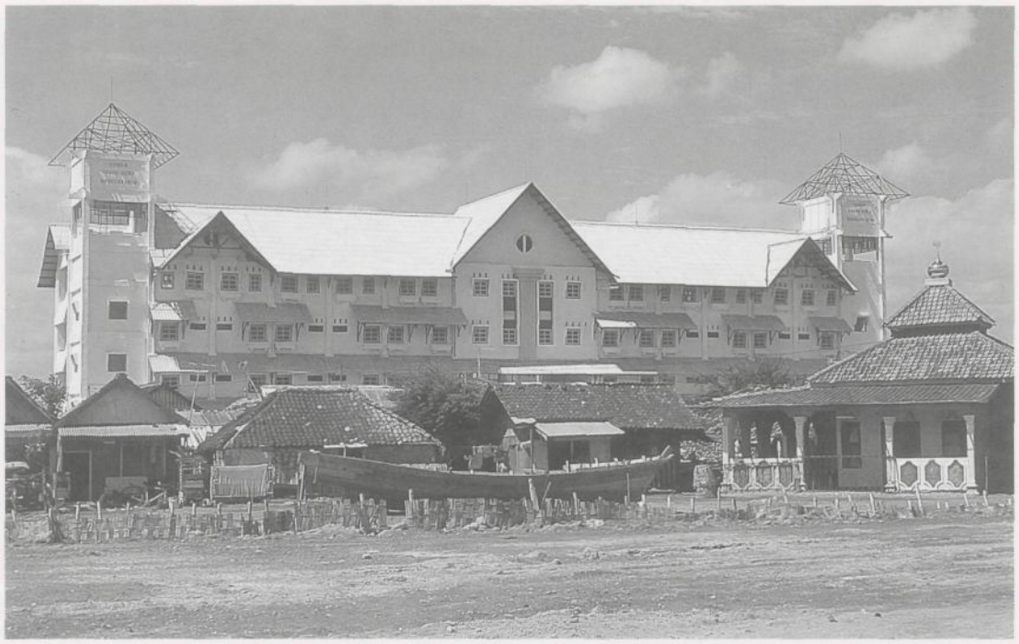

voor Semarangs ontwikkeling in de nabije toekomst werd verheven. Prioriteit in de eerste uitvoeringsstadia werd vanzelfsprekend gegeven aan de oplossing van de twee meest urgente problemen, namelijk dat van de volkshuisvesting en van de economische revitalisering van Semarang.

Deels voortbouwend op de vooroorlogse traditie op het gebied van volkswoningbouw, werd bij het opstellen van de nieuwe plannen uitgegaan van een gemengde opzet van particulier initiatief en overheidsprojecten, afhankelijk van de draagkracht van de toekomstige bewoners. In het eerste geval worden, net als toentertijd bij Nieuw-Tjandi, infrastructureel voorbereide percelen in nieuwe uitbreidingen met de bijbehorende bouwvergunningen aangeboden, waarna de kopers zelf binnen de aangegeven welstandsgrenzen hun woning laten realiseren. Vanzelfsprekend is deze methode alleen geschikt voor het welgestelde deel van de bevolking. Het overgrote deel van de uitbreiding in deze sector gedurende de laatste twintig jaar heeft dan ook plaatsgevonden bij de reeds bestaande 'betere' woonwijk Nieuw-Tjandi, nu Candi Baru, in het bijzonder in het zuidwestelijk aansluitende heuveldistrict Gajah Mungkur.

In de jaren tachtig werd daarnaast de aanleg begonnen van vergelijkbare, maar gemiddeld iets minder exclusieve woonlocaties op grotere afstand van het stadscentrum, met name in de zuidoostelijke districten Pedurungan en Tembalang ter weerszijden van de uitvalsweg naar Purwodadi. De jongste trend in het betere wonen, hoewel evenmin echte toplocaties zoals Gajah Mungkur, wordt gevormd door de duurdere delen van de woonwijken die recentelijk aan de kust zijn ontstaan bij het recreatiepark Taman Marina, tussen het westelijke banjirkanaal en het vliegveld Achmad Yani. Hier hebben zich intussen ook twee hotels en enkele hoogwaardige dienstverlenende bedrijven en gemeentelijke instellingen gevestigd, terwijl in de nabijheid een openluchtmuseum voor Midden-Java in aanleg is.

De nieuwe woningbouwprojecten voor de middenklasse en de lagere inkomensgroepen, met toenemend sterke overheidsbemoeienis, zijn deels eveneens in Semarang-West gerealiseerd, de duurdere delen in de wijk Krobokan pal ten noorden van de uitvalsweg naar Kendal, de andere meer zuidelijk en daarmee in feite aansluitend aan de oudere kamponwijk Boeloe. Veel omvangrijker in deze categorie zijn evenwel de uitbreidingen in Semarang-Noord, in het bijzonder de wijk Tanah Mas ten noordwesten van het voormalige Fort Prins van Oranje, en vooral in Semarang-Oost, al in vooroorlogse jaren het stadsdeel waar de gemeentelijke sociale woningbouw was geconcentreerd. Hier zijn ter weerszijden van het oostelijke banjirkanaal opnieuw uitgestrekte wijken van volkswoningprojecten ontstaan, die een meer dan evenredig aandeel hebben gehad in de opvang van de migrantenstroom naar Semarang in de laatste tientallen jaren.

Gelijktijdig met de aanleg van nieuwe woonwijken is door de gemeente Semarang vanaf het midden der jaren zeventig ook de verbetering van bestaande stadskampongs ter hand genomen, met bijzondere aandacht voor de uitgebreide sloppenwijken die in de twee voorafgaande decennia van massale migratie naar de stad waren opgeschoten. Voor zover deze aan de stadsrand waren gelegen, met name in Semarang-Oost en in het gebied ten zuiden van de weg naar Kendal, werden zij zoveel mogelijk opgenomen in de geplande uitbreidingen; in feite bestaat een aanzienlijk deel van de nieuwe wijken voor de lageinkomensgroepen dan ook uit gesaneerde of herbouwde 'spontane nederzettingen' uit de jaren vijftig en zestig. Bij de overige probleemkampongs in de stad werd merendeels de intussen beproefde methode van verbetering via de plaatselijke wijkorganisaties toegepast. Daaarbij verbeteren de bewoners met technische hulp en ook geldelijke subsidies van de overheid zelf (verplicht) hun woningen en de openbare ruimten, terwijl de gemeente tegelijkertijd zorgt voor de aanleg of uitbreiding van collectieve voorzieningen en infrastructuur.

Dit proces heeft inmiddels het overgrote deel van de stadskampongs in Semarang bereikt en ook op de andere terreinen van de volkshuisvesting zijn de grote problemen nu goeddeels onder controle gebracht. Nog altijd bestaat er wijdverbreid overbevolking en zijn lang niet alle voorzieningen in de armere wijken op een wenselijk niveau, zoals van gemeentewege ruiterlijk wordt toegegeven, maar bij de voor Indonesische begrippen comfortabel lage bevolkingsgroei van slechts 1,2% per jaar en de relatief sterke financiële positie van de plaatselijke overheid kan het nauwelijks meer dan een kwestie van tijd zijn, voor ook op deze punten een aanzienlijke verbetering zal zijn bereikt. Met deze resultaten, analoog aan de beste vooroorlogse traditie van sociaal engagement, onderscheidt de gemeente Semarang zich in alle opzichten gunstig van de twee andere grote steden aan de noordkust van Java, waar - in het bijzonder in

Overzicht van het zuidelijke deel van de Semarangse diepzeehaven Tanjung Emas, met links het nieuwe havenbekken en vooraan de bulkgoederenterminal. Rechts zijn het oude havenkanaal en de toegang tot de prauwenhaven zichtbaar. Foto: gemeente Semarang.

Jakarta - de groeiproblemen nu een onbeheersbare omvang lijken te hebben bereikt.

Het andere Semarangse succesverhaal is de economische herleving na het midden van de jaren zeventig, met als belangrijkste stimulans de herintroductie van de stad als internationaal georiënteerd handelscentrum door de aanleg van de diepzeehaven Tanjung Emas in de jaren 1982-1985. Daarbij gaat het feitelijk nog maar om de eerste fase van de hernieuwde havenbouw; voor de nabije toekomst, te beginnen in 1996, is een aanzienlijke uitbreiding voorzien ten oosten van de bestaande bekkens.

Tanjung Emas in zijn huidige vorm is ten dele nog een logisch vervolg op de aanleg uit de jaren tien van deze eeuw. De moderne haven bestaat in hoofdzaak uit een nieuw, trapeziumvormig bekken van ruim 600 m lengte en 200 tot 300 m breedte, pal ten noorden van de oude prauwenhaven op de plaats die in eerdere plannen reeds was aangegeven als mogelijke locatie voor uitbreiding. Aansluitend aan de bestaande havenfaciliteiten aan de westkant van het bassin is aan de zuid- en oostzijde ca. 800 m aan nieuwe kaden met kranen en andere inrichtingen voor de overslag van stuk- en bulkgoederen gerealiseerd, met in totaal bijna 45.000 m2 aan overdekte pakhuisruimte en meer dan 11 ha open opslagterrein. Tot de overige walfaciliteiten behoren ondermeer een eerste containeroverslaginrichting, een tankenpark en een passagiersterminal, de laatste niet alleen in verband met de Pelni-veerdiensten op verschillende havens elders in Indonesië, maar ook voor het voorzichtig beginnende cruise-toerisme.

De grootste vernieuwing heeft echter niet aan de wal, maar onder water plaatsgevonden. Het nieuw havenbassin is namelijk door uitgebreide baggerwerkzaamheden in het voorliggende kustgebied toegankelijk gemaakt voor schepen met een diepgang van maximaal 9 m, tegen voorheen slechts 2,5 m. In de praktijk betekent dit dat vol beladen zeeschepen met een waterverplaatsing van ca. 30.000 ton nu zonder moeite Semarang kunnen aandoen; het grootste schip dat tot nu toe - leeg - in Tanjung Emas heeft aangelegd, mat bijna 47.000 ton. Voor de verbetering van de toegankelijkheid van de havenmond heeft de beroemde 1200 m lange havenpier uit het begin van deze eeuw plaats moeten maken voor een tweetal betonnen, nog langere en veel wijder uiteenliggende golfbrekers.

Sinds de opening door president Soeharto eind juli 1985 heeft Tanjung Emas een opzienbarende toename in jaarlijkse overslag doorgemaakt, met als meest spectaculaire groeier het containervervoer. Halverwege de jaren negentig bedraagt de jaarlijkse doorvoer van stuk- en bulkgoederen nu in totaal ca. 600.000 ton, waarbij de export de import voorlopig nog ruimschoots overstijgt. Mede ter bevordering van de exporthandel via de

Semarangse haven geldt als de eerste prioriteit voor de komende uitbreiding de aanleg van een volwaardige containerterminal. De industriële produktie van Semarang en achterland bestaat in de laatste jaren immers in toenemende mate uit hoogwaardige consumentenartikelen op het gebied van kleding, schoeisel en elektronica, die zonder goede containerfaciliteiten niet en masse zijn te vervoeren.

Een tweede 'speerpunt' in de toekomstige uitbreidingsfase is de aanleg van terreinen voor zware, van bulktransport afhankelijke basisindustrie, met name chemie en metaalverwerking, direct oostelijk van de nieuwe havenbekkens. Deze laatste, voorlopig drie in getal, zijn gepland ter hoogte van de huidige monding van het oostelijke banjirkanaal, aansluitend aan de bestaande industrieterreinen van Genuk. Ten westen van de haven, dus deels aan de overzijde van het oude havenkanaal, is een kleiner terrein voor lichte industrie voorzien, gericht op de produktie van duurzame consumentenartikelen en de verwerking van hout en agrarische grondstoffen. De voltooiing van de tweede uitbreidingsfase zal waarschijnlijk niet eerder dan halverwege het eerste decennium van de volgende eeuw te verwachten zijn, mede in verband met het feit dat voor de nieuwe havenaanleg geen gebruik kan worden gemaakt van de bestaande, veel te moerassige ondergond in het kustgebied, maar eerst een uitgestrekt terrein langs en deels ook in zee zal moeten worden opgespoten.

Toekomstplannen

Wat de overige toekomstige ontwikkeling van Semarang betreft, dient in de eerste plaats het al genoemde Masterplan 2000 als leidraad. De praktische uitwerking daarvan richt zich in deze latere fase, nu in de afgelopen twintig jaar de meest urgente sociaal-economische en macro-infrastructurele problemen zijn bedwongen, vooral op de verdere verbetering van de leefomstandigheden voor de bevolking, ook in niet-materiële zin, en op de aanpak van de negatieve bijverschijnselen van urbanisatie en economische groei, die zich in de laatste decennia steeds nadrukkelijker presenteren.

Belangrijkste beleidsgebied ten aanzien van het eerste blijft voorlopig de uitbreiding en verbetering van het woningbestand voor de lage en middeninkomens, waartoe in de komende jaren opnieuw omvangrijke projecten van volkswoningbouw moeten worden opgezet, naast verdergaande sanering en vernieuwbouw in bestaande woongebieden. Deze uitbreidingen zullen, voor zover ze plaatsvinden binnen het grondgebied van de gemeente Semarang, in hoofdzaak aansluiten bij de bestaande trends van Semarangs ruimtelijke ontwikkeling. Concreet betekent dit, dat aansluitend aan de industriegebieden van Genuk en de nieuwe haven aan de noordoost- en oostzijde van Semarang nieuwe woonwijken voor lagere-inkomensgroepen zullen verrijzen, ruwweg tussen de hoofdwegen naar Demak en Purwodadi, evenals in een brede strook ten zuiden van de westelijke uitvalsweg in de richting Kendal. Deze wijken zullen voor het overgrote deel opgezet moeten worden door de overheid, al zal de praktische uitvoering worden uitgesteed aan particuliere ondernemers.

Het westelijke kustgebied zal ten dele worden ontwikkeld voor industrievestiging en recreatieve bestemmingen, daarnaast ook verder uitgroeien tot woongebieden voor de gegoede middenklasse en hogere-inkomensgroepen. Soortgelijke woonwijken kunnen ontstaan in de sector tussen de weg naar Purwodadi en die naar Ungaran, aansluitend aan de al bestaande 'housing estates' voor de middenklasse in Pedurungan en omgeving. Analoog aan de huidige praktijk beperkt de overheid zich hier tot de Infrastructuur en de basisvoorzieningen, waarna de uitvoering plaatsvindt door particulier initiatief. Uitbreiding van woongebieden met de hoogste status is voornamelijk weer voorzien ten zuidoosten van Candi Baru, in de wat verdere toekomst waarschijnlijk ook in de vorm van nieuwe voorsteden in de nu nog goeddeels landelijke districten Gunungppati en Mijen.

Overigens gaat het Masterplan 2000 uit van de verwachting dat na de eeuwwisseling ook Semarang onvermijdelijk een agglomeratie zal gaan vormen met enkele omringende kernen. Ungaran, als deel van het regentschap Semarang dat zuidelijk van de gemeente nog altijd een aparte bestuurlijke eenheid vormt, zal daarbij waarschijnlijk als eerste volledig worden opgenomen, later gevolgd door Kendal, Demak, Ambarawa en Salatiga. Op langere termijn zal de verdere grootstedelijke groei zoveel mogelijk afgeleid worden naar deze subkernen, conform de ontwikkelingen die nu reeds plaatsvinden in Jakarta en Surabaya.

Veel aandacht zal er in de komende jaren zijn voor verdere verbetering van de infrastructuur, met name ten behoeve van het wegverkeer. Door de algemene welvaartstoename is in de laatste decennia ook in Semarang de massamotorisering goed op gang gekomen en hoewel de stad nog lang geen verkeersproblemen kent als in Surabaya en vooral Jakarta, waar bijna continu 'macet total' heerst, heeft het bestaande wegennet overduidelijk zijn maximale belasting bereikt. De herleefde havenfunctie zorgt daarbij voor een probleem apart, aangezien de snelgroeiende aan- en afvoer van zowel containers als bulkgoederen in Tanjung Emas voornamelijk over de weg plaatsvindt; het nieuwe havenbekken heeft namelijk geen spoorwegaansluiting. Als extra complicatie kan de strategische ligging van Semarang in het wegennet van Java genoemd worden. Op zichzelf is dit een stimulerende factor in de plaatselijke economie, maar het betekent tevens dat een belangrijk deel van het interregionale verkeer tussen West- en Oost-Java door de stad moet passeren. Naar schatting zijn in Semarang dientengevolge op weekdagen in totaal gemiddeld al zo'n 300.000 tot 400.000 motorvoertuigen op de weg, waarvan iets meer dan de helft afkomstig uit de stad zelf; voor de nabije toekomst kan niet anders dan een drastische toename worden voorzien.

Voor het verkeer uit zuidelijke richting is in de jaren tachtig vanaf de Gombel reeds een vierbaans afleidingsweg naar het westen gebouwd, die ter hoogte van het vliegveld Achmad Yani aansluit op de hoofdweg naar Kendal. Een soortgelijk project is in uitvoering aan de oostzijde, ter aansluiting op de weg naar Demak en verder naar Surabaya. Aan de noordrand van Semarang is ten dele eveneens al een ringweg aangelegd, zij het slechts tweebaans, die evenwel in eerste instantie vooral was bedoeld als toevoerweg voor Tanjung Emas; het verkeer van en naar de haven moet hier aan de oostzijde nog altijd door de stad, hetgeen momenteel een van de hinderlijkste knelpunten in het Semarangse wegennet oplevert. Hoogste prioriteit in het Masterplan 2000 op infrastructureel terrein wordt dan ook gegeven aan de voltooiing van de ontbrekende delen in de ringweg om de gehele stad, waarbij overigens voor de iets verdere toekomst al rekening wordt gehouden met de aanleg van een veel wijdere buitenring.

Ten aanzien van het interlokale en interregionale openbaar vervoer zal op korte termijn meer stimulans gegeven moeten worden aan het treinverkeer, ter ontlasting van het passagiersvervoer per bus over de overvolle hoofdwegen langs de kust en zuidwaarts naar Solo en Yogya. Sinds de nationalisatie van de spoorwegen in de jaren vijftig zijn de netten van de verschillende maatschappijen samengevoegd tot één hoofdnet, met als breedte het meterspoor dat voordien al bij de SCS en de Staatsspoorwegen in gebruik was. Tegelijkertijd zijn echter de regionale lijnen voor een belangrijk deel buiten gebruik gesteld, zodat het treinverkeer tegenwoordig in de eerste plaats dient voor het passagiersvervoer op de langere afstand. In het kader van het huidige beleid van de centrale overheid om het railvervoer weer een belangrijkere plaats in de infrastructuur van Java te geven, wordt nu gewerkt aan de modernisering van de hoofdverbindingen tussen Jakarta en Surabaya, waarvan de noordelijke tak ook Semarang aandoet.

Bij de verwachte ontwikkeling van 'Groot-Semarang' zal echter in de toekomst ook meer aandacht moeten uitgaan naar de mogelijkheden van frequent treinverkeer naar de subkernen van de agglomeratie in ontwikkeling, met name naar Kendal en Demak. Hoofdstation van Semarang is tegenwoordig Tawang; Poncol dient voornamelijk nog voor het goederenverkeer en het oude station Djoernatan, dat in de jaren zestig werd verbouwd tot busstation, is na de aanleg van het nieuwe interregionale busstation Terboyo kort voor 1985 afgebroken.

Veel belangrijker dan nu het geval is, zal in de nabije toekomst het vliegverkeer van en naar Semarang worden, vooral wanneer op termijn - analoog aan de recente ontwikkelingen in Surabaya - rechtstreekse verbindingen met buitenlandse bestemmingen in de Zuidoostaziatische regio als Singapore en Kuala Lumpur gerealiseerd zijn. Op dit terrein zullen dan ook aanzienlijke infrastructurele verbeteringen nodig zijn; het bestaande, uit 1939 daterende vliegveld Kalibanteng, nu Bandar Udara Achmad Yani, heeft ondanks een modernisering in de jaren negentig feitelijk niet veel meer verwerkingscapaciteit dan aan het eind van de koloniale periode en ligt bovendien inmiddels aangrenzend aan woon- en industriegebieden. Voor een nieuwe, internationale luchthaven geschikt voor grotere vliegtuigen zal een geheel nieuwe locatie gevonden moeten worden, op grotere afstand van de stedelijke bebouwing.

Op recreatief en cultureel gebied ten slotte zijn in Semarang sinds het midden van de jaren tachtig reeds verscheidene grote projecten voltooid of in uitvoering genomen. Te noemen in dit verband zijn ondermeer de recreatieparken Tanjung Mas, Taman Marina of Marina Bay en Taman Mini Jateng of Puri Maerokoco in westelijk Semarang, het laatste een openlucht-themapark van architectuur en andere cultuur van Midden-Java, verder de dierentuin, Kebun Binatang Tinjomoyo, westelijk van de Gombel in het district Gunungpati, het nabijgelegen grote stadion Jatidiri en diverse andere openbare sportfaciliteiten. Op cultureel terrein bezit Semarang naast enkele musea, waaronder twee gewijd aan de jamu-industrie en een aan de onafhankelijkheidsstrijd, voorts een nieuw centrum voor de beeldende en uitvoerende kunsten, het Taman Raden Saleh. In de toekomst zullen aan deze voorzieningen enkele gelijksoortige worden toegevoegd, met speciale aandacht voor de ontwikkeling van de noordwestelijke kust op Pulau Tirang ten behoeve van de strandrecreatie en watersport.

Zorg voor de architectonische nalatenschap; 'Little Holland'

Als consequentie van Semarangs snelle economische groei heeft het aanzien van de stad op veel plaatsen in de laatste twintig jaar een drastische verandering ondergaan, niet alleen door de totstandkoming van nieuwe woongebieden en infrastructurele voorzieningen van allerlei aard onder toezicht van de overheid, maar vooral ook door toedoen van het particuliere bedrijfsleven. Twee van de meest opvallende trends daarbij zijn, zoals overal in Indonesië, de volledige en kritiekloze omarming van het - Amerikaans bepaalde - internationalisme in de nieuwe architectuur en de vergaande concentratie van grootschalige commerciële nieuwbouw op twee bedrijfstakken: het grootwinkelbedrijf en het bank- en verzekeringswezen. Banken en winkelplaza's schieten overal als paddestoelen uit de grond, niet alleen in de nieuwere stadsdelen, maar op alle plaatsen die door de entrepreneur commercieel-strategisch van belang geacht worden. Oudere gebouwen moeten daarvoor in hoog tempo wijken, doorgaans ongeacht hun historische of architectonische waarde, in recente jaren zelfs in een zodanige mate, dat door bezorgde gemeentelijke planologen in een rapport reeds is gesproken van 'architectural suicide'.

In navolging van deze dynamische voortrekkersbranches in de Indonesische zakenwereld passen in de laatste jaren ook kleinere ondernemingen in andere bedrijfstakken massaal het aanzien van hun bedrijfspanden aan de vermeende eisen van de moderne tijd aan, met als gevolg dat in de oudere stadsdelen waar het midden- en kleinbedrijf per traditie overheerst, de oorspronkelijke architectuur inmiddels vrijwel geheel is verdwenen of aan het oog ontrokken door modernistische pseudo-façades. Dit proces is met name opvallend ver voortgeschreden in de Chinese Kamp, mede onder druk van het van overheidswege opgelegde assimilatiestreven, maar ook bijvoorbeeld langs de bekende winkelstraten daarbuiten als Jl. Pemuda (Bodjong), Jl. Gajah Mada (Seteran) en vooral Jl. Letjen. Haryono M.T. (voorheen Karangtoeri/Ambengan/Pandean). Zelfs in Karstens fraaie uitbreiding Candi Baru, waar zowel de algehele aanleg als de architectuur van veel individuele woonhuizen en andere gebouwen door hun bijzonder hoge kwaliteit een bijna tijdloos karakter hadden, geven huiseigenaars tegenwoordig massaal toe aan de maatschappelijke druk tot ingrijpende modernisering of algehele vervanging, daarbij moderniteit in veel gevallen verwarrend met goede smaak.

Zoals het steeds gaat wanneer de historisch bepaalde leefomgeving in te snel tempo verandert, is nu ook in Semarang onder een deel van de bevolking een zeker bewustzijn ontstaan met betrekking tot de noodzaak althans een kartakteristiek deel van de architectonische en stedebouwkundige nalatenschap uit vroeger tijden te behouden. Een gunstige omstandigheid daarbij is dat het huidige gemeentebestuur, met de burgemeester Soetrisno Suharto als een der meest gedreven voorvechters op dit punt, zich in 1992 met nadruk heeft uitgesproken voor een actief conserverings- en revitaliseringsbeleid voor de nog bestaande historische monumenten en stadsdelen van Semarang.

Als eerste algemene maatregel volgde de aanwijzing van 101 bouwwerken 'van bijzondere esthetische, historische, wetenschappelijke of maatschappelijke waarde' tot beschermd monument, waaraan geen verandering van welke aard dan ook mag plaatsvinden zonder formele, voorafgaande toestemming van het gemeentebestuur. Deze gemeentelijke monumentenlijst was in 1988 voorbereid door de technische faculteit van de Universitas Diponegoro en omvat in meerderheid gebouwen uit de koloniale periode, behalve Nederlandse evenwel ook Javaanse en Chinese. Bijna alle bekende blikvangers in het oudere Semarang zijn erin opgenomen, van het NIS-gebouw en de Koepelkerk tot de Mesjid Besar Kauman aan de voormalige Aloon-Aloon, de Sam Po Kong-tempel en Karstens burgemeesterswoning aan Taman Diponegoro, het vroegere Burgemeester De Iongh-plein. Daarnaast is in 1992 ook al een principe-beslissing genomen tot de aanwijzing van drie 'historische stadsdelen', namelijk de oude VOC-stad, Tugu Muda (Wilhelminaplein) met omgeving en het Sint-Elisabeth Ziekenhuis met omgeving, die op termijn eveneens bescherming zullen krijgen.

Meer dan de helft van de beschermde monumenten op de lijst van 101 is gelegen in het oudste deel van de Benedenstad, overeenkomend met het Nederlandse Semarang binnen de stadswallen uit de latere compagniestijd. Veel van de bebouwing aan woonhuizen dateert ook nu nog uit de VOC-periode of de vroege 19de eeuw en kenmerkt zich ondermeer door de veelvuldige toepassing van Franse mansardedaken. Deze bouwvorm was in de Aziatische compagniesarchitectuur vrij algemeen in Midden- en Oost-Java, maar kan tegenwoordig buiten Semarang uitsluitend nog worden aangetroffen in een enkel ouder huis in Rembang en Surabaya. Van de grotere, openbare gebouwen uit de tijd van de VOC resteert naast enkele loodsen van de artilleriewerkplaats alleen de Koepelkerk uit 1753 c.q. 1794, die haar huidige aanzien met twee fronttorens evenwel voor een belangrijk deel dankt aan de ingrijpende renovatie in 1894 en volgende jaren. De overige Nederlandse architectuur in dit stadsdeel omvat behalve de restanten van de Stadsschouwburg voornamelijk kantoren van koloniale handelsondernemingen en andere bedrijven uit de decennia om de eeuwwisseling, met als meest representatieve vertegenwoordigers de gebouwen van de Nederlandsche

Het culturele themapark Taman Mini Jawa Tengah ('Jateng') of Puri Maerokoco in het noordwestelijke kustgebied. In dit nieuwe openluchtmuseum is een aantal voorbeelden van karakteristiek Midden-Javaanse architectuur bijeengebracht, naar het voorbeeld van het bekende Taman Mini Indonesia Indah in Jakarta. Foto: gemeente Semarang.

Handel-Maatschappij en de Cultuur-Maatschappij der Vorstenlanden aan de voormalige Westerwalstraat, nu Jl. Mpu Tantular. Op geringe afstand naar het noorden bevindt zich het monumentale station Tawang, eveneens uit het begin van deze eeuw.

Dit 'Little Holland', zoals de oude handelswijk door de Semarangse planologen wel wordt aangeduid, is tot nu toe goeddeels ontsnapt aan de moderniseringsgolf die overig Semarang intussen met zoveel geweld overspoelt. De reden daarvoor is voor een belangrijk deel historisch bepaald; al in de latere Nederlandse tijd was het commerciële en bestuurlijke centrum van Europees Semarang geleidelijk aan verlegd naar Bodjong en omgeving, waardoor de VOC-stad nadien voor publieksgerichte ondernemingen als banken en winkelbedrijven geen interessant vestigingsgebied meer was en is. Tegenwoordig vindt men er behalve een aantal kleine en middelgrote, min of meer ambachtelijke bedrijven van allerlei soort en enkele achtergebleven kantoren voornamelijk nog woonhuizen en opslagplaatsen. Een bijkomende factor voor het behoud van 'Little Holland' was, dat de verplaatsing van het stadscentrum naar Lapangan Pancasila in de jaren zestig in de eerste fasen van de economische opleving onder de Orde Baru de grote investeerders juist naar dat stadsdeel lokte, waardoor de Benedenstad nog verder buiten hun interessesfeer kwam te liggen. Een zelfde effect had de tientallen jaren lange verwaarlozing van Semarangs zeehavenfunctie, die de aandacht eveneens van de aangrenzende stadsdelen afleidde.

Betekende dus de zachte 'economische dood' van de historische Benedenstad in de afgelopen vijf of zes decennia enerzijds een voorwaarde voor haar voorlopige conservering, anderzijds is dezelfde factor nu een levensgrote hindernis voor de uitvoering van beleidsvoornemens tot het definitieve behoud. Bij de gegeven politieke, financiële en bestuurlijke omstandigheden is het voor de gemeente Semarang vanzelfsprekend niet haalbaar om de VOC-stad geheel in eigen beheer en uit eigen middelen te renoveren en deels zelfs te restaureren. Een belangrijke bijdrage zal moeten komen van het bedrijfsleven, dat in zijn totaliteit niet allleen over aanzienlijk ruimere middelen beschikt, maar ook beter dan ambtelijke instellingen zorg kan dragen voor een zinvolle herbestemming en duurzame exploitatie van de herstelde panden en stadsdelen. Om evenwel het bedrijfsleven te interesseren voor investeringen in historische objecten, zal de overheid tegelijkertijd voorwaarden moeten scheppen voor een algehele economische revitalisering van de Benedenstad, zodanig dat de aan te trekken investeringen op redelijke termijn een concurrerend rendement opleveren. Op zijn beurt zal dit van de kant van de overheid bepaalde concessies vergen ten aanzien van de wijze van gebruik van de Benedenstad door het bedrijfsleven, waarbij het onvermijdelijk zal zijn dat in een aantal gevallen de historische waarde van een bepaald object of gebied ondergeschikt wordt gemaakt aan de commerciële eisen van exploitatie.

Dit voorziene dilemma vereist een zorgvuldige afweging van meer dan enkel bestuurlijk te beoordelen belangen, reden waarom de gemeente Semarang in 1993 aan het plaatselijke stedebouwkundig ontwerpbureau PT. Wiswakharman opdracht heeft gegeven tot het opstellen van een fysiek totaalplan voor de 'revitalisasi' van de Benedenstad, in te passen in de laatste fase van het Masterplan 2000. Uitgangspunt daarbij was in de eerste plaats het behoud en indien nodig herstel van alle op de bestaande monumentenlijst voorkomende historische panden, in combinatie met de aanwijzing van een commercieel levensvatbare bestemming voor de overige bebouwde en nog te bebouwen ruimte in het plangebied. Medio 1995 zijn de eindrapportage en de concrete ontwerpvoorstellen voorgelegd aan het gemeentebestuur. Worden de aanbevelingen van PT. Wiswakharman overgenomen, dan zal de Benedenstad in de komende jaren een aantal ingrijpende veranderingen ondergaan.

Deze betreffen voor alles een totale wijziging van de functie van dit stadsdeel, met name tot vestigingsgebied van hoogwaardige bedrijven en instellingen op het gebied van commerciële en ambtelijke dienstverlening en tot attractiegebied voor cultuurgericht binnenlands en vooral buitenlands toerisme. Daartoe worden de bestaande monumentale kantoorgebouwen aan de westzijde van de Benedenstad grondig gerenoveerd en inwendig geheel gemoderniseerd, terwijl in een overeenkomstige historiserend-Europese stijl aangrenzend en aan de tegenoverliggende zijde van Jl. Mpu Tantular, ongeveer langs de contouren van het eerste fort van Semarang, op deels halfcirkelvormig grondplan nieuwe kantoren zullen verrijzen. Na voltooiing zal dit 'waterfront' langs de eveneens te rehabiliteren Kali Semarang een goeddeels Europees fin-de-siècle-aanzien hebben, nog versterkt door

de toepassing van allerlei gietijzeren straatmeubilair in dezelfde stijl. Op de oude Sociëteitsbrug is een ook al gietijzeren siertoren gepland, die op dit strategische punt uit alle hoofdstraten in de omgeving een blikvanger van de eerste orde zal zijn.

Aan de noordzijde van de Benedenstad is een vergaand identieke ontwikkeling voorzien, met langs Jl. Merak (Noorderwalstraat) opnieuw omvangrijke kantoorcomplexen in neo-Factorijstijl en voor het station Tawang een verzamelbekken voor banjir-regenwater, gecamoufleerd als siervijver. Voor de kantoorbouw moeten hier enkele bijzondere 18de-eeuwse woonhuizen verdwijnen, waarvoor bij deze misschien de suggestie kan worden gedaan om ze op een andere plaats in de Benedenstad te herbouwen. Niet opgenomen in het plan is aan de noordwestzijde de oude Uitkijk, het vroeg-19de-eeuwse havenkantoor annex seinpost, dat met zijn karakteristieke kruisvorm vanouds een zeer markant element in het stadsbeeld vormt, maar nu achter de kantoor-nieuwbouw verscholen zou gaan. Een ander verlies betreft de architectonisch niet spectaculaire, maar historisch wel waardevolle artilleriewerkplaats van de VOC achter de Koepelkerk aan Jl. Garuda (Achterkerkstraat), die in het plan zou moeten verdwijnen voor een hotelcomplex. In het oostelijk deel van de Benedenstad is verder ook nog geen bestemming gegeven aan de voormalige Stadsschouwburg aan Jl. Cendrawasih (Komediestraat), die zich in zeer vervallen staat bevindt en in 1994 zelfs gedeeltelijk is gesloopt, maar nu op last van de gemeente voorlopig behouden moet blijven.

Bijzonder positief en in Indonesië absoluut uniek is het algemene verkeersplan voor de gerenoveerde Benedenstad, waarin behalve voor het toeleverende bedrijfsleven geen autoverkeer meer zal zijn toegestaan. De oost-west verlopende hoofdstraat Jl. Letjen. Suprapto (Heerenstraat) wordt zelfs geheel voetgangersdomein, naar het zo succesvolle voorbeeld van Bugis Street en omgeving in Singapore. Als concessie aan het toerisme worden hier alle bestaande historische panden, ook particuliere woonhuizen, met overheidssubsidie gerestaureerd, inclusief natuurlijk de al jarenlang met verval kampende Koepelkerk of Gereja Blenduk ('Zwangere Kerk'). Met de zijstraten moet de voormalige Heerenstraat voor toeristen en Semarangers een echte flaneerboulevard met een nadrukkelijk Europese ambiance worden, compleet met cafés, terrasjes, beelden, fonteinen en - opnieuw - gietijzeren krullantaarns en ander utiliteitsmeubilair op straat. Zelfs is voor de toeristen een treintje ontworpen, waarin vermoeide en verhitte bezoekers comfortabel langs alle historische bezienswaardigheden in de Benedenstad kunnen rijden.

Of het bij dit alles ooit tot werkelijkheid zal komen, valt bij het sluiten van de kopij voor dit boek, september 1995, nog niet te overzien. Veel zal afhangen van de acceptatie door het plaatselijke bedrijfsleven, in het bijzonder weer door de commerciële banken die de financiering van de kantoor- en hotelnieuwbouw waarop de exploitatie van de Benedenstad is voorzien, in hoofdzaak zullen moeten dragen. Aan de moderniteit van de voorgestelde herinrichting zal het niet kunnen liggen - misschien eerder aan een teveel daarvan, gebaseerd als het plan immers vooral is op de voor Indonesische zakenkringen nogal ongebruikelijke gedachte dat behoud en herstel van het kleine en oude de voorkeur zou kunnen hebben boven de verleiding van het grote en nieuwe. Hoe achter de uiteindelijke afloop ook zal zijn, aan het gemeentebestuur van Semarang komt in elk geval de eer toe met deze gedurfde plannen als eerste bestuurlijke autoriteit in Indonesië een gericht totaalconcept voor de instandhouding van een compleet historisch stadsdeel te hebben gepresenteerd, in de beste traditie van vooruitstrevendheid die Semarang sinds de instelling van het gemeentelijk zelfbestuur door de jaren heen steeds heeft gekenmerkt.

Een vlotte artistieke impressie van Jl. Letjen. Suprapto (Heerenstraat) en de Koepelkerk na uitvoering van de voorliggende plannen tot 'revitalisasi' van de Semarangse Benedenstad. Deze hoofdstraat, nu nog een doorgaande route voor het autoverkeer, zou daarin na restauratie en rehabilitatie uitsluitend gereserveerd zijn voor voetgangers, naar het succesvolle voorbeeld van Bugis Street en van delen van Chinatown in Singapore. Het afgebeelde voertuig op de achtergrond is een speciaal treintje voor toeristen. Vergelijk ook de huidige en vroegere situatie in de foto's op pag. 120. Foto: A. Siswanto.

BOOM
DOBO WEG
PROUWEN HAVEN
DONG GALEN
DELI WEG
DJAMBI WEG
BELAWAN WEG
BALI WEG
BANGKA
BORNEO WEG
IJZERARALAAN
AMPENAN WEG
AMBON WEG
TAMBAKSARI
KALIBARODE WEG
KALIBARODE POORT
TIKOENG BARO
BAROE
SODONGAN
OUDEBOOM STR
DARAT KEPERAN
MLAJOEKOEMMAN
DARAT
ZEESTRAND
STATION N.I.S.
TAWANG
DARAT LASMIN
GADAPSARI
MALEISCHE KAMP
POELO STRAAT
REEGANG
SLEKO
PAKHUIS STR
KERK
GOUVERNEURSKADE
POSTKANTOOR
BLAKANG KEBON
HOTEL DU PAVILLON
ALOONS MIDDEN
BOEBARAN
RACE
FORT PRINS VAN ORANJE
SOENO

Havengebied en Kampong Melajoe

Kaartbeeld en verticaal-luchtopname van het Semarangse havengebied, respectievelijk ca. 1935 en 24 juli 1945. De luchtfoto is gemaakt door de Australische luchtmacht om vast te stellen, welke schade bij het RAAF-bombardement van twee dagen tevoren (zie pag. 61) in de haven was aangericht. Zie voor meer informatie over de maker van de kaart, de heer A. Tohir, ook pag. 156, en voor de verklaring van de nummers de legenda op pag. 160. Kaart: ARA; foto: Fotoarchief ML-KNIL.

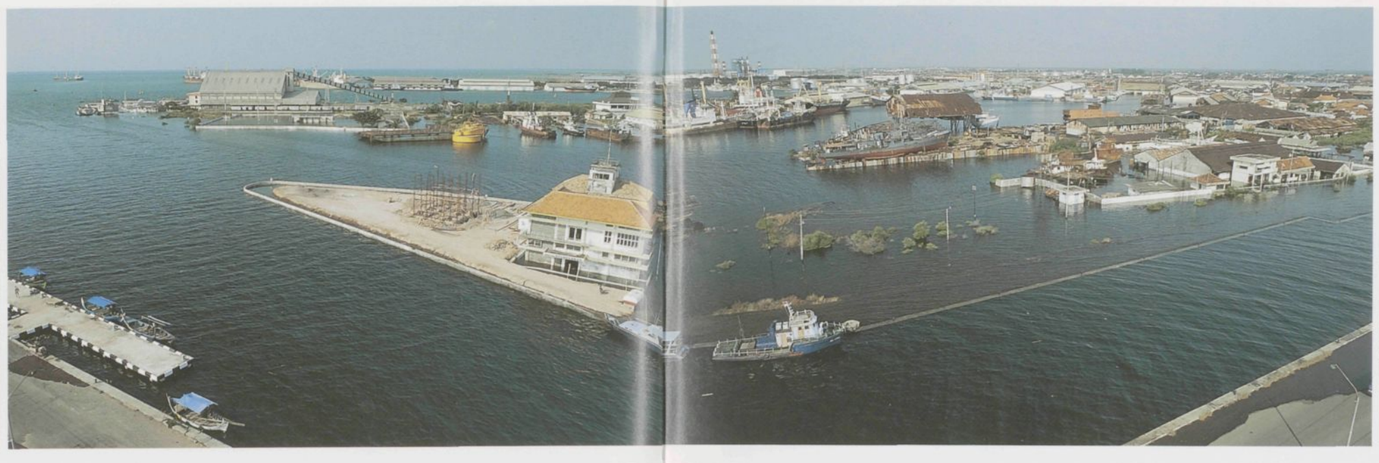

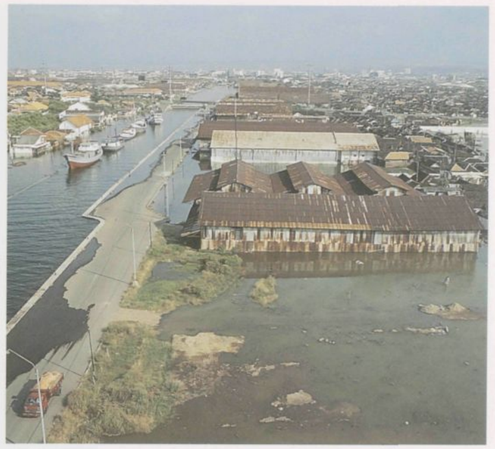

Een prachtige opname van het uitlopen van een kleine schoener uit het Semarangse havenkanaal, ca. 1955, met op de achtergrond het havenkantoor en de vuurtoren. Op het tijdstip van de foto heerste kennelijk tegenwind uit zee: het schip wordt met behulp van een kabel naar de voorste mast langs de westelijke pier naar open water gesleept. Foto: Asia Maior.

Het bekende 'zitje' aan het begin van de westelijke havenpier, waaraan veel oud-Semarangers de beste herinneringen zullen bewaren. In de nasleep van de aanleg van de diepzeehaven is dit markante plekje enkele jaren terug verdwenen. De hier getoonde opname dateert uit het eind van de jaren dertig. Foto: H. Boon-Schilling.

Boven: panoramamontage van het oude Semarangse havenkanaal (voor) en de nieuwe diepzeehaven Tanjung Emas (achter). De foto's zijn genomen vanaf de vuurtoren op de westelijke oever van het kanaal; geheel links valt ondermeer op dat de bekende, zeer lange havenhoofden van weleer bij de aanleg van Tanjung Emas plaats hebben moeten maken voor nieuwe, veel verder zeewaarts gelegen golfbrekers. Foto's: J.R. van Diessen.

Nogmaals de westelijke havenpier, boven bij het begin - met 'zitje' - in een opname uit ca. 1955, links aan het einde bij het lichtbaken, omstreeks 1935. Op de laatste foto is goed te zien hoe voor de aanleg van de diepzeehaven grotere schepen kilometers uit de kust op de rede van Semarang voor anker moesten gaan. Om het havenkanaal en de voorliggende vaargeul op de vereiste diepte van 2,50 m te houden, waren voortdurende baggerwerkzaamheden nodig. Foto's: H. Boon-Schilling; Asia Maior.

Herinnering aan een handelsimperium: 'Goedang Toedjoe' van Kian Gwan aan de Kali Baroe, het enorme, uit zeven naast elkaar gelegen compartimenten bestaande suikerpakhuis uit 1911 van het voormalige Oei Tiong Ham Concern. Onder de afbladderende verflaag uit de jaren na de nationalisatie in 1961 komt de oude naam weer te voorschijn. Foto: J.R. van Diessen.

De imposante achtzijdige vuurtoren van Semarang op de westelijke oever van het havenkanaal, hier te zien in een opname van ca. 1955. De toren dateert uit 1884 en bestaat in hoofdzaak uit gietijzeren platen, die met de overige onderdelen indertijd rechtstreeks uit Nederland zijn overgebracht. Foto: Asia Maior.

Het douanekantoor, beter bekend als de 'Kleine Boom', op de oostelijke oever van het havenkanaal. Ook dit aardige gebouwtje heeft bij de recente aanleg van de diepzeehaven het veld moeten ruimen; de foto is genomen omstreeks 1935. Foto: H. Boon-Schilling.

Blik vanaf de vuurtoren in westelijke richting over het voornamelijk uit tambaks (visvijvers) bestaande gebied tussen het havenkanaal en het westelijke bandjirkanaal, met links op de achtergrond de flats van het kampongverbeterings-project in de wijk Bandarharjo (zie ook pag. 100). De watervlakte is een gevolg van opstuwing van kaliwater door springvloed uit zee, een verschijnsel waarmee de laaggelegen haventerreinen en ook de Benedenstad van Semarang veelvuldig te maken hebben. Foto: J.R. van Diessen.

Het nog altijd bestaande, maar nu sterk verbouwde kantoor van de havendirectie aan Tambaksari (Jl. Usman Janati), ca. 1925. Foto: R. Dalmeijer-Hogeveen.

De twee karakteristieke ijzeren ophaalbruggen over de Kali Baroe ter hoogte van de goedangs van de Cultuur-Maatschappij der Vorstenlanden, die voorheen in het hele havengebied de enige weg- en spoorwegverbinding over het kanaal vormden. Beide zijn enkele jaren terug vervangen door een vaste brug. Foto: R. Dalmeijer-Hogeveen.

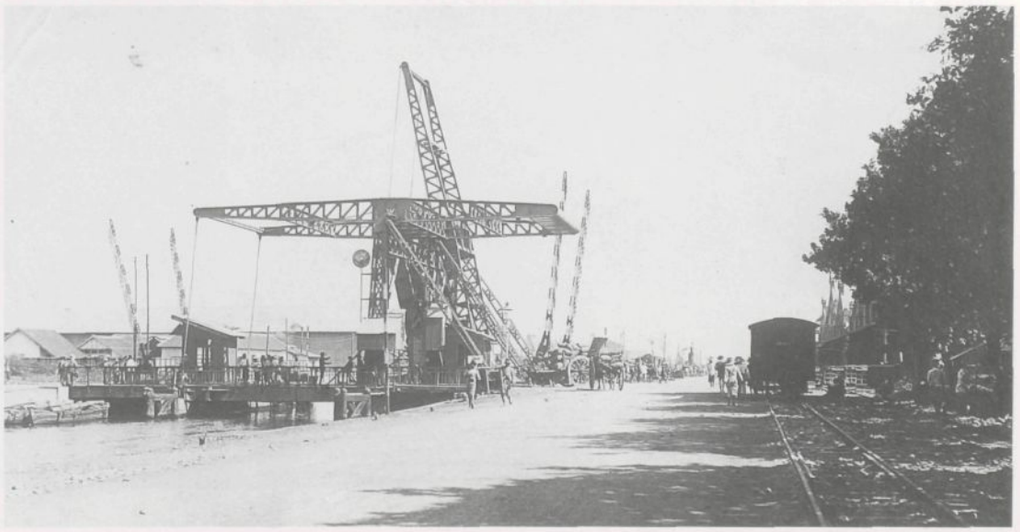

Boven: een prachtige luchtopname in noordoostelijke richting van het zuidelijke havengebied, een deel van Kampong Melajoe (links) en de Benedenstad (rechts), gemaakt in 1948 of 1949 door de Photo Verkennings Afdeling (PVA) van de ML-KNIL. In het midden is vooraan de gasfabriek te zien, daarboven de kantoren van Lindeteves-Stokvis en de Javahout, en nog iets verder de oliefabriek Van Dongen. Merk op hoe langs de Kali Baroe een groot deel van de goedangs verwoest is, merendeels in de vernielingsacties van 1 maart 1942. Rechts zijn de kantoren langs de Westerwalstraat te herkennen, meer naar achteren het station Tawang. *Rechts:* blik vanaf de ophaalbrug over de Kali Baroe, met rechts de pakhuizen van de Cultuur-Maatschappij der Vorstenlanden, ca. 1925. Foto's: Fotoarchief ML-KNIL; H. Boon-Schilling.

Een van de weinige gebouwen in het havengebied die alle stormen van oorlog, bersiap en verwaarlozing nadien vrijwel ongeschonden hebben doorstaan, is het kantoor van de Vereenigde Javasche Houthandel Maatschappijen, indertijd populair bekend als de Javahout, aan de Javaboschstraat (Jl. Bangunharjo). De stemmige avondfoto geheel boven kijkt in westelijke richting langs Jl. Bangunharjo, met links het voormalige Lindeteves-gebouw en rechts de oude Javahout. Rechtsonder is te zien dat zelfs de vroegere naam nog op de gevel prijkt; de foto links dateert uit ca. 1935. Foto's: R. Dalmeijer-Hogeveen; J.R. van Diessen.

Rechtsboven en -midden: een andere goed-bewaarde, zij het nu wat haveloos ogende relikwie uit het koloniale verleden van Semarang is het vroegere kantoor van de handelsonderneming Lindetes-Stokvis aan Jl. Bangunharjo, tegenover de Javahout; de onderste foto toont het gebouw in 1925. Foto's: R. Dalmeijer-Hogeveen; J.R. van Diessen.

Onder: straatje in de Kampong Melajoe, vermoedelijk Petekan, omstreeks 1925. De Maleise Kamp, gevestigd op de westoever van de oorspronkelijke benedenloop van de Kali Semarang, behoort tot de oudste delen van Semarang en is dan ook reeds op de vroegste kaarten van de VOC terug te vinden, zoals te zien in de afbeeldingen op pag. 6, 12 en 15. Foto: R. Dalmeijer-Hogeveen.

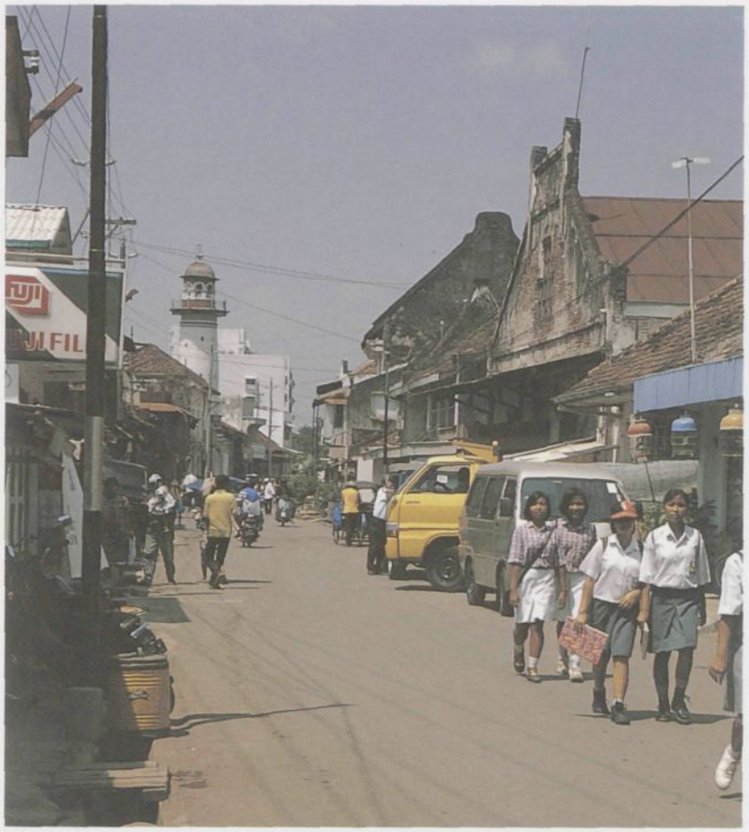

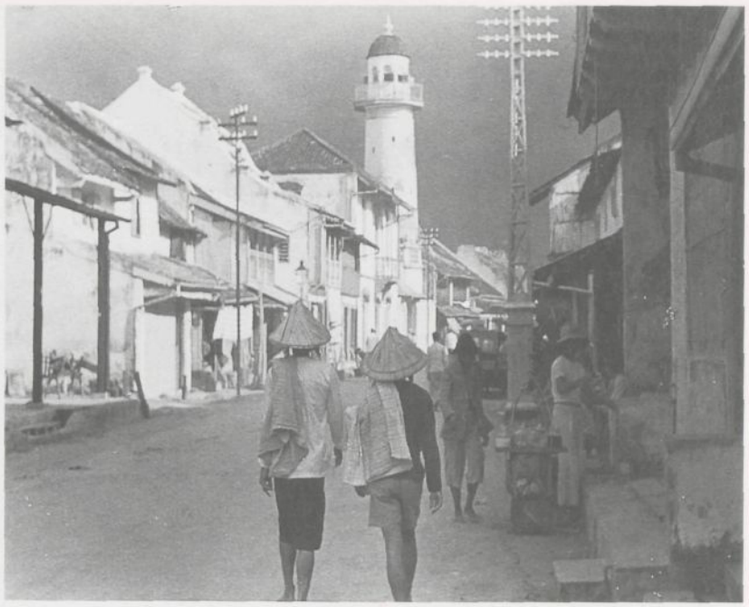

Boven: de Maleische Kamp (straatnaam, nu Jl. Harun Tohir) in zuidelijke richting gezien in 1995 en omstreeks 1930. De minaret van de moskee is oorspronkelijk Semarangs eerste vuurtoren geweest, omstreeks 1825 gebouwd gelijktijdig met de Uitkijk. *Onder:* de schilderachtige achterzijde van de Maleische Kamp aan de Kali Semarang, ca. 1920, bekend ondermeer van etsen van W.O.J. Nieuwenkamp. Foto's: Moesson; KITLV; J.R. van Diessen.

ZEESTRAND
STATION N.I.S.
TAWANG
KLOOSTERSTR.
PENGAPON
EUROP. KERKH:
SOEMOEROEMBOEL
KOBONG
NIPAH
KARANGSOKA
MLATI TRENGOOLOEN
THITARIOEM LAAN
KETTINGKWARTIER
Oosterbandjirkanaal
BOEBAKAN
PANDEAN
PETIGOEDENGAN
BOEGANGAN
BAROO
KEBONTJINA
POEROESARI
KARANGTJOEKI
KARANGSANOLA
PAWIGADING
KARANGTIDEKI
ONDERDISTR. WETAN
BIDJAN TJIWAN WEG
H.C.S.
MALEISCHE KAMP
REEGANG
GOUVERNEURSKA.
POSTKANTOOR
BODJONG
KARNOEKAN
PLAMBIRAN
G. BETENG
G. BAROE
G. BLAKANG
G. GAMBIRAN
G. BESEN
AMBENGAN
KARANGTJOEKI
KARANGTIDEKI
KARANGTIDEKI
KARANGTID

Benedenstad en Chinese Kamp

Kaartbeeld en luchtfoto van de Semarangse Benedenstad met de aangrenzende Chinese Kamp of Pecinan. De kaart is weer een gedeelte van de grote stadsplattegrond die omstreeks 1935 werd vervaardigd door de heer A. Tohir, in opdracht van de gemeente Semarang en de Nederlandsch-Indische Levensverzekering- en Lijfrente Maatschappij (Nillmij). Voor meer informatie en de legendanummers wordt verwezen naar pag. 156 respectievelijk pag. 160. De luchtopname is gemaakt door de Luchtvaart Afdeeling (LA) van het KNIL en dateert, te oordelen naar de zichtbare bebouwing, van omstreeks 1930. De blik is naar het zuiden toe, met links het Paradeplein met de Koepelkerk en iets verder het SJS-station Djoernatan, in het midden de gasfabriek met daarachter de kantoorpanden van ondermeer de Nederlandsche Handel-Maatschappij, de Cultuur-Maatschappij der Vorstenlanden en de Internationale Crediet- en Handelsvereeniging 'Rotterdam', en rechts de 'kop' van Bodjong met het gouverneurskantoor of 'Grote Huis', het postkantoor, het telefoonkantoor, 's Lands Kas en een nog geheel onbebouwde Aloon-Aloon. Meer op de achtergrond is in het midden de lange zuilengalerij zichtbaar van de Württembergse Kazerne aan Djoernatan, ten tijde van de opname in gebruik als politiekazerne. Links van de kazerne, aan de overzijde van de kruising van Djoernatan, Kerkstraat en Pekodjan, is tevens het uitgestrekte complex van de Djoernatan-gevangenis te herkennen. Kaart: ARA; foto: Legermuseum.

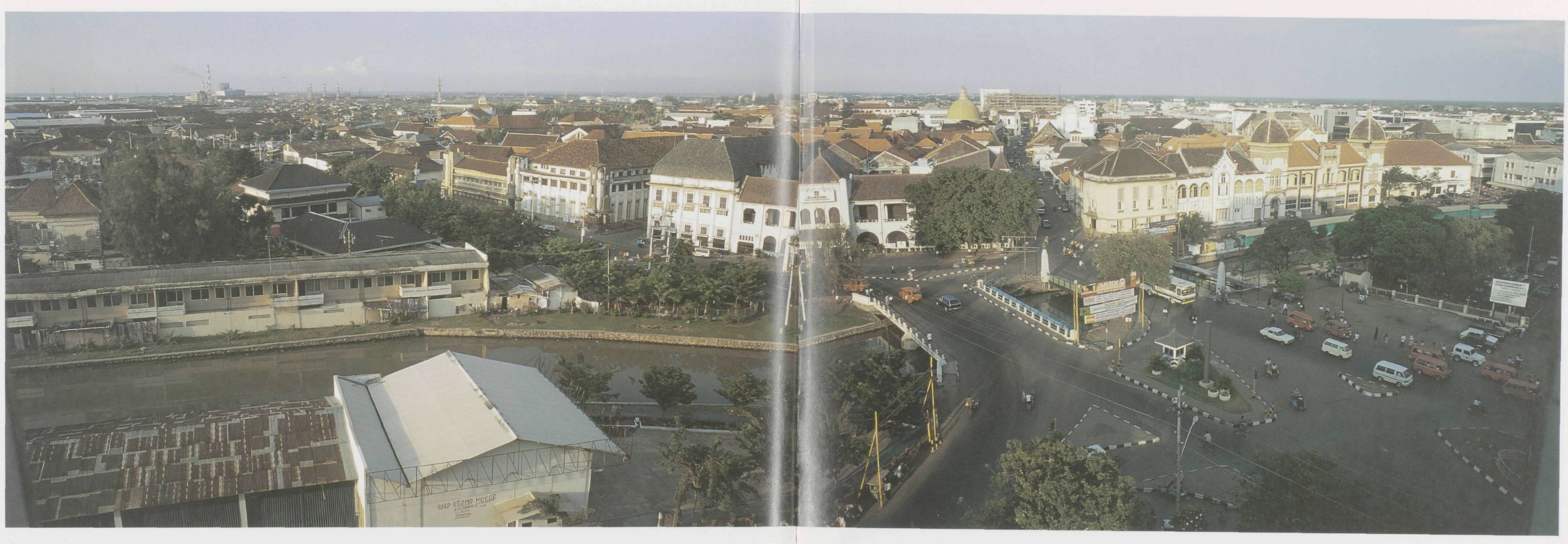

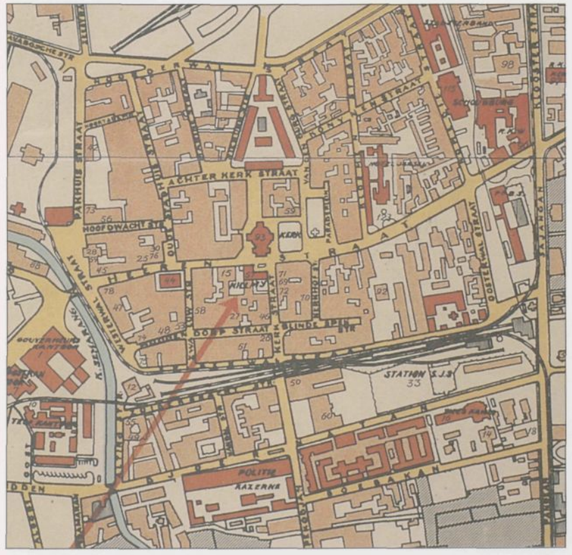

Impressies en detailkaart van de Semarangse 'Kota Bawah', de oude Benedenstad. Boven een panorama van de statige gevelwand langs de Westerwalstraat en Pakhuisstraat (Jl. Mpu Tantular), die bij de voorgestelde revitaliseringsplannen voor dit stadsdeel in zijn geheel gerestaureerd zal worden. Onder (pag. 118) het vroegere NIS-station Tawang, dat eveneens in de oorspronkelijke vorm bewaard zal blijven. Daarnaast rechts (pag. 119) het imposante kantoorpand van de

voormalige Cultuur-Maatschappij der Vorstenlanden en de Koloniale Bank aan Jl. Mpu Tantular; geheel rechtsonder de achterzijde van de Koepelkerk, gezien uit Jl. Garuda (Achterkerkstraat). De deels nog 18de-eeuwse artilleriewerkplaats achter de kerk tussen Jl. Garuda, Jl. Nuri (Sieburgstraat) en Jl. Perkutut (Van den Burgstraat) moet volgens de plannen plaats maken voor een hotelcomplex. Kaart: ARA; foto's: J.R. van Diessen.

De Heerenstraat (nu Jl. Letjen. Suprapto) naar het westen gezien bij de Koepelkerk, boven in 1995 en rechts, haveloos na de Japanse bezetting, in 1947. Het grote hoekpand direct voorbij de kerk is het voormalige Borsumij-kantoor, in de jaren 1946-1948 het basiscommando van 2-7 RI. Foto's: G. Siebgens; J.R. van Diessen.

Boven: de fabriek van de British-American Tobacco Company aan Soemoeroemboel (Pengapon) nog in camouflagegroen, gefotografeerd in november 1945, toen hier een doorgangskamp voor evacués uit het Semarangse achterland was gevestigd. *Links:* toegangspoort van de Europese begraafplaats Kobong, die in de late 18de eeuw werd aangelegd op een moerassig terrein ten oosten van de Nederlandse woonstad. Het kerkhof is in 1976 helaas goeddeels geruimd; wat er momenteel nog van rest, moet in de komende jaren wijken voor de aanleg van een bedrijvenpark. Foto's: D.H.K. Soltau; KITLV.

Blik vanaf de Noorderwalstraat in de Komediestraat, nu Jl. Cendrawasih. Rechts een gedeelte van de Technische School aan de Noorderwalstraat, op deze plaats gevestigd mede in verband met de nabijgelegen werkplaatsen en emplacementen van de NIS. De straat ontleende de naam aan de Stadsschouwburg, die hier in 1876 werd gebouwd. Foto: R. Dalmeijer-Hogeveen.

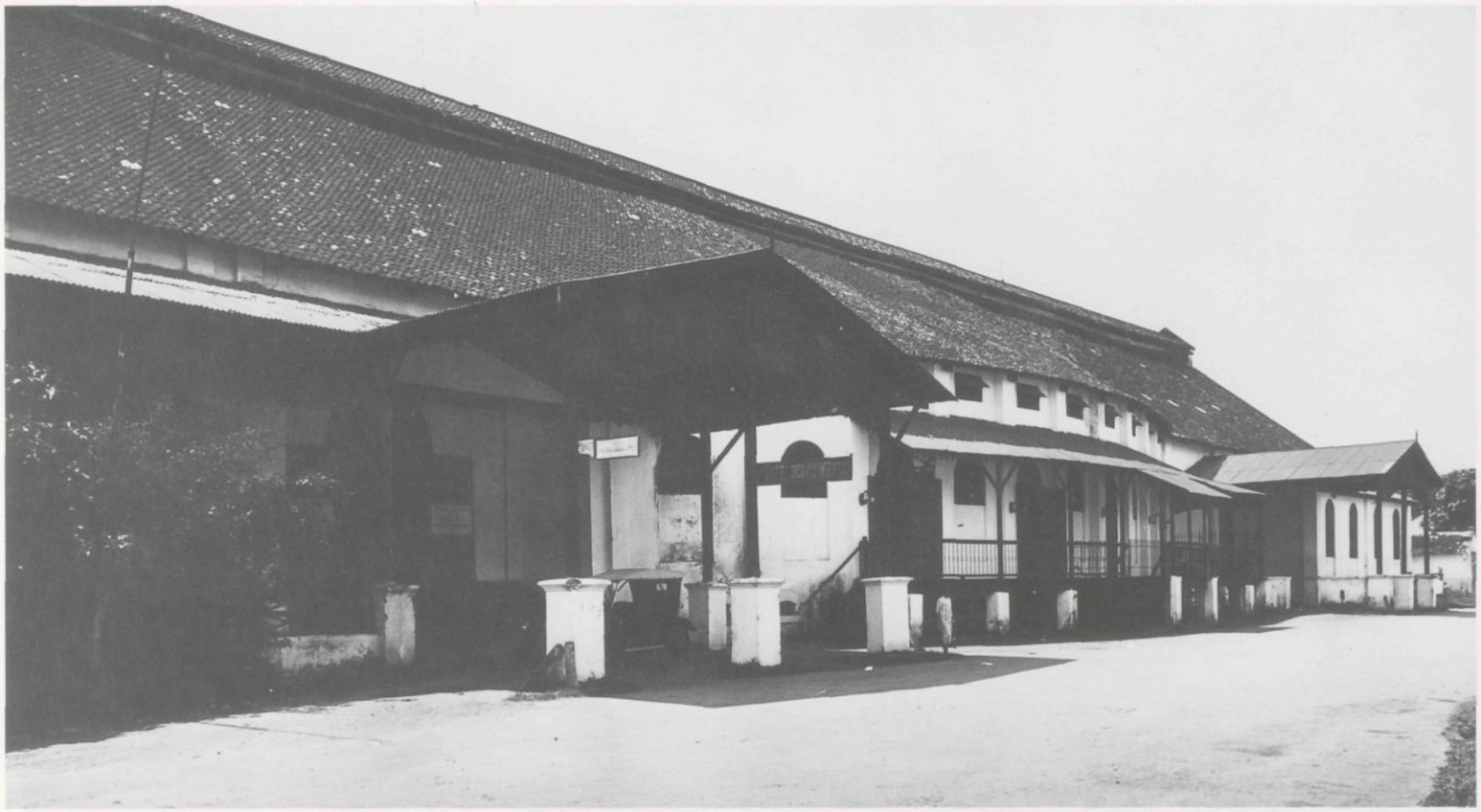

Driemaal de Semarangse Stadsschouwburg, boven in volle glorie omstreeks 1925, onder van binnen gezien tijdens een voorstelling in 1939 of 1940, en links in verwaarloosde toestand aan het eind van de jaren tachtig, toen het indrukwekkende gebouw als opslagplaats werd gebruikt. Hoewel de 'Komedie' een van de 101 gebouwen op de voorlopige monumentenlijst van de gemeente Semarang is, werd een deel ervan in 1994 afgebroken. Zie ook pag. 129. Foto's: KITLV; H.M. Pas-Pino; R.G. Gill.

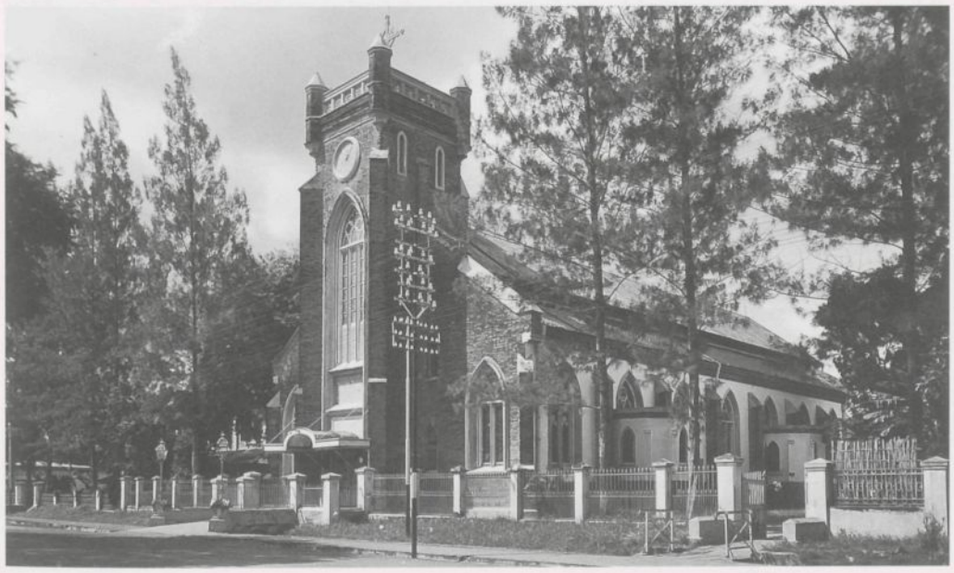

De Kloosterstraat, nu Jl. Ronggowarsito, omstreeks 1925. De linker straatwand werd en wordt geheel ingenomen door het klooster Gedangan en de scholen van de Zusters Franciscanessen, die tijdens de Japanse bezetting enige tijd als interneringskamp dienden; de foto links toont de tegenoverliggende Sint-Jozefskerk. De historische gedenksteen in het klooster her-

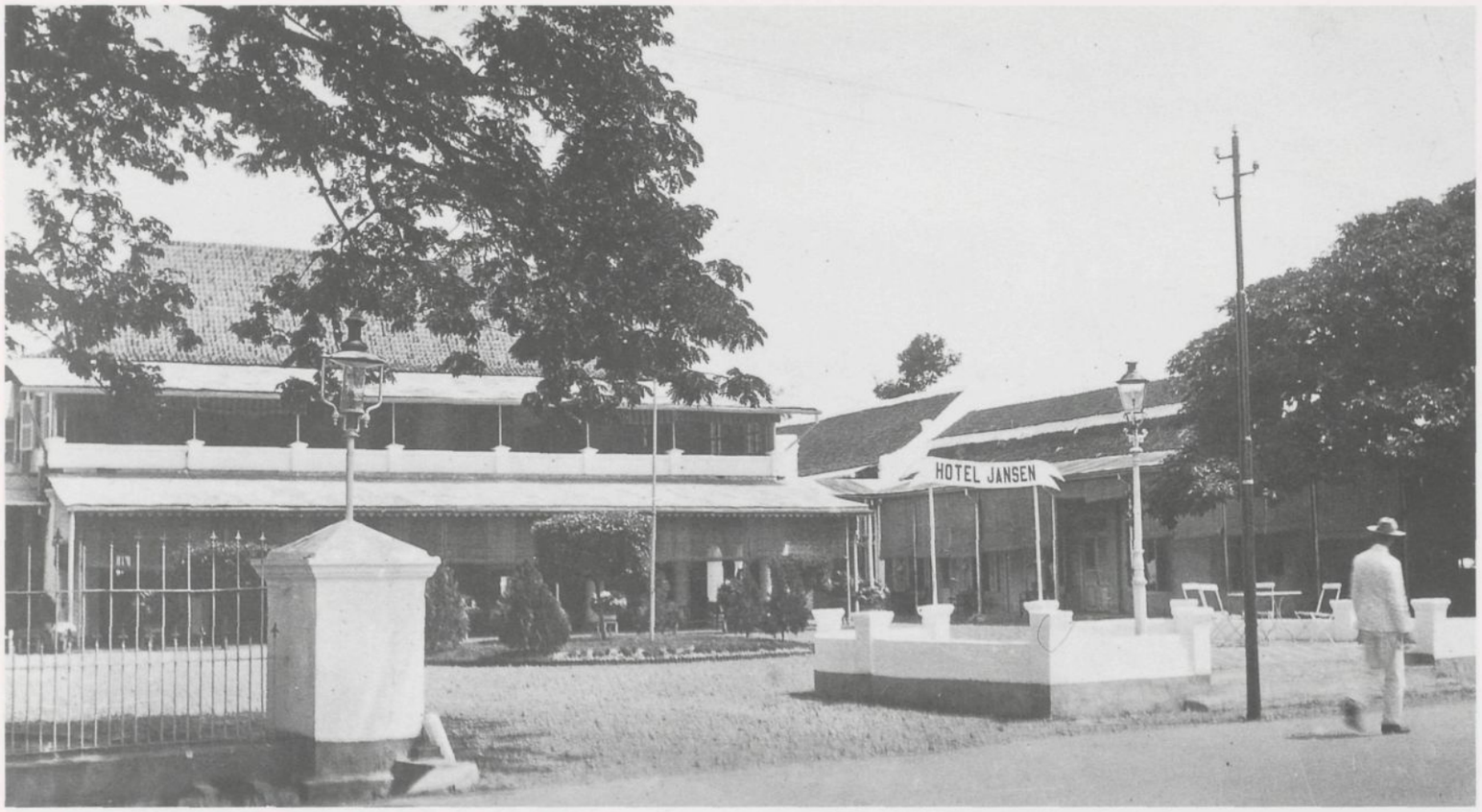

innert aan het oude compagnieshospitaal uit 1732, dat evenwel niet hier gelegen was, maar aan de latere Noorderwalstraat. Rechts, pag. 124, de grote toegangspoort van het klooster uit het midden van de 19de eeuw met daarnaast de kapel, die evenals de Sint-Jozefskerk en de meeste kloostergebouwen pas uit de jaren rond de eeuwwisseling dateert; de foto is van ca. 1930. Geheel boven ten slotte het bekende Hotel Jansen, ca. 1935, in de latere bezettingsjaren het gezamenlijke kantoor voor de Japanse interneringskampen in Semarang. Zie pag. 130 en 131. Foto's: R.H.P. Klasser-Vorstman; J.P. Zeydner; R. Dalmeijer-Hogeveen; Asia Maior; Zusters Franciscanessen van Heythuysen.

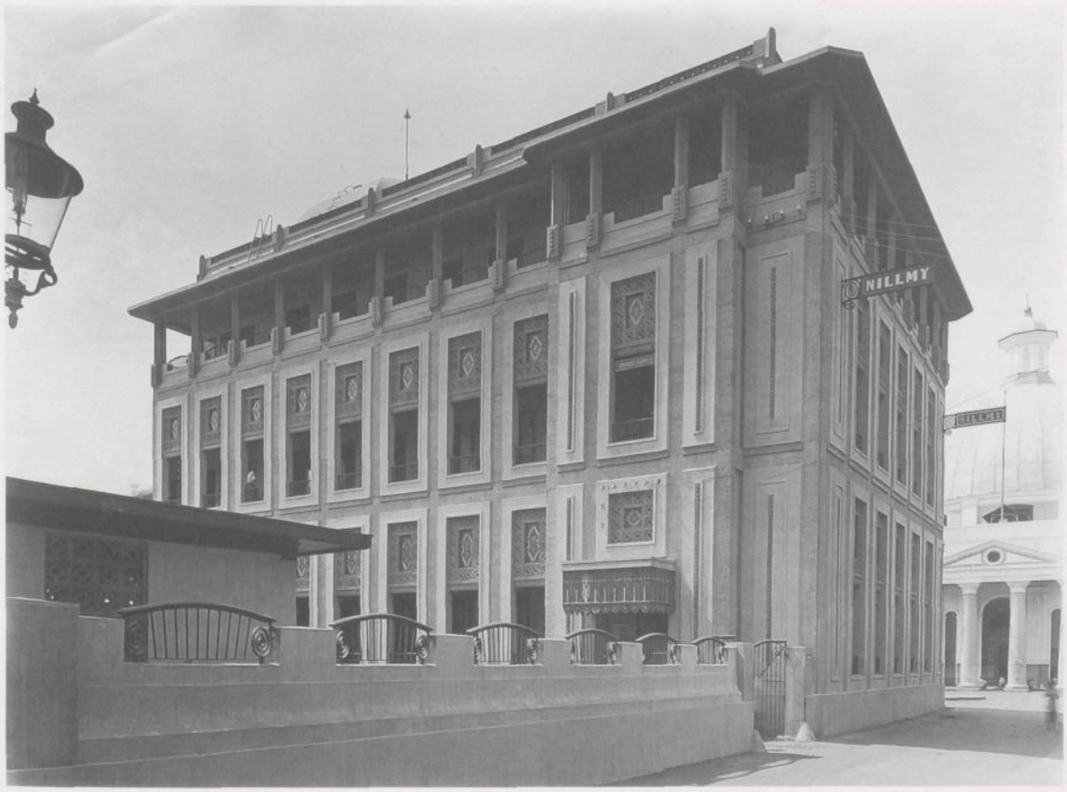

Tweemaal het prachtige kantoor van de Nederlandsch-Indische Levensverzekering en Lijfrente Maatschappij aan de Heerenstraat, gebouwd naar een ontwerp uit 1916 van architectenbureau Karsten, Lutjens en Steenstra Toussaint. De opnamen dateren beide uit 1919 of 1920, kort na de oplevering van het gebouw. Het toestromende verkeer naar de Benedenstad, toen nog het kloppende hart van het Semarangse zakenleven, wordt door de verkeersagent onder zijn pajoeng met vaardige hand in goede banen geleid. Zie ook de foto's op pag. 126 en 129. Foto's: Aegon Verzekeringen nv; HBG nv.

De Hoogendorpstraat gezien in westelijke richting vanaf het kruispunt met de Kerkstraat, ca. 1925. rechts het gebouw van de Nederlandsch-Indische Handelsbank, gelieerd aan de Nederlandsche Handel-Maatschappij. Geheel achteraan het grote, langs de Westerwalstraat doorlopende kantoorpand waarin behalve de Cultuur-Maatschappij der Vorstenlanden ook de Nederlandsch-Indische Escompto Maatschappij en de Koloniale Bank gevestigd waren. De linker straatwand zou enkele jaren later goeddeels worden ingenomen door het nieuwe hoofdkantoor van het Oei Tiong Ham Concern. Foto: R. Dalmeijer-Hogeveen.

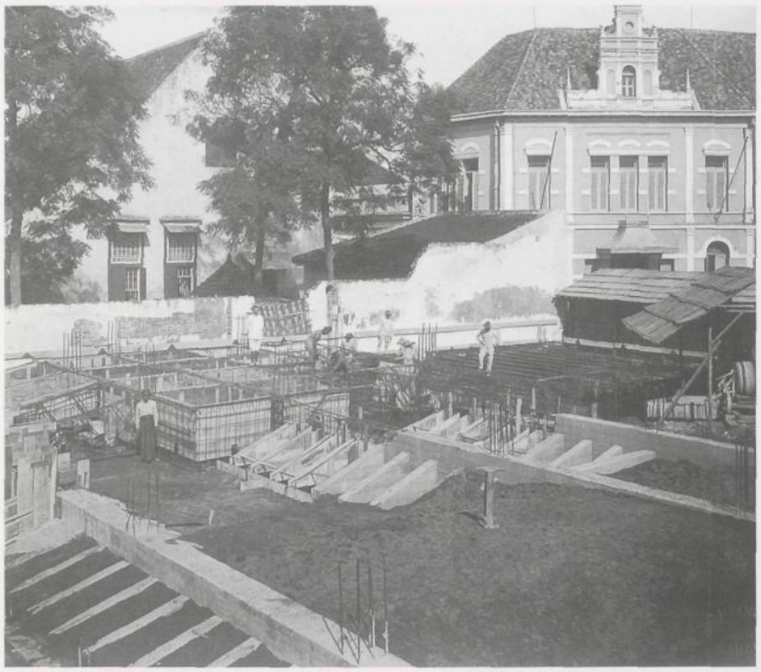

Funderingswerkzaamheden voor de nieuwbouw van het Nillmij-kantoor (1916) aan de Heerenstraat, tegenover de Koepelkerk. Het fraaie oudhollandse huis links op de achtergrond, gebouwd omstreeks 1760, is een van de oudste nog bestaande gebouwen in Semarang, al bevindt het zich momenteel in nogal verwaarloosde toestand (rechts). In de recente plannen voor de Benedenstad is voor dit huis een algehele restauratie voorzien. Foto's: HBG nv; J.R. van Diessen.

De Uitkijk aan Sleko, het oude koloniale havenkantoor annex seinpost uit ca. 1825, gezien vanaf de Westerwalstraat. Zie ook de foto van de tegenwoordige toestand op pag. 131. Foto: R. Dalmeijer-Hogeveen.

Het nieuwe kantoor uit 1908 van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, meer algemeen bekend als de 'Factorij', aan de Westerwalstraat, ca. 1915. Op dezelfde locatie stond tot de grote brand van 1854 het 'Gouvernement', waarin al sinds de vroege VOC-tijd de overheidsinstellingen en vanaf 1826 ook de NHM ondergebracht waren. Tegenwoordig huisvest dit monumentale pand de Bank Expor-Impor. Foto: ABN AMRO Historisch Archief.

De Sociëteitsbrug en de kantoren langs de zuidelijke Westerwalstraat, ca. 1935, met op de hoek de Semarangsche Handelsvereeniging en aansluitend de Koloniale Bank en de Cultuur-Maatschappij der Vorstenlanden. Rechts achteraan is het telegraafkantoor zichtbaar. Foto: H. Boon-Schilling.

Luchtfoto van de LA-KNIL van het gebied tussen de Kali Semarang (onderaan), de Zuiderwalstraat (links), Djoernatan (rechts) en Kerkstraat-Pekodjan (bovenaan), ca. 1937. Het grote kantoorpand beneden is de Internationale Crediet- en Handelsvereeniging 'Rotterdam', populair bekend als 'Internatio' of de 'Toko Rotterdam'. Het gebouw werd in november 1946 verwoest, waarna Internatio twee jaar later een nieuw onderkomen aan Bodjong betrok. Aan Djoernatan is weer de Württembergse Kazerne te herkennen, in gebruik als tangsi (woonkazerne) voor Indonesisch politiepersoneel; let op de drogende was op de binnenplaats! Foto: Fotoarchief ML-KNIL.

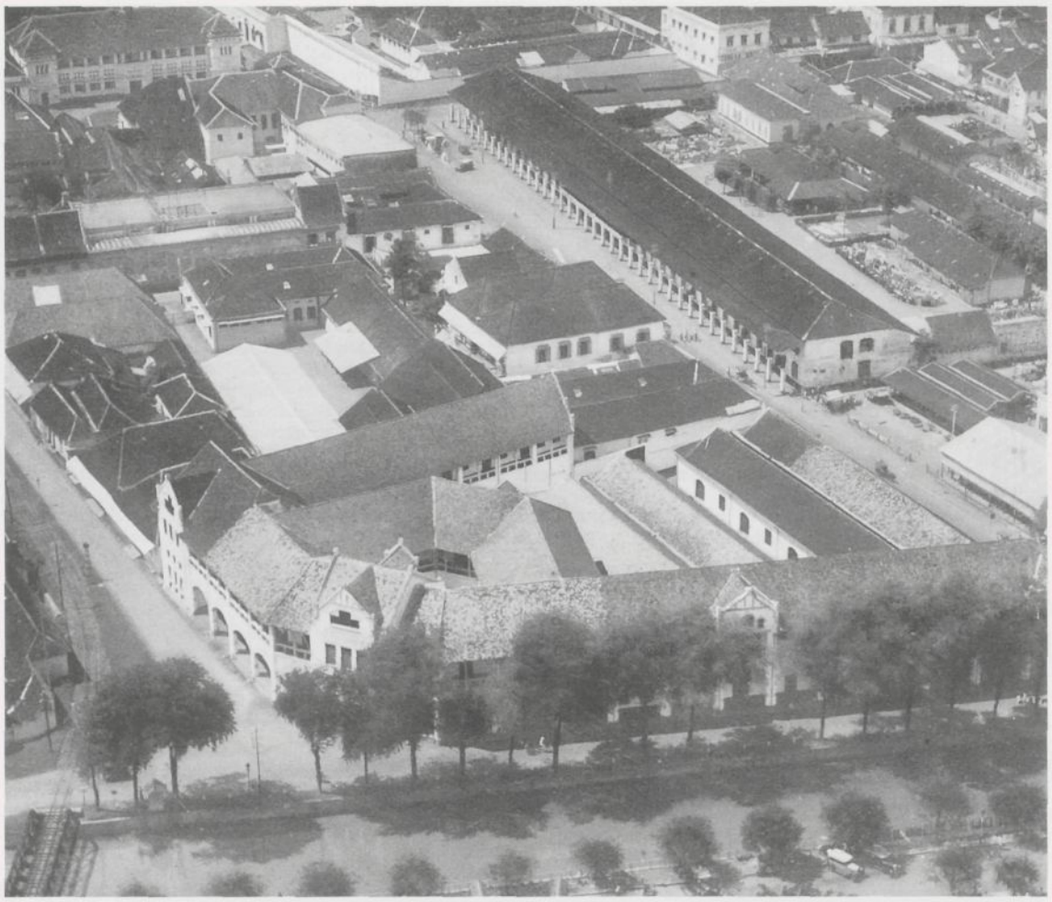

Tweemaal het telegraafkantoor aan de Westerwalstraat, rechts omstreeks 1925 en linksonder in 1946, na de verwoesting in november van het voorafgaande jaar tijdens de gevechten tussen Britten en Indonesische nationalisten. De theatraal gebarende heer op de voorgrond is J. van Dongen, directeur van de bekende oliefabriek aan Kebon Laoet en in 1942 voorzitter van de Afvoer en Vernielingscommissie in Semarang. Foto's: M.G.M. Ekels; R. Dalmeijer-Hogeveen.

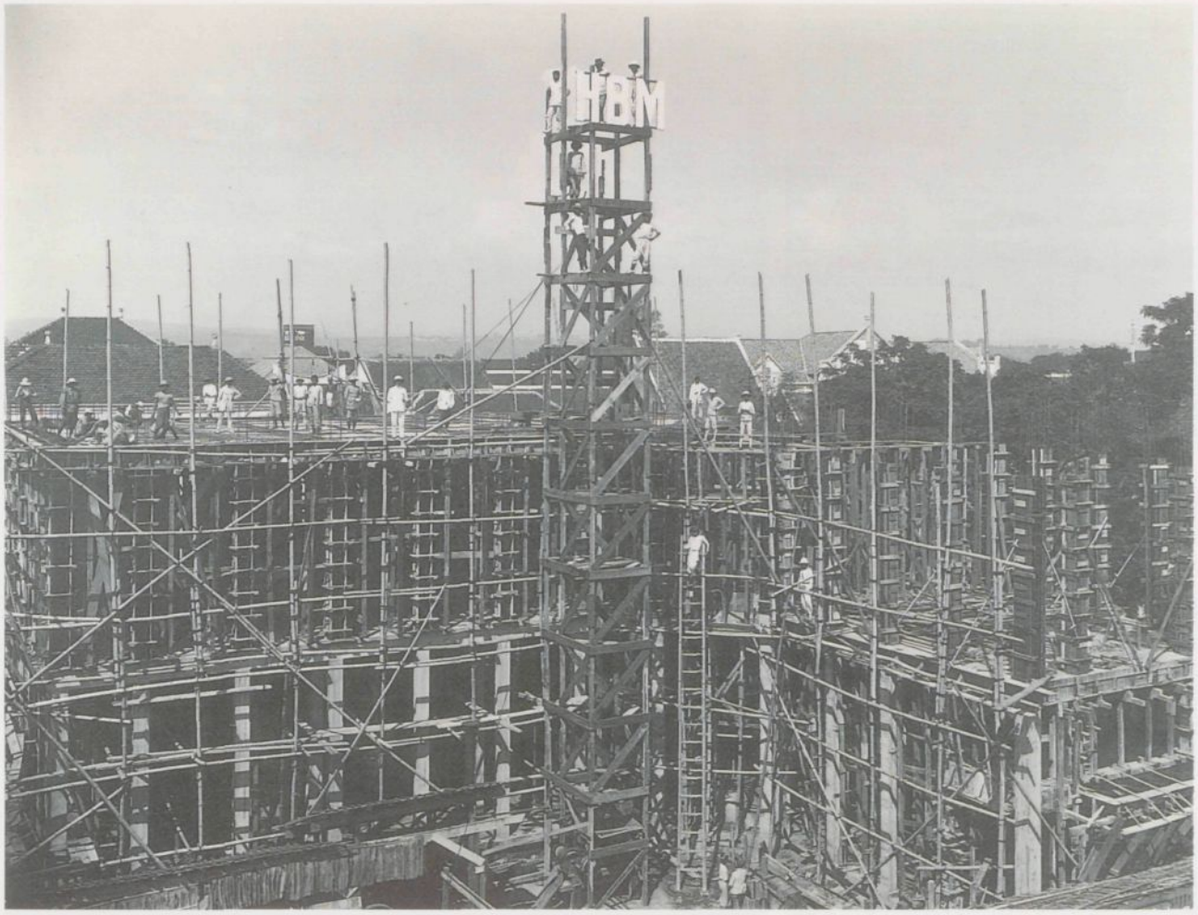

De nieuwbouw van het Nillmij-kantoor door de Hollandsche Beton Maatschappij aan de Heerenstraat, in 1916 gezien vanaf het dak van de Koepelkerk. Op de achtergrond is links het bord van Tillema's limonadefabriek Hygeia aan de Handelsstraat te onderscheiden, compleet met het bekende beeldmerk in de vorm van een kat. Foto: HBG nv.

De schepping van Karsten, Lutjens en Steenstra Toussaint in 1995, gezien van hetzelfde standpunt als die van de bijna 80 jaar oudere foto geheel boven. Het prachtige gebouw, nu eigendom van de verzekeringsmaatschappij Jiwasraya, bevindt zich in voortreffelijke toestand van onderhoud. Foto: J.R. van Diessen.

De voormalige Stadsschouwburg aan de Komediestraat (Jl. Cendrawasih) na de illegale gedeeltelijke afbraak in 1994. Het verdwenen deel is de zuidelijke aanbouw; de schouwburgruimte zelf is nog min of meer intact. Zie ter vergelijking ook de afbeeldingen op pagina 122. Foto: J.R. van Diessen.

Het voormalige Hotel Jansen kort voor de afbraak in 1992. Zie ook, ter vergelijking, de foto uit ca. 1935 op pag. 124. Foto: J.R. van Diessen.

Tweemaal het gebouw van het voormalige Semarang Veem, later een sigarettenfabriek, aan de Noorderwalstraat (Jl. Merak): onder na de verwoesting in de strijd tussen Indonesiërs en Engelsen in november 1945, boven in de huidige, herbouwde toestand. Foto's: M.G.M. Ekels; J.R. van Diessen.

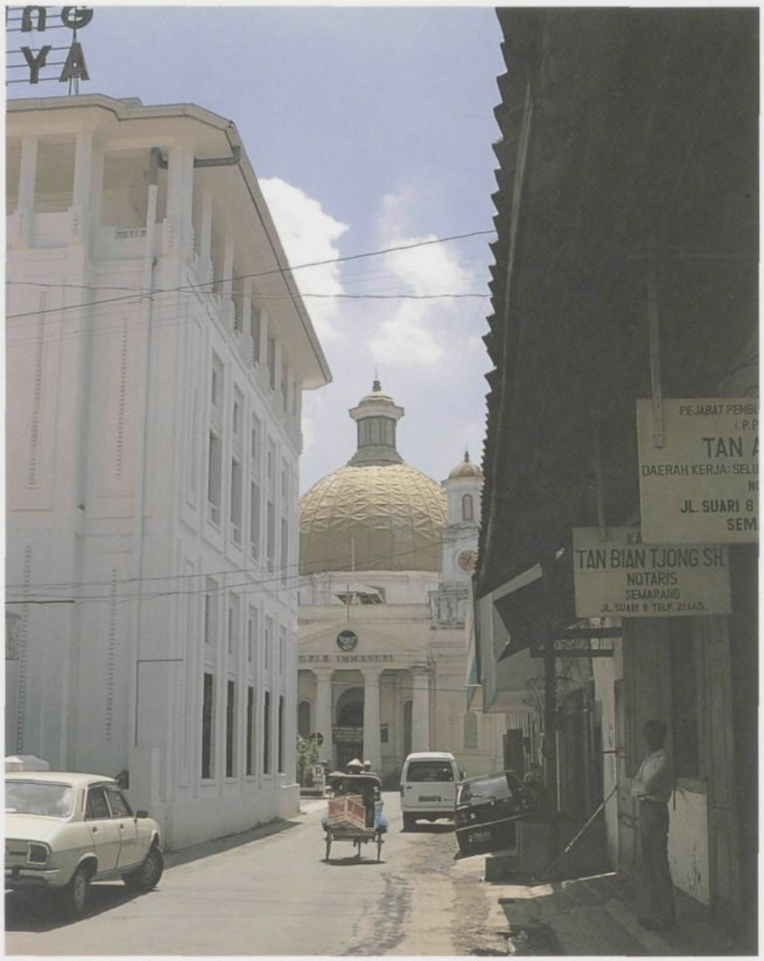

De Kerkstraat (Jl. Suari) in noordelijke richting naar de Koepelkerk, in 1995 (boven) en omstreeks 1928 (onder). Het witte gebouw links op de bovenste foto is weer Karstens Nillmij-kantoor, gezien van de achterzijde. Zie ter vergelijking ook de onderste foto op pag. 125. Foto's: M.G.M. Ekels; J.R. van Diessen.

Boven: blik vanaf de toren van de katholieke Sint-Jozefskerk aan de Kloosterstraat (Jl. Ronggowarsito) op het klooster Gedangan. Vergelijk ook de foto's op pag. 123 en 124. *Onder:* De ernstig vervallen Uitkijk aan Sleko, die in de plannen voor de Benedenstad achter kantoorbouw verscholen zal gaan of zelfs geheel moet verdwijnen. Foto's: J.R. van Diessen.

Boven: een van de 18de en vroeg-19de-eeuwse woonhuizen die in de Benedenstad bewaard zijn gebleven. Dit exemplaar, met mansardedak, staat in de voormalige Marinestraat, nu Jl. Merpati; naar de recente plannen voor dit stadsdeel zou het moeten wijken voor kantoorbouw. *Onder:* interieur van de Koepelkerk, met het fraaie neobarokke orgel uit 1894. Foto's: J.R. van Diessen.

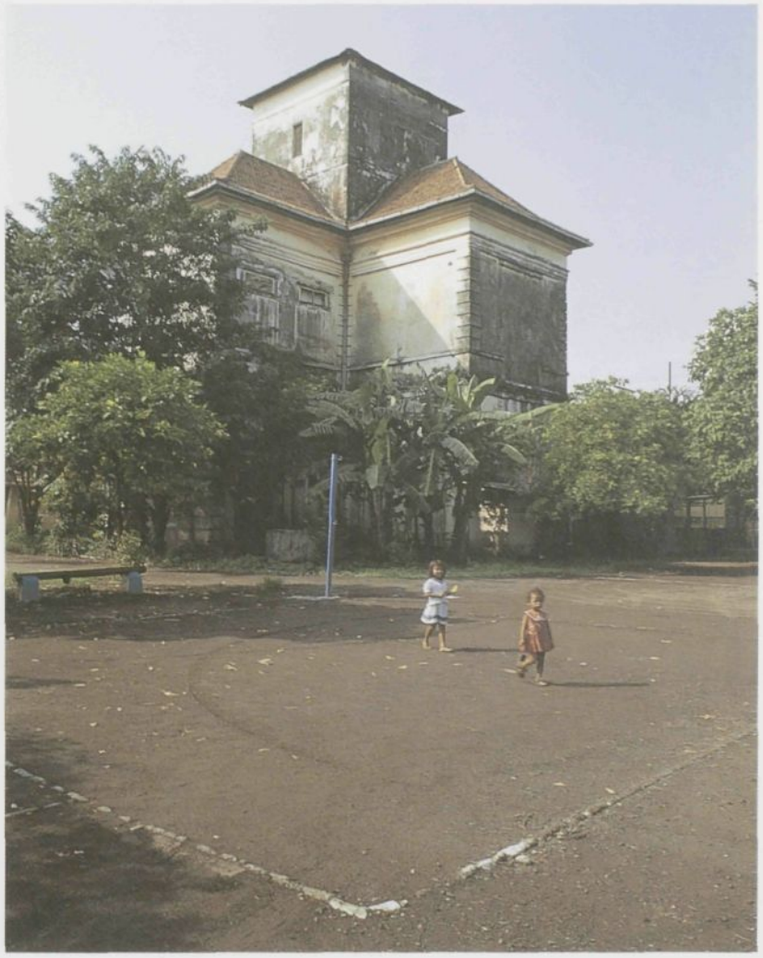

Boven: een panoramablik in zuidelijke richting over de Chinese Kamp (links) en de Pasar Johar (rechts), met achter de laatste de nu volgebouwde Aloon-Aloon; geheel rechts is nog net de grote Mesjid Kauman zichtbaar. *Rechts:* Jl. H. Agus Salim, voorheen Djoernatan, gezien naar het oosten; vergelijk ook de luchtfoto uit ca. 1937 op pag. 128. Foto's: J.R. van Diessen.

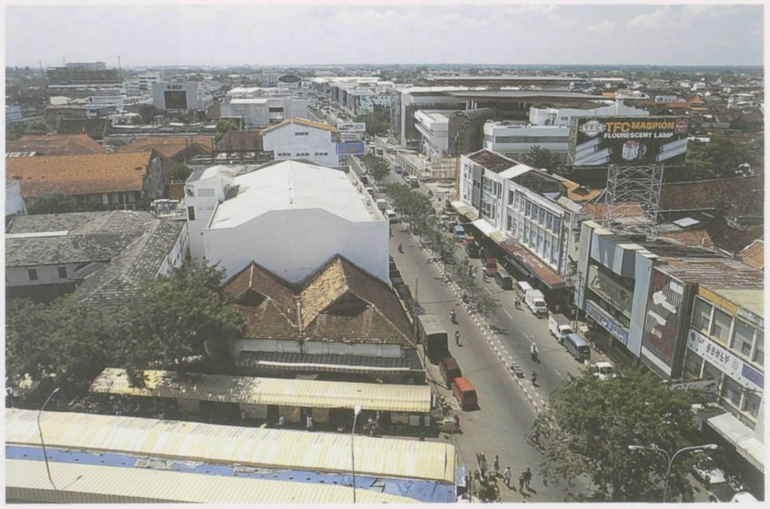

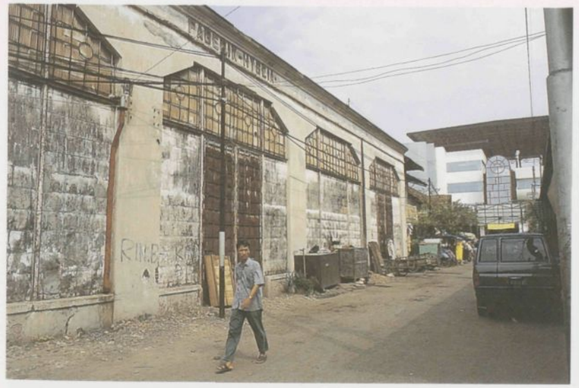

Tillema's voormalige fabriek Hygeia aan de Handelsstraat, nu Jl. Jalak. Deze 'Pabrik Ajer Blanda' was in 1901 het eerste gebouw van gewapend beton in Indië. Foto: J.R. van Diessen.

Een prachtig vroeg-19de-eeuws huis met karakteristiek mansardedak aan de voormalige Heerenstraat (Jl. Letjen. Suprapto), pal tegenover Hotel Jansen. Foto: J.R. van Diessen.

Driemaal het voormalige SJS-station Semarang-Centraal aan de Zuiderwalstraat (Jl. Kepodang): onder gezien uit het westen omstreeks 1925, met links de Zuiderwalstraat; rechtsonder rond 1980 gezien uit het oosten vanaf Jl. Letjen. Haryono M.T. (Pandean), na de verbouwing tot busstation; en rechtsboven in 1995 vanaf dezelfde plaats, zo'n tien jaar na de afbraak van het station en de opvulling van de vrijgekomen plaats met kantoor- en winkelpanden. Foto's: KITLV; J. Tio; J.R. van Diessen.

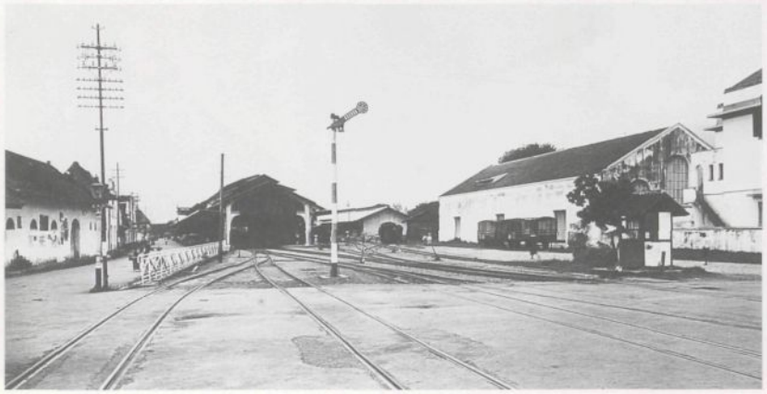

Rechts: het kruispunt van de Zuiderwalstraat (links en rechts) en de Kerkstraat (rechtdoor), met op de voorgrond de rails van de tramlijn naar Bodjong en Boeloe. Het grote gebouw links op de hoek, dat ontworpen werd door Th. Karsten en ook nog net zichtbaar is in de foto hierboven, is de (Japanse) Bank of Taiwan. Foto: R. Dalmeijer-Hogeveen.

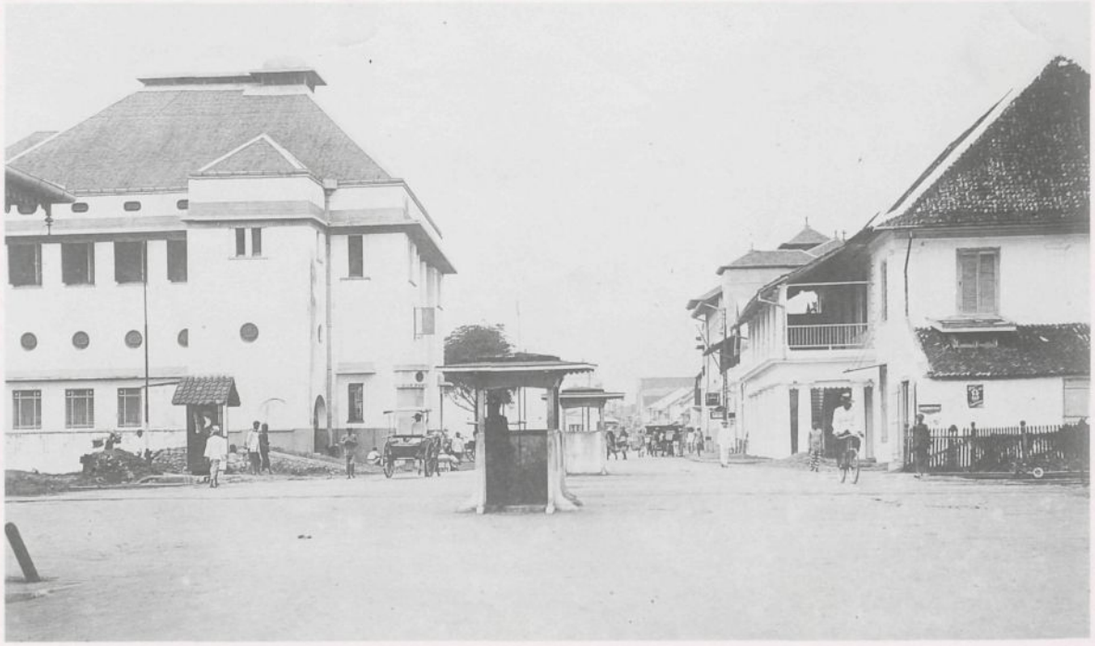

Links: het SJS-station gezien door Van Breemen en zijn bemanning op 28 januari 1945. Foto: ML-KNIL-archief. *Onder:* Djoernatan (Jl. H. Agus Salim) naar het oosten, in 1995 en omstreeks 1928. Op de achtergrond in de onderste foto is de Djoernatan-gevangenis te zien, daarvoor rechts de Württembergse Kazerne. Foto's: KITLV; J.R. van Diessen.

Boven: een plek die iedere echte Semaranger zich nog wel zal herinneren: de befaamde rij Chinese eethuisjes langs Gang Lombok, hier op een foto uit de jaren vijftig. Bij de recente sanering van het stadsgebied langs de Kali Semarang zijn ze helaas alle verdwenen. Foto: J. Tio.

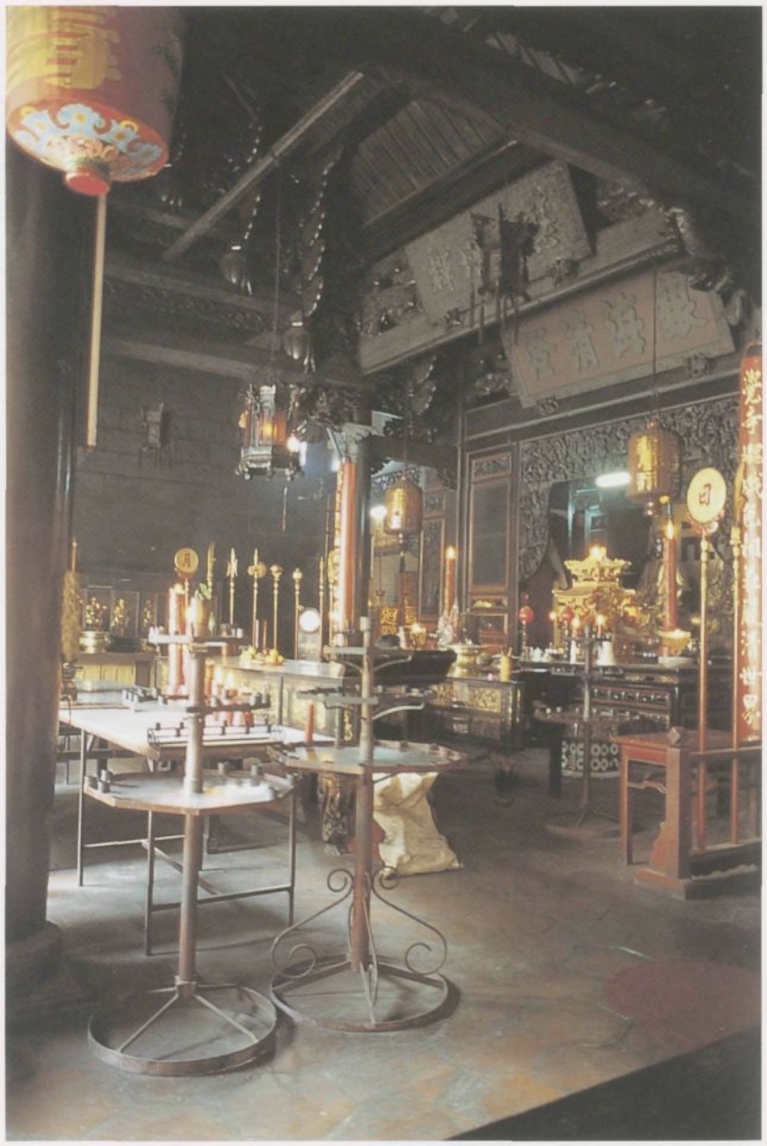

Boven en geheel linksboven: hoofdaltaar en vooraanzicht van de Tay Kak Sie aan Gang Lombok, sinds de bouw in 1771 de voornaamste Chinese tempel in de stad Semarang. Deze klenteng was oorspronkelijk een puur boeddhistisch heiligdom, maar wordt sinds lang ook gebruikt voor de confuciaanse en taoïstische eredienst. Het huidige aanzien is voornamelijk het resultaat van een grote uitbreiding en nieuwbouw in 1845. *Links:* Gang Pinggir met de gelijknamige tempel of Klenteng Tang Kee uit 1782, gezien in noordelijke richting omstreeks 1920. Foto's: KIT; J.R. van Diessen.

Links: uitzicht over de Kali Semarang en Petudungan (Petoedoengan, links) in oostelijke richting, vanaf de brug tussen Pekojan (Pekodjan) en Gang Pinggir. De rivier is in de jaren rond 1990 grondig schoongemaakt, waarbij echter jammer genoeg een deel van de karakteristieke Chinese bebouwing direct aan en over het water is afgebroken. *Onder:* de hoofdstraat van de Chinese Kamp, Pekodjan, omstreeks 1935. De foto is genomen naar het zuiden; het pand links, 'Tan & Zoon', staat op de hoek met Boebakan, de blinde muur rechts is de politiekazerne aan Djoernatan (Württembergse Kazerne). Foto's: Tiong Bing; J.R. van Diessen.

Wester Bandjirkan
ONDERDISTR. KOELON
119 TERREIN
STATION S.C.S
REDJOSARI (PLOMBOKAN)
PONTJOL
SETRA
BODJONG
PALMENLAAN WEST
VILLAPARK
ZUID
OOST
DOEWEE
KRANGGAN WOE
DEPOK
LOGE GEBOUW
EMPLAK
PENDRIAN LOR
KRANGTEKGAH
VROUWEN GEVANGENIS
PENDRIAN KIDOL
MANGKOENEGARAN
GOUVERNEURS WG
BODJONG SETALAN
BOELOE
GEMEENTEHUIS
BATAN
HOOFDKANTOOR N.I.S.
RANDOESARI
PENWINDEN
RAAD VAN JUSTITIE
GOENOENG
MANGGRAAI
TELAGARAJEN
PIETER SYTHOFF LAAN
CHR. MULO
TENNIS BANEN
VOETBAL VELD
BERGOTA
BENDOENGAN
PENGGILING
KONINGIN EMMALAAN
HOLLEWEG
BERGOTA WEG
CBZ
GEMBADJI
OEI TIONG HAM WEG
KALIGARANG WEG
KINTELAN
KARANGPANAS
STEERAN

Bodjong en omgeving

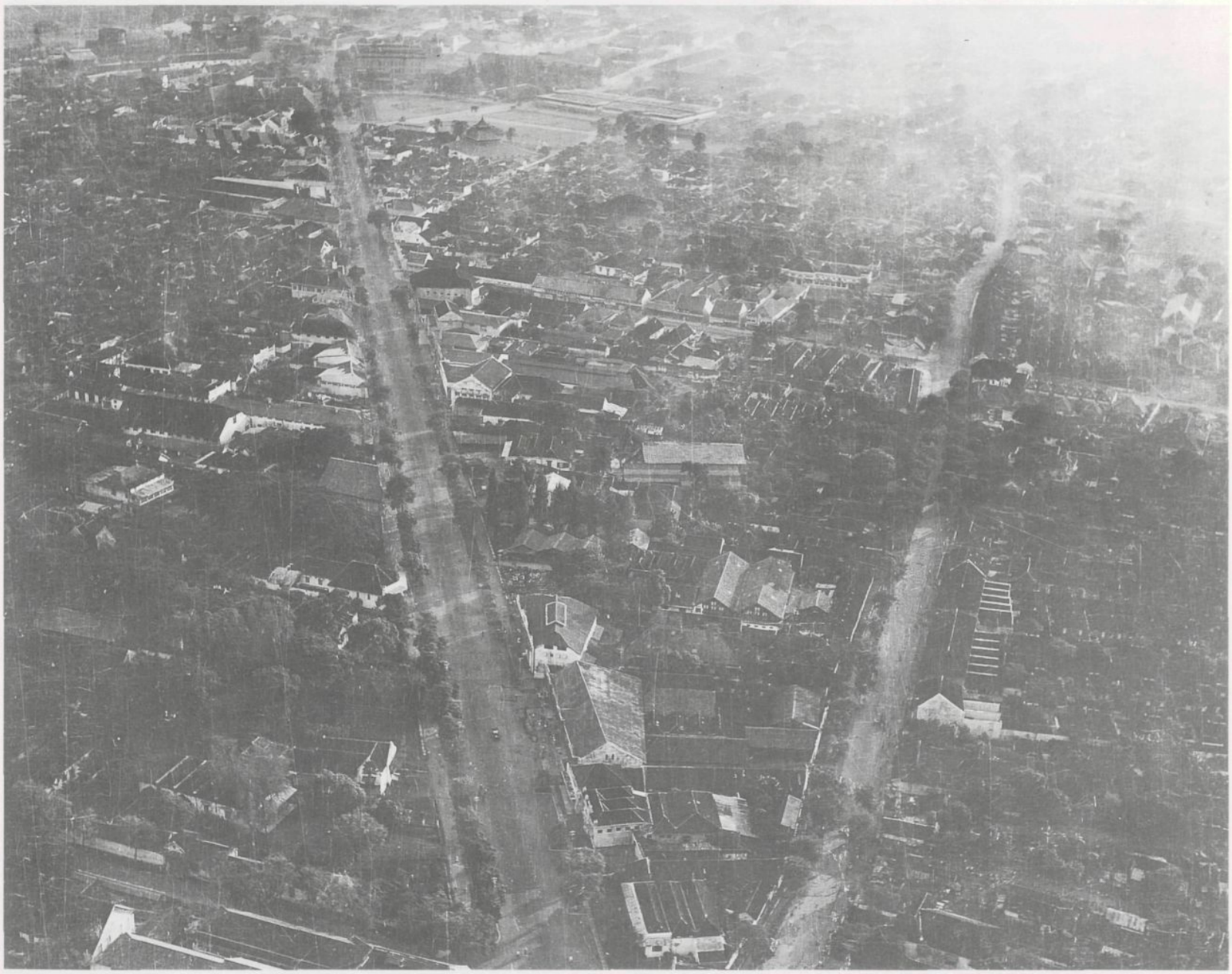

Kaart en luchtfoto van Bodjong en wijde omgeving, ca. 1935 en 28 januari 1945. De kaart laat opnieuw een deel zien van de plattegrond die de heer A. Tohir halverwege de jaren dertig tekende voor de gemeente Semarang en de Nillmij; zie ook pag. 156 en 160. De luchtopname is gemaakt tijdens de propaganda- en spionagevlucht van majoor Van Breemen en zijn bemanning, beschreven op pag. 59 en 60. Ze toont het gedeelte van Bodjong oostelijk van de kruising met Depok (rechts) en de Genielaan (links). Links onderaan is nog net een stukje van het ANIEM-kantoor te herkennen, de grote kruising verder op de achtergrond is die met Doewet/Peloran (rechts) en Gendingan (links). Geheel aan het einde van Bodjong staat links Hotel Du Pavillon met daarachter het gebouw van de dienst BOW en De Javasche Bank, rechts het 'Grote Huis' met daarvoor het postkantoor en het telefoonkantoor. Heel goed herkenbaar is de ruime, onbebouwde Aloon-Aloon, met rechtsachter de Pasar Djohar, iets daarvoor tussen het hoge geboomte de regentswoning en nog meer vooraan het vierkante, getrapte dak van de Grote Moskee. De opname laat verder goed zien op welke geringe hoogte Van Breemens Mitchell over de stad cirkelde, ongehinderd door de totaal verraste Japanners en opgemerkt door duizenden Semarangers. Kaart: ARA; foto: Fotoarchief ML-KNIL.

Tweemaal de 'kop' van Bodjong (nu Jl. Pemuda), in 1995 (rechts) en omstreeks 1930 (onder). Het opvallende vierkante gebouw vooraan is 's Lands Kas; meer naar achteren is het gebouw met de toren De Javasche Bank, nu de Bank Indonesia. Ter linkerzijde is te zien hoe in de tussenliggende decennia de noord- en westzijde van de Aloon-Aloon volgebouwd is geraakt. Achter De Javasche Bank verrees in 1939 het gebouw van de dienst Burgerlijke Openbare Werken, dat in 1993 alweer verdween voor de nieuwbouw van de grote winkelplaza zichtbaar in de recente opname. Foto's: KIT; J.R. van Diessen.

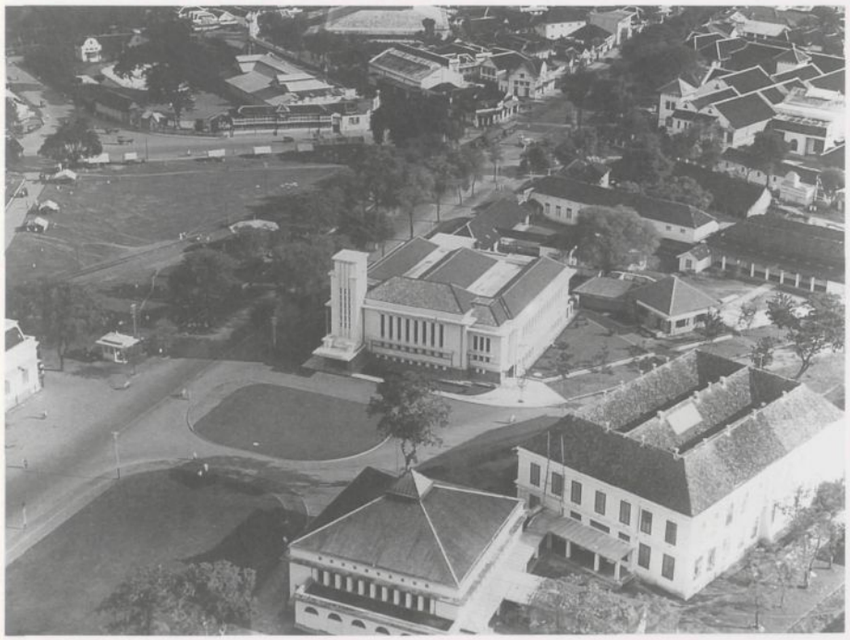

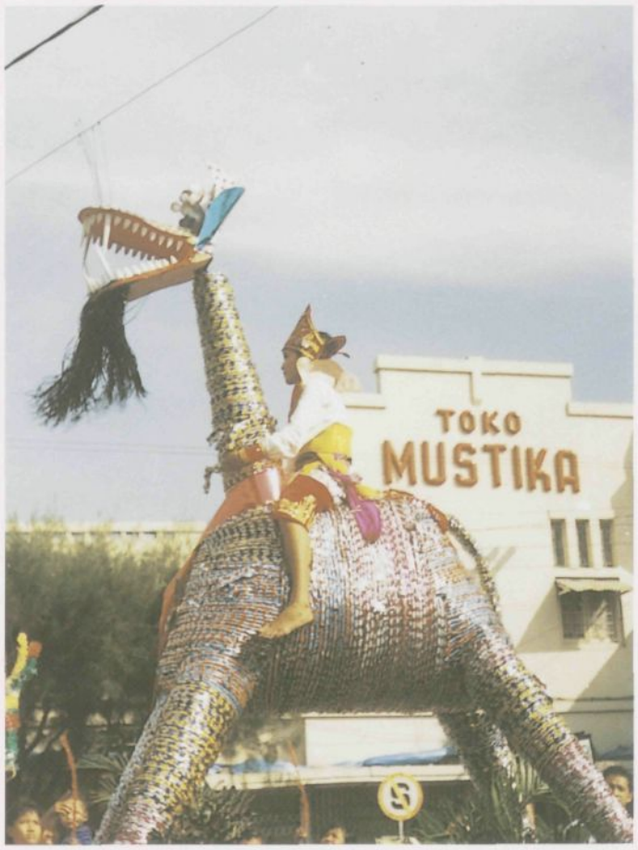

Rechts: een 'reuze-warag' op Jl. Pemuda tijdens de grote processie ter gelegenheid van de Dugderan, het traditioneel-Semarangse feest bij het begin van de islamitische vastenmaand. De herkomst van dit merkwaardige eierleggende ('ngendog') fabeldier, waarvan de naam ook gespeld wordt als 'warak', is niet duidelijk. De bekende Semarangse historicus Amen Budiman veronderstelt een Chinese oorsprong, anderen houden het op een Arabische invloed. Foto: J. Tio.

Links en linksboven: het voormalige gouverneurskantoor en het aangrenzende postkantoor in 1995 en omstreeks 1953. Het 'Grote Huis' of 'Gedung Papak' ('Afgeplatte Gebouw') brandde eind 1954 totaal uit, met vrijwel alle archieven van de gemeente en het regentschap Semarang en van de provincie Midden-Java. De nieuwbouw nadien, waarvan alleen nog de zware vierkante vorm aan de voorganger herinnert, kwam in 1958 gereed. Het gouverneurskantoor is tegenwoordig gevestigd in het nieuwe stadscentrum bij Lapangan Pancasila. *Linksonder:* het oude NIS-gebouw, het waarmerk van Semarang bij uitstek en bij de Javaanse bevolking bekend als 'Gedung Lawang Sewu', het 'Gebouw van Duizend Poorten'. Na de overdracht door de B-Divisie in 1950 is het tot voor kort steeds in gebruik gebleven bij Indonesische legerinstanties. Momenteel wordt gezocht naar een passende bestemming; voor de nabije toekomst is een algehele restauratie voorzien. *Onder:* de vroegere gouverneurswoning, die tussen 1946 en 1949 in gebruik was als de 'Tijgerclub'. Voor dit formeel beschermde maar nu leegstaande gebouw, in oorsprong daterend uit periode omstreeks 1800, zoekt de gemeente Semarang eveneens nog naar een zinvol gebruik. Foto's: Asia Maior; J.R. van Diessen.

(vervolg 'Bodjong en omgeving' pag. 145)

Impressies van het Nederlandse ereveld Kalibanteng, gelegen aan de weg naar Kendal bij het vroeger gelijknamige vliegveld. Hier bevinden zich de graven van 3095 slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en de bersiap-periode nadien, in meerderheid vrouwen en kinderen uit de kampen van Semarang, Ambarawa en Banjoebiroe. Centrale aandachtspunten zijn het Monument voor de Onbekende Vrouw en het enkele jaren terug geplaatste Bangkong-beeld. Op het andere Semarangse ereveld, Candi in de wijk Candi Baru, liggen bijna 1100 in Midden-Java gesneuvelde Nederlandse militairen begraven. Foto's: J.R. van Diessen.

De befaamde HBS van Semarang, nu SMA Negeri 1. Dit fraaie gebouw aan de Oei Tiong Ham-weg werd in 1939 het nieuwe onderkomen van de school, die als instelling reeds in 1877 werd opgericht; in het oude pand op Bodjong 149 bleef nadien de AMS gevestigd, de Algemeene Middelbare School. Tijdens de Japanse bezetting diende de HBS als militair stafkwartier en als behuizing voor het garnizoen van Semarang, in juli en augustus 1945 ook nog even als artsenschool. In de bersiap-tijd daarna had de RAPWI er een opvangcentrum voor ex-geïnterneerden, later een noodhospitaal. Andere belangrijke instellingen van voortgezet onderwijs waren in de vooroorlogse jaren de Gouvernements Muloscholen aan Pandean Lamper en Pendrian, de Christelijke Muloschool aan de Sportlaan, de Gemeentelijke Handelsschool op Mlaten Kampement, de Gemeentelijke Ambachtsleergang en Technische School aan de Karrenweg, het Instituut van de Zusters Franciscanessen aan Bangkong, de Gouvernements Ambachtsschool aan Sompok en, tot 1934, de Technische School aan de Noorderwalstraat. Foto: J.R. van Diessen.

Twee markante gebouwen in Candi Baru die vrijwel zonder veranderingen uit de Nederlandse tijd zijn overgeleverd: boven de Gereformeerde Kerk naast de CBZ aan de Kalisariweg of Koningin Emmalaan (Jl. Dr. Sutomo), rechts de vroegere burgemeesterswoning aan het Burgemeester De Ionghplein (Taman Diponegoro). De laatste vormde bij de oplevering in 1929 het sluitstuk op de uitvoering van het uitbreidingsplan Nieuw-Tjandi en was net als het plan als geheel een ontwerp van ir. Th. Karsten. Foto's: J.R. van Diessen.

Blik vanaf het grote winkelcentrum Plaza Simpang Lima, merendeels ingenomen door het warenhuis Matahari, over het nieuwe stadscentrum Lapangan Pancasila en Jl. Pahlawan (vroeger Oei Tiong Ham-weg). Op de achtergrond de hoogte van Candi Baru, met daarvoor de kantoorreuzen van de Bank Indonesia (links) en het nieuwe gouverneurskantoor (rechts). Vergelijk ook de foto's op pag. 97 en 153. Foto: J.R. van Diessen.

Frontaal aanzicht van Gedongbatu, zoals de beroemde Chinese tempel Sam Po Kong op Simongan in het zuidwesten van het stadsgebied van Semarang veelal wordt genoemd. De overlevering brengt de oorsprong van dit gecombineerde Chinees-boeddhistische en islamitische grotheiligdom in verband met het bezoek van de Chinese vlootheer Sam Po of Cheng-Ho, in de beginjaren van de 15de eeuw. De huidige tempelbebouwing dateert voornamelijk uit de 20ste eeuw. Foto: J.R. van Diessen.

Het eertijds befaamde Hotel Bellevue, nu Hotel Candi Baru, aan Jl. Rinjani (Nieuwe Tjandiweg) in zijn tegenwoordige gedaante, compleet met schotelantenne en quasi-oudjavaanse stucwerkornamenten aan de voorgevel. Foto: J.R. van Diessen.

(vervolg van pag. 141, 'Bodjong en omgeving')

Het begin van Bodjong en de Aloon-Aloon aan het eind van de jaren dertig. Linksboven De Javasche Bank met erepoort ter gelegenheid van het huwelijk van prinses Juliana en prins Bernhard, januari 1937. Daaronder en geheel rechtsonder een buiten- en binnenaanzicht van de Pasar Djohar, Karstens veel geroemde markthal uit 1938 aan de oostzijde van de Aloon-Aloon. Linksonder het 'Japansche Warenhuis' Ginza, Bodjong 17, feestelijk verlicht in januari 1937 voor het Juliana-en-Bernhardfeest. Hieronder de Grote Moskee of Mesjid Besar Kauman aan de zuidwestkant van de Aloon-Aloon. In de huidige gedaante dateert dit imposante gebouw uit de jaren na de grote brand van 1885, maar een gedenksteen in het poortgebouw vermeldt dat een eerdere moskee in 1756 werd voltooid onder het bewind van gezaghebber Nicolaas Hartingh. De oudste mesjid op deze plaats is waarschijnlijk al ontstaan in de 16de eeuw. Foto's: Asia Maior; R.W. Schmitt.

Viermaal Bodjong tussen Karangtengah en de Genielaan (boven) en de Aloon-Aloon (daaronder). De bovenste foto is omstreeks 1935 genomen in noordelijke richting; het grote hoekpand is het ANIEM-gebouw. De tweede opname toont de Semarangse hoofdstraat naar het zuiden toe, rond 1930 gezien op het kruispunt voor Hotel Du Pavillon (rechts). Geheel links-onder Toko Oen en omgeving in 1950, het beroemde restaurant en taartjeshuis dat tot vandaag de dag zijn vooroorlogse aanzien heeft behouden. Rechts onder-aan de gevelwand ter weerszijden van Bodjong 25, de bekende Toko Europa, ca. 1955. Foto's: Tiong Bing; H. Boon-Schilling; G.Th. Eijsberg; J.M. Steneker.

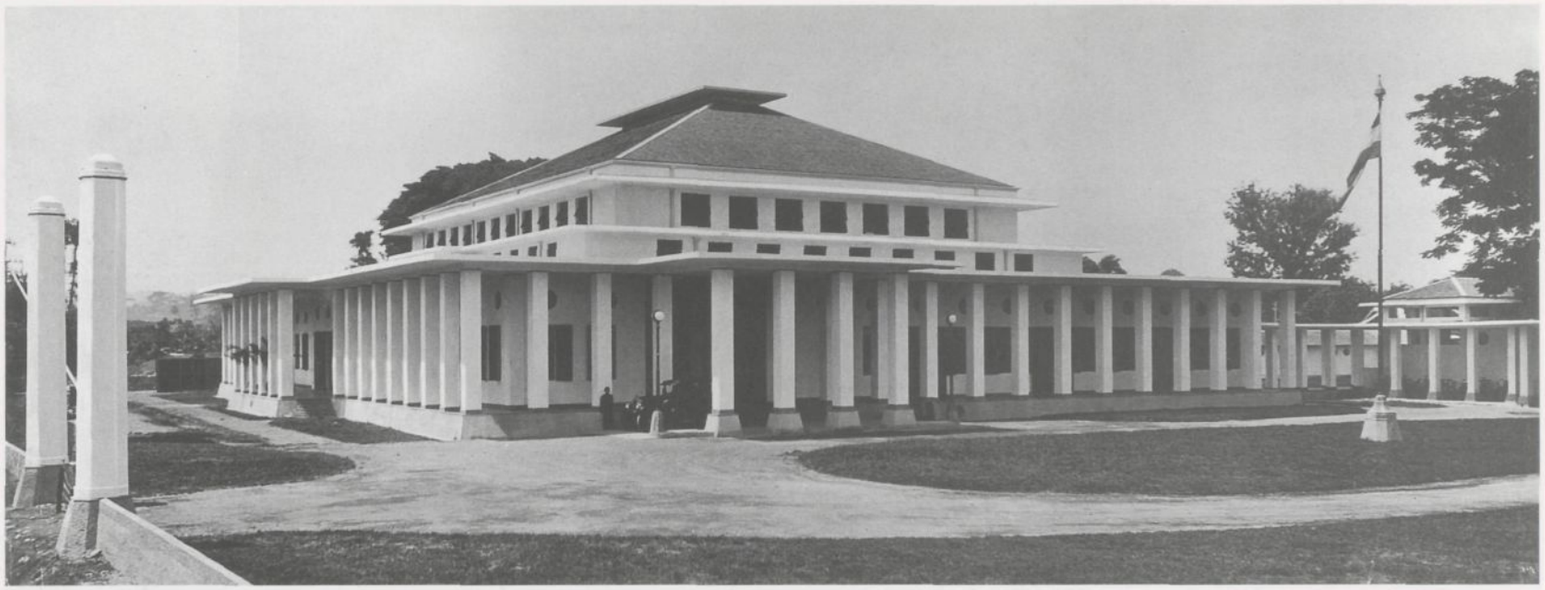

Rondom het kruispunt van Bodjong met Depok. Boven het gebouw van de 'Zustermaatschappijen' uit 1931, weer een schepping van ir. Th. Karsten. Links het BPM-kantoor uit 1938 van architect Th. Nix, onder de Japanners ondermeer Seimubu en nadien enige tijd RAPWI-kantoor. Beide bouwwerken zijn uitgevoerd door de Nederlandsche Aanneming-Maatschappij, met de Hollandsche Beton Maatschappij (zie pag. 129) de grootste Nederlandse bouwonderneming werkzaam in Indië. Geheel linksonder Kranggan omstreeks 1925, nu Jl. K.H. Wahid Hasyim, gezien vanaf Doewet. Rechtsonder sociëteit De Harmonie naast het BPM-gebouw, na de Japanse bezetting tijdelijk het kantoor van het Rode Kruis. Foto's: Ballast Nedam nv; R. Dalmeijer-Hogeveen; D.H.K. Soltau.

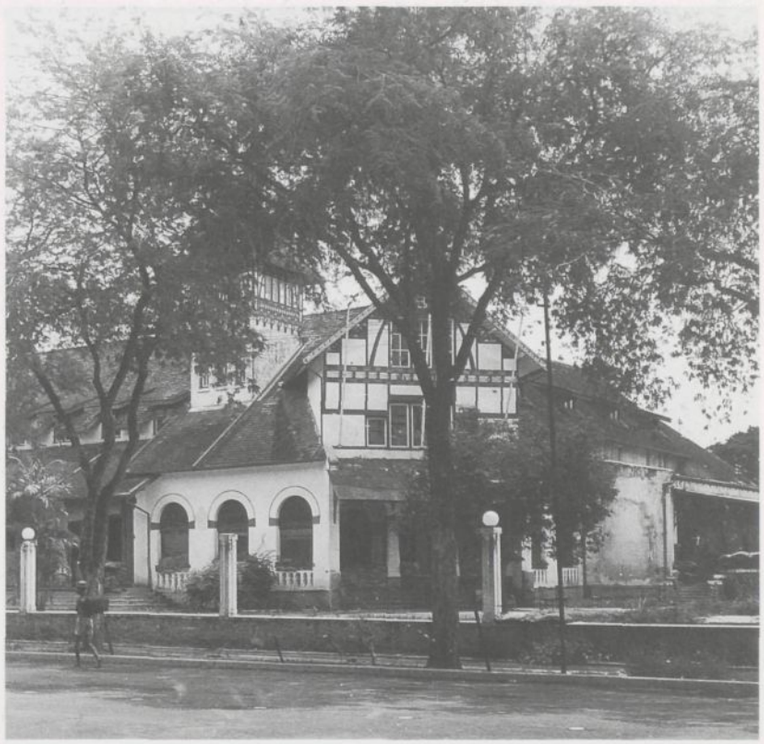

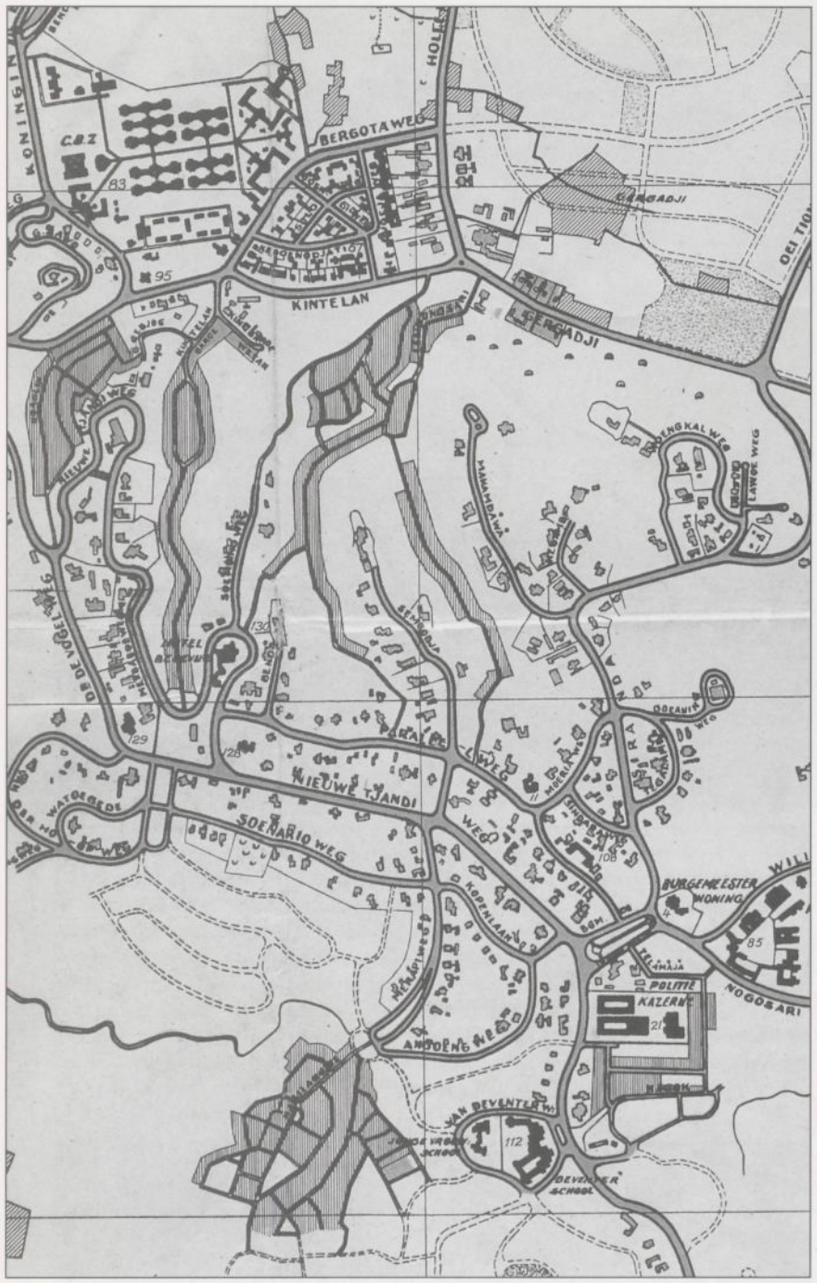

Kaartbeeld van Nieuw-Tjandi, Djomblang en Semarang-Oost, ca. 1935, en een bijzondere, vroege luchtopname van een deel van Nieuw-Tjandi in ontwikkeling omstreeks 1925. Ook deze kaarten zijn weer delen van de eerder aangehaalde grote stadsplattegrond van de gemeente Semarang en de Nillmij, vervaardigd door de heer A. Tohir (zie pag. 156 en 160). Opmerkelijk gegeven aan deze plattegrond is naast de algemene nauwkeurigheid vooral de informatie over de verschillende bebouwingstypen en het overige grondgebruik die erin is verwerkt. Zoals gebruikelijk in de vooroorlogse stedebouw in Indië, is daarbij een scherp onderscheid gemaakt tussen permanente, 'steenen' bebouwing (rood in de kleurkaarten, hier grijs; grote gebouwen geheel zwart) en die van de kampongs, welke laatste toen nog overwegend van minder duurzame materialen als hout, bilik en bamboe waren opgetrokken (zwart gearceerd). Dit laatste zei overigens niets over de bestendigheid van de desbetreffende wijk als geheel; sommige van de Semarangse kampongs, bijvoorbeeld Kampong Melajoe en Kahoeman, behoorden tot de oudste delen van de stad. Apart aangegeven zijn de kampongs die in de jaren na 1916 aangelegd werden door de gemeente Semarang en later de N.V. Volkshuisvesting. Deze complexen zijn te herkennen aan de dichte verticale arcering, in de bovenstaande kaarten Ngaglik, Kintelan en Lempongsari in Nieuw-Tjandi en Lampersari-Sompok en Hawaweg in oostelijk Semarang; de 'spontane' kampongs zijn aangeduid met een meer open, schuine arcering. De in stippellijn aangegeven wegen op deze en de overige wijkkaarten in dit boek verwijzen naar de uitbreidingsplannen van Karsten en Lutjens uit de jaren na 1919 (zie pag. 25 e.v.).
De luchtfoto toont Nieuw-Tjandi gezien vanuit het noorden, met geheel rechts onderaan Kalisari en de nog in aanbouw zijnde CBZ, middenonder het zoge-

Tjandi, Semarang-Oost, Djatingaleh

noemde NIS-park tussen de Bergotaweg en Kintelan, en linksonder het huis van Oei Tiong Ham op de hoek van de Holleweg en Gergadji. Meer op de achtergrond zijn op de hoogste 'kopjes' van het 'Heuvelterrein' het Hotel Bellevue (vrijwel in het midden van de foto) en het prestigieuze woonhuis van de Chinese ondernemersfamilie Kwee Siang Kauw (meer rechts vooraan) aan de Nieuwe Tjandiweg. Dit laatste diende vanaf eind november 1945 als tweede RAPWI-kantoor (zie pag. 153) en na de komst van de Nederlandse troepen in maart 1946 als de behuizing voor de NEFIS. De grote weg geheel rechts is de Dr. De Vogelweg, met aan het eind de grote lus van de Van der Hoopweg en het latere Tillemaplein, waar tegenwoordig het ereveld Candi is gelegen. Ter weerszijden van het midden in de foto zijn weer de karakteristieke lintvormige gemeentekampongs Ngaglik (geheel rechts), Kintelan (rechts) en Lempongsari (links) te herkennen. Links, boven Oei Tiong Hams huis en de Chinese begraafplaats, ziet men ten slotte Makamdowo, wel al met het bekende plantsoentje en het prieel, maar voor het overige nog zo goed als onbebouwd en onbegroeid. Kaarten: ARA; foto: KITLV.

Viermaal Nieuw-Tjandi. Boven Kalisari in 1929, ter hoogte van de net niet zichtbare CBZ (links) en de Kaligarangweg (rechts). Rechts de top van de Dr. De Vogelweg, vlak voor de Van der Hoopweg en het Tillemaplein. Het nog altijd bestaande grote woonhuis op de hoek, ten tijde van de opname - ca. 1925 - eigendom van de familie Goei Ing Hie, werd tijdens de bezetting enige tijd bewoond door de eerste Japanse garnizoenscommandant, kolonel Imai. Rechtsonder de Centraal Burgerlijke Ziekeninrichting aan Kalisari, hier op een foto uit de jaren vijftig. Onder het huis van Oei Tiong Ham op de hoek Holleweg/ Gergadji in sterk vervallen toestand aan het eind der jaren zestig; tegenwoordig huisvest het een afdeling van de Geologische Dienst van Indonesië. Foto's: C.P Jansen-van Schieveen; R. Dalmeijer-Hogeveen; Asia Maior; J. Tio.

Boven en links: de Oei Tiong Ham-weg (Jl. Pahlawan) omstreeks 1930 en 1970, met in de laatste foto het begin van aanleg van het nieuwe stadscentrum Simpang Lima; zie ook pag. 97 en 144. Linksonder het op 21 november 1945 ingerichte tweede RAPWI-kantoor in het huis van de familie Kwee Siang Kauw, Nieuwe Tjandiweg 9. Hieronder de Nieuwe Tjandiweg en de parallelle Merbaboeweg, geheel onder het Sint-Elisabeth Ziekenhuis aan de Nogosariweg; beide laatste opnamen dateren van omstreeks 1935. Foto's: J.M. Rebel; J. Tio; D.H.K. Soltau; H. Boon-Schilling.

Oostelijk Semarang. Boven een luchtopname in zuidelijke richting door Van Breemens bemanning tijdens de vlucht van 28 januari 1945; de lange rechte weg is Karangtoeri/Karangsari, met rechts daarvan het Pasar Malam-terrein, het gemeentelijke sportstadion en het zwembad. Onder het zwembad in de beginjaren vijftig, ernaast de toegangspoort tot de Tweede Pasar Malam

Semarang in 1934; let op het hakenkruis op de stand van het Duitse biermerk Klosterbräu, geheel links op de foto. Foto's: Fotoarchief ML-KNIL; Asia Maior.

Boven: toegang vanaf Sompok tot het kamp Lampersari-Sompok, 24 september 1945, met rechts de Gouvernements Ambachtsschool waarin de kampinstellingen waren gevestigd. De foto onder geeft dezelfde plaats in 1995 weer; de kinderen zijn leerlingen van de SMP 37 die hier nu ondergebracht is. Links het klooster en internaat Bangkong aan de gelijknamige straat, ca. 1925; in de laatste twee oorlogsjaren werd het berucht als het jongens- en oudemannenkamp Bangkong 2. Foto's: Museon; KITLV; J.R. van Diessen.

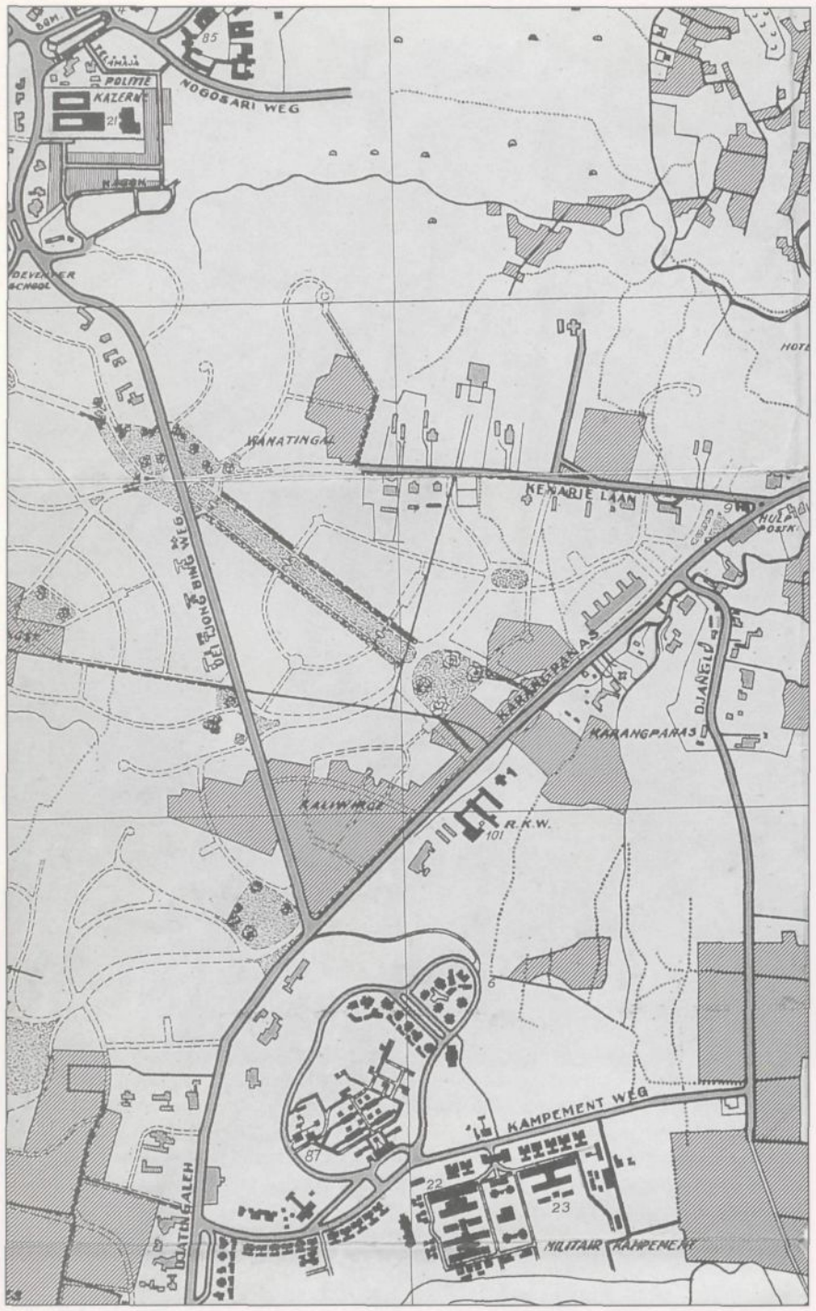

Boven: kaart van Djatingaleh en Oud-Tjandi, omstreeks 1935, en de al vaak genoemde maker ervan, de heer A. Tohir, hier in mei 1995 op 99-jarige leeftijd met mevrouw E. Simon (zie colofon) in zijn kantoor in het Semarangse gemeentehuis. Achmad Tohir kwam in 1913 in dienst bij de gemeente als assistent-kaarttekenaar; na zijn pensionering in 1958 is hij tot op heden vrijwillig beheerder gebleven van het gemeentelijke kaartenarchief. *Onder:* twee markante punten in Oud-Tjandi/Djomblang: het bekende Hotel Tjandi, met zwembad, en de Stadstuin (dependance Djomblang), beide omstreeks 1928. Kaart: ARA; foto's: H. Boon-Schilling; KITLV.

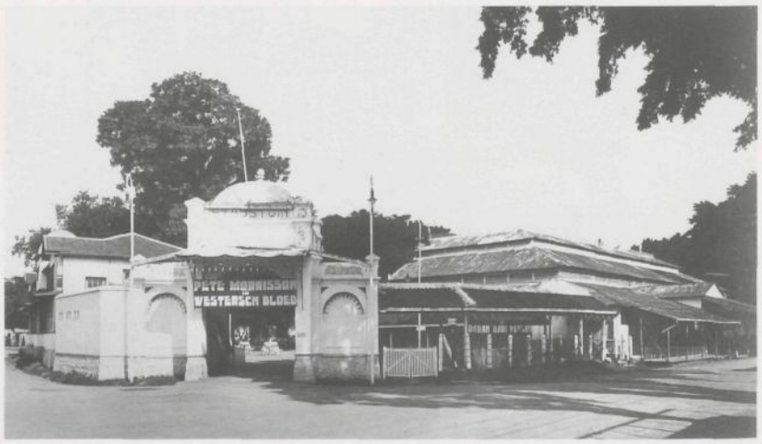

Links: een zeer Hollands kinderfeestje in de Stadstuin ter gelegenheid van de geboorte van prinses Beatrix, begin februari 1938, compleet met Volendamse klederdracht en bovenmaatse ooievaar. *Midden:* links het katholieke weeshuis Karangpanas, tijdens de bezetting enige tijd gebruikt als interneringskamp, en rechts de 'hangmat', de Oei Tiong Bing-weg tussen Djatingaleh en Nieuw-Tjandi, waarvan de voor fietsers nogal slopende hellingen bij menig oud-Semaranger ongetwijfeld goed in de herinnering zullen liggen; beide opnamen zijn van omstreeks 1925. *Onder:* Semarang adieu. Een driemotorige Fokker F-VII van de KNILM vertrekt van het vliegveld Simongan. De lijndienst naar Batavia werd geopend op 1 november 1928; de foto toont een van de eerste reguliere vluchten. Foto's: C.P. Jansen-van Schieveen; KITLV; R. Dalmeijer-Hogeveen; M.G.M. Ekels.

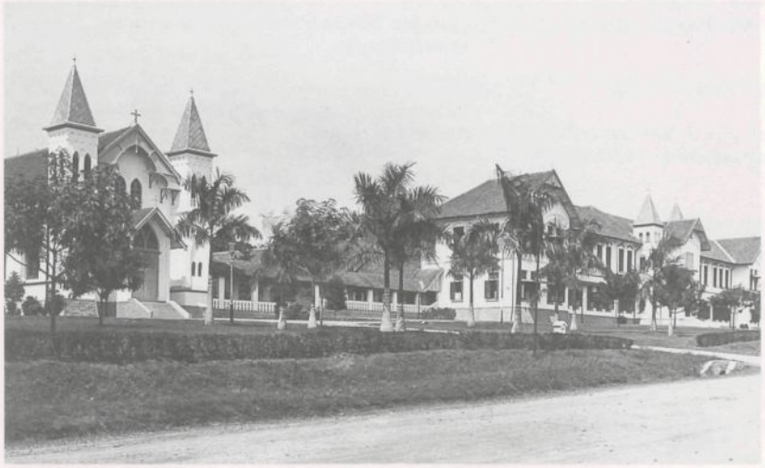

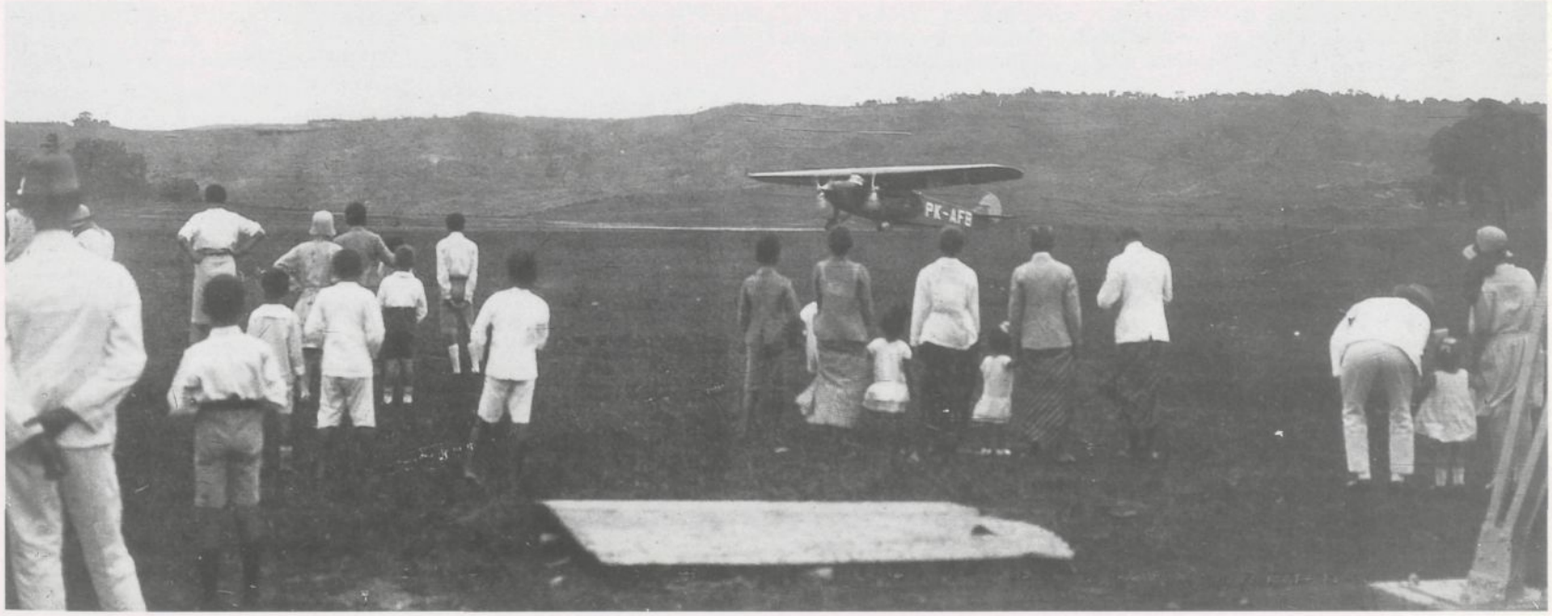

Literatuur

In deze bibliografie is niet gestreefd naar volledigheid; naast de hier vermelde selectie van openbare boek- en bladuitgaven is voor de totstandkoming van *Semarang - Beeld van een stad* gebruik gemaakt van een groot aantal andere relevante bronnen, behalve ondermeer reis- en landbeschrijvingen en militaire en civiele archiefstukken ook ongepubliceerde persoonlijke aantekeningen en mondeling overgedragen ervaringen van ooggetuigen.

Akihary, H., *Architectuur & Stedebouw in Indonesië 1870-1970*. Zutphen, 1990.

Album Perjuangan Kemerdekaan 1945-1950. Jakarta, 1975.

Archipel Indonesia Magazine, diverse artikelen, jrg. 9, no. 105, september 1992; jrg. 11, no. 125, juni 1994.

Berlage, H.P., *Mijn Indische reis. Gedachten over cultuur en kunst*. Rotterdam, 1931.

Boer, P.C. e.a., *De luchtstrijd om Indië*. Houten, 1990.

Bogaers, E., *Ir. Thomas Karsten en de ontwikkeling van de stedebouw in Nederlands-Indië 1915-1940*. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1983.

Bogaers, E. & P. de Ruyter, *Ir. Thomas Karsten and Indonesian Town Planning, 1915-1941*. In: Nas, P.J.M. (ed.), *The Indonesian City*.

Boissevain, G., *Vrouwenkamp op Java*. Amsterdam, 1991.

Bondan Sudharto, *Sekitar Pertempuran Lima Hari di Semarang 14-19 Oktober 1945*. Jakarta, 1977.

Boon-Schilling, H., *Verloren jeugdjaren 1942-1946*. Amsterdam, 1995.

Broeshart, ir. A.C. e.a., *Vrede maar geen bevrijding. Gebeurtenissen op Midden-Java in de Bersiaptijd*. Leiden, 1989.

Brouwer, A.M. e.a. *Tussen Sawahs en Bergen. Het Leven van de Soldaat in de Tijger Brigade*. Semarang, 1948.

Budiman, Amen, *Semarang riwayatmu dulu*. Semarang, 1977.

Budiman, Amen, *Semarang Juwita*. Semarang, 1979.

Buitenweg, H., *Slenter door Semarang*. Den Haag, 1975.

Departemen Pekerjaan Umum & Wiswakharman, P.T., *Penyusunan Rencana Tata Bangunan dan Lingkungan (RTBL) Semarang. Laporan Akhir*. Semarang, 1994/1995.

Doulton, A.J.F., *The Fighting Cock, being the history of the 23rd Indian Division 1942-1947*. Aldershot, 1951.

Gedenkboek Hoogere Burgerschool Semarang, 1 november 1877-1977. z.p., 1977.

Gedenkboek der Gemeente Semarang, 1906-1931. Semarang, 1931.

Gedenkboek 50 jaar HBS-gebouw te Semarang. Reünistenvereniging HBS Semarang. Gouda, 1989.

Gemeente (Kotamadya) Semarang, diverse algemeen voorlichtende publikaties 1950-1995, o.m. gemeentelijk jaarboek 1951-1952; *Sejarah Kota Semarang*, 1979; *Guide to Semarang*, 1993; *Semarang faces the future I, II*, 1993.

George, L., *Het zelfgedolven graf van Neerlands glorie*. Apeldoorn, zj.

George, L., *Herrijzenis niet gewenst*. Den Haag, zj.

Graaf, H.J. de, & Th.G.Th. Pigead, *Chinese Muslims in Java in the 15th and 16th centuries*. Melbourne 1984.

Groen, P.M.H. & D.W. Staat, *Inzet in Nederlandsch-Indië 1945-1950*. Amsterdam, 1992.

Groen, P.M.H., *Patience and bluff: de bevrijding van de Nederlandse burgergeïnterneerden op Midden-Java (augustus-december 1946)*. In: *Mededelingen van de Sectie Militaire geschiedenis van de Landmachtstaf*, deel 8, 1985.

Heekeren, C. van, *Batavia seint Berlijn*. Den Haag, 1983.

Heel, M.G. van, *Gedenkboek van de Koloniale Tentoonstelling Semarang 20 augustus - 22 november 1914*. Batavia, 1916.

Heijboer, P., *De Politionele Acties*. Bussum, 1979.

Hoffenaar, J. & B. Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten. De Koninklijke Landmacht 1945-1950*. Den Haag, 1994.

Hoogerwerf, E.J., *Persgeschiedenis van Indonesië tot 1942*. Leiden, 1990.

Immerzeel, B.R. & F. van Esch, red., *Verzet in Nederlands-Indië tegen de Japanse bezetting 1942-1945*. Den Haag, 1993.

Jong, dr. L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, delen 11a eerste helft, tweede helft; 11b eerste helft, tweede helft; 11c. Den Haag, 1984-1988.

Kampen, A. van, *Een kwestie van macht*. Bussum, 1977.

Keizer-Heuzevelt, H.E., *En de lach keerde terug*. Franeker, 1982.

Moesson, diverse artikelen, 32e jrg. no. 3, 1 september en no. 5, 1 oktober 1987; 32e jrg. no 16, 1 april 1988; 33e jrg. no. 14, 1 maart 1989; 35e jrg. no. 19, 15 mei 1991; 37e jrg. no. 6, 15 december 1992; 38e jrg. no. 3, 15 september 1993; 38e jrg. no. 11, 15 mei 1994; 39e jrg. no. 3, 15 september 1994.

Nas, P.J.M. (ed.), *The Indonesian City*. Dordrecht, 1986.

Nasution, A.H., *Sekitar Perang Kemerdekaan Indonesia*. Jakarta, 1977.

Nieuwenhuys, R., *Een beetje oorlog*. Amsterdam, 1986.

Nortier, J.J., P. Kuijt & P.M.H. Groen, *De Japanse aanval op Java*. Amsterdam, 1994.

Nota betreffende het archievenonderzoek naar gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950. Den Haag, 1969.

Prijotomo, ir. J., *Arsitektur di Indonesia*. Surabaya, 1988.

Rebel, J.M. e.a., *Geschiedenis van de Vijfdaagse Strijd in Semarang 14-19 oktober 1945*. Stichting Reünisten HBS/AMS Semarang. Gouda, 1995.

Rumah Sakit - St. Elisabeth 1927-1987. Semarang, 1987.

Soewarno, mr. e.a., *Sejarah Pertempuran Lima Hari di Semarang*. Semarang, 1977.

Soltau, Captain D.H.K., R.A.M.C., *Report on work in connection with R.A.P.W.I., JAVA, September 1945 - January 1946*.

Stapel, dr. F.W., *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië*. Amsterdam, 1930.

Stevens, Th., *Semarang, Central java and the World market 1870-1900*. In: Nas, P.J.M., *The Indonesian City*.

Stevens, Th., *Muiterij op Java. Achtergronden en verloop van het soldatenoproer van 1860. In het bijzonder Semarang*. In: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf*, deel 8, 1985.

Thomson, E., *Setengah Mati*. Amsterdam, 1965.

Tio, Jongkie, *Semarang souvenir selintas pandang*. Semarang, 1993.

Vanvugt, E., *Een propagandist van het zuiverste water. H.F. Tillema (1870-1952) en de fotografie van tempo doeloe*. Amsterdam, 1993.

Velden, D. van, *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog*. Franeker, 1977.

Vermeer-van Berkum, C., *Kon ik maar weer een gewoon meisje zijn*. Amsterdam, 1980.

Verslag van de commissie tot onderzoek van de mogelijkheid van den bouw van een zeehaven te Semarang. Semarang, 1924.

Verslag van de Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 8a en b: *Militair Beleid 1940-1945, terugkeer naar Nederlandsch-Indië*. Den Haag, 1956.

Verslag van den toestand der Gemeente Semarang over 1919. Semarang, 1920.

Ward, O.G., *De Militaire Luchtvaart van het KNIL in de jaren 1942-1945*. Weesp, 1985.

Ward, O.G. e.a., *De Militaire Luchtvaart van het KNIL in de na-oorlogse jaren 1945-1950*. Houten, 1988.

Widodo, J., *Chinese settlement in a changing city. An architectural study of the urban Chinese settlement in Semarang*. Leuven, 1988.

Willmott, D.E., *The Chinese of Semarang, a changing minority community in Indonesia*. New York, 1970.

Yoshihara, Kunio (ed.), *Oei Tiong Ham Concern. The first business empire of Southeast Asia*. Kyoto, 1989.

Zwaan, J., *Nederlands-Indië 1940-1946*, deel 1: *Gouvernementeel Intermezzo*; deel 2: *Japans Intermezzo*; deel 3: *Geallieerd Intermezzo*. Den Haag, 1980-1984.

Zwitzer, H.L., *Mannen van 10 jaar en ouder. De jongenskampen Bangkong en Kedoengdjati 1944-1945*. Franeker, 1995.

Straatnamenlijst Semarang Nederlands 1940 - Indonesisch 1995.

Achterkerkstraat Jl. Garuda
Alasweg Jl. Alas
Alexanderlaan Jl. Karanganyar Gunung 1
Aloon-Aloon Alun-Alun
Altingstraat Jl. Mpu Tantular
Ambarawaweg Jl. Ambarawa
Ambengan Jl. Letjen. Haryono M.T.
Ambonweg Jl. Ambon
Ampenanweg Jl. Ampenan
Andoengweg Jl. Raung
Asahanweg Jl. Asahan
Atjehweg Jl. Aceh
Atmodironoweg Jl. Atmodirono

Bakalweg Jl. Bakal
Baliweg Jl. Bali
Bangkaweg Jl. Bangka
Bangkong Jl. Mataram
B.A.T.-weg Jl. Manisharjo
Bataviaweg Jl. Jakarta
Be Biauw Tjwan-weg Jl. Mayjen. Sutoyo
Belawanweg Jl. Belawan
Bendoengan Jl. Lemah Gempal
Bergotaweg Jl. Dr. Kariadi
Blakang Kebon Jl. Imam Bonjol
Blimbingweg Jl. Blimbing
Blinde Spekstraat Jl. Kepodang
Bloemstraat Jl. Kedasih
Bodjong Jl. Pemuda
Boebakan Jl. Bubakan
Boegangan Jl. Bugangan
Boeloe Jl. Mgr. Sugiyopranoto
Burgstraat, Van den Jl. Perkutut

Darat Jl. Kakap
Dargo Jl. Dargo
Deliweg Jl. Deli
Depok Jl. Depok
Deventerweg, Van Jl. Malabar
Djagalan Jl. Jagalan
Djambiweg Jl. Jambi
Djangli Jl. Jangli
Djatingaleh Jl. Teuku Umar
Djeroekweg Jl. Jeruk
Djocjaweg Jl. Yogya
Djoernatan Jl. H. Agus Salim
Djomblang Jl. Dr. Wahidin
Doboweg Jl. Dobo
Doewet Jl. Gajah Mada
Dokter Djawastraat Jl. Dr. Djawa
Donggalaweg Jl. Donggala

Gang Baroe Gang Baru
Gang Besen Gang Besen
Gang Beteng Jl. Beteng
Gang Boentoe Gang Buntu
Gang Gambiran Gang Gambiran
Gang Van Haastert Jl. Peterongan Timur
Gang Kolmus Jl. Peterongan Tengah
Gang Lenkong Jl. Cilik
Gang Mangkok Gang Mangkok
Gang Pinggir Gang Pinggir
Gang Schmalz Jl. Karanganyar Gunung
Gang Traverdoeli Jl. Suyudono
Gang Tengah Gang Tengah
Gang Waaghals Jl. Padalang
Gang Waroeng Gang Warung
Gendingan Jl. Gendingan
Genielaan Jl. Tanjung
Genoek Jl. Sriwijaya
Gergadji Jl. Veteran
Goeaningweg Jl. Tambora
Goenoeng Gebjog Jl. Gunung Gebyog
Goenoeng Sari Jl. Cokroaminoto 1
Goenoeng Sawo Jl. Gunung Sawo
Goenoeng Sawo-West Jl. Gunung Sawo

Halmaheiraweg Jl. Halmahera
Handelstraat Jl. Jalak
Hantoeweg Jl. Hantu
Hasilweg Jl. Hasil
Hawaweg Jl. Hawa
Heerenstraat Jl. Letjen. Suprapto
Hiriweg Jl. Hiri
Holleweg Jl. Kyai Saleh
Hoofdwachtstraat Jl. Kutilang
Hoogendorpstraat Jl. Kepodang
Hoogenraadslaan Jl. Jen. A. Yani
Hoopweg, Van der Jl. Watu Gede

Iongplein, Burg. De Taman Diponegoro

Javaboschstraat Jl. Bangunharjo
Juliana en Bernhardlaan zie Randoesari

Kahoeman Jl. Kauman
Kalibaroe-Oost Jl. Kapt. L. Wiratno
Kalibaroe-West Jl. Komodor Yos Sudarso
Kaligarangweg Jl. Kaligarang
Kaligawe Jl. R. Patah
Kali Koping Jl. Kalikuping
Kalisari, Kalisariweg zie Koningin Emmalaan
Karang Bidara Jl. R. Patah
Karanganjer Goenoeng Jl. Karanganyar Gunung
Karangasem Jl. H.O.S. Cokroaminoto
Karangkoempoelweg Jl. Karang Kumpul
Karangpanas Jl. Dr. Wahidin
Karangsarie Jl. Letjen. Haryono M.T.
Karangtempel Jl. Brigjen. Katamso
Karangtengah Jl. Kapt. P. Tendean
Karangtoeri Jl. Letjen. Haryono M.T.
Karangtoeri Kidoel Jl. Lj. Haryono M.T.
Karimataweg Jl. Karimata
Karrenweg Jl. Dr. Cipto
Kebontjina Jl. Sidorejo
Kedoengdjatiweg Jl. Kedungjati
Kelengan Besar Jl. Kelangan
Kemoeningstraat Jl. Kemuning
Kenangastraat Jl. Kenanga
Kenarielaan Jl. Sisingamangaraja
Kepatianweg Jl. Kepatihan
Kerkhofstraat Jl. Perkutut
Kerkstraat Jl. Suari
Kesambi Jl. Kesambi
Kintelan Jl. Letjen. S. Parman
Kloosterstraat Jl. Ronggowarsito
Kobong Jl. R. Patah
Koendjaran Jl. Sompok 1
Koendjaranplein Taman Sompok
Komediestraat Jl. Cendrawasih
Koningin Emmalaan Jl. Dr. Sutomo
Konijnenstraat Jl. Garuda
Kopenlaan Jl. Dieng
Kortademstraat Jl. Meliwis
Krakatauweg Jl. Krakatau
Kranggan Wetan Jl. K.H. Wahid Hasyim
Kranggan Koelon Jl. K.H. Wahid Hasyim

Laboeanweg Jl. Labuhan
Lampersari Jl. Lampersari
Lawoeweg Jl. Lawu
Linggaweg Jl. Lingga
Lombokstraat Jl. Lombok
Lucieparaweg Jl. Lusipara

Makamdowo Jl. Makamdowo
Maleische Kamp Jl. Harun Tohir
Manggaweg Jl. Mangga
Manggistanweg Jl. Manggis
Mangkoenegaran Jl. Yudistira
Marinestraat Jl. Merpati
Mawarstraat Jl. Mawar
Merapiweg Jl. Merapi
Merbaboeweg Jl. Merbabu
Mlaten Kampement Jl. Pattimura
Mlaten Tiangwi Jl. Dr. Cipto
Mlaten Trenggoeloen Jl. Mlaten Trenggulun
Moeriaweg Jl. Muria
Mritjan Jl. Mrican

Nieuw Holland Jl. Widoharjo
Nieuw Sompok Jl. Sompok
Nieuwe Tjandiweg Jl. Rinjani/Jl. Letjen. S. Parman
Nogosariweg Jl. Kawi
Noorderwalstraat Jl. Merak

Oei Tiong Bing-weg Jl. Sultan Agung
Oei Tiong Ham-weg Jl. Pahlawan
Oosterwalstraat Jl. Cendrawasih
Oudeboomstraat Jl. Boom Lama
Oude Stadhuisstraat Jl. Branjangan

Palmenlaan Jl. Suryani
Pandean Jl. Letjen. Haryono M.T.
Pandean Lamper Jl. Brigjend. Katamso
Paradeplein Jl. Letjen. Suprapto/Jl. Perkutut
Parallelweg Jl. Argopuro
Pedamaran Jl. Pedamaran
Pekodjan Jl. Pekojan
Peloran Jl. Peloran
Pemaliweg Jl. Pemali
Pendrian, Pendrikan Jl. Imam Bonjol
Pengapon Jl. Pengapon
Petekan Jl. Petekan
Peterongan Jl. Peterongan
Petoedoengan Jl. Petudungan
Pieter Sijthofflaan Jl. Pandanaran
Plampitan Jl. Plampitan
Poelostraat Jl. Dorang
Poerwogondo Jl. Dorang
Poerwosari Jl. Purwosari
Pondokpati Jl. Pondokpati
Pontjol Jl. Imam Bonjol
Prins Hendriklaan zie Pendrian
Progoplein Taman Progo
Progoweg Jl. Progo

Randoesari Jl. Pandanaran
Randoesaripark Jl. Pandanaran
Redjosari Jl. Rejosari
Reegang Jl. Kol. Sugiyono
Regentsweg opgeheven
Rosapark Jl. Batan

Saidan Jl. Saidan
Sebandaran Jl. Sebandaran
Sekajoe Jl. Sekayu
Sembodja Jl. Semboja
Sendjojoweg Jl. Senjoyo
Seteran Jl. Gajah Mada
Seteran Dalem Jl. Seteran Dalam
Sianjar Jl. R. Patah
Sidodadiweg Jl. Sidodadi
Sidodadiweg-Oost Jl. Sidodadi
Sieburgstraat Jl. Nuri
Sindoroweg Jl. Sindoro
Singontoroweg Jl. Singotoro
Sirandaweg Jl. Brigjen. Budhiarto
Siwalanweg Jl. Siwalan
Sleko Jl. Sleko
Soembingweg Jl. Sumbing
Soemeneban Gang Sumeneban
Soemoeroemboel Jl. Pengapon/Jl. Sumurubul
Soenarioweg Jl. Guntur
Soloweg Jl. Solo
Sompok Jl. Sompok
Sportlaan Jl. Trilomba Juang
Stadionweg Jl. Ki Mangunsarkoro

Tambaksari Jl. Sers. Usman Janatin
Tanah Poetih Jl. Dr. Wahidin
Tawang Jl. Tawang
Tegalombo Jl. Tabanan
Tegalwareng Jl. Sriwijaya
Telamaja Jl. Telamaya
Tiang Bendera Jl. Tiangbendera
Tillemaplein Taman Jen. Sudirman
Tjandi Jl. Dr. Wahidin
Tjap Kauking Jl. Wotgandul
Tjemaralaan Jl. Sers. Usman Janatin
Tjitaroemlaan Jl. Citarum
Toempangweg Jl. Gajahmungkur

Villapark Jl. Beringin
Vogelweg, Dr. De Jl. Letjen. S. Parman

Watoegedehweg Jl. Watu Gede
Westerwalstraat Jl. Mpu Tantular
Woenkalweg Jl. Wungkal
Wotgandoel Jl. Wotgandul

Zeestrand Jl. Mpu Tantular
Zuiderwalstraat Jl. Sendowo
Zwaluwstraat Jl. Branjangan

Legenda stadsplattegronden

De onderstaande legenda, te gebruiken ter verklaring van de nummers in de verschillende wijkkaarten die in dit boek zijn afgedrukt, is zonder wijzigingen overgenomen van de stadsplattegrond die omstreeks 1935 werd getekend door de heer A. Tohir, in opdracht van de Nillmij en de gemeente Semarang.

1. Gouverneurskantoor
2. Gemeentehuis
3. Gouverneurswoning
4. Burgemeesterswoning
5. Regentswoning
6. Woning Regiments Commandant
7. Hoofdpostkantoor
8. Hulppostkantoor Karangtoeri
9. Hulppostkantoor Oud-Tjandi
10. Telefoonkantoor Semarang
11. Telefoonkantoor Heuvel
12. Telegraafkantoor
13. Raad van Justitie
14. Landraad
15. Landgerecht
16. Weeskamer en Voogdijraad
17. Hoofdbureau van Politie
18. Politiebureau 1e Sectie
19. Politiebureau 2e Sectie
20. Politiebureau 3e Sectie
21. Politiebureau 4e Sectie
22. Bureau Plaatselijke Militaire Commandant
23. Militaire kampement Djatingaleh
24. Militaire kampement Karangasem
25. Consulaat Frankrijk (p/a Dunlop & Kolff)
26. Consulaat België (p/a Soeters & Co)
27. Consulaat Siam (p/a Butterworth & Co)
28. Consulaat Noorwegen (p/a Stoomvaart Maatschappij Nederland)
29. Consulaat Denemarken (p/a dr. J.K.W. Neuberger, Pendrikan 51)
30. Consulaat Engeland (p/a MacNeill & Co)
31. Consulaat Zweden (p/a Vereenigde Javaansche Houthandel Maatschappijen)
32. Station NIS Tawang
33. Station SJS Djoernatan
34. Station Semarang-West SCS Pontjol
35. Kantoor Havendirectie
36. Kantoor Havenmeester
37. Groote Boom (Douanekantoor)
38. Kleine Boom (Douanekantoor Em- en Debarkementsplaats)
39. Vuurtoren
40. Gouvernements Belasting- en Ontvangerskantoor
41. Dienst voor Volksgezondheid (DVG)
42. Kantoor Provinciale Waterstaat
43. Kantoor Irrigatie afdeeling Serang
44. Javasche Bank
45. Nederlandsche Handel-Maatschappij (Factorij)
46. Nederlandsch-Indische Handelsbank
47. Koloniale Bank
48. Nederlandsch-Indische Escompto Maatschappij
49. Internationale Crediet- & Handelsvereeniging 'Rotterdam' N.V.
50. Taiwan Bank
51. Bankvereeniging Oei Tiong Ham
52. Afdeelingsbank
53. Spaarbank
54. Stoomvaart Matschappij Nederland
55. Rotterdamsche Lloyd
56. Koninklijke Paketvaart Maatschappij
57. NILLMIJ
58. Redactiebureau 'De Locomotief'
59. Redactiebureau 'Handelsblad'
60. Indische Motor Club (IMC)
61. ANIEM
62. Nederlandsch-Indische Gas Maatschappij kantoor & toko
63. Gasfabriek
64. Bataafsche Petroleum Maatschappij (Installatie)
65. Bataafsche Petroleum Maatschappij (kantoor)
66. Hoofdkantoor NIS
67. Woningpark NIS
68. SJS SCS enz. Stoomtram Maatschappijen Hoofdkantoor
69. Notariskantoor Bode
70. Notariskantoor De Wilde
71. Notariskantoor Van Meertens
72. Semarangsche Administratie Maatschappij
73. Mirandolle Vôute & Co
74. Cultuur Maatschappij der Vorstenlanden
75. Erdmann & Sielcken
76. MacNeill & Co
77. Vereenigde Javaansche Houthandel Maatschappijen
78. De Handelsvereeniging Semarang
79. Chineesche Handelsvereeniging
80. Lindeteves Stokvis
81. Carl Schlieper Gebroeders
82. British American Tobacco
83. Centrale Burgelijke Ziekeninrichting (CBZ)
84. Juliana Ziekenhuis
85. Sint-Elisabeth Ziekenhuis
86. Ooglijdershospitaal van het Leger des Heils
87. Militair Hospitaal
88. Inlandsche Ziekenverpleging 'Mardi Waloejo'
89. Algemeene Europeesche Begraafplaats
90. Algemeene Islamitische Begraafplaats
91. Algemeene Chineesche Begraafplaats
92. Oude Mannenhuis
93. Protestantsche Kerk
94. Protestantsche Weeshuis
95. Gereformeerde Kerk
96. Katholieke Meisjes Weeshuis
97. Katholieke Meisjes Kerk Gedangan
98. Klooster Gedangan
99. Klooster en Katholieke Kerk Bangkong
100. Katholieke Kerk Randoesari
101. Katholieke Jongens Weeshuis Tjandi
102. Missigit
103. Openbare Leeszaal & Bibliotheek
104. HBS
105. MULO school Pandean-Lamper
106. Instituut Zusters Franciscanessen
107. Neutrale school Bodjong
108. Neutrale school Heuvel
109. Technische school
110. Ambachtsschool voor Inlanders
111. Kartini-school
112. Van Deventerschool
113. Gemeente Handelsschool
114. Loge 'La Constante et Fidèle'
115. Schouwburg
116. Sociëteit Harmonie
117. Sociëteit Tjandi
118. Stadstuin
119. Raceterrein
120. Stadion
121. Hotel Du Pavillon
122. Hotel Smabers
123. Hotel Jansen
124. Hotel Tjandi en zwembad
125. Pension Van Rijn
126. Pension Wilhelmina
127. Hotel Centraal
128. Pension Van Brussel
129. Hotel Zeezicht
130. Hotel Bellevue